

Садриддин Айни

Дохунода

Садриддин Айний

ДОХУНДА

Душанбе
«Адабиёти бачагона»
2017

Мухаррир Р. Раҳмон

Садриддин Айӣ. Дохунда. Роман.

— Душанбе, «Адабиёти бачагона», 2017, 384 сах.

«Дохунда» аввалин романи асосгузори адабиёти советии тоҷик С. Айнист, ки он аз масъалаҳои муҳими рӯзгори тоҷикон баҳс мекунад. Дар ин роман монанди Ёдгор ва Гулнор як силсила симоҳои рахшони адабӣ ба назар мерасад, ки хулқу атвори умдаи тоҷиконро дар худ таҷассум кунонидаанд.

ISBN 978-99947-968-1-6

© «Адабиёти бачагона».

ҚИСМИ ЯКУМ

1. ДАРАИ НИХОН

Агар аз Сари Ҷӯй баромада аз даруни кӯхсор ба Кӯргонтеша пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дараи Ниҳон меафтад. Дараи Ниҳон, ба номи дигар «Тангинҳон» яке аз дараҳои кӯҳистони Ҳисори Шодмон аст. Ин дара, чунон ки аз номаш маълум аст, аз назарҳо пинҳон буда, танҳо аз ду тарафаш: тарафи Сари Ҷӯй ва Боботоғӣ ду тангӣ намоён мешавад. Кӯхсоре, ки ин дароро пешонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамояд, ки дарунаш шикфе ва сӯрохе надошта бошад. Ҳар гоҳ аз Сари Ҷӯй баромада ба пой ин кӯҳпора расед, дар ру ба рӯятон монанди «оббурда» як шикфе мебарояд; дар аввали дидан шумо гӯмон мекунед, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро ҷок карда ин ҷоро кофтааст. Ҳамин ки аз даҳанаи раҳна дарунтар меравед, фиреб хӯрдани худатонро мефаҳмед ва мебинед, ки ин шикф оббурда набула, балки роҳи тангӣ печ дар пече будааст, ки гӯё устоқорони ҳарбӣ барои пинҳон доштани вай аз чашми душман дар калъаи ҷангие ин роҳро сохтаанд. Ин роҳи пурпечу ҳам чунон торик аст, ки гӯё аз бағали кӯҳ нақб зада бошанд.

Лекин ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болаш пӯшида набуда, балки сар то сари бомаш монанди дутаҳои иморатҳои баланд кушода мебошад ва аз он ҷо осмон менамояд; партави офтоб ҳеҷ гоҳ ба заминаи ин роҳ наафтада бошад ҳам, дар нимрӯзи сари деворашро равшанандор мекунад ва дар сояи ин офтоби сари деворӣ пешӣ пой худро дида метавонед.

Агар дар сари шумо шавқу ҳаваси тамошон аҷоиботи кӯхсор бошад, ваҳму харосро ба дили худ роҳ надихед, аз воҳимадории ин роҳи борики торик натарсед ва далерона ба пеш нигоҳ карда қадам партоед, тамошо сар мешавад:

Чашмасор. Шумо гӯмон накунед, ки ҳар кадоми чашмаҳои дар ин чашмасор буда ба қалре сероб аст, ки як санг ё ним санги осӣро мегардонад. Не! Балки инҳо чашмаҳоеанд хурду заиф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони даври подшоҳӣ оби худро ҷақра-ҷақра мечақонанд, танҳо фарқ дар ин ҷост, ки аз чашми ситамдидагони даври подшоҳӣ хун мечақид, аз инҳо об.

Ҷақраҳое, ки аз ҷандин ҷулин чашмаҷаҳо мечақанд, дар як ҷо гун

шуда чўйчаи мусаффоеро ба ҳам мерасонанд, оби ин чўйчаҳо чунон соф аст, ки гуё аз санг гузаронида софкориаш карда бошанд, монанди атмосфера бегубор менамояд. Дар ҳақиқат ҳам ин об ҳамон оби барфу боронҳо аст, ки аз мағзи сангпороҳои кӯҳ софқори ёфта баромадааст.

Ин чўйча монанди он чўйчаҳое, ки дар миёни заминҳои қорам кандаанд, аз лой ва гил бино наёфтааст, балки қанор ва замини ин чўйча аз сангпороҳое бино ёфтааст, ки ба сабаби шустушӯи ҳамешагини об монанди оина шаффоф шудаанд.

Шаффофии қанор ва замини ин чўйча шайлапошии ин оби софро ҷанд-ҷанд зиёд мекунад.

Агар шумо дар нимрӯзи ба лаби ин чўйча оед, аз тамошопаз ҷалм канда наметавонед.

Партави офтобе, ки ба сари девори ин дара афтадааст, аз даруни ин оби соф ва ҷўи шаффоф акси худро намоён карда шайлапошии мекунад; сангҳои девори дара аз даруни ин оби оташтоб ба тарзе намоён мешавад, ки гуё сангтарошони ҳунарманд сангҳои раҳлдорро ба як тартиби хандасагӣ болон ҳам ҷида бошанд. Намуди як девори бозамати баланд, бо партавӣ, офтоби ҷаҳонтоб аз даруни як чўйчаи танг шуморо дар ҳайрат меандозад.

Агар аз ҳайвоноти даррандаи монанди гург ва шағоли ӣз дара нагарсид, шабона дар вақтҳои соф будани ҳаво ин боз зиёдтар дар ҳайрат меафтад. Ситораҳое, ки аз шикои боми ин дара қатор шуда намоён мегарданд, акси худро бо тамоми нурафшонӣ ба даруни ин чўйча меандозанд. Азбаски замини ин чўйча бо сангрезҳои паррадор фарш ёфтааст, об монанди як занҷири симин ҳалқаҳои нафис намоён карда, бо ҷасту ҳези нозуқона пасту баланд шуда меравад; ҳар ситорае, ки акси худро дар ин об меандозад, аз ҳар қадомии ин пастиҳо, баландиҳо ҳалқаҷаҳо ва гирдобҷаҳо ҷудогоначудогона намоён мешавад; масалан, агар шумо сад дона ситораро ба болои сари худ дар осмон дида тавонед дар ин шаби торик ба даруни ин чўйчаи бориқ ҷандсадто аз онҳоро дурахшон мебинед, ҳар қадомии ин ситорарон монанди ҷироғи электрики, ки ба пеши оинаи раҳлдори ҷилҷиронаш гузопта бошанд, яке бар бист, яке бар сӣ акс медиҳад ва нурафшонӣ мекунад.

Агар ранги сабзи сабзаҳои қанори ин чўйча нури биниши шуморо нигоҳдорӣ намекард, тобиши ин об, ки аз аксандозии ситорарони офтобаш пайдо шудааст, ҷалматонро мебурд.

Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтагӣ гиред, баноғҳ ин оби дурахшон монанди моҳи тобоне, ки дар паси абр медарояд, ба зер

санге даромада аз назаратон пинҳон мешавад. Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ албатта ғамгин мешавед; лекин дилтангӣ накунед! Ҳамин ки боз сад-дусад қадами дигар пештар рафта аз як-ду ҳамташти пой кӯҳ гузаштед, ҳамон оби ба зери санг фурурафта аз тага санги дигаре чўида мебарояд, ҳамон дар ин роҳи зеризаминии худ ҷанд ҷашмаи дигарро ба худ ҳамроҳ кардааст, ки аз аввала пурзўрттар ва хушҷавлонтар шуда мебарояд. Ақну, ғ шилдирас зада садо мебарорад ва сангрезҳоро ғелонда, ба ҷуқуриҳои гузарҳои худ хобонда, роҳи худро ҳамвор мекунад. Ба андозае, ки шумо пеш меравед, чўйча ҳам фароҳтар ва обаш фаровонтар мешавад. Ақнун роҳи шумо ҳам он қадар танг ва бадвоҳима нест, ақнун ба боло нигоҳ кунед, осмони паҳновари кушодаро мебинед, ақнун аз қанда афтадани харсангҳои девори дара, ки тағашонро обҳои барфу борон кофтаанд, наметарсед. Зеро ақнун ҷунин ҳодисае рӯй диҳад, метавонед, ки худро ба қанорасе қашед ва аз пахш карда резареза намудани он эмин бошед, ақнун ягон-ягон дарахтони пишта, чормаз, арча (бурс) ва дигар растаниҳои кўхиро мебинед.

Боз агар як миқдор роҳ равед, ниҳоят ба миёнаҳои дара мерасед, ки дар он ҷо аз як ҷашмаи равони шаршарадоре, ки аз қамари кӯҳ шаррос зада мефурсад, чўйи пуробе дар ҷавлон аст, агар дар ин ҷо истода ба гирдогирди худ нигоҳ кунед, гумон мебаред, ки ба даруни киштии сангине хастед, лекин фарқ дар ин ҷост, ки киштиҳои мукаррарӣ ба даруни об мераванд, аммо аз даруни киштии шумо об меравад. Кунҷу қамари ин киштиро мардум кофта барои худ хона сохтаанд. Шумо гумон накунед, ки дар ин ҷо хонаҳои кабафурӯмонӣ ҷўбин, ҳеҷ набोшад, иморатҳои хишти ходро мебинед. Не! Балки хонаҳои бошандагони ин дара аз ошёнаи паррандагонаш фарқ надоранд. Танҳо фарқ дар ин ҷост, ки хонаҳои мардум мувофиқи ҷуссаишон иборат аз сўроҳи васеътар аст, ки тарафи болошро барои нигоҳдорӣ аз ҳуҷуми сел бо харсангҳо сахт кардаанд.

2. ДУХТАРИ ОБҚАШ

Бошандагони дарае, ки шумо дар фасли аввал тамошопаз кардед, ҳамагӣ ба қору қочоли худ соқул буданд: ҷавонон рамаҳои худро ронда бо тегаҳои кӯҳ ба ҷаро бурда буданд; мардонии миёнсол ҷуфт баста ҷоҳои ҳамвори дараро, ки дар он ҷоҳо ба мурури замон дар бориши барфу борон бо гузаштани селоб ба қадри ним газ ҳок ба ҳам расида буд, меронданд ва барои кишти тирамоҳӣ тайёри медидаанд, занон ва духтарон шир мепухтанд, ҷурғот меҳобонданд, гуппӣ

мезаданд, маска месохтанд ва равған мекашиданд, майдони куҳансол ду-ду, чор-чор ба санҳо така карда нишаста саргузашт мегуфтанд ва мешунданд.

Як ҷавони тахминан бистсола, ба сараш як саллаи кӯҳнаи нимти-бит, ба танаш як куртаи карбоси дарида, аз рӯи курта як ҷомаи тики пахтадори чинда-чиндашуда, миёнаш бо як карбоси кӯҳна аз рӯи ба-ста, ба пояш як чорук, ҷашмонаш дурахшон, лекин андешаманд, пе-шонааш фарох, лекин пурчин, руҳорааш чун себи сурух тобон, лекин ғамгин, ки аз баърааш андешамандӣ намоён буд, ба ҳаёл фуру раф-та дар гӯше аз бошишҳои мардум дуртар менишаст; ба дасти ин ҷавон як чӯбасти ҷӯпонии сегазии қачи ҷавгонмонанд буд, ки бо нӯги он беҳаёлона ба замин ҳат мекашид, нуктаҳо меканд аз боз он ҳат ва нуктаҳои қачу қилбро вайрон мекард, гоҳо аз ҷояш хеста ба тарафи як хонаводае, ки дар он наздиқӣ буд, ҷашм меандоخت ва боз ба ҷояш нишаста ба хаткаи машғул мешуд ва худ ба худ мегуфт: «магар инҳо имрӯз об намехӯранд, ки ҳанӯз ба обкашӣ намеоянд...»

Дар хонаводае, ки ин ҷавон гоҳо ба тарафи он нигоҳ мекард, се кас ба назар менамуд. Яке аз инҳо як марди тахминан панҷоҳсола буд, ки ба рӯи тахтасанге нишаста нону ҷургот меҳӯрд; дигаре як зани тахминан 40-сола буд, ки ҳамиш мекард, сейумӣ як духтари тахминан 16 — 17-сола буд, ки гушӣ мезад. Ин духтар гулширо ҷунон бо шиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт, гоҳо гулпичӯбро ба холи худ гузошта, қад рост мекард ва бо дасти худ арақи рӯю пайонашро пок менамуд; мӯйҳои дарози сиёҳи маҳин-бофташро, ки дар вақти гулпизанӣ ба пеш меафтаданд, даста карда ба пушти сари худ меандоخت. Дар миёни ҳамин ҳаракатҳо бо гӯшаи ҷашм ба тарафи марде, ки машғули таомхӯрӣ буд, нигоҳ мекард; агар медид, ки мард ба кори худ машғул аст, бе он ки назари диққати уро ба тарафи худ кашад, ба сӯи ҷавоне, ки машғули заминхаткаиш буд, охистекак нигоҳе мекард. Агар нигоҳаш ба нигоҳи ҷавон, ки гоҳ-гоҳе аз ҷой хеста ба ин тараф меандоخت, рост ояд, аз шодӣ гул-гул мешукуфт ва мағрурона зуд ҷашми худро аз он тараф канда боз ба кори гулпизанӣ худ машғул мешуд. Агар нигоҳаш ба нигоҳи ҷавон рост наояд, маънос метардид ва аз ҷашмони сиёҳи пурҳумораш аломати андӯх намоён мешуд, ҳатто ин маънос ба дасту бозувонаш ҳам асари худро нишон медод, ки дар гулпизаниаш он шиддат ва тезии аввалинаш наменомд.

Мард таъми худро хӯрда тамои кард, дос ва аргамчиро гирифта ба зан нигоҳ карда:

— Очеш! То расидани ҳамират ман як пушта хасу хошок ҷида

меорам, — гуфт ва аз миёна сангпороҳо бо роҳе, ки оби боронаш қадре ҳамвор карда буд, ба болон кӯҳ баромада рафт.

Зан ҳамиро аз қорсон (табақи ҷубин) ба суфраи мешӣ андохта печонда ва аз болояш як ҷомаи пахтадорро ҳам бипушонид. Пас аз он бо офтобон ҷўяӣ, ки дар он ҷо буд, дасташро шуст; оби офтоба тамои шуд, хост аз ҷўбадуе, ки дар он хонавода хизмати кўзаро адо мекард, ба офтоба об андозад, дид, ки дар вай ҳам об намондааст, ба духтари гулпизанӣ нигоҳ карда:

— Гулнор! — гуфт, — ту об биёр, ман маскаро тайёр карда мегирам, зуд бош, ки ҳеч об намондааст, ҳамин замон ҳамиш мерасад, падарат ҳам ҳезумро меорад, барои нонпайи ҳам об даркор мешавад.

Гулнор монанди як духтари қобили фармонбардор зуд омада ка-ду ро гирифт ва тозон-тозон барои обкашӣ рафт, ҷунон медавид, ки бинанда гумон мекард, ки духтар фармони «зуд бош»-и модарашро ба ҳубӣ адо кард; лекин агар шумо дар он ҷо мебудед ва бо диққат нигоҳ мекардед, мефаҳмидед, ки дар ин ҷо як қуввати кашандаи ди-гаре ҳаст, ки ин духтарро ба тарзе, ки қаҳрабо кохро ва оҳанрабо оҳанро кашад, ба тарафи худ пеш мекашид.

Ҷавони андешаманд, ки беҳаёлона ба замин ҳат мекашид, ҳеч як ҳаракати ин духтарро аз назар намегурезонид, вақте ки духтар каду-ро бардошта ба роҳ даромад, ҷавон ҷои худро дигар карда дар паси санге рафт ва ба ҷое, ки ба назари модари духтар намоён намешуд, нишаст, то ин вақт духтар ҳам ба наздикии ҷавон расида омада ва ба пушти худ баргашта нигоҳ кард, ки модараш саргарми гулпизанӣ аст ва ба ҷолоқӣ роҳи худро дигар карда худро ба пушти санге, ки ҷавон он ҷе буд, гирифт, гӯё ки аз будани ҷавон дар он ҷо ҳабаре надорад ва нохост уро дидааст, як қад парид:

Ёдгор, ту ин ҷо чӣ мекуни? — гуфт.

— Ту ин ҷо чӣ мекуни? — гуфт ҷавон.

— Меҳоҳам ба хона об бибарам, — гуфт духтар, ва ба тарафи ҷарӣ — ба лаби об фурумаданӣ шуд.

— Барои об гирифтани омада бошӣ, хайр аст, — гуфт Ёдгор. — Ман гумон кардам, магар барои оташ гирифтани омадаӣ, ки ба ин зудӣ ме-равӣ.

Гулнор табассуме карда каду ро ба замин гузошт ва худаш ҳам ба болои сангпореае нишаст, пас аз он ки ба ҷашмони пурхайратӣ ҷавон лаҳзае нигоҳ карда истод, гуфт:

— Росташиро гӯй, Ёдгор! Ин ҷо чӣ мекардӣ?

— Аввал ту росташро гӯй, ки барои чӣ ин ҷо омадӣ?

— Ман барои об омадам, ана кадуи об! — гуфта духтар кадуи нишон дод.

Ёдгор ҳам:

— Ман дар ин ҷо гуфанд мечаронам, ана калтаки ҷупониям! — гуфта ҷубдасташро нишон дод.

Гулнор гуфт:

— Ёдгор! Ман туро ҳеҷ гоҳ ба ин ҳолат надида будам, аз ҷашмонат маълум аст, ки як андешаи пурзуре дар дил дорӣ, ҳавосат парешон менамояд. Рост гӯӣ, ки ба ту чӣ шудааст?

— Ба ман ҳеҷ чиз нашудааст, — гуфт Ёдгор, — ҳавосам ҳам парешон нест, лекин як гап дорам, ки ба ту дахлдор аст, ҳамин гапро ба ту гӯям ё нагӯям, гуфта андеша дорам.

— Агар маро хурсанд кардани бошӣ, гӯӣ, ҳар чизи бад бошад ҳам, гӯӣ, чизе ки бошад, ба гуфтани он ман аз ту намеранҷам.

— Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист: ман туро муборакбод кардани будам.

Гулнор куртан гулии обшустаи худро нишон дод:

— Ин бошад, қариб ба даридаи расидааст, ман ягон чизи нав напушидаам ва пушидани ҳам надорам, ки маро муборакбод гӯӣ.

— Пагоҳ-фардо куртаҳои оҳарӣ мепушӣ, на ин ки чигу гӯӣ, балки атлас ва адрасро ҳам мепушӣ.

Гулнор гуфт:

— Ёдгор! Муаммогӯӣ макун, ман аз ин гапҳои ту чизе намефаҳмам, магар чӣ шудааст?

Ёдгор:

— Магар ту нашунидай?

Гулнор:

— Чиро?

— Тӯйи худатро!

Ба шунидани ин суҳан рангу рӯи Гулнор аз ҳичолат суп-сурх шуд, агар ҷашми Ёдгорро андешаи ояндаи сиёҳе торик накардагӣ мебуд, ин ҳолати Гулнорро дида аз аввал ҳам зиёдтар волаву шайдонӣ вай мегардид; лекин ҳоло ба назари Ёдгор нозукадоиҳои хусни Гулнор наменамуд, ҳоло уро масъалаи муҳимме аз ин майдақориҳо ба тарафи худ қашида машғул медошт.

Ёдгор дируз аз писари оқсақол шундида буд, ки Гулнорро ба писари Ҳамроҳбой номзад карданианд, оқсақол миёнаравӣ карда ин корро пухтааст, дар ин наздикиҳо шаҳр рафта, харид карда меоянд, пас аз он сартӯй дода фотиҳа мекунанд...

Ин воқеа буд, ки дируз боз Ёдгорро зиёда парешонҳол карда буд

за меҳост, ки ин воқеаро ба худӣ Гулнор гуфта, ба ин тӯй ба ҷӣ назар нигоҳ кардани ўро аз забони худаш фаҳмад.

Ин буд, ки Ёдгор шундидаҳошро ягон-ягон ба Гулнор нақл кард. Гулнор ҳам бо диққати тамои гуш дод. Аз шунидани ин хабар ҳавоси вай ҳам аз Ёдгор камтар парешон нашуда буд, лекин аз як тараф дахшати ин хабар ва аз тарафи дигар шарму ҳаё монёе мешуд, ки замири дили худро ба Ёдгор кушода ва ошқоро гӯяд. Ҳамин қадар гуфта тавонист, ки:

— Ёдгор! Дониста бош, ки ҳар гоҳ ту хонадор шудани шай, ман тӯй шуданро ба гардан мегирам. Вагарна маро тӯй кардани шаванд, гарданамо бурранд ҳам, сар намефурорам...

Инро гуфту кадуи худро бардошта бо гароние, ки гӯё ба гардани вай як ман борро бор карда бошанд, ба тарафи обгир фурумада рафт.

Ёдгор бошад, гӯё ки вайро ба замин меҳ карда бошанд, низ ба зери бори гарони андешаву андӯх монд.

3. ЯСАВУЛ

Ба Дараи Нихон хомӯшӣ ҳукмфармо буд, ҳар кас ба кори ҳаррӯзаи худ машғул буда, ҳеҷ ҳаракати аз одат берун дида намешуд; дар дили Ёдгор ва Гулнор як ҳаракати вулқонӣ пайдо шуда дар паи оташишонӣ кардан бошад ҳам, ин ҷунбишро ғайр аз бадани худӣ онҳо дигар касе пай намебурд. Дар ин вақт баногоҳ саниги калоне аз қуллаи кӯҳ ғелид. Ин санг ба санге, он ҳам ба санги дигаре расида, ба ҳамин тарика даххо санҳо ба якдигар бархӯрда то ба замини дара афтоданд. Садои тарақ-туруке, ки аз ба ҳам хӯрдани ин санҳо баромад, бо акси садое, ки аз ҳар ҳамташтии он кӯхлора бархоста буд, ҳамроҳ шуда замини дараро дар ларза андохт.

Бо рӯй додани ин гулгулаи ногаҳонӣ бошандагони ин дара ҳама ба якборагӣ аз ҷойҳо барҷаста, ба тарафе, ки санҳо аз он ҷо ғелида омада буданд, назар андохтанд ва диданд, ки ҷавоне бар тегаи кӯҳ истодааст.

Вақте ки он ҷавон ҳамаи ҷашмхоро ба тарафи худ дӯхта ва ҳамаи гӯшхоро барои шунидани сабаби ин ҳодисаи ногаҳонӣ сикшуда дид, бо овози баланде, ки кӯҳсорро дар ларза андохта тавонад:

— Ясавул! — гуфта фарёд кард.

Баробари ин садо пасу дунболи якдигар ба фосилае, ки шунандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фарёд тақрор ёфт, яъне аз ҳар ҷониб «ясавул» гуфта фарёд баромад.

4. ОДАМИ ПАСИСАНГӢ

— Гулнор, Гулнор!... Зуд биё, ки ба даст афтодем!

Ба шундани ин овоз, савори навмедшуда дубора ба умед афтод ва ҷилави асли худро ба тарафе, ки ин садо баромада буд, гардонда, кашадаву кушода як тозиёна ба тарафи сарғии чапи асп зад.

Асп ҳам, ки дар кучо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, дарҳол нишонаро гирифт ва ба ҷор пой тақоварона ба ду хез худро ба пши бароварандаи он овоз расонид.

Савор ҳам фурсатро аз даст надода, барои ҳар ҳодиса ҳозир шуда буд: пеш аз он, ки асли худро ба нишона расонад, милтикро ба даст гирифта листонакашро зер карда шикори худро нишон гирифта буд, ҳамин, ки ҳама чизро мувофиқи матлаби худ ёфт.

— Дохунда! Дастонатро аз остинат барор! Вагарна ба асфалассо-филин рафӣ! — гуён фармони дахшатноке дод.

Шаҳсе, ки аз тарафи савор ба хитоби «дохунда»-гӣ «мушарраф» шуда буд, ғайр аз итоат ҷоран дигаре надошт: дарвоқеъ ҳам як шахси беэроҷ дар ҷое, ки роҳи гурез аз ҳар тараф баста бошад, дар рӯ ба рӯи як силҳои номардона, яъне милтиқи дунболопури фарангӣ ҷӣ қор карда метавонист?.. Бинобар ин дастони худро аз остин бароварда мунтазири фармони дуйум шуда истод.

Савор ҳалқаи лачоми аспро ба банди дастӣ худ гузаронда, аз асп фуруд омада, саллаи нимтибитиро, ки бар сари он шахс буд, гирифта ду дасташро ба пушташ гардонда аз оринҷояш бо нӯги салла маҳкам барбаст, нӯги дигари салларо ду ҳалқа карда ба қоши зин гузаронид ва сабук ҷаста бар сари зин нишаст; пас аз он ба як даст милтиқ ва ба дасти дигар лачом ва тозиёнаро гирифта.

— Пеш даро! — гуён фармон дод, ин шахс рӯи худро ба тарафи савор гардонда:

— Ҷаноби ясавул, маро кучо мебарӣ ва гуноҳи ман чист?.. — гуфт.

Савор якбора шӯрида:

— Гуноҳи ту...? Шумо дуздон магар ҳанӯз худро бегуноҳ мепиндоред? На танҳо худӣ ту, балки ҳамаи касоне, ки аз давлати ҷаноби амир дар ин ҷо бо осудагӣ умр ба сар мебаранд, дузданд; на танҳо дузда муқаррарӣ, балки дузди ёғии воҷибулқатланд; агар шумо дузду ёғӣ набоед, ҷаро аз ҳукуматдорон мегурезед, ҷаро фармони ҳокимро писанд намекунед?

Як касе, ки тахминан сад қадм аз инҳо болотар ҳарсангеро ба

Ҷӣ будани воқеа ба пешӣ хонандагони мо маълум нашуда бошад ҳам, ба бошандагони ин дара ба хубӣ ошкоро шуда буд, бинобар ин ҳамагӣ ба якбора ҳар қор ва ҳар чизеро, ки доштанд, ба ҳоли худ гузашта ба тарафи тегаи кӯҳба боло нигоҳ карда давиданд, ҷунон ки агар шумо дар он ҷо мебудед, гумон мекардед: инҳо талаи охувананд, ки бо дидани сайёда ё бо шундани садои милтиқ ба якборагӣ рамидаанд, ё ин ки гуруҳи кабутаронанд, ки ба сабаби ҳуҷуми боз ё дигар мурғони соҳибчангол саросемавор париданд.

Балд аз даҳ дақиқа ҳамагӣ бар тегаи кӯҳ буданд, ҳама акнун худро ҳалосшуда ва наҷотёфта мепиндоштанд, бинобар ин акнун ҳама бо оромӣ нафас рост карда, кӣ будан ва ҷӣ будани сайёдаи маҳруми худро доништан меҳостанд ва ба ҳамин ният ҳама чашмҳои худро ба нуқтае, ки ояндагони аз Сари Ҷӯй аз ҳамон нуқта ба дара мебароманд, дӯхтанд.

Балд аз даҳ дақиқа интизорӣ диданд, ки саворе меояд; тахминан 25-сола, ба сараш як саллаи доқаест, ки монанди дастори сипоҳиёни Бухоро шалғамӣ карда баста шудааст, ба танаш як ҷомаи адраси шонагии зеҳилон, ба пояш як музаи америкони (локини) бухоридӯхти пошнабаланд ва аз рӯи муза як ҷолвори мешии зард пушидааст, ки қанорҳои бо абрешими сурх ва сиёҳ ироқидӯзӣ карда шудааст, ба паҳлуи чапаш шамшери ҳисорӣ ҳамоил, ба пушти сараш як милтиқи дунболопури фарангӣ овезон, миёнаш аз рӯй бо камарбанди нуқрагин баста ва аз ду паҳлун камарбанд кисакамарҳои ҷармини бахиядӯзӣ овехтааст.

Ҳарчанд шаклу шамоили ин савор дахшатангез бошад ҳам, мардуми ин дара, ки худқоро ба куллаи кӯҳ гирифта буданд, аз вай ҳеҷ боқе надоштанд, зеро ин мард аз он одамон набуд, ки пиёда ё савора ба сари ин кӯҳ баромада тавонад, ба сари ин кӯҳ давида баромадан насиби он касон буд, ки дар ин ҷо зоида ва дар ин ҷо қалон шуда бошанд.

Акнун кӯҳпарвозони мо ба ин мард бо чашми тамасхур нигоҳ мекарданд, монанди гурбае, ки аз ҳуҷуми саге гузехта худро ба шохай дарахте гирифта бошад, бо ҳаракатҳои худ гуё ба он шахс «агар мард бошӣ, биё пешӣ мо, ҳарчӣ меҳохӣ, биғӯй ва ҷавоби моро шунав» гуфта ўро ба майдони муборизаи худ ҷеғ мезаданд.

Савор ҳам аз даст рафтани сайди матлабро фаҳмида буд ва монанди сайёда, ки шикори ба дом афтодаи худро гузрезонда бошад, ё мисли шағоле, ки мурғи ба ҷангол даровардашро аз даст дода бошад, аз ғазаб дандон меҳонд ва бе он ки ҷӣ қор кардани худро муайян кунад, ба ҳар тарафи кӯҳсор девонавор асп меславонид.

руи худ сипар карда ин воқеаро дида ва ин гуфтугузорхоро шунидани истода буд, бо овози баланди ғазаболуд гуфт:

— Уй, ясаул! Гапатро доништа зан! Мо дузд шуда хонаи кири заддем, бузу гуфанди кири бурдем, ба зану фарзанди кӣ бо ҷашми бад нигоҳ кардем?.. Дузд касест, ки бе боис ба хонаи мазлумони бекас паҳин карда мебарояд, дузд касест, ки бечораи бейарокеро ба даст дароварда ба сараш шамшер мекашад ва ба синааш милтик мениҳад; дузд касест, ки мардумони бечораи ба кори худ машғулро бешабоб мебандад, мебарад, мезанад, мекушад; дузд касест, ки на танҳо моли фақиронро мегирад, балки зан, фарзанд, номус ва обрӯи бечорагонро ҳам помол мекунад... Агар ханӯз ҳам кӣ будани дуздиро надоништа бошӣ, шуниди мон, ки худӣ ту дузд, амлоқдорат дузд, ҳокимат дузд, амирят дузд, вазират дузд, қозино раисат дузд! Шунидӣ?

Мардак сухани худро давом дод:

— Мо аз «давлати ҷаноби амирят» дар ин ҷо умр ба сар намебарем, балки дар панӯҳи ин (ба кӯжору дара ишора карда) калъаи хӯ-досфарид саломат мондаем: агар туву «ҷаноби амирят» ба мо даст меёфт, то ҳол умри бештарин мардони мо дар зиндони Ҳисор ва Бухоро мегузид, занону духтарони мо ба ҳарамсарои ҳоким ва амири шумо ба номи духтархонагӣ номуסי худро барбод меоданд, — марди наси санг илова кард:

— Меғӯй, ки «шумо ҳукуматдоронро писанд намекунед». Шумо кай одам барин омад, ки мо писанд накардем? Ҳар вақт шумо монанди қазои осмонӣ ва балои ногаҳонӣ ба сари мо меоед; борҳо шудааст, ки мо даст пеш гирифта ба хурмати тамои ба пешни шумо баромадаем, аммо шумо бе пурсиш дастҳои моро ба пушт бастаед, молу ашёи моро тороч кардаед ва ҳудамонро ба зиндон фириристо даед.

Ясаул бо шунидани ин суҳанҳои рости заҳрдор чун мори саркӯфта ба худ мепечид, лекин ҷавоби муносибе намеёфт, ки гӯяд. Оре, агар даст меёфт, ҷавоби он мардро ба як тири ҷонгудои медод, «хайф», ки ин муяссараш намешуд. Ба як марди кӯҳистонӣ, ки худро дар бағали кӯҳ ба ҷое, ки дар он ҷо хайвоноти кӯҳӣ базӯр мебароянд, дар панӯҳи санте гирифтааст, тири милтик чӣ асар мекард?.. Ночор дар ҷавоб ҳамин қадар гуфта тавонист, ки:

— Ман барои ба даст даровардани касе омада будам, ки ба вай яке аз мӯғабарони Сари Ҷӯй «ваҳҳи шарӣ» доштааст; ман ба хубӣ ме-донистам, ки аз даруни шумо хуш ба хушӣ он гунаҳгорро ёфтан мумкин нест. Бинобар ин қадом кас ки бошад, як касро ба даст даро-вардан ба ман мағлаб буд, агар ин (ба шахси дастбаста ишора карда)

ҳам ба даст намеафтад, аз ин ҷо маҳрум рафта нам мукаррар буд; ҳар чӣ худо ёр ва шарият мададгор шуд, кӣ аз шарафи давлати амир ин шикор дастгир шуд; агар аз ин ҷавон даркорӣ дошта бошед, аз дунболош меравед, хизматона мебаред, кафил меёбед ва гунаҳгори ҳақиқиро ёфта медихед, пас аз он инро ҳалос карда меоред; вагарна умраш ба зиндон нӯсид гуфтан гиред.

— Бар, гуштагро тушбера карда хӯр, пул ва одами бекор нест, ки аз дунболи ин биравал, — гуфт марди пасисангӣ.

5. ДАҶЕРИИ НАВМЕДОНА

— Зуд бош, равон шав, дохунда! — гуфта ясаул ҷавони дастбаста-ро пеш андохт.

Ҷавон, ғайр аз пеш даромада рафтан чораи дигаре надошт, лекин як андеша, як ҳаёли ўро аз қадам бардоштан бозмедошт, ў саросе-мавор ба ҳар тараф назар меандошт, магар бо касе вилди воқасни худро қардани буд, ки аз ҳар гӯша ўро меёфт. Ясаул ин сустии ҷа-вонро дида гумон бурд, ки вай рафтан намехоҳад, бинобар ин як тозиёнаи саҳт ба паси қардани ў ҳавола карда:

— Мағз кар астӣ, ки...

Ясаул сухани худро ханӯз тамои накарда буд, ки:

— Вой, Ёдгор! Ту ро чаро мезанад, ба кучо бурдан мецоҳад, — гуф-та фарёди гириялуди касе аз камари оббурдае баромад.

Ясаул ба он тараф нигоҳ карда дид, ки духтаре ба сӯи худаш да-вон-давон меояд. Пас аз он рӯи худро ба сӯи ҷавон қардонда:

— Магар номи ту Ёдгор аст? — гуфт.

Ҷавон сари худро ҷунбонда ба тасдиқ ишора кард.

Ясаул ҷунон хурсанд шуд, ки ба гуфтан рост наояд. Вай зери лаб хандазанон: «ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем» — гуфт ва ба ҷавон нигоҳ карда:

— То ҳол ҳудат ҳудатро бегуноҳ шуморӣ ҳам, акун наметавонӣ. Он гунаҳгоре, ки ман ба талаби вай омадаам, туй! — гуфта тозиёнаи дигаре ба були қарданиш зад.

Ин вақт духтар ҳам наздик расида омад. Албатта, кӣ будани ин духтарро гуфтан лозим нест, хонандагон ба хубӣ мефаҳманд, ки ин Гулнор буд; ин Гулнори ҳичронзадаи гирифтӣ буд; ин Гулнори вафодор буд, ки ба дастгир шуда рафтани ошиқӣ зори худ тоб оварда наметавонист; бинобар ин пеши як сипоҳии девсират, ки мардон аз рӯ ба рӯ шудан ба он лоҳавл меҳонданд, рӯи рост баромад.

Донаҳои ашқи алмосгун, ки аз чашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами сахариро ба рӯи гулбарги сурхи таре ҷилва медоданд.

Хусусан дар ҳолати ҳозира хусн ва зебоии Гулнор яке бар даҳ афзуда буд: чашми бепарвое, ки ба як нигоҳи мағруронааш бинаддагон зор буданд, ҳоло бо нигоҳи маъюсона зорӣ мекард; лаби гуристигное, ки дар ғояти ноз ба ҷуз пешӣ дилбохтаи худ (Ёдгор) ба боз шудан гардан намефуровард, ҳоло ба ниёз омада буд.

Агар ясаул аз ҷони худ намеандешид, албатта, ин шикорро аз даст намедод ва бо худ гирифта мебурд. Лекин ӯ ба хубӣ медонист, ки: агар инро бурдани шавад, худаш аз ин дараи «Тангнихон» ҷон ба саломат бурда наметавонад. Ҷӣ ҷои ҳамаи бошандагони ин дара, балки яке аз инҳо ҳам агар дар баромадгоҳи дара рафта аз боло истода сари роҳашро бо санг мегирифт, роҳи халоси намеёфт.

Дастгир шудани Гулнор, монанди гирифтӣ омадани Ёдгор, кори сахле набул, ки аҳолии дара бар вай тамошобин шуда монанд, зеро бо дастгир шудани Гулнор маъалаи номус ба миён меомад: мардуме, ки ба ҳукуматдорон кину адовати чандинсола доштанд ва аз онҳо ҷунон ки аз дев гурезанд, канора мечустанд, пас аз миён омадани маъалаи номус ясаулро осон-осон саломат намегузоштанд.

Ясаул ба ҳамин мулоҳизаҳо ҳозир аз гирифта бурдани Гулнор даст кашид, лекин ба даст даровардани ӯро дар оянда ва ба сабаби ин пешкаши дилкаш ба пешӣ амлоқдор, агар толаш зидтар мадад кунад, ба пешӣ ҳокими Ҳисор ё амир иззату обрӯ ёфтанаширо ба дил муқаррар кард. Бинобар ин барои як дараҷа вукуф пайдо кардан ба холи Гулнор аз вай пурсид:

— Магар ту хоҳари ин ҷавон мебошӣ, ки ба вай ин қадар дилсӯзӣ мекунӣ?

— Не! — гуфт Гулнор.

— Хоҳарзодаи ин, ё бародарзодааш ҳастӣ!

— Не!

— Пас маълум мешавад, ки занаш ҳастӣ!

Гулнор хичолатмандона «ҳанӯз не!» гуфт.

Ясаул сари худро ҷунбонда зери лаб гуфт:

— Сабаби ин дилсӯзӣҳо маълум шуд, — гуфта ба Гулнор нигоҳ карда:

— Хуб, бисёр ғам махӯр! Дар ин наздикиҳо когай худро дар Сари Ҷуъ ё ки дар Ҳисор хоҳӣ дид, — гуфт ва хост, ки ба роҳ дарояд.

Гулнор, ки аз нармағуфторихон аввалии ясаул ба халосии маҳбубаш умедвор шуда буд, бо суҳанҳои охиринаш ябора ба наамеди

Оре, ба Гулнор як ҳолати бисёр сахте рӯй дода буд. Гулнор ҷанил гоҳ боз Ёдгорро дӯст медошт ва ҳаёл мекард, ки дар оянда бо ӯ як зиндагонии дӯстдорона барпо карда умри худро бо саодат ва шодкомӣ хоҳад гузаронд. Нақле, ки пештарақ аз ин Ёдгор аз писари оқсақол дар бораи ӯро ба шавҳар доданӣ буданашон карда буд, гуё ҷақраи заҳри ҳақиқӣ буд, ки ба ҳаёли ширини Гулнор омехта буд, бо вучуди ин вай худро тасалло медод, ки маро ҳеч гоҳ бо зӯрӣ ба шавҳар дода наметавонанд, дар ин роҳ то ҷораи охирин пойдор меистам.

Ҷораи охирине, ки Гулнор дар ин кор меандешид, бо Ёдгор ба як тараф гурехта рафтагӣ буд. Ҳоло дар пешӣ чашмаш ҳамаи ин ҳаёлот зеру забар шуда рафта истода буданд; ҳоло дида истода буд, ки Ёдгорро аз дасти ӯ гирифта мебаранд, ҳам ба сифати як гунаҳгор, ба сифати як хуни ноҳақкор, ба сифати як дузди ёғии ғаддор дасти ӯро баста гирифта бурда истодаанд.

Гулнор инро ҳам медонист, ки Ёдгор фақир ва камбағал аст, бар болон ин бекас ва бехешованд аст; падаре ё ақрабое надорад, ки аз дунболи вай-биривад ва ҳар чӣ дорад, дар ин роҳ ҳарч карда вайро ба қафилӣ гирифта биёрад. Бинобар ин ҷудой ба назари Гулнор ҷудони абалӣ менамуд.

Бо таъсири ин ҳичрон ва алами тоқатфарсо Гулнор ҳар як мулоҳизаро аз сар дур карда, бе ибто ба пешӣ ясаул давид ва ҳар чӣ бодо бод гуён ба зорӣ ва тавалло даромада гуфт:

— Ҷаноби ясаул! Садқаат шавам, пешӣ пот мирам; арзи маро гӯш кун! Ин ҷавон бегуноҳ ва беозор аст, ин дузд ва ҳаромзода нест ва ҳар хас ҳар ҷизе, ки дар ҳаққи ин гуфтааст, бӯхтон аст. Инро сар дех, илоҳӣ муроди бачагонагро бинӣ...

Аммо ясаул аз он қасон набул, ки ба заифнолиҳои як духтар диллаш нарма шавад ва раҳме ба дилаш ояд, агар ин густохиро, ки ин духтар кард, як-занӣ муқаррарӣ мекард, ҷаноби вай ду-се тозиёнаи обдор буд. Лекин ҳусну адои Гулнор ба ясаул як таъсири аҷиб бахшида буд, ки ба вай ин муомиларо накард.

Дар ҳақиқат ҳам ҳусну ҷамоли Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарози ҷоншикор ва абруи қачи дунболадори ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; мӯи дарози тобдораш, ки то ҳамгашти зонуҳояш мерасид, барои ҳаваскорон каманди печоне буд; зулфи парешонаширо дар гирди руҳсори тобонаш бо он зебӣ тасвир кардан аз дасти ҳеч наққоши подиракор намеомад; қадӣ навраства, рӯи хучаста, зулфи шикаста, абруи пайвастаҳама ба якдигар мутаносиб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд.

афгод, дунё ба назараш сиёҳ ва торик шуд, ҳеҷ чизро наметодид ва аз чизе ҳам бок надошт; бо як далерии шерона монанди гурбае, ки ба сағи ба бачааш қасдкарда ҳамла орад, девонавор худро ба тарафи ясаул ҳаво дод.

— Эй золими хунхори дилозор, чунаӣ, ки аз болои аспат гирифта ба рӯи сангат занам? — гуён хост, ки аз камари ясаул гирад.

Ясаул бе он ки пой худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор паридида якҷанд қадам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомӯш монд.

Аз паси санге, ки тахминан панҷоҳ қадам болотар ба камари кӯҳ ҷастида гуё муаллақ истода буд:

— Эй золими нобакори одамхор, магар барои худат дар ин дара гӯр мекӯӣ, — гуфта як наъра баромад.

Ясаул дониш, ки андешаҳои бечӯ набудаанд, дарҳол Ёдгорро пеш андохта аспи худро пошна зада, шитобкорона ба роҳ даромад, баъд аз фурсате ба баромадгоҳи Дараи Ниҳон даромада, аз назарҳо пинҳон шуд.

6. САНГИ ГЕЛОН

Вақте ки мардум ба воситаи сангелони ҷулон аз омадани ясаул хабардор шуда гурехтанд, модари Гулнор якҷанд дақиқа ба вай мунтазир шуда пас монд, чун Гулнор наёмад, пиндошт, ки вай бо роҳи дигаре худро бар теган кӯҳ гирифтааст, бинобар ин зиёда мунтазир ишӯда аз дунболи гурезагон ба болои кӯҳ баромад.

Падари Гулнор ҳам аз воқеа хабар ёфта бо роҳи дигаре худро ба гурезандагон расонид. Вақте ки зану шавҳар бо якдигар рӯ ба рӯ шуданд, аввалин сухани шавҳар ба зан:

— Гулнор кучост? — буд.

— Бояд ин ҷо бошад? — гуфт зан.

— Кучост? Нишон деҳ!

— Надонам!

— Чаро наметодонӣ?

Баъд аз ҷустуҷӯ ва кофтукови шавҳараш занак дониш, ки Гулнор поён мондааст.

Лекин аз тарси қожии шавҳараш лаб намекушод ва илдоа мекард, ки бояд дар қатори гурезандагон бошад.

Падари Гулнор миёни гурезандагонро ягон-ягон дида, духтарашро наёфт ва ба дастгир шудани он яқин ҳосил карда: — во бачаҷам!

Аз бачаҷам зиндаву зор ҷудо шудам! — гуён гулгула дар кӯҳсор андохт.

Як пирамарди тахминан 80-сола ба гирияи занонаи падари Гулнор хандан тамасхуромезе карда гуфт:

— Рустам! Номат Рустам бошад ҳам, аз занат ҳам буздиғтар будай! Ҷӣ шудааст? Осмон омада ба замин наҷаспидааст, ё замин фуру нарафтааст! Ва духтарат ҳам ханӯз дастгир нашудааст; агар дастгир шавад ҳам, ту хотирчамъ бош, ки ўро бурда наметавонанд. Магар ту имрӯз ба ин дара омадаӣ? Магар мо танҳо имрӯз ба ясаул рӯ ба рӯ шудаем?..

Ин ҷоро Дараи Ниҳон мегуянд, ин ҳамон дараест, ки ба ин ҷо Раҳимхонн мангит¹ бо ҷил ҳазор савори худ бо роҳи ҷанг зафар ёфта натавонист; ин ҳамон дараест, аз тӯлҳои калъақуби Дониёл атолиқ² натарсида шӯришчиёро, ки дар қалъаи Дехнав ба муҳосира монда буданд, ду моҳи озод мадад ва озуқа расонида истод; ин ҳамон дараест, ки Мухаммадамини³ ҳисорино дар ҳоле, ки аз Шеробод то Дехнав ва Ёло-Ҳисор ҳама ҷои мамлакатро лашқари мангит фаротирифта буд, яккаву танҳо дар Сари Ҷӯй хиноят кард; ин ҳамон дараест, ки бо фурухта шудани қалонони худ ҷорсад нафар савори ўротепнағӣ ва хучандии Мухаммадамини⁴ талаф карда худӣ ўро саргурез кард...

Акнун ҷӣ шуд, ки як нафар ясаул як духтарро гирифта аз ин ҷо ҷон ба саломат мебарад?.. Не! Ин ношуданист! — Пирамард сукуте карда давом намуд:

— Ту худдорӣ карда аз роҳҳои ниҳонӣ поёнтар фуру, агар дидӣ, ки ясаул духтаратро дастгир карда бурданӣ аст, бо гелондани санге ба мо хабар деҳ; мо ҷавононро мефармоём, ки аз боло ба баромадгоҳи дара рафта бо сангҳои гелон пеши роҳашро бигиранд. Агар ясаул сад ҷон дошта бошад, яқеаш ҳалос намешавад...

Дигарон ҳам бо сарчунбонӣ «ҳамин та, ҳамин та»⁵ гуфта сухани пирамардро тасдиқ карданд.

Яке аз ҷўнбачагон ба пирамард наздик шуда:

— Ёдгор ҳам дар миён нест, дур нест, ки вай ҳам ба поён монда бошад, — гуфт.

— Вай дастгир шавад, садкаи сар, аз кучо ва чикора булани вайро мо наметодонем, бачаи хинтақмурдор менамояд, барон як бесару бело мо ба ҳукуматдорон муқобил шуда худро дар ташвиш намеандозем, — гуфт Арбоб.

Ин буд, ки Рустам бо роҳҳои оббурда ва бо даруни горҳои ду дара худро ба поён расонид. Акнун бояд ба хонандагон маълум шуда

бошад: кесе ки дар вақти дастгир шудани Ёлгор ба суҳанҳои оташноки захрдор ба ясаул ҷавобҳои талх дод ва кесе, ки дар вақти ба ясаул дастгир шудани Гулнор, муҳайи санителонӣ шуд, падари Гулнор ӯстам буд.

7. ХУЧАИН

Як хавли дарун-беруни хангоматор. дар хавли дарун чор хона, як опхона ва танӯрхона; дар миёнаи хавли дарун ва хавли берун як анбори бисёр калон, даруни анбор дукатора ҳаммаҳои нур аз ҷаву гандум, зағиру кунҷит; дар хавли берун як меҳмонхона, ду собот, як саисхона, болои собот ва саисхона қаххона, бедахона; дар майдо-ни хавлӣ яккамехҳои катор, ба яке аз онҳо як аспи бидав баста; дар тахти собот як ҷуфт барзагови нав аз кор омада бо кинтар истодаанд ва ханӯз аз гарданишон юг гирифта нашудааст. Дар миёни хавлӣ як сархавзи соядор, ба тарафи соярави хавз як шаҳсуфа, ба болои шаҳсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешахи гилем ду қабат кӯрпача паҳн карда се болиш мондаанд, ки барои ёзида нишастаи, ё хобидани як нафар хеле соз аст.

— Уху, уху, уху, — сурфа карда кесе аз дарвозаи кӯча даромад.

Бо шунидани ин овоз ҷуфрон, ки нав аз кор омада ба рӯи суфачаи пешии саисхона хобида буд, сари худро як бардошта ба оянда нигоҳ карда ва боз ҷомаи кори худро ба сараш печонда ба хоб рафт.

— Собир! — Уй, Собир! — гӯён оянда фарёд кашид.

Ҷуфрон саросема сар аз хоб бардошта:

— Лаббай, — гуфт.

— Магар ба хонаи ман хоб бардошта омадӣ? Сари шаб, ки ҷуфтро мебасти, магар таъин накарда будам, ки аз ҷуфтрони омадан замон ба сари хирман рав? Бодигарон хама дузданд, ҳамин ки чашмро хато карданд. гандумро ба хонаи худ мекашонанд. Гардишанда! Ҳамин қадар таъину тақшнони-ман кучо рафт?

Собир чашмонашро молида-молида аз ҷояш хеста:

— Хучаин! Магар нахсида кор карда мешавад?! — гуфт.

Хучаин шӯрида:

— Магар нони хучаинро муфт гумон кардӣ?! Дар вақти хӯрок говбарин меҳурӣ, кор фармоям, хари ланг... Хоб ки даркор будааст, чаро ятим истодӣ? Зимистон вақти бекорӣ дар хонаи худ нунон хобӣ, ки то баҳор барнахезӣ.

Собир, ки аз мондагӣ қуввати бархостан надишт, почтаҳои худро

молида-молида базӯр рост шуд ва ба тарафи роҳрави хавли дарун нигоҳ карда рафтган хост.

Хучаин боз шӯрида:

— Магар ба ту як чиз шудааст? Ман туро ба сари хирман рав меғам, ту ба тарафи хавли дарун меравӣ? — гуфт. — Аз хона нон ғирам, имрӯз ханӯз намак наҷашадам, — гуфт Собир.

— Ба сари хирман рав, аз нони бодигарон меҳурӣ; ту гумон накун, ки бодигарон нони худашонро меҳуранд, не! Албатта онҳо аз гандуми ман меҳуранд ва аз ҳамун нон пухта меҳуранд, ту ҳам аз ҳамон нон як лаб хӯрӣ, дунё вайрон намешавад.

Собир (ба зери лаб): — «Нони бодигарони камбағалро хӯр, хоб накарда ба ман кор кун!» гуфт.

Хучаин: — Ҷӣ гур-гур мекуни, саг, зуд ба сари хирман рав меғам! — гуфт.

Собир меҳост биравад, хучаин гуфт:

— Аввал аспро ба саисхона кашаида хӯрок деҳ!

Собир аспро ба саисхона дароварда баст, пас аз он ба қаххона рафта аррадасро гирифта ба бедабурри сар кард.

Хучаин садои аррадасро шунид:

— Собир! — гуфт.

— Лаббай!

— Ин ҷо фуруд о!

Собир фууромад. Хучаин гуфт:

— Бедан бурида набудааст, ба ҷои хоб беда мебуридӣ намешуд? Мон акун, худам ба молҳо хӯрок медиҳам. Говонро аз юг барор ва зуд ба сари хирман рав!

Собир пас аз гирифтани юг аз гардани говон хост аз дарвоза барояд, хучаин гуфт:

— Собир!

Собир ба пешии дарвоза истода, — лаббай! — гуфт.

— Ин ҷо биё!

Собир омад.

Хучаин:

— Ба сари хирман рафта ҷӣ кор мекуни?

— Ҷашми шумо шуда нигоҳ карда меистам, ки бодигарон гандумро наҷузданд?

— Ҳамин ҳам кор аст? — гуфт ва худ ба худ, — ба сари хирман рафта меҳоҳад, бо бодигарон ҷақ-ҷақ карда ёзида нишинад; нони Азим-шоҳ муфт, хӯрдан мегири. — Вай боз ба Собир нигоҳ кард.

— Қаландро гир! Замине, ки дар паҳлуи хирманҷой аст, бояд раси-

да бошад, рошхояшро лабшон зан, ки имшаб ба ҳамон замин чуфт мебандӣ, эҳтиёт кун, ки хокҳои аз лабшон баромада ҷо-ҷо тӯда шуда намонад, паҳн карда пош, ки замин ноҳамвор нашавад, пеш аз лабшон задан обрӯбакхояшро рӯфта барор, вагарна замин ифлос шуда мемонад.

Собир каланд ва ҷорӯбро гирифта хост, ки биравад.

— Ҷорӯбро барои чӣ гирифтӣ? — хӯчаин пурсид.

— Обрӯбак мерӯбам.

— Барои обрӯбакрӯбӣ ҳам ҷорӯб? Аз дарахти сада (гучум) як бандча шох зада гир! Ин мешавад ҷорӯби обрӯбакрӯбӣ.

Собир ҷорӯбро ба ҷояш гузошта мехост биравад.

Хӯчаин пурсид: —

— Ба ман нигоҳ кун, Собир! Пас аз лабшон зада шудани замин, чӣ кор мекуний?

— Худи ҳамин якрӯза кор нест?! — гуфт Собир.

— Агар кор накарда бихобӣ, дар ду рӯз ҳам тамои намешавад, лекин агар нони хӯчаинро ҳалол карда кор мекунам гӯӣ, то пешин тамои мешавад, пас аз лабшон зада шудани ин замин, рошҳои замин ни хирманҷойро баланд кун, ки аз мукаррариаш ду баробар шавад, ҷаро ки хирманҷой саҳт мешавад, агар рошаш баланд нашавад, аз об сер намешавад; ҳамин, ки хирманро бардоштем, об медиҳӣ.

Собир рафт.

Хӯчаин монанди касе, ки як таноб заминро ҷуфтрои ё каландгардонӣ карда бошад, осори кӯфтагӣ нишон дода «уф...» гӯён ба шаҳсуфа баромад, ҷомаи рӯпӯшнашро, ки аз алоҷаи жабдагии қулобӣ буд, кашида ба як тараф партофт, фӯтай анбарбӯро, ки ба миёнаш бастагӣ буд, қушода бағалҳои ҷомаи таҳйишро, ки ҷити гулкалони серпахта буд, яла карда худро шамол дода-шамол дода, рафта ба рӯи кӯрпача ниласт; саллаи қабули афғониро, ки фашангро дарозтар карда баста буд, аз сар гирифта ба рӯи гилем ба пешии болиш ниҳод ва болишхоро ба зери бағал кашида, ба ҳаёлот фуғу рафт.

8. «ХИСОБ ҶАВ-ҶАВ, БАХШИШ ЛАГ-ЛАГ»

Аз тарафи дарвоза сазои «иш...ишш...» омад, хӯчаин нимҳез шуда нигоҳ кард, ки ду нафар деҳқон панҷ хари пурборро ба хавли медароранд.

Деҳқон «салои алайкум, салом алайкум» гӯён хархуро пешии анбор бурда борхояшро фуруварданд. Яке аз деҳқонон хархон

борхонон фурувардашударо ба тарафи соботе, ки дар он ҷо говон буданд, ронд.

— Назар! Хархотро ба вай собот бар, вагарна дар як дам охури говонро рӯфта медиҳанд, — гуфт хӯчаин ба он деҳқон.

— Аз давлати шумо хархон мо як каф коҳ хӯранд, чӣ мешавад? Хӯчаин, хуб диққат мекунед-дия! — гуфт Назар.

— «Шутур калон, ягираш ҳам калон» мегӯянд, — гуфт хӯчаин, — дарди сари ман мувофиқи худам аст, як гапхо мезанӣ, ки гӯё аз сари хирманат ба ман ду ҷувол коҳ оварда дода бошӣ.

— Коҳ бошад, коҳ-дия, хӯчаин, як ҷувол, ду ҷувол коҳ писанд нест, саломатии шумо даркор аст, — гуфт Назар хархоро ба тарафи соботи ҳолӣ ронда истода.

Хӯчаин аз ҷо бархоста пешии анбор омад, аз кисаи куртааш як калди калони дутобаро бароварда қулфро қушод ва дари анборро боз карда даромад; зағомаи (паллаи) дар он ҷо бударо ба шохини тарозу, ки аз ёлора анбор овехтагӣ буд, гузаронид, дар сӯроҳи тарафи саниги шохин ба зери тасма як ҷубча халонид, ки тарафи санг аз тарафи бор ба қадри як наҳӯд дарозтар шуд. Пас аз он ба деҳқонон:

— Борхоро дароред! — гуфта овоз дод.

Деҳқонон ҷуволҳои пурборро ягон-ягон ба анбор дароварданд; хӯчаинро ба сари тарозу дида яке аз деҳқонон гуфт:

— Хӯчаин! Баркашидан даркор нест, аз ҷор ман зиёд аст, ки кам намеояд.

— Баркашида пухта кунем хуб аст, — гуфт хӯчаин «Ҳақ ба ҳақдор шуда қарз ба қиёмат намонад». Вагарна баробар бошад ҳам, дили кас қарор намегирад.

— Ду ман гандум дода ҷор ман гирифта истодаед, агар як микдор кам шавад ҳам, зарар намекашед, — гуфт он деҳқон.

— «Ҳисоб ҷав-ҷав, бахшиш лаг-лаг» гуфтаанд гузаптагон, — гуфт хӯчаин, — агар ба шумоён инъом кардани шавам, вай дар вақти худаш ба пой худаш мешавад, ҳозир ҳисобро пухта қардан даркор аст. Назар (ба зери лаб):

— Ту хоҳи лаҳзадро бахшиш мекуний, — гуфта ва ба хӯчаин нигоҳ карда давом намурад.

— Ҳозир ба ёдам омад, ки мо дар ҳисоб саҳв кардем, мо бо тарозу барнакашида бо манак³ андохта будем, ҳар як манакро ман панҷ сер ҳисоб кардаам ва ҳол он ки манак даҳҷоракӣ буд; ба ин ҳисоб бояд бори мо зиёд барояд, баркашидан гиред, ки толеи мо тохт.

— Ҷизе, ки бошад, тарозу нишон медиҳад, ба зағома резед, — гуфт хӯчаин.

Як тарозу баркашиданд.

— Бахор, вақте ки ба мо гандум баркашида дода булед, бо дах сер ҳамин зағмаатон ҳамвор ҳам намешуд, ҳоло қариб аст, ки ба ин зағма дах сер нагунҷад? — гуфт Назар.

Гандуми ман сермағз ва курҷ буд, гандуми шумо сусти пуш буда аст; бинобар ин бисёр санг намебардоред, — гуён ҷавоб дод хўчаин.

Баркаш тамом шуд; аз рӯи ҳисоби охири деҳқонон бояд гандумашон панҷ ман меомад ва ҳол он ки аз чор ман таҳминан як луд зиёдатӣ кард. Деҳқонон гандуми зиёдатиро ба худ нигоҳ дошта ҷуволхояшонро ғундоштан гирифтанд.

— Назар, ин гандуми зиёдатӣ ба бозгашта гирифта бурдан намеарзад, ба ҳамма рез мон! — гуфт хўчаин.

Назар (қадаре тунд шуда):

— Магар «ҳисоб ҷав-ҷав» нест? — гуфт.

Хўчаин:

— Ман ба як каф гандуми шумо зор нестам, — гуфт, — давлати худам ба худам насиб кунад бас аст, лекин нафъи шумо дар ин аст, ки ин як ғалбер гандумро ба анбори ман резед, агар баргашта баред, хоҳ бисёр аст, хоҳ кам, дар ду-се рӯз несту нобуд карда мефиристонед, «об дар хушкӣ намеистад» гуфтаанд; агар дар ин ҷо бошад, дар вақти маъталӣ ва муҳтоҷиятон дари анбори ман ҳамеша ба рӯи шумо боз аст.

Деҳқонон барои як ғалбер гандум ранҷондани хўчаинро муносиб надидаанд.

— Соли оянда дар вақти тухм боз хўчаин даркор мешавад, — гуфтанд дар байни худ ва он гандумро ба ҳамма рехта, аз анбор баромада, ҷуволхоро афишона таҳ карданд.

Назар (ба хўчаин):

— Хати (васикаи) моро диҳед, мо равем, — гуфт.

— Хат дар хонаи дарун, ба даруни сандуқ аст, лекин хозир дар хона меҳмони зан хаст. Даромада гирифтани мумкин нест, ёфта бароварда мемонам, рӯзи бозор мегирӣ, — гуфт хўчаин.

Назар:

— Имрӯзҳо айни долу зарби қор аст, ба мо фурсат кучаст, ки бозор оем, хозир ёфта меодоед, хуб мешуд, — гуфт.

— Як бор гуфтам, ки дар хона меҳмон хаст; даромадан мумкин нест, «гапи бисёр ба хар бор» гуфтаанд, агар рӯзи бозор дастат нарасад, қадом вақт ки фурсат ёфӣ, омада мегирӣ.

Назар худ ба худ ба зери лаб: «Дар ҳақиқат агар «гапи бисёр ба хар бор» намебуд, ту ин қадар намешуридӣ» гуфт ва ба хўчаин давом кард.

— Хайр, хўш; хар чӣ бошад, ёфта мондани хат аз хотирагон фаромӯш нашлавад-дия, хўчаин!

Хўчаин:

— Хотирчамъ бош, ман хати туро тар карда намехўрам, — гуфт.

Деҳқонон рафтанд; аз ҳавлӣ як бачаи таҳминан 8 — сола баромад; хўчаин аз дастӣ бача гирифта ба болюи шахсуфа бароварда қадре дӯстдӯрий кард, пас аз он:

— Рав, писарам, Диловар! Ба Фотимапаат гӯй ба ман як чой дам карда барорад, — гуфт, худ болишхоро ба зерӣ бағал кашида, боз ба андеша фуру рафт.

15 дақиқа... ним соат фурсат аз миён рафт, ханӯз аз чой дарак не; хўчаин монанди касе, ки нохост чизе ба ёдаш омада бошад, часта аз чояш хест ва ба ҳавли дарун даромад. Чор нафар зан, ки ба сари чор тағора нишаста ҷомашӯй мекарданд, ҳаматӣ аз ҷоҳо бархоста бо иззатдорӣ тамом дастхоро пеш гирифта салом доданд. Хўчаин ҷавоби салом надод ва дахшат карда:

— Фотима кучаст? — гуфт.

Фотима, ки як духтари 12-сола буда, ба сари тор ҷизҳои ҷомашӯиро паҳн мекард, «ана ман!» гуён пеш омад; хўчаин бе гурӯҳи як турсақӣ зад, ки духтарак «вой мурдам» гуён ба замин афтод.

Хўчаин:

— Мури, садкаи сар, — гуфт, — ту хунбаҳои худат ва падару модарро гирифта ба дари хонаи ман омадай, дар соли қаҳтӣ, ки қариб буд аз гуруснагӣ ҷон диҳед, падарат ба дах сер гандум туро ба ман фурухта буд, агар ман ҳамон гандумро намедодам, ҳамаатон дар ҳамон сол аз гуруснагӣ мемеридед, акнун шикамат ҷунон сер шуда аст, ки гап ба гӯшат намедарояд, як соат шуд, ки як чойник чой гуфтаам, ханӯз лоақал чойчӯшро дар паси оташдон намондаӣ!

Фотима, гирён-гирён аз чой хеста: «Ба ман касе чой нагуфтааст» гуфт.

Хўчаин:

— Бешарм! Меҳроҳ, ки маро дурӯғгӯй кулӣ?! — гуён хост, ки боз турсақӣ диғар занад, Фотима гурухта худро ба канора гирифт.

Пас аз ин хўчаин:

— Ҳоло ҷавонмарги Диловар кучаст? — гуфта ба ҷустуҷӯи писари 8-солааш афтод.

Диловар, ки дар вақти ба ҳавлӣ даромадани падараш бо оби аз ҷомашӯй рехташуда ҷуйчабозӣ карда истода буд ва шӯриши падарашро дида то пешӣ дари хонаи модараш гурухта рафта ба навабати хоҳиши худ интизорӣ дошт, ҳамин ки номи худро бо лақаби «ҷавон-

мартӣ» шунд, якбора чир зада худро ба даруни хонаи модараш хаво дод.

Хўчаин ҳамин қадарро дар никоргирии аз писари сағираш басанда доништа, ба занонаш нигоҳ карда:

— Магар ман шуморо барои «бурдоқӣ» қардан гирифтаам: се соат шуд ба хона омадам, ба ман як чойник чой не, ятим ба сари хирман рафт, асп ва говон хануз хўрок нахўрдаанд; худатон ки ҳеч қор намекунед, лоақал ин сақалгуро (ба Фотима ишорат карда), ки гули хонаи маро хўрда ғаштааст, қор ҳам намефармояд! — гуфта ба ҳавлии берун рафт ва ба болои суфа баромада ин дафъа дуруст хобид.

9. МЕҲМОНИ ИЗЗАТМАНД

— Мулло Азимшоҳ!.. Мулло Азимшоҳ!.. Ҷув, Мулло Азимшоҳ! Хўчаин, ки хобаш саҳт бурда буд, бо шундани ин овоз саросемавор бедор шуда, чашмони худро молидамолида:

— Э... э, Алимардонбег-ку, асسالому алайкум, — гўён аз чой хест ва яке аз кўрпачахоро аз таги худ гирифта ба тарафи ростӣ қон худ лаҳн кард, меҳмони навомадаро ба «неву нестонаш» нигоҳ накарда ба рӯи қурмача гузаронид ва кўрпачаи дигарро дар рӯ ба рӯи меҳмон андохта, худ ба болояш нишаст; пеш аз он ки бо меҳмон пурсупос кунад, дубора аз ҷо хеста болишҳои дар вақти гирифтани кўрпачаҳо ба рӯи гилем бетартиб афтодаро гирифта ба паҳлуи меҳмон ниҳод ва боз ба қои худ нишаста бо меҳмон бо ҳам даст бардоштанд ва «оллоху акбар» гўён дастхоро ба рӯи қашиданд.

— Чашми маро ғайрат бурда будааст, омадани шуморо нафаҳмида мондаам, мебахшед-дия, — гуфта хўчаин узрхохи кард.

Меҳмон:

— Зарар налорад, — «хоби чашттоҳӣ бех аз подшоҳӣ» гуфтаанд азизони гузашта, — гуфт.

— Хайр, ҳуб баофият, ҳуб сихат-саломат хастед?

— Шукр, аз давлати ҷаноби амир саломатист, аз худатон пурсем?

— Шукр, аввал аз меҳрубонии худ, дуйум аз давлати ҷаноби амир аз ҳок берун ғаштем! — гўён соҳиби хона ба шиқами чойнике, ки дар лаби суфа истода буд, даст расонда дид, ки хунук шудааст; чойникро гирифта, шумо ба хузури ғида нишинед, ман ҳозир меоям, — гуфта ба ҳавлии дарунӣ даромд ва занонашро, ки хануз аз сари ҷомашӯӣ нахеста буданд, коҳиш карда бо овози пасте, ки ба ҳавлии берун набарояд, гуфт:

— Фотимаи гарданшикаста-ку ба нобуд шудани ҷизҳои ман қор налорад, балки қасдан нобуд ва исроф мекунад, шумо ҳам, гўё ки дар ин хона бегона бошед, ҷизе намегуед, маро, ки хоб рабуда будааст, ҷаро чой дам карда монд, пас аз он ки чой дам кардааст, маро бедор накард, ки як чойник чой як барин шуда нобуд гардида мондааст, худӣ вай кучост?

Яке аз занон:

— Барои ба молҳо хўрок додан баромада буд; бояд дар оғил ғоҳхона бошад, — гуфт.

— Меҳмон омад, дастархон барорад ва қои тоза дам кунад, — гуфта хўчаин бозгашта овоз дод ва ба ҳавлии берун рафт; дар рӯи ҳавлии берун:

— Фотима.. кучой? Ба хона нигоҳ кун! — гуфта худ ба меҳмонхона даромад ва аз қисаи қурғайи худ як даста қалидро, ки ба як ресмон гузарондагӣ буданд, бароварда бо яке аз онҳо қулфи сандуқи ҷубинеро қушод, аз даруни сандуқ як лаъличаеро, ки ба дарунаш қадре мавиз, нахўди бирён, қандалот ва печак буд, гирифта боз сандуқро қулф зада пешӣ меҳмон ба сари шахсуфа рафт.

Меҳмон, ки бо вучуди бесавод будани соҳиби хона, маҳз барои хурмат ба вай лақаби «муллоӣ»-ро дода, «Мулло Азимшоҳ» мегуфт, ба иззаташ аз қои хестани шуда худро ҷунбонид; соҳиби хона қадар ми худро ҷолоктар монда бо дастӣ худ ба ором нишастан ишора карда:

— Бахузур, бахузур, — гўён зуд омада ба қои худ нишаст ва меҳмонро, ки хануз дузону нишаста буд, ба қорзону нишастан тақлиф карда худ ҳам қорзону нишаст.

Фотима дастархонро оварда аз поёни суфа дароз кард, хўчаин гирифта вайро ба пешӣ меҳмон қушод, лаъличаи «қоршарбат»-ро ҳам ба рӯи дастархон ниҳод, яке аз нонхоро шикаста порча-порча карда бештаринашро пешӣ меҳмон ва андакашро пешӣ худ монд: пас аз он:

— Марҳамат кунед, ба нон нигоҳ кунед, — гуфта меҳмонро ба нонхўри тақлиф кард ва худ ҳам баробари меҳмон лухмаи нонеро ба даҳон андохта лаъличаро пештари меҳмон тела дод, як дона мавизро гирифта ба даҳон зада меҳмонро ҳам: — гиред, гиред, — гуфта ба мавиз ва қандалотхўри тақлиф кард.

— Чанд вақт аст, ки қамнамо шуда рафтед, ҳеч даракатон нест, ин пагоҳ ба саломи мир рафта будем, он ҷо ҳам набудед, — гуфта хўчаин ғаш сар кард.

— Саргардонииҳои дунё ҳеч фурсат наметадид, ки ягон рӯз бо дўстон нишаста як дами бегам занем, — гуфт меҳмон. — Имрӯз бинед,

ки дар Кармина ба рикоби амир, фардо дар Бухоро дар пеши кӯшбегӣ, пасфардо дар Хисор ба давлатхонаи сохибдавлиги худамон, ба ҳамин тарика ҳар рӯз ба ҳар ҷо умр гузашта рафта истодааст, ҳар кучо кори заруртар ва калонтар барояд, мир каминаро мефармо-янд, як рӯз ба мир:

— Дигарон ҳам номи хизматгорӣ доранд ва нону намаки шуморо меҳӯранд, ба онҳо ҳам кор фармоед, — гуфта густоҳӣ кардам.

Чаноби мир:

— Алимардон дар дунё дута нест, «буз агар хирман мекуфт, хочата барзагов набуд» — гуфта аз ӯҳдабарои ман хурсанд будана-шонро маълум карданд.

Ман ҳам шӯхӣ карда:

— Ҳар чӣ аз давлати шумо барзагов ҳам шудем, ему алафашро мувофиқи худаш диҳед, барзагов шудан ҳам бад нест, — гуфта гу-стоҳӣ намурам.

Чаноби мир аз ин суҳбати бисёр хурсанд шуда, ин ҷомаи (ба ҷомаи абри хисории эҳқалон, ки остинҳои ӯро аз бандаш ҷок карда зех дӯхта буданд, ишора карда) тахпӯшии худашонроин «аз нӯғи хамир фатир» гуфта ба камина инъом карданд.

Фотима ҷойники ҷойро оварда ба лаби суфа монд, хӯчаин ҷойро ду бор гардонд ва аз кисабағал рӯмолчаширо бароварда пиёларо, ки вақти гардондани ҷой тар шуда чиркҷояш нарма гардида буд, пок кард: ӯхӯхӯ суфа карда оби дахонаширо ба поёни суфа партофта бо ҳамон дастрӯмол дахон ва биниашро ҳам пок кард. Пас аз он ба пиё-ла ба кадри як ангушттона ҷой рехта худ нӯшид. Ҷои ба лабаш раси-даи пиёларо ба канои ҷомааш, ки аз рағани риши калонаш қариб ҳамранги дастмоли деғшӯй гардида буд, молида «тоза» кард: пас аз он ба пиёла аз ним камтар ҷой рехта бо сарангушт ва ангушти миёна аз лабу каъбаи гирифта .ангушти дуйуми худро халка карда бо нохуни он ба шиками пиёла тини-тинг зада ба меҳмони худ дароз кард. Меҳмон, ки ба бозӣ ва парвози гунҷишкони сари дарахт чаш-машро дӯхта ба андеша фуру рафта буд, хушёр шуда пиёлаи ҷойро аз дасти хӯчаин гирифта ба замин монд ва боз чашмаширо боз ши-о-ҳои дарахт дӯхт.

Хӯчаин дастрӯмолчаи худро чоркат карда ба рӯи ҷойник пӯшонд ва меҳмонро, ки ханӯз аз ҳаёлот дуруст ба худ наёмада буд, — марҳамат кунед, нон хӯред охир, — гуфта дубора хушёр кард ва ху-даш ҳам порай нонеро шикаста ба дахон андохт.

Дар ҳақиқат ҳам Алимардонбег дар андеша фуру рафта буд; вай андеша мекард, ки ба чӣ андоза қорчаи хунарманд будани худро

чӣ гуна ва ба чӣ роҳ пеши хӯчаин исбот кунад, то барои хизмате, ки баъд аз ин ба хӯчаин қарданист, хизматонаи дуруст ситонда тавонад: дар аввали сӯхбат гапиро ба сари муддао оварда монда буд, акнун як гурезгоҳ ёфта ба асли муддао гузаштан даркор буд, ки инро ҳам дар аснҷи ба бозии гунҷишкони нигоҳ кардан, дар фикри худ қарор дода буд:

— Ҳамин тавр, Мулло Азимшоҳ, — гуфта суҳбанаширо аз ҷои мондагиаш гирифт ва гуфт:

— «Сипоҳигарӣ сӣ пой дорад» гуфтагӣ барин, «ҳар гап, ҳам сесаду шаст пахлу дорад», азизони гузашта «ҳар суҳан вақтею ҳар нукта мақоме дорад» гуфтаанд, ки бисёр дуруст аст, агар одам гапиро ба ҷояш хӯронда тавонад, ҳар касро мот мекунад, ба ҳамин сабаб мир ҳар кори ишқидорро ба ман мефармоянд ва ҳоҳ хушк кунам, ҳоҳ га-р, кор надоранд, зеро як дараҷа диллашон ба ман пур шудааст, би-нобар ин дар ҳаққи ман ба гапи дӯсту душман намендариоянд. — Али-мардон барои мисол овардан суҳани худро давом дод:

— Чанд рӯз шуд, ки ба як даъвои завҷият* рафта будам, як-ду рӯз ҷанҷолро пайсал дода дидам, ки тарафи даъвогар ширдех аст. Як наъв карда корро ба «нафъи вай гардондам: агар ба гуфтаи ман та-рафи духтар розӣ намешуд, чӣ мешуд, гӯед? Агар розӣ нашуда ба ҳоқимхона меомад ҳам, боз қор ба гуфтаи ман тамома мешуд.

Ҳозир ҳамон қорро тамома карда омада будам, ки мир «пеши Мулло Азимшоҳ равед! Як қорашон будааст, тамома карда биёед» гуфта маро ба хизмати шумо фириристодаанд. Шогирдиешагон ва яса-вулоне хастанд, ки як моҳ боз ягон хизмат нагирифта ҳок лесиди ҳоб кардаанд, ман ки аз дастам қор меояду даъвогар ва мирро хурсанд мекунам, як рӯз ҳам бекор намемонам, аз ин хизматонае, ки аз фуқаро мегирам, гоҳ-гоҳ аз худӣ ҷаноби мир ҳам ба ин гуна (боз ба ҷомаи худ ишорат карда) илтифотҳои махсус сарфароз мешавам, — гуфта Алимардон суҳани худро як дараҷа тамома кард ва барои фаҳмидани ин ки гуфтаҳои ба хӯчаин чӣ таъсир бахшидааст, чаш-монаширо ба чашми ӯ дӯхта нигоҳ карда истод.

Дар ҳамин вақт Диловар ба поёни суфа омада:

— Дада, ба ман қандалот диҳед, — гуфт.

Хӯчаин пешонаширо турш карда:

— Бачаам, ин амакат сартарошанд, қайроқ ва покуҳояшонро ҳам-роҳ овардаанд, гурез ки ...атро мебуранд, — гуфт.

Диловар ба шунидани номи сартарош аз даъвои қандалот гузашта ба тарафи ҳавли дарун гурехта рафт.

10. ЧҶҶҶҶҶ ГҶҶҶҶ

Азмишох хавосашро, ки ба сабаби кандалотталабии писараш парешон шуда буд, бо ду сония сарчунбонӣ ба як ҷо ҷамъ карда ба меҳмонаш, ки муштариҳои ҷавоб буд, нигоҳ карда гуфт:

— Ҳама аз худӣ шумост, Алимардонбег! Шумо ки як хизматгори содиқӣ ҷонсупори ҷаноби мир мебошед, дили Ин кас ҳам ҳамеша ба тарафи шумост, «дилро ба дил рахест дар ин гунбази сипеҳр, аз рӯи кина кинаву аз рӯи меҳр меҳр» гуфтаанд, бинобар ин шуморо хурсанд ва шуморо тарбият мекунам. Монанди ин воқеа аз сари худӣ ман ҳам гузаштааст: каму беш худо давлат долааст, мулку асбоб долааст, албатта, инҳоро ман ба ғӯри худ ғирифта намебарам, лекин ба куча ҳам бароварда намебароям: ҳар кас маро хурсанд кунад ваз мувофиқи таъям хизмат нишон диҳад, ман ҳам вайро то ҷон дорам, хурсанд мекунам, молу ҷонамро аз вай дарег намедорам «дилама баъ, пулама хӯр» гуфтаанд. Мисолаш ана ҳамин кори имрӯзам аст; имрӯз ба шумо кори ман афтодааст, агар маро миннатдор кунед, ман ҳам изҳори миннатдорӣ мекунам; албатта, дар миёни ёру дӯст пул ва чизӣ дунё писанд нест, ҳамин тавр бошад ҳам, тиккаи муҳаббат гуфтагӣ гапҳо хаст.

Алимардон:

— Ба ҷашм! Ҳар қоратон бошад, ба ҷону дил мувофиқи дилхоҳатон мекунам, дуои шумо ғанимат аст, — гуфт.

— «Нафаси хушк аз най садо намебарорад» гуфтаанд, дуои обдор мекунам, — гуфт хўҷаин.

— Магар ба ягон моли мардумхўр пулатон афтодааст?

— Не, ман аз барон пули дунё мир ва шуморо дарди сар дода намегардам; пули маро қӣ нахўрдааст. Ин кори ман ба болон як ҷўпони гуреза аст; ин ҷўпон аз хисоби падараш ва худаш тахминан ҳазор танга аз ман қарздор шуд, дар бадали ин пул ба ман хизмат кардани шуда, аз забонаш хати қозихонагӣ дод. Бар болои ин дар хонаи ман хобида дасташро ба оби гарму хуноқ назада хўрд, пўшид. Вақте ки ман ғусфандхоро харида ба сафари Бухоро тайёр шудам ва хостам, ки рамаро ба вай рононам, якбора ғоиб шуд; ақлун мешунавам, ки ба Дараи Нихон рафтааст. Албатта, ин кор ба ман алам кард, гўё ки вай маро аҳмақ карда, фиреб дода гурехт, вагарна гап бар болон пул ва ҷиз нест. Дигар он ки агар ман қорро саҳл ғирифта «бало ба пасаш» гуфта монам, думчаи хамаи хизматгортон об мегирад, ҳар хизматгор, ки нигоҳ дорам, меҳўрад, мепошад, рўзе, ки қорам баромад, меғурезаду мееравад. Як ятим дар хона дорам, ки аз ҳоло ҷаш-

монаш бечо шудааст, ҳамин рўз аз пеши мир омадам, қа ҳауъ хобидаст: базур ҳезонда ба сари хирман фириристодамаш, дар он ҷо қӣ қор мекунад гўед? Пеши бодигарон рафта онҳоро ҳаю бош карда бахўзур менишинад, ана ба ҷўнин як қори сабук базур фириристодам; ин аввалин асари гурехтани ҷўлон аст. Агар ман ин қорро ба субўташ нарасонам, на танҳо хизматгортони ман, балки хизматгортони дигарон ҳам вайрон мешаванд. Ба шумо маълум аст, ки ҳеҷ гоҳ одами «нобуд» «буд»-ро, «нодор» «дорам»-ро дида наметавонад; вақте ки маътал ва мўҳтоҷ шуданд, гушша монданд, омада ятим меистанд, ошатонро меҳўранд, намакатонро меҳўранд, ҳамин, ки шикамашон сер шуд, дастархонатонро поймол мекунам, намакдонатонро меши-кананд, ҳамеша хун меҳўранд, ки ҷаро инҳо бой, мо кашшук, ҷаро инҳо фарзех, мо лоғар; ҷаро инҳо дорам, мо нодор; намедонанд, ки азизон гуфтаанд: «бо худододогон ситеза макун, ба худододогон худи до додаст» — хўҷаин ҷой сардшударо нушида давом намурад:

— Бегӣ! Ба шумо дуруғ, ба худо рост, вақте ки ман аз Дарвоз омадам, ғайр аз як кафши ҷўбин, як қорук, як қулвор ва як ҷўдаст ҷизе надоштам, аввал аз марҳамати худо, дўйум ба сояи давлати ҷаноби амир соҳиби хавлӣ, зану фарзанд шудам, як не, ҷор зан дорам, Мулку асбоб ҳам мувофиқи дилу ниятам ҷамъ шуд, ва ҳол он ки ман қаланд наздаам, «лузӣ накардаам», Моли мардумро нахўрдаам», худдо маро ба давлат муносиб дилу дод, «бедават агар кишт қунал, об наёбад бодалатро киштату нокишта баробар» гуфтаанд. Дар ҳақиқат худӣ ман деҳқонӣ накардаам, ҷанд таноб хўл, шўр дорам, ки ҷорьяқкор ё ятим меқорад. Дар вақти баҳор ба деҳқонони бебизоат маҳзи хайрхоҳӣ аз доди худо тухм медиҳам, вақте ки ҳосил расид, каму беш худашон оварда медиҳанд. Бисёр одамон ҳастанд, ки шабу рўз қор мекунам, боз шикамашон сер намешавад, пас нолақашон мешаванд, аз бой, аз дорам нолиш накарда, инҳо агар ақл дошта бошанд, аз толен худашон, аз дилу нияти худашон ноланд.

Ба мо лозим аст, ки то ҷон дорем, дар ҳаққи инҳо саҳтгирӣ қунем ва нагузорем, ки инҳо худсарӣ кунанд; инҳо душмани моли мардуманд, инҳо нотавонбинанд; ба ятим ва хизматгор ном неки қардан ҳаргиз дуруст нест.

— Ин ҷўпони шумо аз қучост, номаш ҷист ва падараш кист? — Алимардон пурсид.

— Номӣ худаш Ёдгор ва номӣ падараш Бозор аст, асли инҳо инҷой набада аз тобен Қўлоб ба ин тараф афтодаанд, 7-8 сол пеш аз ин дар соле, ки ба Қўлоб қахтӣ рўй дода буд; Бозор бо зану фарзанди худ ба Бухоро равона шўда ин ҷо омад, занаш дар ин ҷо мурд, ман мурдан

занашро бо харчи худ гурунидам, худаш ва писарашро, ки он вақт тахминан 12-13 сола буд, ман ба тарбияи худ гирифтам; инхоро ҳам, ки аз куфти роҳ ва гуруснагӣ қариб ба мурдан расида буданд, парво кардам: пас аз он ки Бозор фарбех шуда ба устухонаш об давид, толиби хизмат шуд, «махз аз барои савоб» ўро ба ҷўнонӣ гирифтам, солие як бор ба Самарканд ва як бор ба Бухоро гўсфанд рондам; ҳар бор дуздӣ кард, гўсфандони шишаки фарбеҳи маро дар роҳ дуздаи фурухт; дуздихонои пеша «қозин ислом» дайн шуда ба гарданаи афтод, аз ман қариб як ҳазор танга қарздор шуд ва ба бадали ин қарз ба ман хизмат кардани шуда аз забонаш хат дод; лекин пеш аз он ки хизмат карда, ҳаққи маро адо кунад, мурд, мурдаи инро ҳам ман гурунидам. Писараш ба ҷои худаш то адо шудани ин қарз хизмат кардани шуда, хатро тоза кард; лекин як бор ҳам сафар накарда гу-рехт. Воқеа ҳамина буд, ки имрўз ба ҷаноби мир рафта арз кардам ва ясаул талаб намудам; аз хушбахтии ман шуморо таъин кардаанд, умедворам, ки шумо ин ҷўнони гурезаи маро дастгир карда ба дастам супоред ва ҳам ин кўрнамакро чунин ҷазо диҳед, ки ба дигарон ибрат шавад: ин пойбараҳнагони «моли мардумхўр» донанд, ки дар мамлакат ҳоким ва шарият будааст, то ки дигарон ба ин ранг беандешагиҳо далерӣ карда нагавонанд. Ман ҳозир васикаҳоро бароварда ба шумо нишон медиҳам.

Хўҷаи сухани худро тамои карда ба хавлии дарун даромад ва аз кисаи худ як даста қалид бароварда бо яке аз онҳо сандуқро кушод, аз даруни сандуқ як бугҷаро бароварда яла кард, ки пур аз васикаҳо буд; дар пушти ҳар қадоми ин васикаҳо ишоратҳои маҳсус буд, ки хўҷаи бо вучуди бесаводинаш аз он ишоратҳо ба номи кӣ будани он васикаҳоро медонист.

Дар вақти кофтукови васикаҳо васикаи Назари деҳқон ба чашмаш вохўрд, инро гирифта ба зертари бугҷа монда, худ ба худ гуфт: «аҳмак мегўяд, ки «хати маро супор!» Ман нодон нестам, ки ин домро ба дасти худат дода туро раҳо кунам; қадом рўз, ки қадаматро бечо мондӣ, ҳамон рўз бо дастёрии ин хат туро ба кўрқозиҳо ошно хоҳам кард».

Оқибат васикаҳои Бозор ва Ёдгорро ёфта гирифт; бугҷаро маҳкам барбаста ба сандуқ гузошта дараширо кулф кард.

Васикаҳоро берун бароварда ба дасти Алимардон дода:

— Инхоро хонда дида маза кунед, Бегӣ! — гуфт.

Алимардон хатҳоро аз дасти Азимшоҳ гирифта, яке аз онхоро бо овози баланд ба хондан сар кард:

«Дар таърихи шахри раҷабулмураҷҷаби санаи 1325 буд, ки Бо-

зорбои ришчоӣ, миёнақад, гандумгун, мешчанш валади Авазмурод дар дорулқазои Сари Ҷўй ҳозир омада иқрори саҳеҳи мўтабарии шаръӣ намуд, ҳола ҷавозӣ иқрорихӣ шаръан бар ин вачҳ, ки маини муқар аз Мулло Азимшоҳ валади Раҳимшоҳ хаштсаду панҷоҳу нўҳ тангаи роиҷаи мазруб ба зарби Бухорои шариф сонахуллоҳу маа во-лишхо анилофот мадион гардидам, ки индалмутолаба маблагги маз-курро ба хузури қозин ислом ба муқирунлаҳи мазкур супорида иб-рои зимма менамоям ва қона золика бимаҳзарун мималмуслимин.

Хўззорулмаҷлис Рауфбой, Раҳмон қараулбегӣ, Худойннзар ва гайрху (ҷои мўхри қозӣ)».

Тақрир ва таҳрири васикаи дуюм ҳам ба ҳамин мазмун буд. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки ба ҷои «Бозор» «Ёдгор» навишта шуда буд.

Алимардон пас аз хондани васикаҳо:

— Бо ин васикаҳо, агар Ёдгор сад ҷон дошта бошад, як ҷонаш ҳам ҳалос намешавад; ҳозир шумо нигоҳ доред, дар рўзи муурофия мебарорем. — гуфта васикаҳоро ба дасти хўҷаи дод ва ба дастархон фо-теха хонда рафтаи хост.

Азимшоҳ ўро ба андак истодан тақлиф карда, худ ба меҳмонхона даромад ва аз сандуқи ширавордони худ як сарқанди панҷқалоқиро бароварда:

— Инро даҳанширинӣ кунед, «аз нўги хамир фагир», — гўён ба дасти Алимардон дод ва ўро то таи дарвоза гусел карда:

— Ҳар ҷӣ бошад, кўлиш кунед, ки ба даст афтад, — гуфта таъкид кард.

Алимардон:

— Хотирчамъ бошед, аввал он ки худашро ба даст медарорам, агар гурезад, як-ду нафар аҳолии дараро дастгир карда оварда ба зинхона мешинозам, ки дигарон кўр шуда гунаҳгорро бо дасти худ оварда ме-супоранд ва ишқелбоғӣ дода бандихоношро ҳалос карда мебаранд», — гуфт вай, — «хайр, хуш, паноҳи худо» гўён рафт.

Азимшоҳ ҳам:

— Худо роҳи сафед диҳад, шикоратон барор гирад, ҳақ ба ҳақдор қарор ёбад, — гуфта ба хавлинаш даромад.

11. БЕМОРИИ НОҶОҲОНӢ

Меҳрмоҳ пае аз он ки навардро гардонда як лой қарбоси боф-таширо печонд, «дағе!» гуфта зани додаршўи худро ҷег зад. Тўти-моҳ, ки дар рўи суфа ба зерӣ дарахти тут нишаста нойча меандоخت ва барои қори фардоии дағеҷи худ Меҳрмоҳ пуд тайёр мекард, чарху

паррики худро ба холаш гузошта ба дуконхона омад ва «чӣ меғӯй?» гуфта аз Мехрох пурсид.

Мехрох бе он, ки моқӯро аз даст монда сарашро аз кор бардорад: — Қариб буд, ки аз ёдам фаромӯш шавад: отаи Ёдгор гуфта буд, ки имрӯз шумо як ҷувол гандумро пушта монгон, шаб Сафарро осӣ мефиристонем, ман бошам, то бегоҳ бо Сафар ба дараи кунҷид саргардон мешавам, ба гандумшӯй на дасти ман ва на дасти Сафар намерасад...

Мехрох ханӯз суҳанашро тамои накарда, як бачаи панҷсола, ки дар як тарафи дуконхона нишаста, чоҳча канда аз ғарав дукони бо-фандагӣ месохт:

— Оча! Ман осӣро надидам, ман ҳам шаб ҳамроҳи амакам осӣ меравам, — гуфта миёни гапи Мехрохро шикаст.

— Шаб шавад, отаат барой ту осӣ сохта медихад, холо дуконатро сохтан гир, — гуфта Мехрох бачаро соқул кард ва ба Ҳитмох:

— Сабилмонда ханӯз ду газ напудаст, боз ду лой бофтан даркор аст, ту гандумро ба тағора пушта ба болои шол рехтан гир, ман ҳам қорамро тамои карда рафта, ба ту ёрӣ медихам, — гуфт.

Оғтоб фуру рафт, торикӣ ҳам кам-кам дунёро фаро гирифт, ханӯз аз Бозор ва Сафар хабар нест, Мехрох ба оташдон, ки қариб буд оташаш фуру нишонад, як дона тароша монда ба дағечи худ:

— Чаро имшаб инҳо дер монданд, падари Ёдгор «пиёбаат барвакт-тар тайёр шавад, Сафар ҳам шикамашро сер карда дар рӯзи рағлан осӣ равад» гуфта буд: чӣ шуд, ки ханӯз намеоянд?

Ҳитмох:

— «Суҳани хона ба бозор намеояд рост» гуфтаанд, қорашон тамои напудаст, ё ягон кори дигар баромадагист. Лекин ман гумон мекунам, ки амаки Ёдгор имшаб осӣ рафта наместавонад; ду рӯз боз сарам сӯм-сим дард мекунад меғуфт, имрӯз базӯр хеста ва аз рӯи акааш гузашта натавониста ба кор рафт, вагарна ҳеҷ мадори ҷунби-дан ғадоншт.

— Ман аз рӯзи мурдаи афғони мусофир боз аҳволи амакашро ди-гаргун мебинам; аз кучо буд, ки он мусофири беморро раҳмхӯрӣ карда ёфта омад, то вақти мурдани он ҳеҷ аз пеши вай наҷунбид, аҷаб нест, ки аз ҳамон бемор ба ин ҳам ланге расида бошад, — гуфта Мехрох гапи дағечашро тасдиқ кард; лекин аз ин «тасдиқ» дигар-гун шудани аҳволи дағечашро дида:

— Зарар надорад, акааш эшонро оварда куфу суф қунонад «ту ди-

дӣ, ман надидам» шуда, асли қалимаш барин мешавад меравад, — гуфта тасалли дод, ва:

— Дер монанд, майлаш-куя, лекин говро барвақтар меоварданд, ки дар вақташ дӯшида мешуд, — гуфта боз хасрат кард.

Ҳамин вақт аз роҳро овози «иш, иш» гуфтани касе баромад.

Мехрох саросема аз сари оташдон хеста, говдӯшаро гирифт ва:

— Дадеш! Агар ду бор ҳамин та (ҳамин тавр) пушта дӯшидани гов бевақт монад, бадамал мешавад ва ширашро хушк мекунад, — гӯён аз суфа мефуромад, ки ба ногоҳ пой худро як қадам пас монда истод.

Манзарае, ки Мехрох дида буд, дар ҳақиқат бимнок буд. Сафар бар болои хар дар ҳолате, ки худдори карда наместавонист, ба як та-раф овезон аст. Бозор ресмони говро аз банди дастӣ худ гузаронда ба ду даст Сафарро аз афтодан нигоҳ дошта омада истодааст. Вақте ки чашми Бозор ба занаш афтод:

— Говдӯширо мон! Биёстон инро фурурем, — гуфта зани худаш ва зани додарашро ба ёрӣ ҷег зад.

Ҳар ду зан зуд рафта ҳамроҳи Бозор секаса шуда Сафарро аз бо-лои хар фуруварданд ва бардошта ба рӯи суфа бароварда хобонданд.

— Ман рафта барзағовонро аз сари замин биёрам, шумоён ҷой ан-дохта додарамо осуда хобонстон, — гуфта Бозор зуд баромада рафт.

Мехрох ҷироғ гиронд. Ҳитмох аз хонааш кӯрпа ва болиш баро-варда барои шавҳараш ҷойгаҳ андохт. Бемор ҷизе намеғуфт ва чашм намекушод. Ҳар ду зан бо ёрмандии якдигар беморро ба рӯи бистар гузарониданд, дар ҳамин вақт чашми Мехрох ба бистар афтод, ки ба рӯиш як ҷондори ҳокистарранг роҳ меравад. Ҷироғро наздиктар оварда дида, ки як шабуши қалони шохдори қанамонанд аст. Даррав даст гирифта ба замин партофт ва бо кафши худ молида кушт ва Ҳитмохро:

— Дағеч! Кӯрпахоятро офтоб дех, шабуш пайдо шудааст, — гуфта як панди таънаомез дод.

— Аз бозе, ки ҳамон мусофири бемор ба хавли мо омад, ҳаммаи кӯрпа ва болиштҳои ман шабушзор шуд, харчанд мечинам ва меку-шам, ҳеҷ нест, ки ин зормондаҳо тамои шаванд, — гӯён Ҳитмох узр гуфт.

Ҳитмох хосте дастӣ шавҳарашро гирифта молад, ҳамин ки да-сташро ба дастӣ ӯ расонад, гӯё ки ба оҳани тафсонда расонда бошад, дасташ сӯхт. Бемор дастӣ худро кашида гирифта: — вой сӯхтам, — гӯён ба як тараф зад, ки ба зонуи Мехрох хӯрд. Дар ҳақиқат таби бемор бисёр баланд буд, ба ҳаде, ки бо расидани дасташ ба зону аз болои либос гармӣ ба бадани Мехрох ҳам гузашт.

Тутимоҳ пешонаи шавҳарашро молида: — ба ту чӣ шуд? — гуфта аҳволпурсӣ кард, бемор: — воҳ сӯхтам, — гӯён нимҳез шуда боз ба паҳлуи дигар афтод.

Дегӣ пиёба, говдӯда ва дӯшидани гов аз хотири ҳама баромада буд, хонаводае, ки то имрӯз ин гуна рӯзи сахтро надида буд, ғамхона шуд.

Бозор барзаговонро аз сари замин оварда ба охурҳояшон баст ва:

— Аҳволаш чӣ тавр аст? — гуфта ба сари бемор омад. Меҳрмоҳ:

— Чашм намекушояд, зудтар ягон эшон ёфта хонондан ва дуою тӯмор гирифтаи даркор аст, — гуфта ба шавҳараш маслиҳат дод.

Бозор:

— «Агар бемор дуруст шуданӣ бошад, табиб ба дари хона мезояд» гуфтаанд, эшони Султонхони дарвозӣ, ки аз эшонони машхури замонанд, имшаб ба ҳавли Яъқуббой меҳмон шудаанд, ана ҳамин касро оварда меҳмононам, — гуфта аз пай эшон рафт.

12. ЭШОН

Дар кишлоки Кангурт имрӯз як хозирия аз одат берун мерафт: ҳавли Яъқуббой, ки аз бехтарин ва хангомадоргарини ҳавлиҳон ин кишлок буд, ораста шуд, тағи дарвозаро то сари кӯча об зада рӯфтанд; Яъқуббой асп давонда ба шарафи меҳмоне, ки имшаб омаданист, аз муллоҳои аҳли таҳсили Қулоб, ки ба наздики аз Бухоро омада буданд, Мулло Мухаммадсалим, Мулло Асад, Назар маҳдум, Мулло Алимухаммад ва дигаронро хабар кард.

Қариби намози аср «омаданд-омаданд» шуда монд: ҳама даст пеш гирифта дар сари роҳ истодаанд. Аз дур як ҷавони таҳминан 25-солаи миёнақадри серғӯшт, ки бинии дарози нӯташ ба поён ҷамшуда ва рашу бурути қудутаи сиёҳ дошт, бар болон аспи сафеде аз дур намоён шуд; ба сари ин ҷавон дастор, ба танаш ҷакмани пиёзии бу-хоридӯхт, ба пояш кафшу маҳсии зард, ба зераш аз болои зин як ҷойнамозкампаи дарвозӣ буд ва ҷор нафар пиёдаи кафши ҷубинпӯш, ки ба сарашон дар печи саллаи карбосини худ мисвоқ³ ҳалонда буданд, дар ҷилав медавиданд.

Яке аз пешвозгирандагон аз Яъқуббой:

— Магар эшони Султонхонат ҳамин бача аст? — гуфта тааҷҷубку-нон пурсид.

Яъқуббой:

— Ҳо, ҳамин аст, «дар ҷавонӣ тавба кардан нашъаи пайғамбарист» гуфтаанд; ин шаҳс ҷавон бошад ҳам, хеле парҳезгор аст, — гуфта

шубҳа ва тааҷҷуби пурсандаро бартараф кардани шуд. То ин вақт меҳмон ҳам наздик расида омад; Яъқуббой якчанд қадам пештар рафта даст эшонро бӯсида ба ҷашмонаш молид бо пиёдагардони эшон пеш даромада то дари ҳавлаш омад ва аз бағали эшон гирифта аз ҷаст: футовард; дигар хозиршудагон ҳам даст эшонро як-як ги-рифта ба ҷашм молида бӯсиданд.

Ҳамин ки эшон ба ҳавли қадам монд, ба шарафаш як гӯсфанди бурдоқӣ қурбон карда шуд; эшон ба рӯи суфа баромада нишаст. Яъқуббой аз пас баромада бо таъзим ва одоби тамом «хуш омаданд» гуфт. Вақте ки эшон аз вай аҳволпурсӣ кард, аз ҷояш барҳаста даст пеш гирифта:

— Шукр, аз шарафи дуо ва таваҷҷӯхи шумо, саломатист, — гуфта нишаст. Онҳое, ки аз аҳли кишлок ба пешвози эшон хозир шуда бу-данд, ба воситаи Яъқуббой аз эшон изн гирифта як-як ба рӯи суфа баромаданд ва дубора эшонро зиёрат ва дастбӯсӣ карда, бо руҳсат ва ишорати эшон ба тарафи суфа қатор нишастанд.

Вақти намози дигар расид, яке аз муридони эшон азон гуфт, ҳама таҳорат карданд, эшон ҳам, таҳорати тоза кард, намози асрро бо имоматии эшон ҳонданд; пас аз адои намоз ҳама ҷалса нишастанд, эшон сарҳалқа буд, ҳама сарҳоро ҳам карда ҷашмхоро пӯшида бу-данд; баъд аз чанд дақиқа эшон бо зону роҳ рафта рӯ ба рӯи касе, ки ба даст роста нишаста буд, нишаст; зонухон эшон ба зонухон он мард мерасид; эшон даст рости худро ба рӯи зонуи он мард монда қадре хомӯш ва сарҳам истод, пас аз он ба марди дигар гузашт, ба ҳамин тариқа ягон-ягон ба навбат ва аз як сар аҳли ҷалқаро таваҷҷӯх дод, то он вақт намози шом расида азон гуфта шуд, пас аз адои намози шом муллоёни хабар кардашуда ҳам расида омаданд. Эшон бо онҳо гарму ҷӯшон вохӯрдӣ кард, онҳо ҳам эшонро гармпурсӣ карданд, леккин дастбӯсӣ накарданд, бо ишорат ва илтимоси эшон дар паҳлуи ӯ қатор нишастанд.

Дастархон омад, шӯрбон серраванро бо фатири равғанизардӣ дасту расо хӯрданд.

— Азми кучо доранд? — гуфта Мулло Мухаммадсалим аз эшон пурсид.

— Меҳоҳам ба тарафи Ҳисор ва Душанбе рафта, бузургворони он тарафро зиёрат кунам; соли гузашта ҳам ба он тарафҳо саёҳат карда будам, дар он ҷоҳо хеле мазороти пурфайз ҳастанд. Мардуми омма намефаҳмад, лекин касе, ки аз сулуки машоих баҳра ёфтааст ва кашфи қубурро ба вай насиба кардаанд, медонад, ки дар он ҳоҳҳо чӣ гуна бузургон хобидаанд. Соли гузашта, вақте ки ман ба Ҳисор

расидам, чаноби Остонакулбекқўшбегии Ҳисор бо вучуди нолоққӣ ба ин камина ихори илос карда зиёфат ва меҳрубониҳо намулданд. Ин чакман (ба чакмани пиёзии худ ишорат карда) ҳам аз табарруқиҳои ҳамон шаҳс аст. Ба он кас ҳам мовути ин чакманро тақдирдорашон шайх Абдулазиз аз Истамбул фиристода будааст! Меғӯянд; асли ин аз хазинахонаи халифай муслимин Султон Абдуҳамидхон аз шайх инъом шуда будааст. Ба камина аз кашфи қулуб ҳам андаке баҳра ҳаст, вақте ки бо мири қушбегӣ ҳамхалқа шудем, маълум шуд, ки он шаҳс ҳам холи набудаанд; бо вучуди ишғоли дунё ва ҳукуматдорӣ ба ин давлат расидаанд, ки хеле ҷой таҳсин аст. Мири қушбегӣ хоستانд, ки фақир ба он кас наздик бошам ва гоҳ-гоҳе ҳамаҷалқа шуда аз якдигар истифода барем. Бинобар ин ба ман марҳамат карданд, ки:

— Шумо аз вилояти Ҳисор ё Душанбе кучеро ки хоҳед, талаб кунед; ман аз давлати амир ба шумо медиҳам, дар он ҷо манзил карда ба мо наздик шавед.

Ман ҳама ҷои он дару пешро дида аз музофоти Душанбе аз тобеоти Янги Бозор қишлоқи Янги-Қўргонро хуш кардам; аз он ҷо як тахта замини ҳосилхезро ба ман меҳрубонӣ карданд, ки имсол деҳқонони он ҷоро қор фармуда ҳамон заминхоро гандум ва шолӣ қорондам; акнун меравам, дар он ҷо иморат карда фақирхонае созам, ҳам дар лаби дарёи Қофарниҳон ҷойҳои маҳмул ҳаст, ки дар он ҷо осие ва обҷувоз андозам, то ки халқуллоҳ фондаманд шаванд.

Сухани эшон бисёр дароз шуд, бо вучуди ин хавасангез буд, муллоён ба кашфи қубур ва кашфи қулуби эшон он қадар хавас накарда бошанд ҳам, ба чакмани пиёзии «табарруқи», ба заминҳои ҳосилхез ва обҷувоз монанди тифли халводида оби даҳанашон рафт. Ҳатто Мулло Назармахдум ба гӯши Мулло Мухаммадсалим:

— Мо беҳуда ҳок лесиди дар мадрасаҳои Бухоро таҳсилӣ илм карда гашта будем, иззат, хурмат ва давлат ҳама дар эшонӣ будааст, — гуфта ихзори ҳасрат кард.

Мулло Мухаммадсалим ба навбати худ суҳанҳои эшонро хулоса карда:

— Ҳай-ҳай, бисёр нағз, сафари шумо ҳам зиёрат ҳам тичорат будааст, — гуфт.

13. АЧНА АСАР КАРДААСТ

Вақте ки муллоён бо эшон гарми чак-чак буданд, касе ба поёни суфа омада дар сояи ҷароғ истода Яъқуббойро имо кард ва худ пас

рафта, дар роҳрави дарвоза истод. Яъқуббой ҳам охишта аз суфа фуromaда паши имокунанда рафта:

— Бахайр, Бозорбой, дар ин вақти шаб чӣ хизмат? Агар барои зиёрати ҳазрати эшон омада бошӣ, равон шав, ман зиёрат кунонам, — гуфт.

— Ба сарам як рӯзи бисёр саҳт афтод, додарам якбора бемор шуда аз пой ва забон монд, омадани ҳазрати эшонро шундида омадам, агар замин шаб ё фардо қадам ранча карда як қуфӯ суф мекарданд, шояд аз даму нафасашон бечора бехтар мешуд, — гуфта Бозор дарди дили худро изҳор кард.

— Бисёр хуб; лекин ман намедонам ту иззаги ҳазрати эшонро бачо оварда метавонисти бошӣ, ё не?

— Албатта, то ҷон дорам, хизмат мекунам; барои ман додарам бехтар шавад, шавад, ҳамин вақт молу чиз ба назарам наменамояд.

— Ин эшон, аз эшонҳои мукаррарӣ не, ин кас як эшони бисёр қалонанд, ба ин кас қушбегии Ҳисор ва чаноби амир муриданд, агар ин касро ба хонаат барӣ, ҳеч набошад, як асп савор қарданат дарқор аст, ва ҳол он ки ту асп надорӣ.

— Аспам набошад, модагов ва барзаговам ҳаст, бечорапарварӣ кунанд, бо маслиҳати шумо «ҷон гарав, ҷома гарав», як навъ қарда хурсанд мекунам.

— Яке аз барзаговонатро назр қарданӣ шавӣ, ман гирифта мебарам. Ятимӣ бой Зуфар, ки дар пеши роҳрав ин гуфтугузоро шундида истода буд, худ ба худ ба зерӣ лаб:

— «Буза ғами ҷон, қассоба ғами қарбу», — гуфт.

Бозор назр қардани як барзаговро ба қардан гирифта қай қадам ранча қардани эшонро аз бой пурсид.

Яъқуббой:

— Имшаб мумкин нест, барои зиёрати эшон уламо омадаанд; фардо пас аз намози ишрок¹⁰ хоҳам бурд, — гуфта Бозорро гусел кард.

Рӯзи дигар, вақте ки эшон намози ишрокро хонда шуд, Яъқуббой ба вай салом дода:

— Тақсир, давлат ба ту омад қардааст, барои замин, ки аз Янги Қўргон гирифтӣ, як барзагови бисёр нағзро ҳам худо ба ту дод.

Эшон аз қучо ва аз ҷи роҳ омадани барзаговро напурсида нимхез шуда ба тағи собот нигоҳ кард ва як қуфӯ гови дар он ҷо бастагиро дида:

— Қадом аз инҳост? — гуфта пурсид.

Яъқуббой:

— Не, инҳо не, — гуфта воқеаи бемории додари Бозор ва ваъда ғирфтанаш назри барзаговро ҳикоя карда:

— Таксир, як қор кун, ки алояшро назр кунад; агар чуфти муносиби худашро ёбӣ, дар як шабу рӯз тамоми заминатро меронад, — гуфт. Эшон:

— Худо тақдир кунад, вайро ҳам меёбем.

— Барои тақдири худо тақдирчунбон ҳам дарқор аст: агар кафшбардорҳои ту мисли ин (ба яке аз кафшбардорон ишорат карда) бебуриш бошанд, худо бузро ҳам тақдир намекунад.

Эшон ба кафшбардори худ нигоҳ карда:

— Мулло Набот, шунидӣ? Ҳамин бой ҳам бебуриши туро фаҳмидааст, баъд аз ин хушёр шав ва бо муридон ҷи гуна мурмила кардан ва аз онҳо бисёртар ва хубтар назр ситониданро ёд гир, — гуфт ва ба бой:

— Биё, биравем, — гуфта хар ду равон шуданд. Бой Мулло Наботро ҳам ба ҳамроҳ рафтан тақлиф кард, ки говро меорад.

— Ахvoli додаракам бисёр танг аст, эшон ҳам то ҳол наёмад, — гуфта Бозор ба зани худ дарди дил мекард, ки аз берун овози ҷег задани бой омад. Бозор занонро ба гузаштан ба хонаи дигар амр карда, худ ба пешвози эшон баромад. Ба мучарради дилани эшон ғия карда саломро аз ёдаи бароварда дастҳои эшонро ба чашмаш молид ва пеш даромада омадагонро ба сари бемор бурд.

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашми худро кушода ба касони дар он ҷо буда тег кашада нигоҳ мекард ва боз чашми худро мепӯшид.

Эшон дасти худро ба пешонаи бемор монда ҷизе хонд ва ба тарафи бемор дам андохт. Пас аз он сари худро ба зер андохта чашмони худро пӯшида ба мукоба рафт. Пас аз даҳ дақиқа сари худро бардошта як охи сард кашид ва ба бой нигоҳ карда:

— Ба ин ачина асар кардааст, вақташ хеле гузаштааст, бояд шаб ба ман мефаҳмондӣ, ки ба сари вақташ расида ачинаро мебастам; хуб, кори ношуданӣ шудааст, акун афсӯс хӯрдан фоида надорад. Ҳанӯз ҳам вақт ҳаст, то ҷон дорем, кӯшиш мекунем, шояд бача халос шавад, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Лекин барои ин як ҷондореро, ки аз ҳама бехтар бошад ва ин кас (ба Бозор ишора карда) аз ҳама ҷизаи дӯсттар дорад, садақа карданаш лозим аст.

Бозор: — Як барзагови ало дорам, ки ғайр аз додарам аз хар ҷиз дӯсттараш: медорам, ҳамон садақаи қадамат, таксир; коре кун, ки додарам халос шавад, — гуфт.

— Халосӣ аввал аз худо, дуӣум аз ихлоси худат аст, «ихлосу халос» гуфтаанд. Мову ту ҷизе, ки аз дастамон меояд, мекунем, ин тарафаш кори худост, — гуфта эшон дубора азониҳонири¹¹ сар кард. Пас аз ду-се бор ба тарафи бемор дам андохтан, даст бардошта ҷизе хонд, дигарон ҳам даст бардошта «омин» гуфта истоданд. Эшон пас аз хондани як дуои дуру дароз даст ба рӯ кашид ва боз ба тарафи бемор «куф-суф» гуфта дам андохт. Дигарон ҳам даст ба рӯи кашид ва «оллоху акбар» гуфтанд.

Эшон ба тарафи Бозор, ки дар чашмонаш об ҷарх зада истода буд, нигоҳ карда:

— Хафа наҷа, — «дард дигар, аҷал дигар» гуфтаанд; ман ба кӯшхона рафта дуо меҷависам, яксашро қат карда мефиристонам, ки дар пахтаи обнарасида ҷечонда аз болояш се қабат лағтаи оҳарӣ дӯзонда ба кифти росташ мебандӣ. Дигар се парча дуои кушода мефиристонам, ки якеашро ҳозир, дигарашро пешин ва сейумиашро шаб дар об тар карда ба бемор менӯшонӣ, дигар ба се бўлак тахтача дуо назилла мефиристонам, ки якеашро ҳозир, дуӣумашро пешин ва сейумашро шаб дуд карда ба зерӣ домани бемор нигоҳ мекорӣ — гуфта эшон аз ҷой бархост, дигарон ҳам хестанд. Бозор пештар давида баромада гови аторо кушода ба ҷешқаци эшон тайёр кард; эшон бе он ки ба дигарон фаҳмонад, бо зерӣ ҷарм ба гов нигоҳ мекард. Бой ба Мулло Набот нигоҳ карда:

— Говро аз дасти ин гир, — гуфт ва ба Бозор нигоҳ карда:

— Ту зуд ба пешӣ додарат рав, ки вай танҳо намонанд, — гуфта ӯро баргардонид ва худ бо эшон ҷақ-ҷақунон роҳи хонаи худро пеш гирифт.

Эшон ба хонаи Яъқуббой омада таҳорати тоза карда ду рақъат намози шукри вузӯ хонд ва ханӯз аз сари ҷойнамӯз хеста ба сари тарафи ширбинче, ки дар он ҷо ҳозир шуда буд, нониҷаста, муаззини кишлоқ омада эшон ва бойро ба хавлини Бозор ба ҷанӯзани додарах хабар кард.

— Таксир, мардуми авром хуб ихлол доранд, агар беморашон бех шавад, аз эшон медонанд, агар бимирад, а? худо дониҷа, боз эшонро ба ҷанӯз хабар карда хайрог ва йиртиш медиханд; ба хар ҳол эшон аз мурданишун боззағтар ва хуштолеттаранд; бечора мурдашун, бо вучуди ин ки ба мурдани мурда ҳеч дақд надоранд ва танҳо пас аз мурданиш шустушӯӣ мекунанд, ба ҷанӯз роҳ дода намешаванд ва як шахси шумқадам пиндошта мешаванд, — гуфта бой ба эшон шӯҳӣ кард.

14. ҶАНОЗА

Эшон бо имоми кишлок ва кафшбардорони худ пас аз фотеҳа хондан ва таъзиярасонӣ ба Бозор, барои ёзидан ва таҳорати тоза кардан ба сари масҷид рафт. Аммо Яъқуббой бо мӯйсафедон ва Арбоби деҳа дар мурдаҳона монд.

Яке аз мӯйсафедони кишлок пас аз дилсӯзӣ кардан ба мурдани Сафар ва ба Бозор тасаллӣ додан, гуфт:

— Додарам, Бозорбой! Бародарат аз дунё ҳеҷ чиз надида рафт, бечора фарзанд ҳам надорад, ки чирроғи ўро равшан кунад, занаш бошад, пас аз бисту чил, агар бисёр вафодорӣ кунад, пас аз оши сол баромада меравад. Акнун ба ту лозим аст, ки рӯҳи ўро хушнуд ва шод кунӣ, дар миёни дӯсту душман иззату обрӯй карда ўро гӯронӣ; чизи дунё дар зиндагӣ ба як рӯзи бад ва як рӯзи нек даркор мешавад, шуқри худо, деҳқонӣ дорӣ, мулк ва асбоб дорӣ, ғаллаву дона дорӣ, ҷуфти гов дорӣ... Вақте ки мӯйсафед ҷуфти говро ба забон овард, Бозор магар эшон гови бурдаашро пас аз мурдани Сафар боз фири-стодааст гуфта ба тағи собот як нигоҳи умедворона кард. Чун дид, ки аз гови рафта асаре нест, монанди он, ки зинда шудани бародарашро умед карда бошад, дубора ба навмедии саҳт афтод.

Мӯйсафед аз ин аҳволи Бозор пиндошт, ки ба суҳанҳояш дуруст диққат намекунад, бинобар ин кадре шӯрида:

— Бозор, ман ба ту гап мезанам, гӯш кун! — гуфта ба суҳани худ давом кард:

— Шуқри худо, ғайр аз додараг дар дунё ҳеҷ ками надорӣ, тани сиҳат дорӣ ва қуввати кор дорӣ, обрӯй. кун; агар мӯхтоҷ дошта бошӣ, Яъқуббой ёрмандии худро аз ту дарег намедорад, — гуфта мӯйсафед суҳанони «маслиҳатомез»-и худро тамома кард.

Яъқуббой бо ҷунбонидани сари худ ин суҳани «маслиҳат-дихандаи меҳрубон»-ро тасдиқ карда:

— Албатта, албатта, — гуфта ба гап даромад:

— Ман орзу доштам, ки, — гуфт Яъқуббой, — ба Бозор дар тӯн пи-сараш хизмат кунам, холо ҳам ин нияти ман барқарор аст, худо ба он рӯз расонад, худам сар шуда Ёлгорро тӯй карда медиҳам. Лекин имрӯз, ки худо рӯзи сахтеро ба сари Бозорбой овардааст, ҳеҷ гуна ёрмандиро аз вай дарег намедорам; ҳар чӣ қадар иззату обрӯй, ки ба мурдаи додараи кардани бошад, бе ибто кардан гирад, ман ба ёр-мандӣ ҳозирам.

Арбоби деҳа:

— Баракалло, бой! Дар рӯзи нағз ҳар кас дӯст аст, дӯст он аст ки дар рӯзи бадӣ кас кор ояд ва дастгирӣ намояд, — гуфта ба суҳани бой лаб монд.

Бозор ҷашмони гирилулуди худро бо остин пок карда:

— Ақлу хуши ман рафтааст. Чи кор кардан даркор буданро ҳам намедонам, ҳар чӣ ки лозим бошад сар шуда кунетон ман таёёр ҳастам, — гуфта монанди мурдае, ки ба дасти мурдашӯй супорида шуда бошад, тамоми инони ихтиёри худро ба дасти калоншаванда-гони деҳа супурд. Пас аз ин барои ҳароҷоти мурда Бозор не, балки Арбоби деҳа ва Яъқуббой ҳукмрон буданд.

Асбоби тақфин ва йиртишворӣ аз хонаи Яъқуббой оварда шуд, сад танга нақдaro ҳам барон хайрот бой ба дасти Арбоб супурд; маҳ-сусан барои пешкаш кардан ба эшон, бой як тӯб дока дод. Ош-хӯро обхӯри атрофро ба ҷаноза хабар карданд. Имомҳои атроф ҳам бо қавмҳои худ омада фотеҳа хонда ба ҷаноза ҳозир шуданд.

Имоми кишлок бо фақире омада нишаста барои давра кардани мурда тайёрӣ дид; мурдашӯй ҳам кафанро дӯхта барои шустан мур-дарo ба руи тахта гирифт. Муаззин ба имом: даст ба об карданд, — гуфта хабар дод. Имом даварo сар кард, гӯё «ба бадали саму са-лот»¹² ва соири вочиботи қозошудани яқсолаи Сафар як аспӣ амонатро, ки аз хонаи Арбоб оварда буданд, ба фақир бахшид. Фақир бозгашта аспро ба имом бахшид; ин ҳол бист бор давом кард, пас маълум шуд ки Сафар сивудусола будааст, 12 соли аввал, ки вақти сағирст, аз хисо бароварда шуда, қазоҳои бистсолаш ба гардани фақир ба ба-дали асп бор карда шуд, пас аз тамома шудани давра аспро аз фақир ба бадали як табақ гандум харида ба соҳиби аслиаш доданд; фақир ба бадали як табақ гандум гӯё «гуноҳҳои бистсолаи Сафарро бардо-шта рафт».

Акнун ба хисоби имом Сафар монанди он, ки нав аз модар зоида шуда бошад, тамома бегуноҳ шуда буд.

Пас аз адои намози ҷаноза ва гӯронидани мурда йиртиш ва хайрот тақсим шуд; се рӯзи диғар фотеҳаҳои ба сари ҳок давом кард. Бегоҳи ҷумъаи нахустин боз фотеҳаҳои ва хатми куръон шуд; пас аз ду ҳафта «бист», пас аз панҷ ҳафта «чил» шуд. Дар бист ва чил ҳам ошу об, хатми куръон шуда деги имом, муаззин ва калонони кишлок ҷушид.

Пас аз гузаштани мавсими азодорӣ ва айёми сӯғворӣ Арбоб ба хонаи Бозор омада ҳароҷоти мурдарo ҳисоб дод: аз рӯи хисоби Ар-боб Бозор аз бой сад танга нақда ва панҷ ҷувол гандум қарздор

15. МАСЛИХАТ

Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авҷ накард, зеро барзагови ҷуфташ тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд. Корҳои хонагии Бозор ҳам монанди пештара пеш нарафт, зеро пас аз чили муғдан Сафар зани ӯ ба хонаи хешовандони худаш баромада рафт; Меҳроҳ, ки танҳо монда буд, дасташ аз дарзу дӯз ва пухтӯ сохти хона фориғ нашуд; бинобар ин мисли харсола алоҷаву қарбос тайёр карда натавонист. Бо ин ҳама танҳоастӣ, Бозор маҷбур буд, ки як қисм вақташро ба қорӣ бой сарф кунад.

Гандум пухт, аз ҳама пештар ба сари чош ҷуволхон Ўқуббой ҳозир шуд. Пас аз он ки даҳ ҷувол гандум ба бой рафт, баъд аз баровардани ҳаққи дарағар, болғар ва ҳаққуллоҳҳои имом, гуё барои Бозор танҳо чол ва қоҳ монда буд.

Ғуза ва зағиру кунҷид бошад, ба хирочи подшоҳӣ ва ба оши соли Сафар сарф шуд.

Имсол Бозор аз аввали зимистон ба ёрмандии Ўқуббой мӯхтоҷ гардиш. Бой ҳам «ёрмандии» худро аз вай дареғ намедошт, назар ба қавли бой дар миёнаи вай ва Бозор моли дунё ва чизи дунё писанд набуд, танҳо саломатии якдигар дарқор буд, пас аз ин аз рӯи эҳтиёти як рӯзи ноомад, ҳар чизе, ки ба Бозор дарқор шавад, ҳозир буд, ки бо як парча хати қозӣ додан гирад. Аз хати қозӣ тарсидани Бозор дарқор набуд. Ин он қадар вазнинии зиёдагӣ надошт; танҳо ҳамон шарҳро, ки дар муомилаҳои пештара забонӣ мекарданд, акнун дар хат меандоختанд.

Бозор ҳар чӣ бошад, аз хат дар андеша афтод, то охири тоқати худ сабр кард ва чизе талаб намуда ба дари хонаи бой нарафт. Оқибат дар хонааш як каф чизи хӯрдани ва як парча чизи пушидани намонд; ночор барои талаби ғалла ба дари хонаи бой рафт.

— Додар! Ман чизи худро аз ту дареғ намедорам, — гуфта бой ғалсар кард, — чунончи, мисоли инро дар соли гузаштадар вақтҳои тангӣ ва фурумондагӣ дидӣ: ман қавли тӯро қавл, лағзи тӯро лағз медам ва ба ту эътимод мекунам, аз ин эътимоди худ то ҳол зарар нақашадам ва фиреб ҳам нахӯрдам. Лекин ин аҳвол то замоне, ки ману ту зинда бошем, чунин аст. Аммо рафту ба сари ман, ё ба сари ту ягон қазое афтода, додугирӣ ману ту ба фарзандонам, ки ҳаҷз сағиранд, гузарад, маълум нест, ки «онҳо ҳақ ба «ҳақдор» қарда метавонанд, ё не? Азизон «то бад нагӯй, неқ пеш намеояд» гуфтаанд, бинобар ин барои рӯзи бадрузи ноомад, як дилпӯри дарқор аст, то ки баъд аз сари ману ту ҳам ҳисобамон ба қиёмат намонад. Ин

шуда буд, зеро аз рӯи таомули вилоят асбоби тақфин ва газворҳои ғиртиш бо гандум ҳисоб карда шуда буд.

Арбоб гуфт:

— Бозор! Ғаллаву дона, кунҷид, зағир, ғуза ва ҳар чизе дорӣ, фурухта пули нақдан бойро адо кун, то ки бародараг дар қабр осуда бихобад; гандумро бошад, қадре зиёд карда аз сари хирмани соли оянда медахӣ.

Бозор:

— Мани танҳоаст дар ин вақти сол, ки айнаи долу зарби қору бори деҳқонист, ғаллаву донҳои мо ба кӣ ва ба кучо бурда мефурушам; ба бой гӯй, ки ҳамин қадар неқӣ кард, чанд рӯзи диғар бардошт қунад, дастӣ ман ҳолиятар шавад, то ки асп ва улоғ ёфта ин чизҳоро ба Душанбе ё ба Қўлоб бурда фурушам.

— Бозор, ту ғам махӯр ва ҳеҷ ташвиш ҳам макаш, мувофиқи таомули замона ғаллаҳои тӯро ба худӣ бой нарх карда медахам: вай оддими сердастёр аст, хоҳад ба Душанбе бурда мефурушад, хоҳад ба Қўлоб. Ба ҳар ҳол қарзи мурдари зудтар баробар қардан дарқор аст, то ки бечора додараг дар ғураш осуда бихобад.

Бозор ба ин қор розӣ шуда, чӣ қадар зиёд карда додан дарқор будани панҷ ҷувол гандумро пурсид.

Арбоб:

— Ин ҳам аз рӯи таомули вилоят мешавад; лекин бой тӯро риоя карда як қадар сабук ҳам мекунад. Агар қасе аз қасе дар вақти баҳор барои тухм гандум қарз кунад, таомули ваъдаи сари хирман дучанд аст. Ҳоло то баҳор шаш-ҳафт моҳи диғар ҳаст, то вақти гандумбардорӣ қариб даҳ моҳ ҳаст; бо вучули ин бойро ба дучанд, яъне дар бадалӣ панҷ ҷувол ба даҳ ҷувол розӣ мекунам. Лекин ту ин неқиҳои ман ва бойро аз хотират набарор, ҳар вақт ба қору қочоли бой ёрӣ дода ист, дар ҳаққи худам чизе намегӯям, ба ҳаққи ман ҳар чизеро, ки муносиб бинӣ, ҳамонро кун, — гуфта Арбоб масъалаи ҳисобиро тамом намуд ва ба суҳбати худ давом кард:

— Биё, акнун пешӣ бой равем, чизеро, ки дар ин чо гуфтугунӣ кардем, ба худӣ бой фаҳмонда ризогии вайро ҳам гирем, пас аз он қадом рӯзе, ки бой фурсат ёбад, ғаллаҳои тӯро барқашаи медахӣ.

— Хуб, биравем, — гуфт Бозор ва ҳар ду пешӣ бой рафта қавлу қарори гузаштҳо Арбоб ба бой маълум кард.

Бой ҳам аввал ба хотири худӣ Бозор, дуйум барои шод қардани арвоҳи Сафар, сейм ба хотири Арбоб он қавлу қарорро қабул карда:

— Ширинномаи Арбобро дурусттар кун! — гуфта ба Бозор тавсия намуд.

дилпурӣ як парча хати козист. Аз ин хат ту ҳеҷ зарар намекашӣ, чунончи, ғаллаеро, ки ту аз ман гирифтани ҳастӣ, пул ҳисоб мекунам, дар бадаши он, бо хати козихона, заминҳоятро ба ман ҳосилгарав мекунӣ, боз заминҳо монанди пешгара ба дасти худат меистад, худат мекурӣ, худат мебардорӣ, танҳо дар вақти ҳосил чизеро, ки соли гузашта забонӣ гуфтушунид карда долугирифт карда будем, медихӣ.

Бозор дар андеша фуру рафт. Харчанд аз рӯи гуфтаҳои бой ғайр аз «як парча хати қозӣ» чизи зиёдагӣ аз соли гузашта ба зарари худ намеид, боз дилан дар ташвиш афтода буд, аз ҳамин рӯз сар карда гӯё ки беватан, безамин ва бехонумон шуда истода буд. Лекин чора чиаст? То вақти гандумпазӣ шиками худ, зани худ ва бачаи сагири худро сер кардан ҷаркор аст; ғайр аз ин агар имсол тухм набад, дар соли оянда ҳам бегандум ва гурусна хоҳад монд.

Якҷуббой аз ҷашмони ба хайрат фурурафтаи Бозор, ки монанди ҷароғи электрикӣ сахнаи кино, ҳамаи андешаҳои уро ба нуктаи муқобил акс мекунонд, ба ҳаёлҳои вай пай бурда гуфт:

— Бозор, магар аз гуфтаҳои ман бадгумон шудӣ, ки дар андеша афтодӣ, худ медонӣ, ки то ҳол ман дар ҳаққи ту бадӣ накардаам ва пас аз ин ҳам бадӣ кардани нестам. Ин гапхоро маҳз барои эҳтиёт ва рӯзҳои ноомад гуфтам: агар бадгумон шуда бошӣ, боз монанди соли гузашта ҳозирам, ки бе хат шиками туро сер кунам; лекин агар як парча хат дар миёна бошад, дили кас аз ҳар вачҳ барқарор мешавад. Боз фикр карда бин ва ба ҳар кас, ки хоҳӣ, машварат кун, пас аз он ба як қарор биё! Алҳол аз нуги қор як ҷувол оварда гандум бар.

Бозор аз сухани охири бой, ки ҳеле мулоимона ва меҳрубонона буд, қариб аз шубҳа баромал, бо вучуди ин:

— Хуб, то фардо фикр карда бинам, — гуфта имрӯза гуфтугוזорро ба ноён расонида рафтагӣ шуд.

Бой:

— Боракалло, гап ин-дия, «ҷомаи бомаслиҳат буридашуда кӯтоҳ намеояд» гуфтаанд, фикр кун, маслиҳат кун, ҳар гап бошад, баъд мешавад, — гуфта Бозорро узот қард ва боз аз дунболи Бозор:

— Ҷӣ гуфтам, агар дар ҳонаат чизе хӯрданӣ намонда бошад, зуд ҷувол биёру гандум бар, бачаҳо гушна намонанд, — гуфта бой дили Бозорро бардошт, Бозор ҳам:

— Саломат бошед, — гуфта ба роҳи худ рафт.

— Ҳа, ака Бозор, аз кучо? Ҳавосат парешон барин менамояд?

— Ҳеҷ гап не, аз ҳамин ҷоаз пешӣ хӯчаинат меоям.

— Ҷӣ гап буд он ҷо? Чанд вақт боз ҷудо хӯчаинишнос шуда рафтӣ-а; акун моёро назарат ҳам намегирад.

Бозор заҳрханда карда:

— Бедарҳо барин гап мезанӣ-я, Зуфар! Агар мӯҳтоҷ намешудам, қалашум ба ҳонаи хӯчаинат меафтод ҳам, рафта намегирифтам, мӯҳтоҷи ва нобудаст, ки рангамро зард карда маро ба дари у мебарад.

Ин шахс, ки Бозор уро Зуфар гуфта ном бурд, яtimi ҷуфтрои бой буд, дар вақте ки ҷуфти говро пеш андохта аз сари замин меомад. Бозорро аз дур дида гап сар кард, то вақте ки дар миёнашон гуфтугӯзори дар боло нависташуда гузашт, Зуфар ба пешӣ Бозор расида омад, говонро бош-бош гуфта аз роҳ боздошта, дар қанори роҳ монда ва худ омада:

— Ассалому алайкум. Ҷӣ таврӣ, саломат ҳастӣ, бачагонат ҷӣ тавр? — гуфта бо Бозор вохӯрдӣ ва пурсучӯй қард; Бозор ҳам:

— Ваалайкум ассалом. Шукри худо, аз ҳок берун, аз худат пурсем, монда нашавӣ, — гуфта ба вай ҷавоб дод.

Магар Зуфар аз ҷуфтрои хеле монда шуда омада будааст, ки:

— Биё, Бозор, ин ҷо нишин! Ҷорта гап занем, ҳалоқиҳо барояд, — гӯён рафта дар қанори роҳ нишаст ва Бозор ҳам дар паҳлӯи у нишаста ба Зуфар:

— Боз ҷӣ мӯҳтоҷӣ туро ба дари хӯчаин бурд, — гуфта пурсид.

Бозор воқсаи дар миёни худаш ва Якҷуббой гузаштаро як ба як нақл намуда:

— Ана ҳамин ҳосилгарава қардани замин маро ба андеша андохт, кас намедонад, ки оқибати ин қор ҷӣ мешуда бошад? Аз барои ҳамин сари бетана шуда омада истодаам. Зуфар сари худро бо ишорати инқор ва рад ҷунбонида гуфт:

— Ака Бозор! Агар ба гапи ман дарой, ин қора нақун, хӯчаинро аз ту бисёртар ман мешиносам (ҷомаи ҷиғда-ҷиғда даридаашро бо эзори аз ниға ҷудопудаш нишон дода), сол дувоздаҳ моҳ, шабу рӯз қор мекунам, ана ҳолам ҳамин, ишқам бошад, бештарин вақто танбӯр менавозад, дар ин наздиқиҳо рӯн сериро надидаам; хӯчаин ҳамеша худро ба ҳар кас раҳмхӯр нишон медиҳад; лекин ҳамааш дуруғ аст; ин барин одами саҳтдили мумсик дар дунё кам ёфт мешавад, ин ҳама ғамхӯриҳо, ки ба ту мекунад, барои ба даст даровардани замин ва мулку асбобҳои туст. Ин «як парча хати дилпурӣ» бисмиллоҳи ҳамин қор аст. Агар дар ҳақиқат бой одами раҳмдил бошад, маро, ки ғулломвор ба дари ҳонааш қор мекунам, ҷаро сер намекунад, ҷаро намепӯшонад?

— Чони дедеш, барзагови дедеш. Ана ҳозир нон меорам, очеш! Чувол кучост? Ёфта дех, ман ба бачакам як чувол нон биёрам, — гуфт.

Меҳрмох:

— Ростӣ, фикри нонро дидан даркор аст, бача хамин рӯзи озода намачашидаст, аз нон гуфта гири кардан қораш шуд.

Бозор:

— Аз ҳамсоёгон ягон нон қарз мегирифтӣ намешуд?

Меҳрмох:

— Аз қадом ҳамсоё? Аз ҳар қадомашон якта-дута нон қарз гирифтаам: дубора ба қарз талабидан рӯям намешавад. Баъд аз гирифтани доданамон ҳам маълум нест. Аз Бибисоро ду рӯз пеш аз ин якта нон қарз гирифта будам, имрӯз ки бача бисёр гирия кард, боз ба рӯям чарм кашанда ба сари девор рафта:

— Илоҳӣ барака ёбӣ, боз ягонта нон қарз дех, гуфтам. Рӯяшро турш карда: — нонамон тамош шуд, имрӯз хамир қарданам ҳам маълум нест, — гуфта ба хона даромада рафт. Бозор:

— Ҳар чӣ бошад, ягонта нон ёфта ба бача хӯрон, ман аз бой ваъда гирифтаам, як чувол ғандум медиҳад, лекин то осиё бурда орд қарда овардан як рӯзи дигар мегузарад. (Ба бача нигоҳ карда) Ёдгор! Ту леши очет нишин, ман ҳозир ҷуволро бурда пур қарда нон меорам, — гӯён аз ҷой хест ва ҷуволро гирифта аз дар баромадани шуд, боз як пои худро пас монда, ба занаш нигоҳ карда:

— Ба ту як маслиҳат дошам; бой ғандум додани шуд, лекин меғӯяд, ки заминҳоятро ҳосилтараф кун. Ман ҳайрон шуда истодаам, ки чӣ қор кунам? Ту чӣ меғӯӣ?

Меҳрмох:

— Ҳаргиз ин қорро накун, беватан ва дар ба дар мешавем.

— Хуб, пас зиндагиро чӣ навъ мегузаронем?

— Бисёр не, кам, ғами хуроқвориро хӯрдан даркор, қаноат мекунем, як навъ қарда худро ба ғандумпазӣ мерасонем.

— Аввал он ки бо як хуроқворӣ қор буд намешавад, барои гов қунҷора ва барои кишт тухм даркор аст: дуйум, хамин каму беш хуроқвориро ҳам кӣ медиҳад: худат якта нонро ба қарз ёфта натавоности ва «намедиҳанд!» меғӯӣ, ман дарқорихой солоноро бе хат ва бе қаравӣ, чӣ гуна ба қарз меёбам?!

Меҳрмох:

— Ҳар чӣ бошад, ман ба ин қор маслиҳат дода наматавонам, худат медонӣ; лекин то чон дорӣ, ин қорро накун!

Худи Бозор ҳам аз тағӣ дил ба ин қор розӣ набуд, лекин қораш дид-

Зуфар як оҳ кашанда боз ба гапи худ даромад кард:

— Як тахта замини ҳосилхезе, ки дар офтоббарои заминҳои туст, аз он падари ман будааст. Раҳмати падарам хамин заминҳоро ба ман нишон дода чӣ навъ шуда ба дастӣ бой гузаштани онҳоро хикоят мекард. Аз рӯи гуфтаи падарам: вақте ки вай меҳсӯҳад қонадор шавад, бой ба вай «ғамхӯрӣ» қарда пул қарз медиҳад ва пӯшокчиаш риҳои тӯйро ҳам медиҳад, ғайр аз ин ба ҳар маътабӣ ва мӯҳточиаш ҳам «ёрманҷӣ» мекунад. Вақте ки қарзи падарам вазинтар мешавад, бой барои «эҳтиёт» заминҳоро ҳосилтараф мекунад, кам-кам ҷуфти гов ва асбоби дехқонӣ ҳам аз дастӣ падарам ба дастӣ бой мегузарад, падарам, ки бӯду нобудаш аз даст рафта, дасту пояш аз заминро осмон мекунад, ночор ба хизмати бой медарояд, то вақти мурданаши як рӯз сер бошад, ду рӯз гушна меҳнаги сиёҳ қарда умр мегузаронад.

Баъд аз сари падарам ман ҳам монанди як ғуломи хоназод¹³ ба дари ин одам мондам, ҷои рафтани ва қори қардани надорам, ночор хоҳ гушна бишам, хоҳ сер, қори ин қасро мекунам. Ман арақи ҷабин мерезам, донаҳои ғандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад; ман меҳнаги сиёҳ мекунам, ғӯзаҳои сафеди пахтаи ин қас дар анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр қор қардан илиқҳои ман хушк мешавад, зағиру қунҷит ба ҷувози ин одам даромада раванг мегардад.

Ҳамин пагоҳ ба ҳамон заминҳо ҷуфт баста будам, хамин воқеаҳо ба ёдам омада, худ аз димоғам баромад; меҳостам ягон қасе бошад, ки бо вай қадре дарду ҳасрат қарда, андаке дили худро ҳолӣ кунам, ҳар чӣ ту аз пеш баромадӣ, ки қорға гап зада бори худро сабук қардам.

Зуфар дар охири суҳбати худ:

— Туро аз роҳ монондам, бубахш, бародар! Ҳар чӣ бошад, бо бой қоратро доништа кун, — гуфта говҳоро нап андохта ба тарафи хонаи хуҷайнаш рафт.

Бозор ҳам пас аз шундани гуфтаҳои Зуфар, аз пештарааш зиёдатар андешаманд гардида ба тарафи хонаи худ равон шуд.

Бозор бо як сару ҳазор савдо ва бо як дилу ҳазор ҳаёл ба хонаи худ даромад, ки бачааш гирия мекунад ва занаш Меҳрмох:

— Дам шин, ана отаат омад, нон овард, — гуфта вайро оромонидани мешавад.

Вақте ки ҷанми бача ба падараш афтод, аз қанори модараш ҷаста худро дар оғӯши падар андохта:

— Дана, далаҷон! Нон меҳӯрам, нон овардӣ? Нонат кучост? — гӯён ҷайб ва бағали падарашро кофта гирифт.

Бозор:

гар надошт, ба занаш ҳам шояд ягон маслиҳате барояд гуфта гап зад, аз ин ҳам ғайр аз «ин корро нақун» маслиҳати фойданоке набаромад. Бинобар ин танҳо ба «марҳамати бой» така карда, ба роҳ даромад. Бозор гуё ба дарёи бепоене гарк шуда ва ба рафти об тобест гардида, ба дари хонаи бой рафта уро ҷеғ зад. Бой баромада дид, ки ба дасти Бозор ҷувол аст, донист кори Бозор хеле танг аст:

— Зуд омадӣ ба касе маслиҳат накарда худат туфтаҳои маро қабул кардӣ, — гуфта бой замири дили Бозорро фаҳмидани шуд.

— Ҳозир гандумро осие барам, — Бозор ҷавоб дод, — бачагон бисёр гурусна будаанд, фурсати маслиҳат напуш, фардо бо ягон кас маслиҳат карда ба шумо ҷавоб медиҳам.

Бой кадре авзои худро бечо карда:

— Додар! Кори дунё ин тавр намешавад, бояд маслиҳат карда гапатро ба як ҷой монда меомадӣ; ҳоло ҳам ҷуволро ин ҷо мон, як сари кадам ба хонаи Арбоб рав, маслиҳат карда биё!

Бозор, паси сар хорон-хорон, пеши Арбоб рафта воқеаро ба вай гуфт ва аз вай маслиҳат ҷуст. Арбоб гуфт:

— Дар ин кор чӣ чои маслиҳат аст? Дар дунё касе нест, ки чизи худро бе хат, бе лишури ба касе бароварда диҳад, рӯи хотири мо буд, ки порсол бе хат бой ба ту карз дод. Имсол ҳам агар ман рӯи андозам, бе хат медиҳад; лекин аз рӯи шуниди ман, кори худаш ҳам андак танг аст; ин ахволро, албатта, ба касе ихзор намекунад, лекин ман медонам, ки дар муомилаҳои танг дорад: ту мебинӣ, ки бой хар рӯз ду бӯтча моли базозиро ба аспи худ бор карда имрӯз Кангурт, фардо Балҷувон, пасфардо ба бозори дигар бурда мефурӯшад ва хар хафта ба Кулоб, ё Душанбе рафта аз он ҷо той-той мол меорад. Ту гумон мекуни ҳамаи ин молҳо аз они худӣ вай аст ва бо дастмосии худаш додугирифт ва харидуфурӯш мекунад. Не, ин тавр не! Вай ҳам аз бойҳои дигар ва аз кантӯрони¹ рус ба ваъда мегирад ва ба бадали он аз забонаш хат медиҳад, васикаҳои замин ва амлоки худро гарав мёмонад. Имсол аз ту хати гаравӣ талаб карданаи барон ин аст, ки хати туро ҳам ба гарав монда ба ягон дарди худ дармон кунад; вагарна бой дар дили худ ҳеҷ модарбахатой надорад, бой он гуна одами бадкирдор не, ки хила карда мулки касеро аз дасташ гирад. Рав, хат додан гир. Ҳеҷ парво нақун, ҳеҷ гап намешавад. Натарс! Агар ба бой замин даркор бошад, нимаи замини мамлакат бекишт ва бе-соҳиб хобидааст, ҳамонхоро соҳибӣ кунад, намешавад, дар ҷои мо аз замин бекадртар чиз нест.

¹ Тоҷикон фермаро кантӯр мегуфтанд.

Бозор пас аз шунидани гапҳои Арбоб кадре ором гирифт, лекин боз сухани Зуфар ва «ин корро нақун» — ҳой занаш ба ёдаш омада, дилаш меларзид. Лекин акнун ҳеҷ чорае набуд ва аз рӯи авзои бой маълуми шуда буд, ки ҳамин як ҷувол гандумро ҳам бе хат нахоҳад дод, ночор «то табар омадана кунда меосояд» гуён Бозор розӣ шуда ба Арбоб гуфт:

— Ин тавр бошад, ту бо ман пеши бой биё ва рӯзи хат доданро муайян кун, ман ҳам зудтар гандумро гирифта ба осие бубарам.

Арбоб:

— Хуб, биравем, — гуфт ва хар ду пеши бой рафтанд.

16. ТҶҲ ХАЗИНАИ ХУДОСТ

Яъқуббой мувофиқи ваъдаи худаш «ҳеҷ чизашро аз Бозор, дарёғ надошта», кунҷораи гов; тухми кишти баҳорӣ ва дигар ҷиҳҳои даркории Бозорро дода истод. Бозор ҳам ҷиҳҳои бой ба карз додари як чизи ройгон напумурда, карз будани вайро аз ёди худ намебаровард ва шабу рӯз монда шуданро ба худ роҳ надода кор мекард. Хушбахтона он сол хаво ҳам ба Бозор ёрӣ дод, дар вақтҳои муносиб боришҳои хуб шуд, дар вақташ офтоб заминро тафсонд; дар натиҷа ҳосил аз ҷашмдошти Бозор ва бой барзиёд омад. Меҳрмоҳ ҳам мувофиқи ваъдаи худаш қаноат кард, — «сарфани сари оташдон-савдогари Ҳиндустон» — гуён дар хар кор сарфаҷӯӣ менамуд. Меҳрмоҳ, танҳо бо сарфаҷӯӣи кӯшиши худро бас накард, балки дар пахлуи шавҳараш даромада дар пеш бурдани корҳои деҳқонӣ ҳам ёрӣ дод.

Ба ҳамин тарика дар соли аввал зиёдтар аз нимаи карзи бой аз ҳосилоти деҳқонӣ дода шуда, бой ҳам ба Бозор хеле «изҳори муруват» кард:

— Бозор, ҳеҷ ғам махӯр, «аз бой карздорам» гуфта худатро дар ташвиш наандоз, хар вақт худо диҳад ва аз хароҷоти рӯзгорат зиёдатӣ кунад, медихӣ, чизи дунё писанд нест, саломатӣ ва хотирчамъи яқдигар даркор аст, — мегуфт. Бо вуҷуди ин ҳама «марҳаматҳо» ва «сустириҳои» бой Бозор карзи худро сабук кард.

Дар соли дуйум ҳам қори Бозор бад нашуд, деҳқонӣ ба авҷ, писараш ҳам ба корҳои сабук ёрӣ медиҳад. Обу хаво ҳам созгор, хулоса, гуё, ки бахт ба қори Бозор.

Бозор гандумҳои даравидаи худро пушта-пушта бардошта ба Ҳирманчо гун мекард. Ёдгор дар поchno¹⁴ барзаговро мечаронид, дар ин вақт Арбоб гузари роҳ Бозорро дида:

— Монда нашае! — гӯён ба канои замин омада дар сояи дарахти туге нишаст. Бозор ҳам: — Саломат бош, — гӯён омада аргамчин ва дося худро ба як тараф гузошта бо Арбоб вохӯрдӣ ва пурсулос карда нишаст.

— Имсол корат хуб менамояд, — гуфт Арбоб, — писарат ҳам дӯстёр шуда мондааст; зудтар дасташро ҳалол кун (хатна кун)!

Бозор:

— Акнун ҳаштсола шуд, зиндагӣ бошад, пас аз якду сол амри хайро пеш мегирам. Имсол бошад, ҳар чӣ ёбам, ба бой дода қарзи худро себук мекунам, агар тавонам, тамоман ба бой ваҷх мегуям.

Арбоб:

— Тӯй ҳам қарз аст, бисёр не, кам, як чиз карда аз пешӣ калону хурд гузаштан даркор аст. Бой бошад, аз они худист, ба чор ман ғаллаи ту чашм дӯхта намондааст.

Бозор:

— Давлаташро худо зиёда кунад, бой имсол «чизе надихӣ ҳам, Майлаш, ба зану фарзандат рӯзгорро бисёр танг магир, ҳар вақт зиёдатӣ кунад, медихӣ» гуфта ба ман тасалли дода ғаштааст. Бо вучуди ин имсол аз қарз ҳалос шуданам ва пас аз он дурусттар тайёри дида аз пешӣ мардум гузаштанам даркор аст; тӯй ҳам қарз аст, лекин қарзи басабр аст; як-ду сол сонитар шавад ҳам, зарар надорад, «дер ояд, дуруст ояд» гуфтаанд.

— «Тӯй ҳазинаи худост», ту сар кунӣ, худо мерасонад. Ҳеч нарво накарда миёнатро сахт банд, аз ҳамин сол дер намонон; фарзандат якчандисар аст. Зудтар дасташро ҳалол карда ба қатори мардум дарор; худо расонад, пас аз ду-се сол сарашро ба ягон ҷо банд карда дар пай хонадор карданаи афтодана даркор аст. Бечора модараш ҳам якҷадаст шуда монд, вай ҳам келин фуруварда ба муроиди дилаш расад ва як фарзандаш ду фарзанд шавад.

Бозор:

— Хуб, пасу пешамро дида, пас аз он ба як фикр меоям, — гуфта ин сӯхбатро ба поён расонидани шуд.

Арбоб:

— Ҳиммат даркор аст, ҳиммат. Агар ҳиммат кунӣ, худо ҳамаашро мерасонад, — гуфта аз ҷояш хест ва паси кори худ рафт.

Бозор имшаб ин сӯхбатро ба зани худ нақл кард.

Меҳрмох, ки дер боз ба зудтар пеш гирифтани тӯйи писараш да-
лолат мекард, суҳанони Арбобро шунида, аз аввала ҳам зиёдтар ба
далолат қардан сар кард:

— Арбоб рост гуфтааст, ҳар чӣ бошад, ин амри хайро зудтар пеш
гирифтани даркор аст. Имрӯз ману ту ҳастем, фардо кӣ медонад, кӣ
ҳасту кӣ нест; дар вақти қушода будани чашмамон дастӣ бачаро
ҳалол карда аз пешӣ дӯсту душман гузаштанамон бехтар аст.

Бозор ҳарчанд имсол тӯй қардани набошад ҳам, бо гуфтаҳои Ар-
боб ва далолатҳои занаш ба тӯй қардан монил шуд, вай ба худ анде-
шид: — Дарвоқеъ агар ҳамин сол тӯй кунам, хеле сабук шуда мети-
рам, ҳар қадар дер монам, ҳамоно қадар орзуву ҳавас зиёдтар ва қор
назминтар мешавад; бой бошад, имсол қарзи худро талаб қардани не;
агар тӯй қардани шавам, дур нест, ки боз панҷу чоре қарз диҳад.

Бозорро танҳо як чиз аз ҳамин сол тӯй қардан бозмедошт: вай
ягон сӯкум тайёр накарда будягон гов ё чондори дигареро барои тӯй
парво карда фарбех нанамуда буд, аз чондор танҳо як тоқа барзагов
дорад, ки ҳамаи қорҳои деҳқонинаш ба воситаи он пеш меравад.

Бозор ба ҳамин андешаҳо мегашт, ки рӯзе бой аз пешаш барома-
да, ўро бо пеш гирифтани амри хайртӯйи писараш муборакбодӣ кард.

Бозор:

— Агар шумо бале гуфта истед, ҳамин сол кунам ҳам дуруст аст,
лекин ягон чондор надорам, ки ба тӯй кушам, — гуфт.

— Ин ҷои ҳеч андеша нест. Ман як модаговӣ нозои фарбех дорам,
ҳамоноро оварда куш. Ба ҷои он барзаговро бурда банд.

Аз ин суҳани бой дили Бозор ларзид, зеро пас аз набудани барза-
гов, аз замин, аз деҳқонӣ ғойда нахоҳад гирифт.

Бой ин андешаи Бозорро фаҳмида ғайрӣ ба суҳани худ илова
кард:

— Ғам махӯр, дар вақти ҷуфтрои боз говро монанди гови худат
бурда заминхотро рондан мегирӣ, дар пахлуи вай яке аз говҳои зиё-
датин маро ҳам мебандӣ, ки тоқат ҷуфт мешавад. Танҳо ҳамин қадар
мешавад, ки гов дар хавли ту истода кунҷора намеҳӯрад. Агар
ҳаққиносӣ кунӣ, гоҳ-гоҳ ба ҷуфтроиҳои ман ҳам ёрӣ медихӣ, —
гуфта ба барҳам додани ҳар гуна шакку шубҳаи Бозор кӯшид.

Бозор дар дили худ мегуфт:

— Ҳар шак ва шубҳае, ки дар ҳаққи бой карда будам, беасос буда-
аст, ин барин одами хайрхоҳ дар дунё кам ёфт мешавад. Гуфтаҳои
Зуфар ҳам дар ҳаққи бой бетағ баромад. Вақте ки бой ба ман ин
қадар неқӣ дорад, тӯйро ҳамин сол карда ҳалос шуданам, салоҳ аст.

17. ОШИ КЕНГОШ

Моҳи ҳавс¹⁵ охири тирамоҳ ва аввали зимистон: бо вучуди ин ҳаво фаром, офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бошад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софӣ ҳаво тобишаш асарнок буд. Дуруст аст, ки дар ҷанд рӯзи аввалҳои моҳи акраб¹⁶ бодҳои муҳолиф вазида боронҳои барфолуд борида, дарахтон баргҳои заррини худро партофта урғи шуда буданд ва барои пӯшидани либосҳои пахтадори барфани зимистонӣ омодагӣ доштанд; бинобар ин дар кишлоқ ва киштзорҳо тарошг ва хурамии тобистонӣ намонда буд. Лекин дар вақте ки ҳама ба сармоҳон саҳт интизорӣ ва ҳозирӣ доштанд, партави ҷунин офтоби гарм, дар мизочи олам як хурсандии аз одаг берун ва як шодмонии бемаҳал меод. Агар касе диққат мекард, ин шодмонии бемаҳалро дар хонаводаи Бозор ҳам дида метавонист: дар ҳавлии дарун Меҳромоҳ бо занони ҳамсоя ва ҳамдеҳа ба нонпазӣ ва ошпазӣ машғули дошт. Кадбону (хайвонӣ)-и кишлоқ, ки дар рӯзҳои аҳо ҳам шодмонии худро он қадар пинҳон карда наметавонист, дар ин рӯздар рӯзи омодагии тӯй, албатта, ҳар қорашро бе шӯҳӣ, бе ҳазл ва бе мутаъоба намекард.

— Ибӣ, гардад очеш! Ба даҳ табак, ош ин гӯшт чӣ мешавад, ҳоло як парчаи ниро ман мебарам, ки амакат хӯрда зӯр шуда имшаб халокҳои маро барорад, — гуфта барои залласитонӣ роҳ меҷуст.

Ба ҷавоби вай як кампири дигар:

— Рӯят пӯсад, ба панҷох даромадӣ. Ханӯз ҳам шабқориро орау мекуни.

... Ҳоло ба ман чӣ шудааст, худат ки ба ҳафтод даромадаӣ, магар дигар хурсандиро наметалабад, магар кампир даромад ба ҳафтод... диду дарафтод»-ро напунидаӣ, — гуфта қадбону ҷавоб меод ва занони дигар қоҳ-қоҳ зада меҳандиданд.

Дар берун бошад, худӣ Бозор меҳмонхона мерӯфт, кӯрпача паҳн мекард, ба рӯи ҳавли ва тағи дарвоза то сари кӯча об мезад; маълум буд, ки имшаб дар ин ҷо як маврид ва маъракае ҳаст.

Ҳарчанд Меҳромоҳ ба хурсандӣ ва шодмонии беандоза дода шуда бошад ҳам, шодии Бозор андӯхтинона ва андешамандона буд; вай ба сари девор ва лаби бом соате сад бор нигоҳ карда фуру рафта: офтобро интизорӣ мебуд, ҳар қалар, ки офтоб ба фуру рафтаг наздиктар шуда партави сари девораш суғтар ва камтар мешуд, андешаву ҳаёлотӣ Бозор ҳам зиёдтар ва саҳттар мегардид. Ҳар бор, ки ҷашми Бозор ба тағи собот афтода дар он ҷо барзагови худро на-

медид, ба фикри чӣ гуна пеш бурдани деҳқонии соли ояндааш афтода муваққатӣ будани ин шодмонии тӯиро хис мекард.

Офтоб фуру рафт, шом шуд, гунҷишкон ҳам, ки ҳар замон хокрӯбаҳои кофтукон ва пароканда карда бечора Бозорро ба дубора, себора ҷорӣ задан маҷбур мекарданд, дар сӯроҳҳои девор даромада ором гирифтанд ва Бозорро ҳам ба ҳаёлотӣ худаш осуда ғоҳузоштанд.

Бозор ҷароғи сиёҳи меҳмонхонаро фурузада ба рӯи ҷароғполии ҷубин ниҳод ва худ ба тағи дарвоза омада ҷашм ба роҳи ояндагон шуда истод. Интизориаш бисёр дароз нақашид; аз тарафи масҷид, пеш-пеш домолло имом, дар паҳлуи у Яъқуббой ва аз дунболи инҳо 15-16 нафар қалоншавандагони кишлоқ намоён шуданд. Вақте ки ояндагон ба ҳавлии Бозор наздик расиданд, Арбоб аз саф ҷудо шуда пештар омад ва дар паҳлуи Бозор истода меҳмониро пешвоз гирифт.

Ҳама ба меҳмонхона даромаданд; Бозор қашшон меҳмониро пеш манда худаш ҳам ба меҳмонхона даромад, ба лаби пойтах дузону зада даст пеш гирифта нишаст. Домолло имом даст бардошта фотеха хонд, дигарон даст бардошта «омин» гуфта истоданд; имом даст бар рӯи қанид, дигарон ҳам қанда расид, бало нарасад! — гуён дастхоро ба рӯи қаниданд. Бозор ба по рост шуда даст пеш гирифта қадӣ худро ҳам карда «хуш омаданд» гуфт. Дигарон сари худро андаке ҳам карда бо ишорат ба вай ҷавоб доданд, маънии ин ишоратхушвақт беш! — гуфтаг буд.

Бозор ба ҳавлии дарун даромада дастархон, нон ва мавиз баровард; муаззини (сӯфии) кишлоқ дастархонро гирифта паҳн кард, пас аз он нонҳоро бардошта дар пешӣ домолло имом ду нон ва барои дигарон ҳар ҷохар ҷо дастрас нон партофт ва лаълии мавизро ҳам аз дастӣ Бозор гирифта ба рӯи нони имом ба қадри ду мушт андохт ва барои дигарон бар рӯи дастархон кам-кам рехта баромад; боқимондаи мавизро ба рӯи ду нони зиёдагӣ рехта ба рӯи рӯймоли худ ниҳод. Ғайр аз як нафаре, ки:

— Занам агар писар зояд, номашро Сӯфишарин монда ба кишлоқ муаззин мекунам, — гуфта ба муаззин шӯҳӣ кард, дигарон ҳама хомӯш буданд. Муаззин ҷойниҳон ҷойро ҳам ҷо-ҷо монда ба пешӣ ҳар ҷойниҳ як пиёла гузошт.

Домолло имом ду нони дар пешӣ худаш гузоштанду даро пештар қашид ба қаноратари дастархон бароварда монд, пас аз он нони дар пешӣ Яъқуббой бударо, ки у ба паҳлуи росташ нишаста буд, даст дароз карда гирифта пора кард ва як-ду парчаширо ба пешӣ бой ниҳода дигарашро ба наздиктари худаш гузошт.

Имом:

— Марҳамат кунед, — гуфта бойро ба нонхӯрӣ таклиф кард, худ ҳам як лукма нонро бо ду-се дона мавиз ба даҳон зад. Дигарон ҳам нонҳон дар наздикии худхашон гузоштаро шикаста, якдигарашон-ро «гиредгиред» — гӯён таклиф карда нонхӯрӣ сар карданд.

Яъқуббӣ як пиёла ҷойро ба домолло имом дароз карда:

— Таксир! Тӯйҳои Бухорои шариф хеле батартиб мешаванд-а, — гуфта гап сар кард.

— Бухорои шариф як шаҳри пурбаракат аст: агар як машқоби Бухоро тӯй кунад, уламо, фузало, машоих ва калоншавандагонро хабар карда иззату эҳтиромашонро ба ҷо меорад. Илм ҳам дар Бухоро, шарият ҳам дар Бухоро, маъракаву маврид ҳам дар Бухоро ва хайру баракат ҳам дар Бухорост. Пайғамбари мо саллоху алайҳи васаллам шаби меъроч Бухороро дида «ал — Бухороу миннӣ» (Бухоро аз он ман аст) гуфтаанд; бинобар ин то инкирози олам дар Бухоро фуғур рох наёфта дар он ҷо шарият барқарор ҳоҳад монд. Тартибнок ва ҳангомадор шудани тӯйҳои Бухоро ҳам аз ҳамина шариятпарварии аҳоли-аш омадааст. Дар китобҳо мазкур аст, ки фарзанд ба гардани падар ҷанд ҳақ дорад: яқум он ки бояд падар ба фарзанди худ аз рӯи китоб номи неку нимад; дуйум он ки агар писар бошад, бо ду гуфанд ва агар духтар бошад, бо як гӯсфанд дар рӯзи ҳаштуми таваллудаш ақиқа кунад. Сейм он ки агар писар бошад, пеш аз ба балоғат расиданаш тӯй дода хатна кунад ва агар писар бошад, пеш аз ба балоғат расиданаш дар китобҳои ҳадис «валима» меноманд: пайғамбарамон ҳам саллоху алайҳи васаллам наберагони худашонро валима карда буданд; дар вақти хатнасул (сур) кардани Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн дар ҳонадони набувват ҳеч чизе набуд, он ҳазрат як абоя худашонро бо як меъҷар (сарпадоз)-и Биби Фотима ба як яхӯдӣ гарав монда ба валима сарф карда буданд. Ин кори он ҳазрат ҷӣ қадар шараф ва савоб доштани тӯйро нишон медиҳад. Дар китобҳо мазкур аст, ки агар касе бо вучуди фақирӣ ва нобудай тӯй карда уламо ва фузалоро эҳтиром кунад, худованди таборақ ва таоло фардо дар рӯзи арасот дар баробари ҳар дона биринҷе, ки ба тӯй сарф кардааст, кушк аз бихишт каромат мефармояд, ки девораш аз нуқра, дараш аз тилло, қуббаҳо, ҳалқаҳо ва қунгураҳояш аз марворид аст.

Агарчи аҳли маҷлис, бинобар бисёр шуниданашон ин гуна «амри маъруф»-хоро аз домолло имом, он қадар ба гуфтаҳои вай диққат накарда, ду ба ду ба ҷақҷақҳои гӯшакии худ машғул бошанд ҳам, ду кас гӯё ҳама тан гӯш гардида гуфтаҳои ўро мешунид; яке аз ин ду кас муаззин буд, ки дар поёни ҳона дузону нишаста ва ҷашмони

худо нимпӯш карда, гӯё ки як сози пурэхтирозо мешунида бошад, аз мӯён болои худро ба ҷапу рост бо як вазъияти мунтазам ҷунбонидани изхори махвият мекард, ҷунон ки бинанда мепиндошт: ҳамина замон вай об шуда ба рӯи ҳона ҳоҳад рехт; бо вучуди ин муаззин гоҳ-гоҳ ба худ омада ҷашми худро кушода парчаҳои нон ва донҳои мавизи ба рӯи дастархон пошхӯрдари ба андозае, ки дасташ мерасид, ҷида ба рӯйи молчаи худ меандоخت.

Дигаре аз ин ду кас Бозор буд, ки ба вай суҳанони имом дар ҳақиқат хуб таъсир карда буд; Бозор харчанд ба гапи Арбоб гӯш до-да, ба гуфтаи занаш даромада ва ба вайдаҳои бой така карда имсол тӯй карда бошад ҳам, аз оқибати ин кор метарсид, ба қадре, ки рӯзи тӯй наздик омада хароҷот зиёд шудан мегирифт, аз ин тарси вай ҳам зиёдтар мешуд: пас аз баромада рафтани гови қориашон аз собот фалокати ояндаро дар пеши ҷашмаш намоён медид; сабаб ин буд, ки имрӯзи худро тамоман бо фикр ва андеша гузаронида буд.

Вақте ки домолло имом «амри маъруф» намуда ба туфтани «фазилатҳои» тӯй сар кард, Бозор аз ҳама ҳаёлот ва андешаҳои худ бо-зомада худро хушбахттарини мардуми дунё мешумурд; андеша ва андӯхҳои пештараи худро васасаҳои шайтонӣ мепиндошт. Акнун вай «амри маъруф»-ро ба қадар фақиртар ва нобудатар бошад, ҳамоно қадар аз тӯй бештар савоб ва баракат ҳоҳад ёфт. Домолло имом ин маъниро бо ояту ҳадис ва бо саргузаштҳои пайғамбар исбот карда буд; бинобар ин Бозор ҳама тан ҷашм шуда ба имом дӯхта ва сар то по гӯш гардида, худро ба тарафи вай андохта буд. Дар ин миён ош тайёр шуда аз роҳрави ҳавлии дарун овози тик-тики дар баромад; Бозор ҳузури ва ҳаловатеро, ки аз шунидани гуфтаҳои имом дошт, ночор партофта барои баровардани ош ба ҳавлии дарун рафт; як-ду нафар аз ҷавонгарини меҳмонон ба рӯи суфа баромада ба овардани ош даст ба даст карда ёри доданд.

Муаззин табакҳои оши палавро як-як гирифта пеши меҳмонон секаса монда ба рӯи табақи охирин нонеро пушонда ба гӯшаи меҳмонхона гузошт; маълум буд, ки ин заллаи худӣ муаззин аст. Муаззин ба пеши табақи оши домолло имом рафта дузону нишаста гӯшти оши ўро пора карда дод ва нонеро, ки барои пора кардани гӯшти оши домолло имом ба рӯи маҳсусан аз Бозор пурсида гирифта буд, пас аз тамоми кардани хизмати гӯштипоракуни оварда ба рӯи оши барияд гирифтаи худ ниҳод.

Ҳама ба ошхӯрӣ машғул шуданд, дар вақти ошхӯрӣ касе дам намезад, нафас намебаровард; ҳамаи хизматҳои дар ин сарф мешуд, ки ба даҳанҳо лукма андозанд ва ноҳида фуру баранд; хусусан имом ва

муаззин дар ин пеша аз дигарон пешдастӣ мекарданд. Шикамҳо пур шуд; дастҳо кашида шуд; аммо муаззин ханӯз ба ҷида гирифтани нонпора ва ошҳои дар рӯи дастархон рехта машғул буд...

Ҷе аз меҳмонон, ки ба муаззин наздик нишаста буд:

— Суфи, бисёр гурусначашм астӣ, — гуфта ба ин кори вай изхори норизоӣ кард.

Домулло имом ба гап ҷаҳроҳ шуд:

— Зарар надорад, дар китобҳои лугат суфиро «чорӯби дастархон» мегуянд, — гуфта ҳазл кард ва пас аз он вазъияти Худро ҷиддӣ карда илова намурад:

— Дар китобҳо «донаҳои биринҷ ва нонрезаҳои аз рӯи дастархон ҷида хӯрдани маҳр (қобин)-и хурони ҷаннат мешавад» гуфтаанд.

Бо шундани ин сухани домолло дигарон ҳам аз рӯи дастархон як-ду донгӣ биринҷ ҷида хӯрда барои «маҳри хурҳои ҷаннат» маблағе захира карданд.

Ақнун ҳама аз ҷизхӯрӣ ором гирифта буданд; Бозор, ки дар вақти ошхӯрӣ дар беруни меҳмонхона истода буд, дарун даромада дузону зада нишаст, имом ва дигарон даст бардошта фотиҳа хонданд; пас аз дастхоро ба рӯи кашидани меҳмонон, Бозор ба по рост шуда таъзим карда:

— Хуш омадед! — гуфт. Меҳмонон бо сарчунбонӣ ба вай ҷавоб доданд, дастархон гундошта шуд.

Ҷойҳои тоза омад, меҳмонон ба ҷой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд.

Яъқуббӣ ба Арбоб нигоҳ карда:

— Оксакол, гап зан! Ин ҷӣ гуна зиёфат буд? — гуфта гуё маҷлиси кенгошро кушод.

Арбоб:

— Додарамон Бозор дастӣ писарашро ҳалол кардани шудааст, бинояр ин калону хурдро тасдъ дода ба ин ҷо овардааст, ки аз шумо маслиҳат ва кенгош пурсад.

Бой:

— Бисёр хуб, ҳудо мубораки хайр гардонад; тӯн Бозорбой тӯй ҳу-дамост, ҳар қадомамон миён баста хизмат мекунем, — ба Бозор нигоҳ карда, — тӯйро ба ҷӣ тартиб кардани шудӣ? — гуфт бой.

Бозор:

— Чи навъе, ки калону хурд салоҳ бинанд, ба ҳамон тартиб мешавад, ман ба пеши шумоён на тӯй дорам, на фарзанд.

Бой:

— Бисёр хуб, ин тавр бошад, ҳиммататро баланд гир, аз хароҷот

натарс. Ҳар камӣ ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо ба ёрӣ додан ҳозирем; ошхӯр, обхӯри агрофро ҳамагӣ хабар кун! Як дег ош зиёдтар равад, равад, лекин обрӯй аз даст наравад; дар агроф агар як об гарм кунанд, кишлоки моро хабар мекунад; дар кишлоки мо ҳам тӯй шавад, онхоро хабар накарда гузаронида наметавонем. Боз мегуям, ки аз хароҷот натарс, «тӯй ҳазинаи худост», худаш мерасонад.

Аз ноёни меҳмонхона яке аз ҷавонтарон:

— Амаки бой! Ғами хулатонро меҳуред, моро ёд намекунед, мо имсол ба нияти тӯи ака Бозор ҳар аспро ду моҳ баста, яксангӣ ҷав дода парав кардем; агар ака Бозор буз надихад, ҳамаи меҳнатҳои мо барабас меравад.

Бой:

— Инро гуфтан даркор нест, ҳар кас медонад, ки тӯй бе бузқашӣ ва қўборӣ намешавад; шумо ҳам ба ҳоли Бозор нигоҳ карда ками вайро ба ҷои пур бинед, як гӯсола ва панҷ сар буз диҳад, басу зиёдатӣ.

Арбоб:

— Бозор инони ихтиёри худро ба дастӣ мо дод; ақнун ман мешавам, бой мешаванд, як кори ҷор кас медидагӣ мекунем, бузқашӣ меғӯед, базм меғӯед, ҳар ҷӣ меғӯед, гуёд, мувофиқи урфу расм кардан мегирем, бой ҳиммат карда ҷизҳои дарқори дода истанд, худӣ ман ҳамаи расму таомулро хуб медонам; Бозор бошад, миён баста, меҳмононро «хуш омадед, хуш рафтед» гуфта истад кифоя, дигар ғам хӯрданаш даркор не, — ба имом нигоҳ карда: — тақсир! Як дуо кунед, шаб рафт.

Имом даст бардошта дуои дуру дарозе хонд. Дигарономин-омин гуфта истоданд; дастҳо бар рӯи кашиди шуда меҳмонон барои рафтан ҷунбиш карданд. Арбоб бо дастӣ худ ишорати «як дам нишинед»-ро дод. Бозор ба рӯи лаълӣ ҷор дона ҷома монда овард; муаззин бо ишорати Бозор як ҷомаи ҳисории нимшоҳиро ба имом, як ҷомаи ҳисории абрро ба бой, як ҷомаи дигарро ба Арбоб пушонд; ба рӯи лаълӣ як ҷомаи қулобии ресмонӣ монд, ки худӣ Бозор гирифта ба муаззин пушонд.

Аз меҳмонон садои:

— Муборақ шавад, муборақ шавад! — баланд шуд... Имом боз фотиҳа хонд, меҳмонон яке аз паси дигаре аз ҳона баромадан гирифтанд. Бозор ба тағи дарвоза истода ҳар қадомо, — хуш омадед! — гуён бо иззат ва эҳтиром узот мекард. Шаб ҳеле торик шуда буд. Дар ин шаби торик Бозор бо зани худ дар ҳавлие, ки ханӯз тӯй сар напудани нимтороҷ шуда буд, танҳо монданд.

18. ДАР САРИ КҶҶА

— Ҳа, Зуфар! Ҷи тавр шуд, ки боз ба сари кӯча баромадӣ?

Зуфар, ки пушт ба девор дода сари ду по дар пеши дарвозаи бой нишаста буд, ҷавоб дод:

— Ҳӯчаин дар хона нест, камтар дилам кушода шавад гуфта ин ҷо баромада нишастам.

Ҳӯчаини ман ҳам нест, ҳамаи инҳо имшаб ба хавлии Бозор рафтаанд, — гӯён Курбон ҳам омада ба пахлуи Зуфар нишаст ва «салом алайкум» гуфта вохӯрдӣ кард.

Ҳанӯз инҳо пурсуҷи худро тамои накарда буданд, ки сейумӣ, чорумӣ... омада дар сари роҳ гӯё як маҷлис барпо шуд.

Касе, ки аз ҳама пастар омада буд:

— Ҳамаатон имшаб «хонаро бемодаршу» ёфта монанди мурғи-аз катак халосшуда берун баромадетон-? — гуфта шӯхӣ кард.

— Ҳо, — гуфт Зуфар, — ҳӯчаин бо Арбоб як шуда барои сӯхтани хонаи Бозор тайёри дида гашта буданд; имшаб ҳамин кор сар шуд.

— Бозор чанд вақт боз худашро гум кардааст, — гуфт дигаре, — имрӯз ба пеши бой, фардо ба пеши оқсакол ва имом, ҳамеша пеши қалонпоён нишасту бархост карда гашта аст.

Зуфар гуфт:

— Бозор нодон, бой бошад, порсол аз хила халво сохта, даҳани вайро ширин карда як қисми заминҳояшро ҳосилгарав карда гирифт. Дид, ки Бозор бо ин қадар ба замин афтода намонд ва ба хизмати дари хонааш мӯхтоҷ нашуд, имсол меҳодад кори вайро тамои қунад ва дасту пой вайро аз замин омон қанда гуломи халқабаргӯши худ гардонад. Ман порсол найрангҳои бойро ба Бозор фаҳмонда пешомадашро ба вай хабар дода будам, лекин вай гапи Арбобро аз гапи ман авло дониста ба маслиҳати вай даромада, заминҳояшро ба гарав дод; имсол боз бо маслиҳати вай тӯй карданий шуд.

— Дар ҳақиқат, — гуфт Курбон, — худӣ Бозор аҳмак будааст, вай як сол боз бойишносу оқсақолиносу шуда ҳар қорашро бо онҳо маслиҳат мекунад. Қадом бой тани як камбағалро пушонда буд, ки Яъқуббой қунад, ҳӯчаини ман ҳам ҳамин таар меҳодад, ки ҳамаи фақирон ба вай хизматдор бошанд, нон нагуфта, ош нагуфта кори вайро қунад; ин бойҳо мо камбағалонро як моли барои хизмати худашон офаридашуда гумон мекунам.

Дигаре гуфт:

— Бародар! «Об аз боло лой», ҳокимони мамлакат ҳам тарафи боёнро метирифтаанд; агар дар миёнаи як бой ва як фақир қанҷол

афтад, боён ҳамагӣ якзабон шуда Арбобро пеш андохта пеши ҳоким ба қозӣ рафта хонаи фақирро месузанд. Мо бечорагон ба пеши инҳо даҳон кушода наметавонем, ҳоким ҳам тарафи инҳо, қозӣ ҳам тарафи инҳо, раис ҳам тарафи инҳо, ҳатто амир ҳам тарафи инҳо аст. Вақте ки Ниёзшоҳ заминҳои маро бо ҳақҳои талбис аз дастам гирифт, қозӣ намонд, раис намонд, ҳоким намонд, ҳамаро дидам ва ба ҳамаашон арзу дод кардам. Ҳамаашон маро зада пеш карданд, лекин имрӯз пеши қунад, фардо боз рафтам, боз дод гуфтам. Оқибат ясаловулошии ҳоким гуфт, ки «агар пай бечорагии худ нарафта ҳар рӯз ҳокимхонаро танг карда гардӣ, тӯро «гушнапурзӯр» гуфта ба зиндон бандӣ мекунам». Баъд аз он фаҳмидам, ки ҳамаи инҳо рӯйрост тарафи бойро метирифтаанд; дудам ба димоғам зад, чорукӣ даридаамро ба по карда пойи пиёда Бухоро рафта ба амир арз кардам. Амир як муборакнома дод, ҳонанда дидам, ки ба ҳоким навиштааст:

«*Ашӯр ном аз Ҷаҳоннои Қаротегин ба дарбори амир омада арз кард, ки Ниёзшоҳ заминҳои маро аз дастам бо зӯри гирифт, ҳокими вилоят арзи маро намеурсад гуфта иносатнома талаб кард. Бинод, агар дарвоқеъ чунин бошад заминҳояшро ба худаш гирифта диҳед, вагарна мувофиқи шаръи шариф қанҷолро қатъ намоед.*»

Ашӯр як оҳ қашида ба сухани худ илова кард:

— Бубинед, ман аз дастӣ ҳоким рафта арз кардам, боз қорӣ маро ба худӣ ҳоким хавола кардааст, агар ман он муборакномаро ба ҳоким бурда меодам, маро накушад ҳам, аз қуштан бадтар мекард. Ҳагто муборакномаро ба ҳоким навода ба Ғарм мерафтам ҳамгу аз дастӣ ҳокими вилоят пикият кардай — гуфта ягон ҷазо меод, бинобар ин тарқи ватан карда ин ҷо мондам, имрӯз мебинед, ки ҷупонии ҳар қасро карда умр ба сар мебарам.

— Маълум аст, ки, — гуфт Зуфар, — амир ҳам тарафи инҳост, дар ин ҳол чораи мо фақирон чист? Чораи мо ба қадри имкон худро аз хилзаву найранги инҳо нигоҳ доштан ва ҳеч набошад, ба ихтиёри худ худро ба доми инҳо нааидоштан аст. Агар Бозор ақл медашт, тӯй мекунам гуфта ин балохуронро ба хонаи худ гуҷдошта маслиҳат карда намегашт. Қадом вақт гурӯҳ ба ғусфанд, шағол ба мурғ, гурба ба муш маслиҳати худ додааст, ки инҳо ба Бозор диҳанд. Бозор пештар як деҳқони ба худаш осуда бошад ҳам, ҳоло, «ба шарофати бой» камбағал ва афтода шуда мондааст, агар вай ақл медашт, бо ману ту барин камбағалон маслиҳат мекард. Азизон «қунад ҳамчунин ба ҳамчунин парвоз, қабӯтар бо қабӯтар, боз бо боз» гуфтаанд.

— Зуфар! Ҳанӯз ту содда будай, — гуфт дигаре, — то вақте ки Бозор дар бисогаш каму беш ҷиз дорад, вайро намемонанд, тӯй мекуно-

нанд, маърака мекунонанд, хар кор мекунанд, биду нобудашро аз дасташ рабуда монанди ману ту пойбарахна карда ба дари хонаи худ мешинонанд, агар ба гуфтаи онҳо надарояд, ба сараш чанд чанчоли дигар мебароранд, ба козиқхонааш мекашанд, аз қишлоқаш ронда мекунанд, радди маърака, радди мардумаш мекушанд, вақте ки ҳокимҳои мамлакат ҳам тарафи инҳо бошанд, аз дасти мо бечорагон чӣ меояд, бинобар ин «имрӯз гузарад, фардо худо подшоҳ» гуфта ба гуфтаи ҳаминҳо даромада рафтан мегирем.

Қурбон гуфт:

— Ин бойҳоро, ки мебинем, ҳеҷ кадомашон аз гури падарашон ил ҳама мулку асбобро гирифта наёвардаанд, хар кадоми инҳо бо хилаю найранг замин, асбоб ва гови қорини ману ту барин бечорагонро ба даст даровардаанд. Пас аз он ки онҳоро муҳтоҷи худ кардаанд, ба ҳисоби ҳечашон қор фармуда давлат ғундоштаанд, хар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам қор фармуда зиёдтар заминро ба даст даровардаанд. Агар тағи қорро дурӯсттар қорфта бинем, медонем, ки ҳамаи асбоб, ҳамаи молу мулки инҳо аз мост ва аз меҳнати мост. Ҳамин қадараш ҳаст, ки мо нодонтар, инҳо донотар, яъне мо соддатар, инҳо ғиребгартаранд, бинобар ин аз як та- раф аз соддагии мо, аз тарафи дигар аз беқуввати мо ғсида бурда ҳамаи қизҳои моро ба дасти худ дароварда бар болои ин моро монанди як хайвони безабон карда ба қор фармудани мо ҳам даст ёфта- анд. Ҳоло, ки дар муқобили инҳо ҳеҷ қор аз дасти мо намеояд, инҳоро ба худ соҳибмаслиҳат қарор дода, аз инҳо чашми некӣ умед накунем. Айбӣ Бозор дар ин қост, ки аз инҳо умеди некӣ карда, ба худ соҳибмаслиҳат қарор додааст, қаро як бор бо ману ту маслиҳат намекунад. Зуфар хуб гуфт, ки: «қабӯтар бо қабӯтар, боз бо боз».

Дар ин вақт Зуфар аз дур сиёҳии як гурӯҳ мардумро, ки ба тара- фи худашон меомаданд, дида гуфт:

— Қабӯтарон, гурезед, ки қалхотон омаданд. Дигарон ҳам ба тара- фи ишпоратқардаи Зуфар нигоҳ карда диданд, ки қалоншавандагон аз тарафи хонаи Бозор меоянд, ҳама аз ҷойҳои худ хеста ба бо- шишгоҳҳои худ ҷиғофтанд.

19. ХАТИ ШАРҶӢ

Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, моғам ва мусибат омад. Яъқуббой ва Арбоб сар шуда тӯйро бо тарзе, ки ба ҳаёли Бозор ҳеҷ намегузашт, исрофқорона гузарониданд. Бар болои ин хар чизе, ки аз тарафи бой ба тӯй сарф шуд, нарху баҳои он

ба инсофи худӣ бой ҳавола шуд, ки ин ҳам сабаби зиёдати харч гардид.

Ханӯз деғҳои тӯйро нақанда ва оташдонҳои нагуронида, бой ҳисобу китобро дар миён овард, ҳисобӣ карда диданд, ба тӯй ғайр аз чизҳои, ки аз ҳисоби худӣ Бозор сарф шудааст, то моли қондор ва пули нақда аз бой ҳам панҷсад танга рафтааст.

Бой ба Бозор гуфт:

— Долар! Хар чӣ бошад, ба хушӣ ва хурсандӣ тӯйро гузаронидем: агарчи аз ман ба тӯи ту ҳамин қадар маблағ сарф шуда бошад ҳам, зарар надорад; мол писанд нест, дунё гузарон аст, танҳо саломатии яқдигар дарқор аст; лекин ихтиёри саломатӣ ва тандурустӣ ба дасти одам нест; мову ту имрӯз ҳастем, фардо нестем; банди муъмин ҳамеша бояд ба мурдан ҳозир бошад, марг ба одами аз рағи гар- данаш ҳам наздиктар аст. Ана барои чунин рӯзҳои ноомад бояд ода- ми ҳамеша қорҳои худро ба шарият орошта кунад. Соли гузашта ту аз ман дусаду панҷоҳ танга қарздор шуда будӣ, ба нияти тӯй ҳосили вақда шударо ҳам ба ман дода натавонистӣ; ин ҳам аз дусаду панҷоҳ танга зиёдтар мешавад, хуб, зиёдагиашро ҳам тӯёна тӯён бахшем, қарзи қўхназт панҷсад танга мешавад. Ба болои ин қарзи наватро зам кунем, ҳамагӣ мешавад маблағи ҳазор танга. Ин маблағ хеле қалон аст, ба бадали ин маблағ заминҳоро ба ман хати шарғӣ карда до- данат дарқор аст. Ба худат маълум аст, ки ман як одами бозориам, базозӣ дорам, қарзу қабола дорам, доду муомила дорам. Бинобар ин як маблағи қалонро ба ҳосиларав карда гирифтани замин, ки ҳосил додани он вобаста ба толеъ аст. Банд карда наметавонам. Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздории туро ба қоидаи муайян гар- донем. Албатта, ман қоидахур нестам ва қаром будани қоидаҳо ҳам хуб медонам. Бечора ва нотаъон шуда мондани туро ҳам медонам; бинобар ин ба ин пул монанди судхури муқаррари қоидаи зиёд наметавонам, танҳо моҳе ба хар як тилло ним танга, ба сад танга ду- ним танга ва ба хар ҳазор танга 25 танга қоида доданӣ шавӣ, басу зиёдтатист. Барои қалос шудан аз ғуноҳи рибохӯрӣ заминатро хати шарғӣ карда боз ба худат хар моҳе ба 25 танга иҷора мемонам. Ал- батта, ту ин қадар пулро аз қучо ёфта медихам гуфта метарсӣ, лекин тарсидан дарқор нест, агар ту тавонӣ, дар заминҳои худат меҳнат қарда ба ман қавоб меғӯӣ, агар натавонӣ, ба хонаи худам омада қор қардан мегирӣ. Албатта, замини туо ҳам бекор наметавонам, аз вай ҳам чизе рӯяд, ба ҳисоби қарз шикастан мегирӣ.

Бозор, бо шунидани ин тақлифи бой, хоб буд, бедор шуд, маст буд, хушёр шуд, ва фарқи сараш яла шуда қалон доист, ки он ҳама

«дилсӯзӣ»-ҳои бӣ ва далолатҳои Арбоб ба тӯй қардан барои ҷӣ бӯдааст, чашмаи сиёҳ рафт, заминро осмон ба назараш тираву торик менамуд. Харчанд фикр мекард, барои ҳалоси аз ин дом, чорас намеёфт. Ҳамин қадар гуфт, ки:

— Шумо гуфта будед, тӯятро кун, ман хар ҷӣ, ки аз дастам меояд, ёрмандӣ мекунам; магар ёрмандиатон ҳамин аст, ки дар паи аз дастам рабудани як парча замини ободам ва ғулом қардани худам меафтед?

Арбоб ба гап ҷахрох шуда:

— Бозор! Ту бачаҳо барин гап мезанӣ, дар кучо дидӣ, ки як кас аз барои тӯй писари касе ҳазор танга бароварда диҳад, боз ин маблағро бе хату чак ва бе фоида монад? Ёрмандии бӣ ба ту ҳамин шуд, ки ту ба дари ягон сулҳу наарафта, рангагро зард накарда хар чизе, ки барои тӯй даркор шуд, мисли моли худат аз хонаи бӣ овардӣ; харч қардӣ, тӯй қардӣ, тамошо қардӣ. Ёрмандии як кас ба як кас ҳаминдӣ; агар ту ғумон қарда бошӣ, ки бӣ ҳазор тангаашро барои тӯй ту мебахшад, бисёр ғалат қарда будӣ. Ин як кори дар дунё ношуданист.

Бозор:

— Ман бӣ пулашро ба ман бахшад нагуфтаам; лекин хар моҳе 25 танга фоида, ки сола сесад танга мешавад, ноинсофист.

Бӣ калимаи «ноинсофӣ»-ро шунда ябора шӯрида гуфт:

— Айб ба худӣ ман аст; аз аввали олам то ба ин дам, аз Одам то ба Ҳотам, ба неки бадӣ ва ба хизмат тухмат шуда омадааст; ман ҳаминро доништа истода, ки ба ту неки кунам, аз тарафи ту номи «ноинсоф»-ро бардоштаним дар ҳақи ман кам аст. Хуб, бӣ ҳоло ҳам ба ту инсоф кунам: панҷсад тангаеро, ки ба тӯят сарф шудааст, ҳозир ба ман ёфта деҳ, ман қарзи кӯҳнагро бе фоида, бе чиз то як соли дигар ба ту мемонам.

Албатта, Бозор дар ин вақт панҷсад танга он тараф истад, панҷсад пули сиёҳ ҳам ёфта дода намтавонист; ночор паси сар хорон-хорон ба шартҳои бӣ розӣ шуд; рӯзи дигар ноиби қозиро оварда ба ин мазмун васика навишонданд:

«Дар тарафи шаҳри сафар¹⁸ хутима билаҳири ваззафар¹⁹ санаи 1318²⁰ буд, ки Бозор бо миёнақад, сиёҳриш, гандумзун, мешиҷиши валади Авазмурод ба доруқазон²¹ вилояти Қўлоб ҳозир омада, иқро-ри сатҳи муқтабари шаръӣ намуд. Ҳолу ҷавози иқроқияи шаръан ба ин вақт, ки мани мунқар фурухтам ба байъи фонзи шаръӣ ба Яъқуб-бӣ валади Юнусбӣ ҳамагӣ ва тамоми ускунаи даҳ таноб замини мамлакатии султонии ҳақ ва мулки худамро, ки воқеъ аст дар мавзеи Канзурт аз вилояти Қўлоб гарбан пайваста аст ба замини муқар-

рунлаҳи мазкур шимолан қалғарб шарқан пайваста аст ба роҳи ом, ҷанубан ба қўли Найзор, фавосили филқул мағлум аст ба маблағи як ҳазор танга роҷаи мазруб²² ба зарби Бухорон шариф сонаҳаллоху ма волиҳу аниғлофоти вилотиёт²³ ва низ иқро намуд муқарри мазкур, ки замини маудуди дар фавқро аз муқаррунлаҳи мазкур ба ғу-заштани хар моҳи қомили қамарӣ ба бадали бисту панҷ танга ба иқроа гирифтам ва агар бадали иқроаро дар сари вақда адо қарда натавонам ба муқаррунлаҳи мазкур хизмат менамоям билағабни²⁴ валадо ғурурин вало шартин фосидин ва қона золика бимаҳзарилмусли-мин, Ҳуззорулмаҷлис: Мулло Муҳаммадсалим, Арбоб Рӯзӣ, Аб-дулқайом ва ғайруҳум».

Пас аз навништа шудани васика ноиби қозӣ:

— Бозорбӣ!

— Лаббай!

— Даҳ таноб замини худатро ба Яъқуббӣ ба бадали ҳазор танга ба байъи шаръӣ фурухтӣ?

— Фурухтам!

— Пулаш расид?

— Расид!

— Ҳамин заминро моҳе ба бисту панҷ танга ба иқроа гирифтӣ?

— Гирифтам!

— Агар пули иқроаро моҳ ба моҳ нарасонӣ, ба бӣ хизмат мекуний?

— Хуб!

Инак бо ҳамин саволу ҷавоб ҳамаи бӯдо нобуди Бозор аз дасташ рафта, дасту пояш аз заминро осмон қанда шуда ба ғуломин бӣ афтод; акнун дилсӯзҳои бӣ ҳам ба поён расид ва ба миёнаравихои Арбоб ҳам ҳеч эҳтиёҷ намонд.

Лекин ханӯз Бозор умеди худро аз «марҳаматҳои» бӣ нақанда буд, бинобар ин вақте ки баҳор расида мавсими кишгукор омад, Бозор ба хонаи бӣ рафта ваъдаҳои неш аз тӯйшро ба хотираш расонда, барои киштани заминҳои барзағовро талабид.

Бӣ пешонаи худро турш қарда гуфт:

— Гови бекор нест, заминҳои худам расидааст, онҳоро ронда ба кишти баҳорӣ тайёр қардан даркор аст; ту ба ҷой он ки фондаи пули маро ёфта диҳӣ ё ба бадали он ба ман хизмат кунӣ, меҳоҳӣ дар паи кишгукори худ афти.

— Ин тавр бошад, ман заминҳои моҳро ҷӣ ғуна меқорам, пули иқроа ва тани пули шуморо ба қадом роҳ, адо мекунам?

— Худат медонӣ, вай қори туст.

— Ба холи ман раҳм кун, бой!

— Ту дар нахс мондай, ба ту ёрмандӣ кардан ҳеҷ фоида напорад, агар ту толеъ медоштаӣ, дар ин чанд сола, ки аз ту ҳеҷ гуна ёрмандиро дарег надонстам, останахот аз тилло мешуд ва ҳол он ки ҳар кадар, ки ба ту ёрӣ додам, ҳамон кадар монанди шогирди ресмонтоб пасноқӣ рафтаӣ. Акнун ба корхонаи худ даст нақофта, толеи турс ба тақдир хавола кардан бехтар аст.

20. ҶАЛОИ ВАТАН

Моҳи хут²⁵, хаво ханӯз дар ғояти сардӣ, агарчи аз рӯи ҳисоб зимистон ба поён расида бошад ҳам, сармо бо камоли ваҳшоният ҳукмронӣ мекард, гуё сармо лашкари истибдод буд, ки дар вақти шикасту гурези худ ҳама чизро зеро забар мекард. Оре, сармси пурбарфи моҳи хут лашкари сафеди истибдодии зимистон буд, ки аз омадомали баҳори инқилобкор мегурехт. Лекин лашкари сафеди Дутов ва Колчак аз Сибирия, Деникин ва Врангель аз марказ ва ҷануби Россия бо чӣ гуна ваҳшигарӣ ва харобкорӣ, ки гурехта бошанд, ин ҳам бо ҳамон гуна вайронкорӣ мегурехт.

Бод бо гурриши тамои аз ҷапу рост мезавид, абр бо камоли тундӣ аз ҷануб ба шимол медавид, борони барфомехта ба ҷашм кушодан намонда меборид, селоби пушадор аз рошҳои ҷӯйҳо мешорид; дарахтхоро аз бех бармеканд; сангҳои кӯҳ аз ҷой мечаст, бомҳои хо-наҳо ба замин менишаст.

Яке аз хонаҳое, ки ба ин тӯфони бало тобоварӣ карда натавониста имрӯз ғалтида буд, хонаи Бозор буд. Бозор бо Меҳрмоҳ ва Ёдгор ҳар се монанди мурғони дар об афтода дар гунаи меҳмонхона ҳазида оқибати қораи худро меандешиданд, имрӯз хонаи иштиашон фуру нишаста, охири, парча-палоси даридашон ҳам бо косаву табақи сафолини шикасташон дар зерӣ хосгуда монда буд.

Бозор сари худро бардошта ба зани худ гуфт:

— Не, меравем, дар ин диёр зиндагӣ кардан мумкин нест.

Меҳрмоҳ:

— Кучо меравем, ба чӣ умед дил баста меравем?

— Ҳар ҷо, ки бахти бадӣ мо бубарад, меравем, ба кучо, ки нону насиб кашад, меравем.

— Гушна монем, — мегӯяд Меҳрмоҳ, — ташна монем, бараҳна монем, ҳар чӣ шавем, ватани худамо бехтар аст; ба ин холи нобудай, ки пой пиёда баромада меравем, кӣ медонад ба рӯи кадом сагпора ва дар зерӣ кадом девори фарсуда дар ғарибӣ мурда меравем, сабр

кардан, шукр гуфтан даркор аст, то ки ба рӯзҳои аз ин ҳам бадтар наафтем.

— Ба ин ҳол сабр карда намешавад: ба кадом рӯзи худ шукр мекунем, — чуфти гов рафт, замин рафт, асбоби деҳқонӣ ва рӯзгор рафт, қулбаи вайрона ҳам имрӯз рафт (ба сақфи меҳмонхона нигоҳ карда), агар ҳол ҳамин аст, ин вайрона ҳам, ки охири сарпаноҳи мост, имрӯз ё фардо хоҳад рафт. Пас ба кадом умед ва ба чӣ дилхушӣ дар ин диёр мемонем? Не, намешавад, меравем.

Дар ҳақиқат Бозор ба ин кадар ноумеди, ба ин кадар ҳасрат ва ба ин кадар бадбинӣ ҳақ дошт.

Бой ба воситаи Арбоб ба Бозор фаҳмонда буд, ки:

— Пас аз ин Бозор ба сари он заминҳо пой худро нагузорад; агар кор карданӣ бошад, ба дигар заминҳои ман кор кунад. Хоҳ ба тариқи тоҷикӣ, хоҳ ба ҳисоби ятимӣ кор карданӣ бошад, ман мувофиқи таомули мамлакат кор мефармоям: лекин заминҳои худашро ба тариқи чоряккорӣ бошад ҳам, ба дасти вай мондан дуруст нест, зеро агар замин ба дасташ монад, дур нест, ки як рӯз не, як рӯз даъвои «зилайд»²⁶ кунад, дар вақти зиндагии ман накунад ҳам, баъд аз сари ман, заминро ба фарзандони ман насупорад, бинобар ин яқбора пой худро аз сари он заминҳо бурдана: даркор аст, гандум ва ҷанҳои тирамоҳи киштаашро ба ҳисоби бадали иҷораи гузашта ба ман вогузорад...

Бозор, ин тақлифи қатъии бойро шундида, саргурези шуда рафтани худро муқаррар карда буд. Зеро, ки агар вай аз ин диёр наравад маҷбур буд, ки бо лаби ташна ва шиками гушна, бо зану фарзанди худ бандавор ба Яъқуббой кор кунад, ҳар боре, ки барои кор ба сари кишт равад, заминҳои худро, хусусан он парчаҳоро, ки чандин сол боз меҳнат карда ҷорбоғ сохтааст, дида аз ҳасрат ҷонаш ба лаб расад ва ҳама умри худро ба ҷонкашӣ гузаронад. Бинобар ин он бех, ки сари худро гирифта аз ин диёр биравад; агар кор кунад, қори касеро кунад, ки вай дар ҳақиқӣ ин ҳама зулмро накарда бошад; агар мурданӣ шавад ҳам, дар ҷосе бимирал, ки аз дашноми душман ва таънаи дӯст дуртар бошад.

Оре, кадом мурғ, бо он ки шағол синаашро даррондааст, ба вай хизмат мекунад, кадом гӯсфанд, пас аз он ки гурғ дунбаашро қанда гирифтааст, ба вай арзи эҳтиром менамояд?! Сабаб ин буд, ки чанд гоҳ боз тарки диёр карданиро муқаррар карда, бо зани худ гуфтугузори ва ҷангу ҷидол дошт. Чун сухани худро ба занаш қабул кунанда наметавонист, бе он ки азми худро шиканад, соате хомӯш мемонд; пас аз чанде боз ҳамин масъаларо ба миён оварда суҳан оғоз мекард.

Имрӯз, ки хонааш ҳам ғалтида ба сарпаноҳ монд, дигарбора катигтар карда масъаларо ба майдон овард ва дар натиҷа чор ночор занашро ҳам қабул кунонид.

21. МЕХМОНӢ

Борон дар боридаи роҳ лой, хаво сард, рӯз ғашт карда ба бегоҳӣ наздик расидааст, як бачаи хаштсола роҳ меравад, аммо ба чӣ тарз? Ҳар қадами партофтаи худро се-чор бори дигар бардошта ба ҷои аввалиаш мениҳад ва ҳар замон баргашта ба дунболи худ нигоҳ мекунад. Маълум буд, ки ин бача хеле хунук хӯрдааст ва меҳодад, ки ба рои гарм кардани бадани худ тезтар роҳ равад, лекин аз ҳар замон ба паси худ нигоҳ кардани маълум мешуд, ки ба касе интизорӣ дорад, оре, аз дунбол як марди тахминан 40-сола меомад, ки ба пушти худ як зани тахминан 35-соларо бардошта буд, ба сабаби вазнинии роҳ ва гаронии бор мард сангуштвор қадам мениҳод. Мард дар ҳар қадам ба атроф нигоҳ мекард, манзиле бошад, ки дар он ҷо ғаноҳ барад, ё одаме барояд, ки ба ин рӯзи саҳти вай ба ӯ ёрмандӣ расонад.

Интизории мард дер нақашид, аз канои роҳ, аз як ҷарӣ пиёдае баромад. Чашми марди дар зерӣ бор монда бо дидани пиёда ҷароғ барин равшан шуд, пеш аз он ки мард ин пиёдаро ба ёрии худ ҷеғ занад, худӣ вай пеш омад:

— Аз кучо меоя? — пурсид пиёда.

— Аз тарафи Кӯлоб, — гуфта мард ба пурсиши пиёда ҷавоб дод ва илова кард:

— Се рӯз аст, ки роҳро гӯм кардаам ва намедонам ба кучо меравам, агар метавонӣ, маро ба манзиле роҳбари кун, то ин ки дар он ҷо қадре осуда шавам ва диюяд бемор ҳам бехтар шавад.

— Дар ин наздикиҳо дарае ҳаст, ки он ҷо ҷанд хонавор ҷорводорон зиндагонӣ мекунаанд, худҳошон мардумони меҳмондустанд, ман ҳам он ҷо рафта истодаам, агар хоҳӣ, ту ҳам бо ман биё, — гуфт пиёда.

Мард, ки қариб буд ба сабаби мондагӣ аз пой монад, бо шунидани номи манзил ва меҳмондустии соҳибони он, дубора куваат пайдо кард.

— Биё, биравем! гуфта ба пиёда ҳамроҳ шуд.

Пиёда пеш-пеш, мард ба ҳолате, ки зани беморро ба пушт бардоштааст, аз дунбол, равои шуданд. Бачаи хаштсола, ки бо дидани пиёдаи бегона ба пушти мард омада буд:

Ота, кучо меравем? — гуфта пурсид.

— Ба хонаи амакат меравем (пиёдаро нишон дода), меҳмон мешавем.

— Дар он ҷо нон ҳаст? — бача пурсид.

— Албатта, ҳаст.

Бача ҳам шодикунон, гоҳ аз пеш ва гоҳ аз дунбол ба роҳ даромад.

Равандагон аз ду-се ҷарӣ ва пушта ба доманаи кӯҳе, ба даҳонаи дарае расиданд, ки дар он ҷо 10-12 нафар мардони дасту побаста хобидаанд; дар пеши ин бандиён ҷанд сар асту ҳар ҳам хастанд, ки пойҳои онҳо ҳам бастагӣ аст, дар як тарафи дигар тахминан 30 нафар мардони яроқдор нишастаанд, ки ҷилим мешаванд ва ҷақ-ҷақ мекунаанд; аз шаклу шамоилашон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд. Дар наздикии инҳо ба болои се санг як деги калон ҳаст, ки дар зераш оташ месӯзад ва ба дарунаш гӯшт меҷӯшад. Ба як тарафи дигар ҷанд дона ҷуволҳои пурбор ва дар пеши онҳо ҷанд сар аспӣ фарбех дар ҷав хӯрдан буданд.

Пиёда «меҳмононӣ» худро пеши мардони дастунобаста оварда:

— Ин меҳмонхона аст (ба дастбастагон ишорат карда), инҳо ҳам монанди шумо имшаб дар ин ҷо меҳмон шудаанд, боратро ба замин гузор, дастхоятро пеш биёр, — гуфта пиёда, ба «меҳмон»-и нави худ амр дод.

Мард, зани беморро ба замин ниҳода, дастонашро пеш овард, пиёда дасту пой инро ҳам баста ба катори «меҳмонон» хобонид, дасту пой бачаро ҳам баст, бача дар вақти бастани дасту худ фарёд кашид:

— Дам шин! — гуфт, дам шуд. Аммо маълум нашуд, ки бача аз тарс дам шуд, ё аз зарби шатта беҳуш гардид. Пас аз он, пиёда меҳмон дасту пой зани беморро ҳам бандад аз

миёни яроқдорон як ҷавони сиёҳчехраи тахминан 25-27-сола:

— Дастӣ ин мурдари бастан хочат не, ресмонро нобуд накун, боз даркор мешавад, — гуфта фармон дод.

— Ин чӣ ҳол аст, инҳо чӣ касонанд ва аз мо чӣ меҳонанд? — гуфта бандиӣ нав аз як бандиӣ кӯҳнае, ки дар наздикии худаи хобида буд, пурсид.

Он бандӣ лаби поёни худро газид, сари худро охишта ҷунбонда, бе он ки овоз барорад, дар он ҷо тахлуканок будани гуфтугӯро бо ин ишорат фаҳмонд.

Шаб шуд, силохдорон шӯрбо ва гӯштро хӯрданд. Бақияи гӯштро ба дастархон печонда ба хӯрчине андохта пеши ҷуволҳои бордор гузоштанд. Ду нафарро ба болои бандиён ва як нафарро ба болои ҷуволҳо ба посбонӣ монданд ва ҳар кадомашон аз бағали худ рӯмола-ҷаеро бароварда сару риши худро маҳкам бастанд, ҷунон ки бинанда танҳо чашми онҳоро-медид, пас аз он пуштанҳои аспони худ-

— Инхоро ба аспони худӣ мехмонон бор кунедгуфта фармон дод.
Пои аспоро кушода ҷуволхоро ба болои онҳо бор карданд ва ху-
дашон ҳам ба болои борҳо савор шуданд ва аспони зиёдагиро дар
етақ гирифтанд.

Ҷавони сиёҳчехра ба бандиён нигоҳ карда:

— Моро шинохтед, ё не? — гуфта пурсид.

— Не, напшинохтем, — гуфта бандиён ҷавоб доданд.

Он кас ба як нафар, ки дар зери пош як аспӣ бемор буд:

— Ту ин ҷо бош, пас аз гузаштани мо аз кӯтал, дасти бачаро ку-
шода монда худ аз дунболи мо зуд ба ҷои муқаррарӣ расида биё, —
гуфта аспӣ худро пеш ронд ва дигарон ҳам аз дунболи ӯ равон шу-
данд.

Пас аз дур рафтани онҳо, шахси пасмонда дасти бачаро кушод.

— Дасти дигаронро ту кушо, — гуфта аз дунболи ҳамроҳони худ
асп давонд.

Пас аз он ки ин ҳам дур рафта дасти бандиён кушода шуд, даҳо-
нашон ҳам кушода шуда, яке аз дигаре:

— Магар напшинохтӣ? — гуфта пурсид.

— Ҷаро напшиносам, он ҷавони сиёҳчехра, ки ба инҳо сардорӣ ме-
кард, Иброҳим Галлу ном дорад ва писари Ҷақабой тӯксобой лақай
аст, чанд гоҳ боз ба атрофи худ дуздонро ҷамъ карда роҳзанӣ меку-
над. Он ҷавоне, ки дар пеши мо монда дасти ин бачаро кушод, Аб-
дулоҳик ном дорад, ин ҳам хеле «бизан» аст ва гӯё дасти ростӣ Иб-
роҳим Галлу ҳамин аст; маълум мешавад, ки инҳо имшаб шаҳри
Ҳисорро тохта, бистари чанд касро хушк карда омаданд. Инҳо кори
роҳзанӣ худро бо маслиҳати ҳоким ва бо шарикӣ ӯ пеш мебаранд.

— Ту ки ҳамашонро медонистӣ, ҷаро дар вақти пурсидани онҳо
намешиносем гуфти? — гуфт банди бемордор.

— Ӯ хеле содда менамояд, агар мешиносам мегуфтам, ҳамаи моро
мекуштанд; расми дуздон ин аст, ки агар гумон кунанд касе онҳоро
шинохтааст, даррав он касро мекушанд, зеро метарсанд, ки ба воси-
таи он одам сиррашон фаш гардида дастгир шаванд.

22. ГУРБАТ ВА МУСИБАТ

Дар яке аз масҷидҳои Сари Ҷӯй пас аз адои намози бомдод, мар-
дум мехоستانд аз масҷид бароянд, муваззин овоз дод:

— Ёрон! Имшаб зани он мусофири аз Қулоб омадае, ки чанд рӯз
боз дар тобутхонаи масҷид хобуҳез мекард, бандагин худоро ба ҷо
овардааст (яъне мурдааст), аз миёнаи ҷамоа як ҷиз як ҷиз худон гуён

ро сахттар кашида, аспхоро дукаса карда савор шуда ба тарафе
рафтанд ва дар даҳ дақиқа аз назарҳо ғоиб гардиданд.

Аз «мехмонон» ғайр аз бача, ки гушна монда гуфта гирия сар
кард ва зани бемор, ки аз шиддати вараҷа меларзид, дигар ҳама мо-
нанди он ки даҳонҳошонро ҳам баста бошанд, лаб намекушоданд,
магар посбон аз гирия бача танг шуд, ки аз бағали худ парчаи нонеро
бароварда ба пеши даҳони он ба замин ниҳод;

— Агар боз гирия кунӣ, гӯшагро мебурам! — гуфта ба бача танбех
дод.

Бача нони ба худаш «инъом»-шударо монанди гурбачае, ки
нонхӯриро нав омӯхта бошад, ба замин молида-молида хӯрда тамои
кард, пас аз он ки нафсаи ором гирифт, хобаш дарабуд ва осуда
шуд.

Аз рӯи ситораҳое ки гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо аз зери абр намоён мешу-
данд, маълум мешуд, ки саҳар наздик расидааст. Яке аз посбонон,
гоҳ ба осмон ва гоҳ ба роҳ нигоҳ карда дилтангии худро маълум
мекард:

— Магар ба сари инҳо ягон фалокат омад, ки то ҳол даракашон
нашуд? — гуфта аз посбони дигар пурсид.

— Ҷӣ фалокат рӯй медиҳад, меғӯй? Ҳоким бошад, дар Ҳисор
нест-ба Душанбе рафтааст, — гуфта онӣ дигар тасаллӣ дод.

— Тарси ман аз ҳоким нест, — гуфт посбони дилтангшуда, — ҳоки-
мон дуздонро ҳеҷ гоҳ дар вақти дуздӣ дастгир намекунанд, баяд аз
он ки дуздон молхоро бурда аз онӣ худ карданд, агар даст ёбанд,
дастгир мекунанд, то ки ҳамаи молҳои дуздиро ба дасти худ даро-
ранд. Лекин тарси ман аз мардуми шаҳр аст, агар аз воқеа хабардор
шуда ҳамагӣ бар сари инҳо резанд, аҷаб нест, ки ҳамашон ё баъзе-
ашон дастгир шаванд. Дар он сураат одамони ҳоким ҳам дуздонро
рӯйрост сар дода наметавонанд.

Мардуми беяроқи шаҳрӣ пеши милтиқ ҷӣ кор карда метавонанд
меғӯй? Хусусан сардори мо бисёр забардаст аст, аз ҳар гуна тахлу-
қаҳо худашро ва ҳамроҳонашро ба осонӣ ҳалос мекунад...

Посбон ханӯз сухани худро тамои накарда буд, ки дурустии тах-
мини ӯ маълум шуд: садонӣ пои аспон ба гӯшҳо расид, дар даҳ дақиқа
ҳама ин ҷо ҳозир шуданд, ки дар зери ҳар қадом як ҷувол бор буд.
Агарчи дар вақти рафтани аспонро дукаса карда рафта бошанд ҳам,
ҳоло ҳама якҷасавор шуда омаданд.

Ҷавони сиёҳчехра борҳои дар он ҷо бударо нишон дода ба посбо-
нон:

накда ва чор газ карбос сарф карда ҳамаро «хурсанд» намуда, корро тамои кард.

Оқсақол охиस्ताк ба ӯ ши муаззин:

— Сабилмондай пул мисли об аст, ки ҳамеша худ ба худ ба тарафи кули калон, ё дарё рафтани мегирад, — гуфта хасрат хӯрд.

Хўчаин пас аз ғуридонани мурда ва тақсими хайрот, марди мусофирро пешу худ хонда:

— Номат чист? — гуфта пурсид.

— Бозор.

— Кучой мешавӣ?

— Аз тарафҳои Кӯлоб.

— Кучо рафтани мехостӣ?

— Мехостам ба тарафҳои Бухоро рафта бечорагӣ кунам.

— Бисёр хуб, — гуфт хўчаин, — дар дунё ин гуна корҳо бисёр мешавад, ман ҳам аз Шохӣ Дарвозам, ки ба ин ҷо афтада аз рӯи доди худ сохиби зану фарзанд ва хонаву ҷо шудам. Занат мурда бошад, худо раҳмат кунад, зинда бошӣ, боз зан мегирӣ, шукр он қадар пир нестӣ, бачаат ҳам дастёрӣ карда метавонад; агар хоҳӣ, ба хонаи ман мон. Шикамат сер ва танат пӯшида бошад, дигар ба ту чӣ камӣ, агар хоҳӣ, дар мавридаш туро хонадор ҳам мекунам.

Бозор, ки аз молу мулк ва аз ватани худ ҷудо шуда ин ҷо афтада буд, кучо рафтани ва чӣ кор кардани худро намедонист, тақлифи хўчаинро хуш қабул карда ба хизматгории ӯ дил бааст.

Хўчаин барон рондан ба тарафи Самарқанд имрӯзо ғўсанд меғундошт; то расидани вақти сафар чаронидани ин ғўсандонро ба Бозор фармуд; Ёдгори ҳаштсола ҳам ба корҳои резурави хона дастёрӣ мекард: ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд, модаровро ба захираҳои сералаф бурда парво мекард.

Агарчи хўчаин ба Бозор барои музди хизмат чизе ваъда накарда бошад ҳам, вай аз таҳи дил кор мекард, рамаро аз суғҳ то шом дар марғзорҳои сералаф мечаронид, пас аз ду моҳ ғўсандон ҷунон фарбеҳ шуданд, ки ғўе онҳоро ба охур баста бо кунҷора ва сабӯс парво карда бошанд.

23. УМЕДИ НАВ

Тобистон шуд, роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кӯшода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид. Хўчаин дид, ки Бозор як хизматгори ҷонсупор аст. Ин гуна хизматгори бе муза, муздатҳои дароз кор фармудан мумкин нест, агарчи худӣ ин хизматгори

71

ғундошта ин мурдари ба ҳок супурдан даркор аст; ҳар кас ба қадри ҳол чизе худро дода ба савоб дохил шавад.

— Вақте ки имшаб ин мусофирзан дар тобутхона мурда, шавҳараш гириён-гирён омада ин аҳволро ба муаззини масҷид маълум кард, муаззин ҳам ин хабарро ба бой ва калоншавандаи маҳалла, ки Азимшоҳ буд, маълум карда аз вай барои бардоштани мурдаи ин мусофирзан чӣ чора дидаи лозим буданро пурсида буд.

Азимшоҳ дар ҷавоб гуфт:

— Агарчи хароҷоти ғуру кафанашро карда як мурдаи мусофирро бардорондан барои ман он қадар душвор нест, лекин барои аз савоб маҳрум накардани мардум, ин корро ба ҷамоат ҳавола намудан беҳтар аст, бинобар ин пас аз намози бомдод воқеаро ба мардум маълум карда ба каму беш худро доданашон далоят кун, ту ҳам дар қатори даллолини хайр ба савоб дохил мешавӣ, дар ин сурат қамии мардумдодаро худӣ ман пур карда мурдари меғунонем.

Воқеа ин буд, ки муаззин ба ҷамоат хабар дод, мардум ҳам аз масҷид баромада дар таги айвон сарчамъ истоданд ва худонихоро ба дастӣ кӣ диҳем? — гуфта аз муаззин пурсиданд. Муаззин «ба хўчаин» гуфта Азимшоҳро нишон дод.

Аз миёни мардум як кас:

— Бояд ба оқсақол диҳем, — гуфта овоз баровард.

Оқсақол барои адои ин «хизмат» аз дигарон ҳақдортар бошад ҳам, пас аз ба миён омадани номзоди хўчаин ба қабули ин кор далерӣ накард.

— Дар ҷое, ки хўчаин бошанд, ба дастӣ ман ҷамъ шудани пул муносиб нест, «гунчишкоро кӣ кушад? Қассоб» гуфтаанд, тарикӣ сарфу харҷро аз дигарон бой беҳтар медонанд ва каму қосташро ҳам аз худ ҳамроҳ мекунам, — гуфта худӣ оқсақол ҳам бо далелҳои мувофиқи табиӣ хўчаин номзоди вайро пеш андохт.

Яке як танга, яке як мири, ҳашт пул, ҳулоса ҳар кӣ хар чӣ дод, ки дар натиҷа тахминан 20 танга ба домани бой ғун шуд.

Хўчаин ба востиган муаззин ғўкровро ба қандани қабр фармуд, мурдашӯй ҷеғ зад, аз хонаи худ барои қабри чор газ карбос дас-д, се-се боби тақфӣ тайёр шуд; имом давра кард. Мардум ҷанозаи худон (бе хайрот) хонданд, ҷавонон тобутро бардоштанд, хўчаин ва қанд нафари дигар ба мурда ҳамроҳӣ карда то ғўристон рафтанд, мурда ғўристонда шуд. Пас аз сураи «таборақ» хондани имом ҳама хона ба хона рафтанд.

Хўчаин ба мурдашӯй ду танга, ба имом ду танга, ба ғўров ду танга, ба оқсақол ду танга ва ба муаззин як танга, ҳамагӣ 9 танга

танҳо бо як хӯроку пӯшок кор кардан гирад ҳам, дигар хизматгори инро вайрон хоҳанд кард ва иғво хоҳанд андохт, ки ба дари дигаре бо музди хизмат кунад, бинобар ин «илочиқоқа пеш аз вуқӯ бояд кард».

Хучанин, пеш аз баромадан ба сафари Самарканд, Бозорро пешӣ худ хонда гуфт:

— Ман намехоҳам ту ро бе музди кор фармоям, бинобар ин солана як чиз гуфтушунид карда монем, бехтар аст.

Бозор:

— Саломатии шумо даркор аст, ман як марди мусофирам, дар хонаи шумо мисли хонаи худам ҷойгир шудам; аввал он ки музди даркор не, агар не-не гуфта худатон хизмат кардани бошед, ман чизе намегӯям, ихтиёр ба худӣ шумост, — гуфта одамгарӣ кард.

— Дигарон камтар диҳанд ҳам, ба ин одамгарии ту ман ҳам одамгарӣ карда ба ту сола панҷоҳ танга додани мешавам хурсанд мешавӣ?

— Худо давлататонро зиёда кунад, ман албатта хурсанд мешавам.

— Як таомули дигар, — гуфт хучанин, — дар миёнаи ғусфандчаллобон ва ҷунон хаст, ки вайро ҳам ба ту шунавонида монам; ин таомули чунин аст. ки агар ғусфандеро дар роҳ гурӯҳи хӯрад ё гум шавад, тавонаш ба гардани ҷунон аст: ин таомулиро барои ин кардаанд, ки бештарини ҷунон мардумони насти ҳақношинос мешаванд, аз хучанин ош меҳӯранд, нон меҳӯранд, пӯшок мепошанд, лекин моли вайро саришта намекунад. ба ин сабаб бисёр ғусфандон дар роҳ талаф, ё гум мешаванд. Ҳатто баъзе ҷунон аз дуздӣ ҳам рӯй наме-гардонанд, бинобар ин ин шартро дар миён овардаанд. Албатта, ту аз саҳл нагиранд ва худашон ҳам ғусфандеро надӯзданд. Албатта, ту аз он одамони кӯрнамак нестӣ, бо вучуди ин аз катори мардум баромада бо ту ин шартро накардан муносиб не; зеро дар он вақт дигар ҷунон ҳам шав гирифта аз миён бардоштани ин шартро талаб мекунад.

Агарчи Бозор дар аввали кор аз ин шарт тасида бошад ҳам, ба корчаллонӣ ва эҳтиёткорӣ худ така карда, инро ҳам ба гардани худ гирифт.

Ҳақиқатан Бозор аз толеи худ хурсанд буд; вай ҳаёл мекард, ки агар 12 сол бо ин шарт кор кунад, ҳар сол панҷоҳтангагӣ дар 12 сол шавад танга мешавад; агар ҳарсола музди хизматро дар охири он сол гирифта ба он пул ғусфанд харида мондан гирад, дар андак накт як чорводерча хоҳад шуд; агарчи худ дигар нияти хонадор шудан надошта бошад ҳам, то расида шудани писараш Ёдгор кулбае барои

худ тайёр карда вайро хонадор хоҳад кард; дар ин сураат то охири умраш дар хонаи худ, дар пеши фарзанд ва келини худ хоҳад монд, ҳайфо ки бечора занаш ин хурсандиро надида дар сари роҳи бекасӣ ва бехонумонӣ мурда рафт, танҳо ҷудои занӣ вафодораш, ки ҳама мусибатхоро ба ҳам дида буд, ба хурсандии оянда ҳалал мерасонид.

— Меҳрмоҳ мурд. Меҳрмоҳи вафодорам мурд, ҳар чӣ бенишон нарафт. Ёдгорро ба ман аз худ ёдгор гузошт, — гуфта тасалли меод.

Бозор аз бемурувватихоӣ Яъқуббой ҳам акнун он қадар озурда набуд:

— Ҳар чӣ кард ба худ кард, ҳоҳ нек кард, ҳоҳ бад кард. Агар вай бад кард, ба ҷои вай худо монанди Азимшоҳ як марди хайрхоҳро ба ман рост овард, — мегуфт ва дар ҳақи Яъқуббой:

— Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре, — гуфта ёди вайро аз хотираи худ тамоман метарошид.

24. САФАР

Рӯзи сафар расид; чанд нафар ғусфандчаллобони уругтӣ ва хисорӣ ҳам ба роҳ тайёр шуданд, ҳар кадоми онҳо ҳам ба қадри ҳоҳ баъзе сад, баъзе панҷоҳ сар ғусфанд гун карда ба ҷунон суғурданд ва ҳамагӣ бо Азимшоҳ як шуда ба роҳ даромзданд; ҷунон ғусфандонро меронданд, хучанинҳо ҳам то Уругт бо рамаи худ савора мерафтанд.

Бозор шабҳо чирм накарда рамаи худро, ки 250 сар ғусфанд буд, посбонӣ мекард; сагро ба ҳар тараф ҳалакиш (алкиш) дода гурӯҳ ва ҳайвоноти даррандаи дигарро аз омадан ба сари ғусфандон бозмедошт. То расидан ба Уругт ҳеҷ фалокате рӯй надод. Бозор «шукр аз ҷоҳои ҳатирнок бе осебе гузаштам» — гуфта ба дили худ хурсандӣ мекард; вай хотирчамъ буд, ки пас аз ин ҳеҷ фалокате рӯй нахоҳад дод, зеро аз рӯи шунидаш аз Уругт то Самарқанд сар то сари роҳ ҳама ободӣ, ҳама маъмури, ҳама киштзор, ҳама деҳот ва ҳама боғот аст; дар ин тараф на аз гурӯҳ ва на аз дузд ҳатаре нест.

Ғусфандчаллобони уругтӣ чанд рӯзе ғусфандонро дар ҷароғоҳҳои Уругт ба ҷаронидан фармуда худ дар хонаҳои худ осуданд ва Азимшоҳро ҳам ба худ меҳмон карданд. Пас аз он ки аз димоғи ғусфандон ва хучанин кӯфти роҳ баромад, ба тарафи Самарқанд рафтани шуданд; хучанин савора ба тарафи Самарқанд рафта ҷунонро ба охира-охира ронда бурдани ғусфандон амр фармуданд.

Чӯлонон ва аз ҷумла Бозор сахари барвакт рамаро пеш андохта ба тарафи Самарқанд ронданд. Роҳи ин тараф, агарчи аз ҷиҳати ободӣ аз роҳи кӯҳсёр бехтар бошад ҳам, лекин ҷанг, хоки ҳавои ғуборолудаш димоғҳои ҷӯлонони моро, ки ба ҳавои тозаӣ кӯҳистон парвариш ёфта буданд, қариб ба таркидан меовард. Аз сахари то дамидани офтоб ҷанг он қадар ғалаба надошт, шабнамаи сахари, ин аз бухори ҷашмасор ва ҷӯйборҳои гирду пеш пайдо шуда ба замин мерехт, хоки хушкро қадре нам дода аз парвоз бозмедошт. Ҳамин ки офтоби ҷаҳонтоб баромада партави худро дар сари ҷаҳониён андохт, ба қатори хайвонот ва наботот гӯё ки хок ҳам аз хоби гарон сар бардошт; ба таъсири тобиши офтоб, аввал шабнам бӯҳор шуда ба ҳаво парид, пас аз он хок ҳам хушк ва сабук шуда бо расидани суми ғусфандон ба парвоз оғоз кард; вақте ки офтоб қадӣ найза банд шуд, ҷанг ҳам рӯи ҳаво ва офтобро фаро гирифта оламро сиёҳ ва торик кард; гӯё ки офтоб пас аз як соати баромадани худаш боз фуру рафт, лекин дар атрофи баромадгоҳи худ фуру рафт. Ин фуру рафтани рузонаи офтоб аз фуру рафтани шабонаш хеле фарқ дошт: шаб ҳангоме ки офтоб фуру мерафт, ситорагони дурахшанда монанди офтоб набошад ҳам, ба андозае, ки раванди роҳи худро дида тавонад, ба рӯи замин рӯшноӣ медоданд, ҳоло бошад на моҳ ва на ситора, на осмон ва на замин, на дарахт ва на девор, ҳеч чиз ба назари равандагони мо наменамуд, танҳо сағонва бузони сирка ба рама ва ронандагони он роҳбарӣ мекарданд. Дар аввали қор ҷӯлонон бо зӯр ва душворӣ ҳам бошад, гоҳ-гоҳ ҷашми худро мекушонданд, вақте ки аз ҷашмонашон об рехта сӯзиш қардан мегирифт, беихтиёр ва ночор мепӯшиданд. Рафта-рафта дигар тоқати ҷашмқушӣ намонд, Сару рӯи ҷӯлононро на танҳо хок гирифта буд, балки ҷангу хоки ба сару рӯяшон нишаста, ки бо арақи пешонӣ ва оби ҷашмонашон лой шуда буд. Онҳоро ба сурати як хайкалӣ ғоли сиёҳ сохтанду оварда буд. Аз пешгоҳи халқашон гирифта то қом ва бунӣ дандонҳо (вораҳо)-яшон ҳамаи ҷашмаҳои лубдихиро хок баста даҳони ин бечорагонро ҷун хумлони оҳақиқӣ гур аз оташи ҷанголуд карда буд. Биниҳо монанди дудкаши кӯран оҳангарон хок мекашиданд ва дуд мебароварданд, гӯшҳо бошанд, тамоман хокрез шуда ба ҷуз садон гув-гуве, ки аз дарунашон меомад, дигар ҷизеро намешуниданд.

Қорзони рамарон ба ҳамин ҳол то лаби Дарғам расид. Дигар на ба ғусфандон ва на ба ҷӯлонон ёроӣ як қадам пештар гузоштан намонда буд. Дар ин ҷо рамаро ба ҷаро сар доданд, худӣ ҷӯлонон ҳам шустушӯӣ карда, дар сояи дарахте осуданд, сояи бед, насими обу

ҳавои форами қанори Дарғам кам-кам ба мурдагони нав аз гӯр баромада ҷони тоза медод. Ҳавои покиза дар ҳар нафас кашидан роҳи гулӯ ва нойчаҳои шӯшӯшонро аз ҷангу хок пок карда ҷунбиши сина ва задани дилхӯшонро ба ҳолати табиӣ овардан гирифт. Кам-кам иштиҳо омад, нони кок ва талқон бо оби равон хӯрда шуд. Ғусфандон ҳам бо обу алаф шикамҳои худро сер карда дам гирифтанд ва ба даруни паттазорҳо ҳобида ҷашму гӯши худро бо нуги сум аз хок пок карданд. Офтоб ҳам дигарбора намоён шуда аз партави худ оби Дарғамро ҷароғон карда буд. Ба қадре, ки офтоб поёнтар мерафт, ҳамон қадар ҳам ҳаво рӯҳафзотар ва форамагар мегардид.

Ҷӯлонон, пас аз он ки шабро дар ин ҷо гузарониданд, боз ба роҳ даромада рамаро пеш андохтанд. Бозор ҳам ғусфандони худро ягон-ягон аз назар гузаронидида, хушбахтона сарчамъ будани онҳоро дида ба роҳ даромал.

Ҷӯлонон ба ҳамин тарика манзил ба манзил аз даруни Ҷумъабозор ва Тайлоқ гузашта ба наздикии шаҳри Самарқанд расиданд ва мувофиқи супориши хўҷаниони худ ба шаҳр надаромада аз кишлоки Каварзор лаб-лаби ҷӯи Даштак бо роҳи боғоти Зоминӣ ва Ғиштамазор ба тарафи Дашти Сухта боз ба қанори Дарғам нигоҳ карда ронданд.

Ҷангу хоки роҳи миёни боғот аз пештара афзунтар ва ҷонфарсатар буд: деворҳои боғот ва дарахтони сершох намегузоштанд, ки ҷанги аз рӯи замин бо суми ғусфандон бархоста пароканда шуда дуртар равад, балки ҳар мушт ҳоке, ки аз зерӣ нони ғусфандон бардошта мешуд, пас аз як дақиқае пас ғашта ба ҷои аввалиаш мефуромад; гӯё ҳокбороне буд, ки монанди сели баҳорон аз ҳаво мерехт, ё парвезан (элак)-и ҳаво ба сари равандагони мо хок мебехт.

Дар вақте ки Бозор дар миёнаи боғоти Каварзор ва Ғиштамазор, ба ҷангу хок гӯта хӯрда аз дунболи рама мерафт, аз тағи деворе нолӣ ҳазинонаеро шунид: ноланда мегуфт:

— Э роҳгузари хайрхоҳ, э ҷӯлони меҳрубон! Ба ҳоли ман муруват кун, маро ки шал (фалаҳ) шуда қуввати аз ҷо ҷунбидан надорам, ёрмандӣ карда то тағи он дар расон! Илоҳӣ худованд ба муроду мақсадат расонад.

Бозор, ки аз пай муроду мақсади бисёре мегашт, аз пешии ин бемори барҷоманда бепарво нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад ҳам, ин роҳафтодаро бардошта, ба пешии даре, ки вай нишон дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама расида ба роҳи худ давом кард.

25. ХАЙРИ БЕРИЁ

Вакте ки ҷунон ба Дашти Сӯхта ба канори Дарғам расиданд, Бозор бо одати ҳамешагӣ, аз ҳама пештар ғӯсфандони худро аз назар гузаронид.

— Ду ғӯсфанди чорӣ нест, — гуфта Бозор фарёд кашид, лекин бовар намекард, ки ду ғӯсфанд гӯм шуда бошад; зеро ҳеч гӯмон намекард, ки омада-омада дар наздикии як шаҳри обод ду ғӯсфандро гург рабуда, ё дузд бурда бошад. Дубора ӯ ғӯсфандонро аз ҷашм гузаронид, нест! Нишони тамғаи ҳуҷайи худро мелонист, ки ғӯшҳои ғӯсфандони вай ҷоки ҷорларра доштанд. Бо ин нишон ғӯсфандони худро аз дигарон ҷудо карда ба каноаре ронд, ғӯсфандони боқимондари боз як бори дигар як-як аз назар гузаронид, нестду ғӯсфанди чорӣ нест. Ҳанӯз бовар намекард, ки ду ғӯсфанд гӯм шуда бошад; рафикони худро хабар дода бо ҳам ҷустуҷӯ карданд, нест ки нест.

Акнун шаке намонда буд, ки ду ғӯсфанд гӯм шудааст, лекин дили Бозор ба ин воқеа ризо намебуд ва намехост, ки гӯм шудани ду ғӯсфандро, яъне талаф шудани музди хизмати яксоллашро пас аз қабили ин ҳама ранҷ ва меҳнат қабул кунад; лекин ин ҳақиқат буд; ҳарчанд нугувор аст, бояд ин ҳақиқатро қабул кард.

Акнун чора чист? Ҳеч! Хост, ки пас рафта ҷӯй ва ҷархон роҳи омадашро коғуков кунад, шояд нишони гӯмшудаи худро дарёбад, рафиконаш боздоштанд;

— Ҳеч гоҳ ғӯсфанд ба ихтиёри худ аз рама ҷудо шуда намемонд. Дар ин миён гург ҳам набуд, маълум аст, ки инҳоро гургони дупо рабулаянд, — гуфтанд.

Бозор бетоқатӣ мекард; гоҳо аз рафикони худ дургтар ба каноаре рафта бар сари худ ҳок мебаст, гоҳо ба канори Дарғам нишаста дар ғамаи ин воқеа аз ҷашмони худ хун мерехт.

Чора нест, ба қазо ризо додан даркор аст.

Худро тасалли мебуд:

— Бародарам мурд, ҷуфти гов ва заминам аз даст рафт, аз ватанам ҷудо шудам, ниҳоят аз ҳамдаи умриам Меҳрмоҳ, ки ба ҳамаи муносибатҳои ман ба ман ҳамроҳӣ мекард, ҷудо шудам. Ҳар қадами ин кулфатхоро, ки аз тасаввураш дил олам меларзад, пас аз ба сарам афтодан бардоштам. Ба гӯм шудани ду ғӯсфанд ва талаф шудани музди хизмати яксолаам, ки дар пеш он фалокатҳои аз сарам гузашта ҳеч аст, ҷаро бардошт накунам, агар зинда бошам, соли дигар қусури инҳоро мебарорам.

Бозор бо ин гуна муҳокимаҳои хирадмандона ором гирифт ва дасту рӯи худро бо оби сарди Дарғам шуста ба пеши рафикони худ боз омад.

Ғӯсфандчаллобон даллон ва қасобони Самарқандро диду боздид карда ба сари рамаҳои худ расида омаданд. Азимшоҳ гӯм шудани ду ғӯсфанди худро шундида ҳеч изҳори андӯх накард:

— Хуб, зарар надорад, — мегуфт ӯ, — ду ғӯсфанд гӯм шуда бошад, садақан сар, ғӯсфанд боз ёфт мешавад, саломатиро ёфтан душвор аст, ҷизи гӯмшуда «хайри бериё» ба шумор меравад.

Азимшоҳ бо ин гуна фалсафаҳои «диндорона» яtimi худро тасалли дода, худ аз дарун хурсанд буд. Вай ба дили худ мегуфт:

— Ман бо гӯм шудани ду ғӯсфанд ҳеч ҷиз. бой наҷодаам, товони онҳоро Бозор хоҳад дод, ҳатто бо расонда додани ғӯсфандон ба Самарқанд, ин товорро пешақӣ додааст. Ин кор дар ҳақи Бозор зарар бошад ҳам, дар ҳақи ман лутфи худовандист, зеро агар Бозор аз ман қарздор мешавад, мумкин аст, ки кори маро партофта ба дари дигаре равад, ҳамена қарздор ва мӯҳтоҷ будани ин гуна хизматгори ҷонсупор беҳтар аст. Ҳоло ду ғӯсфанд гӯм шудааст, агар ду ғӯсфанди дигар ҳам гӯм мешуд, боз беҳтар буд, ба ин восита барои хизмати соли оянда ҳам ба ман банда шуда мемонд.

26. ЗАКОТЧИЁН

Як боғ: атрофаш бо девори пастаке ихота шудааст; аз тарафи дарун сар то сари зери девораш ҷӯйчае қашида шуда, дар лаби ин ҷӯйча дарахтони себ, зардолу, гелос, олболу, дӯлона, нок, дилафруз, олуҷа, мурӯд ва дигар дарахтони мевадор қатор шинонида шудаанд; лекин ҳар қадами ин дарахтон сархушк ва шикастаҳои буда аз мева додан бозмондаанд. Дар як тарафи ин боғ тахминан як таноб тоқзор аст, ки аз ғафсии кундаҳои хеле пир буданаш ва аз печдарлечии навадаҳои дар ин як сол, ду сол тоқбур ва қайҷи нахӯрданаш маълум мешавад; баъзе тоқҳо ба дарахтони бед ва зардолу печида баромада буданд; агарчи баъзе шоҳҳои ин тоқҳои ба дарахтпечида сархушк шуда бошад ҳам, аз баъзеҳои навадаҳои сар зада аз онҳо ҷо ҷо сарҳои ангур, намоён мегардид.

Дар як тарафи дигари ин боғ ҷарии ҷуқуре хаст, ки аз сохтани оббурда будани ин ҷарӣ ва аз саҳлгирии соҳиби боғ як микдор заминни боғро хароб кардани он маълум мешавад.

Дар даромадгоҳи боғ як работи хафтипохсагии кӯҳна. Дар рӯ ба рӯи дарвозаи работ як сарҳавз ҳаст, ки гирдогирдашро дарахтони гучум (кароғон) соя андохтаанд.

Ба рӯи суфани ин сарҳавз чор нафар мард ба паҳлу дароз кашида бо ҳам сӯхбат мекарданд. Яке аз инҳо ба они дигар гуфт:

— Истамкул! Агар ба боғат андак меҳнат мекардӣ, ангури мусалласи яқсолаҳо худӣ ҳамин боғ меод, дар вақти ангурипазӣ ҳамсоягон ҳам аз дастӣ ману ту осуда мемонданд.

Истамкул дар ҷавоб гуфт:

— Рустамака, хуб гапо (гапҳо) гап мезанӣ, худат боғи худатро аз ин ҳам харобтар карда мондӣ, ба ин ҷо омада ба ман варсоқӣ ме-хонӣ. Ману ту бандаҳои нағзи худоем, ба мо худо меҳнатро раво намебинанд; боғи мо, чорбоғи мо, ҳамсоягонии моанд; онҳо меҳнат кунанд, ангурро расонанд, аз даҳ боғи атроф аз ҳар кадом панҷудӣ шабқорӣ кунем, мешаванд панҷох пуд, дахлудӣ гирем, мешавад сад пуд, агар онҳоро мусаллас андозем, ба ҷои об мусаллас хӯрам ҳам мерасад.

— Хонабод Шамсӣ боғашро хуб обод кардааст-дия, дирӯз аз сари девораш нигоҳ кардам, тоқҳои ба ҷой барг ҳам ангур андохтаанд, аз ин барин боғҳо бист пуд ҳам гирем, зарар намекунад, — гуфта дигаре ба гап ҳамроҳ шуд.

— Рузикул! Нафасро калон наку, «кам-кам хӯр; доим хӯр» гуфтаанд, агар аз як боғ, ҳосилаш бисёр будааст гуфта якбора бист пуд бардорӣ, боғдор ба ҷонаш расида аз паят меафтад, оқибат дуздашро ба даст афтонда, ба як ҷой мерасонад. Эҳтиёт карда обамонро пуф карда хӯрданамон даркор аст, агар поямонро бечо монем, боғдороне, ки меҳнат мекунад, лингамонро аз осмон мебиёранд, — гуфта Рустам ба рафикони худ насихат дод.

— Хонахароб Некалай дар шаҳри мо пойкабокҳо²⁷ ва пиванойҳоро кушода, дар он ҷо нозанирони олампаҳохро косагул карда пинҳонда, моро дар ин кӯи бад андохт, набошад падару бобои мо арақ хӯрда калон шуда буданд-мӣ? Агар мо ҳам дар ин кӯйҳои бад намеафтадем, боғамонро аз боғи Шамсӣ ободтар мекардем, — гуфта Шокул, ки дар гушае дам назада нишаста буд, ҳасрат кард.

— Монетон ин гапо (гапҳоро), як гапи дигар; ангур қариб ширин шудааст, аз мусалласи порсола як хумча ҳаст, инро ҳам хӯрда холи мекардем, ба ҳамаи хумҳо аз ангури нав мусалласи тоза меандохтем, — гуфт Бедард бойбача.

— Ин хумча кучо буд, ки ман рӯзи ҷумъа харчанд кофтам, наёф-

там; сонӣ гумон кардам, ки магар ягон вақт дар вақти мастӣ холи шудааст, ки нафаҳмида мондаам, — гуфт Истамкул.

— Ба тағи пору гӯр карда монда будам.

— Ҷу меде!

— Хез, ёфта биёр, даррав хӯрда холи мекунем-дия.

— Май ҳам бо чор абзолш худ кайф медахад, — гуфт Рузикул, — гушти бирёни серраван ё ки сикхабоб набошад, май хӯрдагӣ барин нзмешӣ (намешавӣ).

— Гушт набошад, бақалачон (памидор) ҳам шудан мегирад, — гуфт Рустам, — дахта бақалачони намакин, чор сар пиёз, як шиша май оне-та нишон медахад.

— Исто! Исто! — Ба кӯча нигоҳ карда Наврӯз гуфт, — магар аз кӯча гӯсфанд гузашта истодааст, агар закоташро гирифта тонем (таво-нем), гуштбирён ҳам мешавад, сикхабоб ҳам.

— Дарвоқеъ як рамаи калони гӯсфанд гузашта истодааст, ҷиту (ҷи-тавр) мегирем?

— Худо осон, — гуфт Наврӯз, — Рузикул! Ту хез, рафта ба тағи об-мӯрӣ дароз кашида хоб рав! Рустам-ака аз думи ту истад, ман ба са-ри роҳ рафта ҷупони аз ҳама охир меомадагиро ба гап мегирам, ҳамиё ки гапзанон кардани манро бо ҷупон шунидед, Рузикул аз ло-ҷаи гӯсфанд кашида додан гирад, Рустам-ака дастӣ вайро гирифта дарун кашад. Истамкул, як шохбанд (ресмон) ёфта таёёр кун ва даҳани гӯсфанди ба дастафтодаро маҳкам банд, ки маъ... гуфта сохибашро хабардор накунад.

Рузикул:

— Чанд гӯсфанд мегирем?

Истамкул:

— Ҷанга ки тонӣ!

— Не, — гуфт, Рустам, — «дузд бошу байнсоф бош» гуфтаанд, за-котчиҳои Бухоро барин ҳар ҷӣ ба даст афтад, гирифта намегирем-дия, яқта, ё дута гирем, бас.

Қасе ки ин пани закоттиро кашида буд:

— Хезетон, зуд бошетон, вақт нагузарад, — гӯён аз ҷояш хест ва аз лева-ри боғ ба кӯча фурумада худро ба бемори барҷоманда сохта дар тағи девор хобид.

Ин буд, ки қаҳрамони ҳикояти мо Бозор ба нияти расидан ба му-роду мақсади худ «ин беморро» бардошта ба пеши дар расонид ва дар натиҷа ду сар гӯсфандаш ба «хайри бериё» рафт.

27. ИН ХАМ ХАЙРИ БЕРИЁ

Дар тарафи ҷануби қалъаи шаҳри Бухоро, дар майдоне, ки ба он ҷо аз дарвозаи Намозгоҳ мебароед, садҳо ғусфандро кӯшук-кӯшук карда мондаанд; дар даромадгоҳи ин майдон ба болои суфача як ғилем ва як кӯрпача андохта ба рӯи он як шаҳси сипоҳимонанде ҷорзону зада нишастааст, дар паҳлӯи ин шаҳс як бӯғча ҳар гуна ҷомаҳо, дар ҷаи тарафи суфача ду шаҳси дигар дар пеши худ дафтар ва қаламдон гузошта нишастаанд.

Шаҳси сипоҳимонанд, ки ба рӯи кӯрпача нишаста буд:

— Пояк! — гуфта овоз дод.

— Хуш, тақсир! Даррав обтоза карда меоям, — гӯён пояк, ки ба даст як чилими сарак-поинакнок буд аз майдон баромада рафт ва ба лаби ҳавзе рафта оби чилими худро рехт; аз як ҷашми хӯрчинҷас, ки дар миён дошт, як латта бароварда сару гардан ва нао сархонаи чилимашро хуб пок кард. Пас аз он аз ғилофе, ки ба миёнбандаш овезон буд, кордеро кашаида бароварда қазби чилимашро тарошида тоза кард ва аз хӯрчинҷаи худ ба қадри себ як чизи хамирмонанди ҷаспакро бароварда қазби чилимро бо вай пур кард. Пас аз он ба чилим оби тоза андохта, боз дуӣумбора чилимро пок карда зуд баргашта ба майдони пеши суфача омад ва:

— Обтоза! — гуфта наи чилимро ба даҳони сипоҳӣ дода бодкаши оро ба ангушти худ нигоҳ дошт.

Сипоҳӣ пас аз кашидани чилим:

— Аҳволат ҷӣ тавр? — гуфта аз пояк пурсид.

— Аз давллатон дегҷуши ҳаррузаро ёфта истодаам, — гуфта поякӣ таъзим карда ба миёни кӯшукони ғусфандон «обтоза!» гӯён даромада рафт.

Бозор гарм шуд, бист-бист, панҷох-панҷох ғусфанд савдо шуда истодааст, дар ин қатор 20 сар ғусфанди Азимшоҳ ҳам ба як ҳасоби бухорӣ ба воситаи Фатхуллоҳи ғусфандҷалоб савдо шуд. Қассоб аз пули ғусфанд дусад танга нақда шумурда дода бақияшро ба рӯзи панҷшанбеи оянда ваъда дод.

Азимшоҳ тангаҳоро пеши худ кашаида ба рӯи шолча шумурд ва хост, ки аз бағалаш ҳамёнашро бароварда тангаҳоро ба вай андозад, дар ҳамина вақт «обтоза!» гуфта, поякӣ хозир шуд ва чилимро бо дастӣ худ ба миёни давра дароварда гардиш дода, наашро ба бошандагонӣ он ҷо як-як тақдим кард. Ҷун Фатхуллоҳ ба кашидани

чилими моил шуд, поякӣ бо як дастӣ худ сархонаро гирифта, пуф-пуф карда қириндӣ ва хокистарҳояшро парронда меҳост наи чилимро ба даҳони Фатхуллоҳ диҳад, гарди оташе ба дастӣ дигараш, ки чилимро нигоҳ дошта истода буд, расида сӯзонид, ки чилим ростноқӣ ба рӯи тангае, ки Азимшоҳ шумурда монда буд, афтод, лекин поякӣ бо як ҷолоқии поякӣна чилимро аз ғелидан боздошта, зуд бардошт ва ба Фатхуллоҳ кашонда боз «обтоза!» гӯён ба миёни бозор даромада рафт.

Азимшоҳ дар охири бозор савдои имрӯзаи худро ҳисоб карда пулҳоро ҷамъшударо якҷоя шумурда дид, ки аз рӯи ҳисоб пул кам аст: дубора ҳисоб кард ва дубора пулро ҳам шумурд, боз кам, пул намерасад, ҷун яқин, қард, ки пул гӯм шудааст, осмонро ба сари худ бардошта фарёд кард, ба дузди «номарди» қисабур нафрин мефиристод ва дашном меод.

Бозор барои дилдорӣ додан ба ҳуҷаини худ он тасаллиро, ки вай дар Самарқанд, дар мавриди гӯм шудани ду ғусфанд ба худаш дода буд, ба хотир оварда гуфт:

— Хуҷаин, зарар надорад, чизи гӯмшуда хайри бериё аст, худо ба ивазаш ба шумо боз мерасонад.

Азимшоҳ шӯриш карда:

— Хайри бериё?.. Хайри бериё барои қасоне даркор аст, ки бо ихтиёри худ ҳеч хайру саховат намекарда бошанд, ё ки қарда натавонанд; аммо ман-ҷӣ? Ман нимаи пайдову пасандози худамро ҳамеша ба хайру саховат сарф мекунам; мурдаи зани тӯро бардоштам, он ҳам хайр аст, тӯро ва писаратро хӯрондам, пӯшондам ва ҷой додам, ин ҳам хайр аст; ба чандин бекормонда қор ёфта медиҳам, ин ҳам хайр аст, ба подшоҳӣ зақот ва аминана медиҳам, садакаи фитр²⁸ медиҳам, қурбонӣ мекунам... ҳамаи инҳо хайр аст; боз барои ман хайри бериё ҷӣ даркор аст... магар худо гайр аз ман банди хайрҳои дигар надорад? Ту қори худатро дон ва ба ман насихат додани нашав.

Азимшоҳ «магар ин шаҳр бесоҳиб аст» гуфта аз ҷой худ хест ва ба даромади майдони бозор ба пеши шаҳсе, ки ба болои суфача ҷорзону зада нишаста буд рафта:

— Зақотҷӣ бег! Ман ба подшоҳӣ зақот²⁹ медиҳам, аминана медиҳам, дар бозори подшоҳӣ мол мефурӯшам, агар дар бозори подшоҳӣ рӯзи равшан пули маро дузданд, дар ин ҷо амният набошад, пас барои ҷӣ ман зақот ва аминана медиҳам? Шумо ки ҳокими бозоред ва аз ман зақот мегиред, дузди маро ёфта ҳаққи маро ситонда диҳед! — гуфт.

Закотчи аз Фатхуллох, ки ба сари ҷанҷол расида омада дар паси сари худаш ба поёни суфа рост истода буд, охишта:

— Ин корро кӣ карда бошад? — гуфта пурсид.

— Ман гумон мекунам, ки Шер кардааст, — гуфт Фатхуллох.

— Шери поякӣ?

— Ҳо, тақсир.

— Ҷ бадакте, — гуфт закотчи ва рӯи худро ба тарафи Азимшоҳ гардонда:

— Хуб, таҳқиқ мекунем, — ва ба одами худ:

— Гумонбаронро дастгир карда ба миршабхона фиристон!

— Қихоро? — одами закотчи пурсид.

— Якчанд нафар сарсарии пойлуҷро-дия, одами одамшаванда дуздӣ намекунад, ҳар вақт дузд аз миёни одамони саруло бараҳна мебарояд.

— Хӯш тақсир, — гуфта одами закотчи барои иҷрои ҳукм рафт.

Азимшоҳ бо ин ҳама кӯшиши закотчи ба ёфт шудани пулаш умед надошт. «Тири аз камончақта боз гашта намеояд» — мегуфт, бинобар ин дилаш ҳеҷ кӯшода намешуд; пас аз он ки закотчи ба қатори дигар гӯсфандҷаллобони закоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳӣ пӯшонда «ба ҳаққи ҷаноби амир дуо гирифт», қалдре хурсанд шуда ба кӯшхонаи худ рафт.

Аз бозори гӯсфанд қассобон, ҷаллобон ва далошон ҳама рафтанд, ҷӯпонон ҳам гӯсфандони аз бозормондаро аз кӯшқашон бароварда ба ҷароғоҳҳо роиладанд; закотчи ҳам мехост ҷизҳои худро гундошта бо одамонаш биравад, дар ҳамин вақт «обтоза!» гӯён поякӣ пайдо шуд.

Закотчи:

— Шер!

— Лаббай, тақсир!

— Ҷанд гирифтӣ?

— Даҳ танга, тақсир!

— Номякул наку! Аз рӯи шуниди ман бисёр аст.

— Не, тақсир! Ба сари шумо, ки аз даҳ танга як пул зиёд не.

— Хуб, зақоташро барор!

Поякӣ ба хӯрчинҷай худ даст зада панҷ тангаи шилемолудро аз байни пулҳои сиёҳ ҷудо карда бароварда пеши закотчи монд, закотчи пас аз бо гилем пок карда ба қисаи худ андохтани тангаҳо гуфт:

— Шер! Аз ман насиҳат, минбаъд ин қоратро дар ҳаққи боён ва ҷаллобони калон наку! Одамони калон дар андак қор дод гуфта

осмонро ба сарашон мебардоранд, додашонро ба ҳар кучо мешунавонанд, агар худо накарда сирраг фош мешуд, туро як қор накарда наместонд. Ҳар чӣ метозӣ, аз ҷақана тоз, ки долаш ба фарёдаш наместасад. Вай нав доду бедод карда омад, қариб буд, ки бӯи пишта барояд, ҳар чӣ ба зудӣ Фатхуллох иморо гирифт, ки хокпуш карда гузарондем. Аз мо ибрат гири намешавад? Мо ба боён, агарчи закот гуфта аз гов ғадуд медиханд, аз давлати ҷаноби амир ҷома мепӯшонем, аз бечорагон бошад, якё бар ду, яке бар се закот гуфта меги; Ҷем ва ҳеҷ ҷиз ҳам намедиҳем, бо вучуди ин дам назда рафта мегиранд.

Шер:

— Аз саратон гардам, бегичон! Зақоташро, ки мегиред, саришта мекунед-дия, ҳамеша тирро ба нишон рост овардан мушқил аст; гоҳо ноомали қор шуда қас ба ҷой оху, гургро ҳам зада мемонад, — гуфта на боз «обтоза!» гӯён ин ҳам аз бозор баромада рафт.

28. ҚАРЗДОР

Хӯчаин хост, ки баъд аз сафари Бухоро бо Бозор ҳисоби намоҳд:

— Ҳар чӣ сафари Бухоро барои ман нағз нашуда бошад ҳам, барои ту бехатар гузашт, — гуфта рӯзе хӯчаин ба Бозор гап яла кард, — аммо аз ваҷҳи сафари Самарқанд ҳисобии миёни худро муайян карда монам дарқор аст: агарчи ҳамроҳони ду гӯсфанди ҷории дар сафари Самарқанд гумшударо зиёдтар фурухта бошам ҳам, ба ту 25-тангаи ҳар дуи онҳоро 50 танга ҳисоб мекунам.

Бозор:

— Ҳариди ин гӯсфандон ҷандӣ буд?

— Ба хариди онҳо қорат набошад, аввалаш он ки ман ҳар қадоми онҳоро ҷудо-ҷудо нахаридам, ки харидашон ба маъ маълум бошад, дахта яке, биста яке харидам, ки ба миёни онҳо аз дахтангаи то ҷилтангаи гӯсфанд хаст; дуйум ин ки баъд аз харидан он гӯсфандон қариб шаш моҳ ба дасти ман истодаанд; пули ман ба онҳо банд шудааст, ман онҳоро парво карда фарбеҳ кардам, ки ба бозори Самарқанд рафта пул шудаанд; бинобар ин дар ин мавридҳо ғани харидаро муайян кардан бисе душвор аст; нағзаш ин ки аз дарҳи фуруш қалдре камтар ба ту ҳисоб мекунам, агар аз ман равад, ба ту ме-равад, ки ту одами бечора хастӣ, дар ҳаққи ман дуо мекуни. Ба ин ҳисоб ту аз ман панҷоҳ танга қарздор мешавӣ. Агар хӯроқ ва пӯшоки яқсолаи бачаатро ҳам 50 танга ҳисоб кунем, ҳамагӣ ту аз ман сад танга қарздор мешавӣ.

— Магар як бача дар як сол 50 танга меҳӯрад? — гуфт Бозор тааҷҷубкунон.

Хўчаин:

— «Гўсола қахдон ҳолӣ мекунад, бача нондон» гуфтаанд, сабҷа дар як сол аз одами калон зӣёдтар меҳӯрад, лекин ман ба ту раҳмхӯрӣ карда камтар ҳисоб кардам; дуруст, агар ту намебудӣ, ман бачаи туро «ҳолис барои худо» хӯронда мепошондам, вақте ки ту зинда бошӣ ва аз дастат кор ҳам оял, бачаи туро парво кардани ман муносиб нест; ман мекунам гўям ҳам, бояд ту не гўӣ. Агар аз дасти бачаат ягон кор меомад ҳам, ман вайро муфт хӯронда мепошондам, ҳоло ба вай ягон кор фармоям ҳам, барои ин мефармоям, ки корро ёд гирад. На аз барои манфиати худам, ҳоло ба вай кор фармудан ҳа-тарнок аст, чунончи, як рӯз говро меҷаронам гуфта ба заҳкаш ғай-тондааст, нағз, ки роҳгузарон расида омада бароварда додзанд. Ва-гарна як гови панҷохтангагӣ ба муфт ҳаром мурда мерафт; гапро кӯтоҳ кунем, ту аз ман сад танга қарздор шудӣ. Акун интиёр ба ху-дат, меҳоҳӣ аз забонаат хат медиҳӣ, 50 тангаи нақда ба ман ёфта медиҳӣ ва хизмати шашмоҳаатро бо хӯроки шашмоҳан бачаат ба-робар ҳисоб карда ба кучое, ки хоҳӣ мерзвӣ.

Ҳарчанд Бозор меҳост, ки аз ин дари ҳона зултар ҳалос шавад, лекин касе ба назараш наменамуд, ки ба вай панҷох танга қарз диҳад, то ки ҳисоби хўчаинро баробар намояд, неҷор ба хат додан розӣ шуда, ҳар ду ба қозихона рафтанд ва ба пеши мирзои қозӣ ҳа-ромаданд, Азимшоҳ:

— Аз забони ин одам (ба Бозор ишораат карда) ба номи ман ма-благӣ сад танга хати иқрорӣ нависед! — гуфта илтимос кард.

Мирзо:

— Ин сад тангари ба фонда меҷонед, ё қарзи ҳасана медиҳед? — гуфта пурсид.

— Дар ин замон, — гуфт Азимшоҳ, — қарзи ҳасана³⁰ чи кор мекунад, пули бекор дар кучост, ҳоҷати инро бароварда қарз ёфта диҳам ҳам, хуб гап, савоби ҳамин ҳам ба ман басу зиёдатист.

— Сад танга моҳе чанд пул?

— Худатон гӯед, моҳе чанд пул кунем дуруст?

— Одамаш медонад: агар қарздор молу мулк дошта бошад, замин ё ҳавлини худро ба ғарав монад. ҳар бист танга моҳе аз ним танга то як танга таомул аст, агар қарздор чизе надошта бошад, баркаш надо-рад, баъзеҳо дар ҳар бист танга моҳе ду танга ҳам мегиранд.

— Қарздори мо на молу мулк дорад ва на худаш инҷоист, лекин як

одами бечора аст, бинобар ин як кор мекунем, ки «на сик сўзад, на қабоб», ман аз ин ба моҳе ним танга розӣ мешавам.

— Ин ҳиммати шумост, лекин вақте ки қарздор чизи ғаравӣ надо-шта бошад, фондари дар хат даровардан мумкин нест, зеро дар ин сураат ғарави мешавад, ки вай ба шарият рост намеояд, агар ягон чизи ғаравӣ медошт, фондаи пулро иҷораи ҳамон чиз гуфта ба хат даро-варда ҳилаи шарҳӣ мекардем, акун бояд фондаи яқсолаи пулро ҳисоб карда ба тани пул ҳамроҳ намуда ба ҷамъаш як хати иқрорӣ нависам.

— Бисёр хуб, вай кори шумост, як кор кунед, ки ба шарият ороsta шавад.

Мирзо фондаи яқсолаи сад тангари сӣ танга ҳисоб карда ба ма-благӣ 130 танга аз забони Бозор хати иқрорӣ навишт, ва:

— Қадри хўчаинро дон! Агар ба ҷои хўчаин каси дигар мебуд, ба-рои бист танга ҳар моҳе дутангагӣ фонда ҳисоб намуда туро 220 тан-га қарздор мекард; хўчаин ба ту хуб мурувват карданд, — гуфта аз ҷониби хўчаин Бозорро миннатдор ҳам кард.

Мирзо мулозимро ҷеғ зада хатро ба дасти вай дода қарздор ва қарзхоҳро пеши «шариятнаҳ» бурда мўҳр кунондани хатро фар-муд. Мулозим инхоро бурда ба рӯи бўрчае, ки ба пеши дари му-ро-фияхонаи қозӣ паҳн кардагӣ буд, шинонида хатро ба дасти қозӣ дод.

Қозӣ хатро аз назар гузаронида:

— Бозор! — гуфт.

— Лаббай!

— Аз мулло Азимшоҳ яқсаду сӣ танга қарздор шу-

дӣ?

— Шудам.

— Ҳар вақт хўчаин талаб кунанд ин пулро дар қозихона ба ин

шаҳс месупорӣ?

— Хуб.

Қозӣ хатро мўҳр кард, мулозим ба тағи остона дузону нишаста мўҳриро пеши қозӣ гузошт ва хатро аз дасти қозӣ гирифта, хеста ба қарздор ва қарзхоҳ «хезстон» гуфта ишораат кард.

Қозӣ ба Азимшоҳ нигоҳ карда:

— Мулло Азимшоҳ! Камнамо шуда рафтед, ҳаргиз пеши мо намеоед, дарун дароед, камтар чак-чак кунем, — гуфт.

Азимшоҳ, «хўш, тақсир»-гӯён аз дари дахлез пеши қозӣ даромад, қозӣ барои эҳтироми вай нимҳез шуда ҷой нишон дод; Азимшоҳ аз ҷои нишондодаи қозӣ қадре поёнтар нишаста ба ҳаққи ҷаноби амир, эшони қозӣ ва маҳдумҷонҳо (фарзандони қозӣ) дуо кард.

Козй:

— Бача, дастархону чой биёр! — гуфта ба махрами худ фаро, дар бо Азимшоҳ аз ҳар дар суҳан ронда гапро ба сафари Бухорои вай овард ва гилаи ҳазломез карда гуфт:

— Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки барги сабз гӯён ягон савгой наёвардед, ин дафъа агар Бухоро равед, моро аз ёд набароред.

Азимшоҳ андаке хиҷолат кашида гуфт:

— Дар бозори гуфанди Бухоро як маблағ пулро дудхондам, бинобар ин дилам сиёҳ шуда қорҳои зарурии худамро ҳам нимқора партофта зуд баргаштам, дар оянда хизмат карда қусурашро мебарорам.

Козй афеус хӯрда,

— Худо ачрашро яке бар даҳ карда расонад! Чӣ тавр пулро дудхондед?

— Он қадар пули қазои не, як маблағи андак буд; ҳамин тавр бошад ҳам, пул гум қардан ба кас бисёр алам мекардааст.

— Албатта, албатта, «моли мӯъмин, хуни мӯъмин» аз баданни кас хун барояд, андак ҳам бошад, алам мекунад. Ба ҳокимон Бухорои шариф арз накардед?

— Ба зақотчи Бозор фаҳмондам, вай аз ду-се кас гумон карда дасти онҳоро баста ба миришабхона фиристод, худӣ ман дигар аз па-си ин қор нагаштам.

— Аз дасти зақотчи ғайр аз ҳамин дигар қор ҳам намеояд; мебоист ба ҷаноби қозиюлкузот Эшони калон арз мекардед, дудди шуморо ёбонда ба шарият ораста карда пули шуморо рӯёнда меоданд.

— Аз барои, андак маблағ ба ҳазрати Эшони калон дарди сар до-данро ба худ муносиб надидам.

— Қаро? Хоҳ Эшони қозикалон бошанд, хоҳ қозӣ ва ҳокимони ли-гар, барои ҳимоят қардани ҳаққи шумо барин давлатмандон ниша-стаанд: боғи мо, чорбоғи мо шумоед, оши мо, нони мо ва ҳамаи нашьунамони мо аввал аз давлати ҷаноби олий бошад, дуйум аз болои шумо барин давлатмандон аст; дигар ин ки агар ба Эшони калон арз мекардед, ба худӣ он шахс мӯҳрона ва ба мулозимашон хизматона мерӯид (ҳазломез карда), Эшони калон ҳам пулро бад намебинанд.

— Тақсир!

— Марҳамат кунед, нон хӯред!

— Тақсир, бисёр хӯрдм, — гуён Азимшоҳ дасташро нимбардор карда бо ин ишорат ба дастархон фотиҳа хонданро аз қозӣ илтимос иамуд. Қозӣ ҳам даст бардошта ба ҳаққи «ҷаноби амир» дуо карда фотиҳа хонд. Маҳрам омада дастархонро ғундошт.

Азимшоҳ сӯҳбатро ба поён расида шумурда дасташро ба сари си-наш бурда:

— Иқозаг шавад, — гуфт.

Козй:

— Ҳа, даррав мегардед? Хуб, камнамо нашавед, омада-омада ра-вед, — гуфта дигар бора даст бардошта дуо карда ба меҳмони худ руҳсаг дод.

Азимшоҳ ҳам даст бар рӯ кашида то дари миёнак меҳмонхона ва даҳлез пуштнокӣ рафта, ба тарзе, ки пушт ба қозӣ нашавад, якпахлу шуда аз дар баромад.

Бозор то ин вақт пушт ба девори мирзохона дода нишаста буд ва ба дили худ мегуфт, ки:

— Хӯҷаинв ман бо қозӣ ҳӯран обногузар будааст дар ин ҳол ҳар қадар, ки меҳост, маро қардор кард ҳаг гирифта метавонист, гуфтан мирзо дуруст будааст, ки ба ҳаққи ман ҳеле мурувват кардааст.

Вақте ки Азимшоҳ аз пешни қозӣ баромад, мулозим хатро ҷоркаг карда ба дасти вай дода:

— Хӯҷаин! Маро аз давлататон хушк наменонед гуфт.

Азимшоҳ ба вай ҳам ним танга дода дубора ба мирзохона даро-мад:

— Як танга қотибона, ду танга муҳрона, ним танга хизматона, ҳам севуним танга хароҷот шул, инро ҳам ба пушти хат ишорат карда монед, — гуфта аз мирзо илтимос кард.

Пас аз он хӯҷаин, марҳаматҳосеро, ки қозӣ дар ҳаққи худаш карда буд, яке бар даҳ карда ба Бозор ҳикоякунон ба хонаи худ рафт.

29. ХИСОБИ ҲАМДУНА

Бозор пас аз ин қарздорӣ ҳашт соли дигар ба хӯҷаин хизмат кард. Дар ин муддат хӯҷаин бе тарқ як бор ба Самарқанд ва як бор ба Бу-хоро хар сол ду сафар мекард; дар ин сафарҳо ҳамеша ҷӯрони гуфандрон Бозор буд; ҳар чӣ дар ин сафарҳо ҳеч як фалокате ба са-ри Бозор рӯй надиод, яъне гуфандеро дуд набурд ва гург ҳам нара-буд. Бозор дар рӯзҳое, ки аз сафар фароғат меёфт, бо ҷаронилани гуфандҳои хӯҷаин машғул мешуд.

Мебонист Бозор дар муддати ин ҳашт сол мувофиқи вақдаи хӯҷаин ва ваҷҳи музди хизмати худ ба қорсад танга молиқ мегардид, пас аз ақон яксаду сӣ танга қарз мебоист дар қисааш боз дусад ҳафтад танга мазода мемонд.

Лекин дар воқеъ ин тавр набул, балки дар натиҷаи хисоби сари

соли нӯҳум Бозор аз Азимшоҳ ҳаштасду панҷоҳу нӯҳ танга қайқдор шуда монд. Ҷӣ гуна, ки дар ҳалли ин муаммо ақли Бозор нарасида, чаро ин тавр шуд? — гуфта ба ҳайрат меафтод. Дигарон ҳам ҳайрон хоҳанд шуд; лекин аз рӯи ҳисоби Азимшоҳ ин ҳисоб, монанди «ду қарат ду мешавад чор» ошкор ва равшан буд.

Чунончи, дар боло гуфта шуд, Азимшоҳ дар соли аввал Бозорро яқсаду сӣ танга қарздор карда буд, дар соли дуюм, ба ҳисоби бист танга ҳар моҳе ним танга фоида, ин маблағ ба яқсаду шасту нӯҳ танга расид; ҳарчанд Бозор дастёр шудани писарашро далел оварда хӯроки ӯро ба ҳисоби хӯҷаин гардонида дар баробари музди хизматшаш панҷоҳ танга аз қарз кам кардани шуда бошад ҳам, хӯҷаин қабул накарда гуфта буд:

— Худи Ёдгор ҷӣ, ки дастёрии вай бошад, ба бадали пушокаш хизмат карда тавонад ҳам, хуб гап. Порсол чор газ қарбос ба вай ба ду қуртаву эзор мерасид, имсол ба як қуртаву эзораш ҳам намерасад; то ба қатори мардум даромадани Ёдгор хӯроқаш аз музди хизмати туву пушокаш ба ҳисоби дастёрии худаш, агар ин шартро қабул нақунӣ, ту пули маро нақд кун, ман ба ту як фотиҳаи сафед медиҳам.

Ба ҳамин ҳисоб маблағи қарздории Бозор дар соли сеюм ба дусду бист танга, дар соли чорум ба дусасду ҳаштоду шаш, дар соли панҷум ба сесасду ҳафтоду як, дар соли шанум ба чорасду ҳаштоду ду танга расид.

То ин дам Ёдгор хӯроқашро ба ҳисоби падараш меҳӯрд ва пушокашро ба ҳисоби хӯҷаин мепошид.

Бозор дид, ки писараш хуб кор мекунад, дар пай он афтод, ки барои вай ҳам ягон кор ёбад, то ки ҳеҷ набонад, хӯроқ ва пушокаш ба даст дарояд ва худаш дар зиндагии худ кор карда, қарзашро адо кунад ва аз дунё бе қарз гузарад.

Яке аз шогирдпешагони бухории амлоқдори Сари Чӯй ба ин фикри Бозор воқиф шуда Ёдгорро соле бист танга ба хизмат гирифтани шуд, лекин шарт кард, ки вадро ба Бухоро барои хизматхонаи худ фиристонанд.

Ҳарчанд ҷудой аз фарзанд, ки вай ба замини фарзанд буданаш аз Меҳрмоҳи меҳрубон Ёдгор мондааст, барои Бозор душвор буд, лекин барои ӯдтар ҳалосӣ ёфтан аз қарз, ба ин шарт ҳам розӣ шуд. Пеш аз он ки Ёдгорро ба шогирдпеша супорад, барои «ҳалол кардани ҳаққи намак» ин воқеаро ба Азимшоҳ ҳикоя карда аз вай барои Ёдгор «фотиҳаи сафед» талаб намуд.

Азимшоҳ, чунон ки ба Ёдгор ҳеҷ эҳтиёҷ надохшта бошад, ризоии худро ба ин кор маъълум кард.

— Лекин, — гуфт хӯҷаин, — намедонам оқибати ин бача дар шаҳрҳои ғарибӣ ҷӣ мешуда бошад? Агар дилаг ба писарат намерӯхта бошад, фиристон! Фоидаи ту дар ҳамин аст, не агар аз фарзандат дил канда наметавоништа бошӣ, истодан гирад. Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард қарздор нақунад ҳам, ним мард барин қарз карда метавонад; ман ҳам ҳаёл доштам, ки имсол хӯроқашро ҳам аз худам диҳам ва музди хизмати туру ба қарзат шиканам. Ман гумон мекунам, ки ду соли дигар дар ин ҷо бошад, аз худӣ ҳамин ҷо ҳам соле панҷоҳнаст танга ёфта метавонад. Боз ихтиёр ба худат, «ҳар касе маслиҳати хеш нақӯ медонад» гуфтаанд азизон.

Бозор, ки барои хӯроқи писараш ва ба нияти шикастани музди хизмати худаш ба қарз, ба ин фикр омада буд, пас аз ин таълифи хӯҷаин дилаш нахост, ки писарашро аз худаш дур кунад; бинобар ин фикри хӯҷаинро хуш қабул карда Ёдгорро ба шогирдпеша навод.

Сари сол ҳафтуми қарздорӣ ва вақти тоза кардани ҳаати иқрорӣ даррасид. Азимшоҳ чор саду ҳаштоду ду тангаро бо фоидаи яқсолашаш шашасду бисту шаш танга ҳисоб карда, аз ин маблағ панҷоҳ танга ба ҳисоби музди хизмати солони Бозор кам карда ба панҷасду ҳафтоду шаш танга ҳаати тоза гирифт. Дар сари соли ҳаштум ин маблағ бо фоидаи солонаш ва кам кардани музди хизмати яқсолашашасду наваду нӯҳ танга шуд ва дар сари соли нӯҳум бо зам қарзданӣ фоида ва кам кардани музди ба ҳаштасду панҷоҳу нӯҳ танга расид.

Бозор дид, ки бо вучуди ба қарз шикастани музди хизматаш, маблағи қарз кам намешавад, балки торафт дар зиёд шудан аст, аз ҳисобиҳои хӯҷаин ба шубҳа афтода, аз самоворчиҳои дар қозихона буда ба худаш фаҳмонда додани ин ҳисобро илтимос намуд. Самоворчӣ:

— Бародар! Ин гуна ҳисобиҳоро «ҳисоби ҳамдуна»³¹ мегӯянд, ба фаҳмидани ин гуна ҳисобиҳо на ақли ман ва на ақли ту намерасад, — гуфт.

30. ВАСИЯТ

Чанд рӯз аст, ки Бозор бемор аст; аз сайхонае, ки пас аз саҳт шудани бемориваш ҷойгоҳи ӯро ба он ҷо бурда буданд, берун баромада наметавонад; шабҳо дар вақти хоб, писараш аз пешаш нақунабд ҳам, рӯзҳо дар вақти қарздорӣ карда наметавонад. Лекин хӯҷаин қарз рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ӯро дила ҳолпурсӣ мекунад ва дилдори меҳиҳад.

Торафт ахволи бемор сахттар шудан гирифт, ҳагто ба дараҷае расид, ки аз ин пахлу ба ин пахлу ғашта наметавонист. Рӯзе дар вақти аҳволпурсӣ қардаш Азимшоҳ гуфт:

— Хӯчаин, намакатонро биёӣ хӯрдам, хизмататонро кам қардам, агар тақдирӣ худо шуда рӯзам пур шуда бошад, розӣ шавед.

Азимшоҳ:

— Дард дигар, аҷал дигар, одам бо бемор шудан намемирад, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Лекин «то бад нагӯӣ, нек пеш намеояд» бинобар ин дар дини ислом васият суннат шудааст. Агар имом ва Арбобро хабар қарда биёрем, пеши онҳо муомилан байни худро ҳисоб кунем, ту адои ин қарзро ба писарат васият кунӣ, аз рӯи васияти ту хатро аз номи писарат нав кунем, умед аст, ки ба шарофати ин васият беҳтар шавӣ.

Бозор бе ҳеҷ ҷунуҷаро «дар қори хайр ҳоҷати ҳеҷ истихора нест» гӯён ба ин хоҳиши хӯчаин розӣ шуд.

Азимшоҳ аз пеши бемор баромад ва баъд аз соате имом ва Арбобро ҳамроҳ гирифта омад ва Ёдгорро ҳам, ки аз хавлӣ ба сари замин пору мекашонид, ҷеғ зада:

— Мош, қори дунё хар вақт мешавад, дуои падар ғанимат аст, биё ба пеши падарат ишнин ва аз ахволаш хабардорӣ кун, — гуфт.

Ёдгор ҳам аз ласи имом ва Арбоб ба пеши бемор даромад. Бозор, барои эҳтироми имом аз болиш сар бардоштани шуда бошад ҳаҳ, натавонист: танҳо бо таъзими ишоратӣ қаноат қард.

Имом баъд аз пурсунос ояте аз қуръон ҳовда, дар ҳаққи бемор дуо қард.

Бозор бе талқини имом ва хӯчаин нафас қанда нафас қанда ҳикояти қарздорни худро қард ва ба пеши онҳо писарашро ба додани ҳагги тоза аз номи худаш ва ба адои ин қарз васият намуд.

Ёдгор ҷиге нагуфт ва ба замин нигоҳ қарда истод.

Азимшоҳ гуфт:

— Ёдгор! Қаро дам намезанӣ, магар суҳани падаратро дар нафаси воласинаш ба замин мемонӣ?

Ёдгор, бе он ки ба касе нигоҳ кунад:

— «Бузро ба пой худаш меовезанд, ғӯсфандро ба пой худаш», агар падарам қарздор бошад, ба ман ҷӣ? — гуфт.

Бозор ба шундани ин суҳан аз писараш, ки харғиз аз ӯ ин гумонро надошт, зиёда майҷос ва андӯхтин шуд ва аз қатор шуда ҷақидани оби ҷашм, худдори қарда натавонист.

Домулло имом ба Ёдгор:

— Агар падарат мол медошт, баъд аз сари ӯ албатта ту соҳиб

мешудӣ имрӯз, ки аз вай қарз мондани аст, қаро тан намегирӣ, қаро аз ҳаҷми шарият гарданкашӣ мекунӣ? — гуфт.

Ёдгор:

— Ҳоло қарздор будани падарам ба шумо аз қучо маълум шуд, ман ҳамин қадарро медонам, ки мо падар ва писар даҳ сол боз ба ин қас қор мекунем, нобудқорӣ накардем, тӯй накардем, маърака ва мавриди дигареро ҳам аз сар нагузарондем. Падарам дар соли аввали хизматгориаш танҳо ду ғӯсфандро гӯм қарда будааст, аз рӯи таомули ғилоят барои онҳо тозон доданаиш дарқор бошад, пули ду ғӯсфанд қарздор мешавад, ки ба вай ғарав шуда музди хизмати даҳсолаи мо истодааст; пас ба ҷӣ сабаб падарам ин қадар маблағи қалон қарздор шуда монд?! Не, ман ин ҳисоби «ҳамдуна»-ро тан гирифта намеганавам.

Аз суҳанҳои Ёдгор аломати исён аломати гарданкашӣ хувайдо буд. Хӯчаин саҳт тарсид, вай андеша мекард, ки агар Ёдгор ба роғити худ хат надихад, аз вай бо зӯрӣ хат гирифтаи ҳеҷ ғоида надорад, зеро ин ҷо молу мулк надорад ва дилбастагии дигар ҳам надорад; агар баъд аз сари падараш гурехта равад, аз хати хушк ба ман ҷӣ ҳосил?

— Ёдгор! — гуфт хӯчаин, — падарат бача набуд, девона ҳам набуд, аз рӯи ҳисоб қарздор шуд ва ба қарздорни худ дар пеши қозии ислом иқдор қарда хат дод. Дуруст аст, ки қарсола ба маблағи тани пул ғоида гӯён як ҷиз зам қарда шуд, лекин ин ғоидаи замшуда аз рӯи таомули ғилоят нимӣ буд. Ба болои ин қарсола хароҷоти хат: муҳрона, қотибона ва хизматонаро ҳам ман додаам, ки дар пушти хатҳо навиштагӣ аст, худӣ ин хароҷот ҳам аз шаст танга зиёд мешавад; агар ту ба хат додан розӣ шавӣ, мумкин аст, ки бачагии туру рия қарда пулро ба ту бе ғоида ба тариқи қарзи қасана монам, музди хизмати солонатро як ҷиз муқаррар қарда ба ҳисоби қарзат шикастан гирам. Хароҷотҳои то ба ҳол ба қари қозихона шударо ҳам ба ту бахшам, аз тани пул, ки хаштаду панҷоҳу нӯҳ танга аст, панҷоҳу нӯҳ тангаашро ҳам бахшида ба ту танҳо хаштад танга ҳисоб намоям, агар худо накарда рӯзи падарат пур шуда бошад, хароҷоти гӯру қафанаиш ҳам аз ман шавад.

Азимшоҳ дар охири суҳани худ гуфт:

— Ман ин гузашт ва бахшишқоро барои он мекунам, ки падарат аз дунё бе қарз равад, набошад агар падарат ғ ту ҳаққи маро хӯретон, худо аҷрашро ба ман мерасонад, аммо шумоён дар рӯзи қиёмат ба пеши қозии ҳаққи ҷавоб меғӯетон.

Ёдгор, бе он ки ба касе нигоҳ кунад, сари худро чапу рост чунбонида:

— Не, намешавад! — гуфт ва хост домани худро афшонда аз ҷояш хезад.

Дар ин вақт падараш, ки ба вай суҳанони гӯр ва қиёмати Азимшоҳ хеле асар бахшида буд, бо овози ҳазин:

— Ёдгор, писарам, Ёдгор! Ба ман нигоҳ кун! — гуфт.

Ёдгор баргашта ба ҷои худ нишаста ба падараш нигоҳ кард, ки ашқи ҳасрат аз ҷашмони ӯ мерехт. Бозор бо ин ҳол ҷашмашро ба ҷашми писараш духта қадре истод. Ин нигоҳи маъносона, ин нигоҳи андухтисона, ин нигоҳи мушфиқона, ки дар айни замон бо зорӣ ва тавалло, аз писари худ шафқат ва марҳамат мепурсид, ба дили Ёдгор бе асар намонд; ин нигоҳ чунон нигоҳе буд, ки агар бо ин ҳасрат, бо ин яъне ба саиғ меафтод, об мекард, ҷӣ ҷои дили писар, ки бо ин ҳама ҳашмгиниаш дар ҳаққи хӯчаин, ба ҳоли падар месӯхт.

Бозор, вақте ки ба асар қардани нигоҳи худ ба дили писараш қаноат ҳосил кард, гуфт:

— Магар розӣ мешавӣ, ки ҳаққулъабдро ³² ба гардани худ бубарам, магар розӣ мешавӣ, ки мурдаи ман дар кӯча монад?

Ёдгор ба ин нигоҳ ва ба ин гуфтори падар тобоварӣ карда нагавониста:

— Хуб, барои ризои хотири шумо розӣ шудам, хат кунандгуфт.

ҚИСМИ ДУЮМ

1. АЗ ГҶҮРИСТОН БА ГҶҮЛИСТОН

Ҳаво соф, офтоб ҳанӯз набаромадааст, аммо ситорагон аз назарҳо пинҳон шуданд, насими пагоҳӣ мевазад, гаронии шабона, ки оламо ро фаро гирифта буд, гӯё аз ин насим меғурезад. Бо ин ҳама созгори табииат як манзара бинандаро дилгир мекард ин манзараи гӯристон буд; гӯристон, ки дар болои пуштаи фароҳи баланде воқеъ шуда буд, аз намуни ваҳшатамгези худ ҳар касро дар даҳшат меандоخت. Тӯда-тӯда хокҳое, ки сар то сари ин пушта аз онҳо ҳоли набуд, ба назар ҷунон менамуд, ки мурдагон дар таги замин хобида муҳайёи бархостананд, ки хокхоро ба сари худ бардоштаанд; оре, пушта аз бисёрни қабр ва лаҳад монанди як анҷумани серодам ба назар намоед метардид, лекин монанди анҷумани хомӯшон соқит ва андуҳовар буд!

Навҳа ва зории як ҷавони 18-20-сола, ки ба сари қабри навеста мегирист, сукути ин анҷумани хомӯшонро байрон мекард, навҳаи ин ҷавон гӯё мусиқии хузнамгезе буд, ки аз шунавандагони худ асари ҳаётро тамоман рабуда буд; ҷонзоде, ки дар ин манзили хомӯшон асари зиндагӣ нишон медод, танҳо ҷормонҳо буданд, ки қадди худро аз замин як ваҷаб боло бардошта ба навҳасарои мо индоқорона нигоҳ мекарданд.

Ҷавони навҳасаро пас аз соате фиғону вовайло қардан хомӯш монд; баъд аз дақиқае чанд, сари худро аз канораш бардошта ҷашми худро ба қабр дӯхт ва ба хобидаи он ҷо хитоб карда гуфт:

— Танҳо ту будӣ, ки ба дилхушии ту ман ба ҳар азоб ва уқубат бардошт мекардам; танҳо ту будӣ, ки ба хушнудии ту ҳар гуна талхушӯри ин наваъ зиндагониро ба худ гуворо мешумурдам, танҳо ту будӣ, ки барои ризои ту, дар зерӣ бори гарони як қарзи бесабаб худро андохтам; акнун ки ту маро танҳо партофта рафтӣ, худам бояд барои ҳалосии аз ин маҳлақа кушиш кунам...

Ҷавон боз қадре хомӯш монд ва гӯё барои ҳалосии худ роҳ меҷуст.

— Гӯрехтан! -- ҷавон ба ҷустуҷӯи худ, бо ин калима ҷавоб дод: аммо ба кучо гӯрехтан?

— Ба ҷое гӯрехтан даркор аст, ки касе дар он ҷо маро дунболоғирӣ накунад ва касе ба ман кордор набошад, -- ҷавон дар пурсиши дуйуми худ ба ҳамин тариқа ҷавоб дод.

— Он чо кучаст? — лекин ин пурсиш бечавоб буд.

Чавон аз ҷой худ хест, гӯё барои ёфтани «он чо» кӯшиш мекард: ба атроф менигарист фазои бепоени осмонро аз чашм мегузаронид ва орзу мекард, ки болу пар барораду ба тарафи осмон парвоз кунад, ба қуллаҳои кӯҳ ва ғӯшаҳои абр. Нишаста ба тарафи замин, ба тарафи ин замин ки ба вай бисёр азият расондааст ва ниҳоят падарашро ҳам бо хори фуру бурда, ягона дилхушиашро аз дасташ рабудааст, бо истехзо ва нафрат нигоҳ кунад.

Дарай Ниҳон: Дар ин асно кӯҳе ба назараш омад, ки даран ғиро «Дарай Ниҳон» мегуфтанд.

— Ин аст ҷои ман! — гуфт.

Чавон аз Дарай Ниҳон бисёр ҳикоятҳо шундида буд, рафиқони ҷӯлоии вай дар вақтҳои гузаштагонӣ, ба вай Дарай Ниҳонро таъриф карда борҳо гуфта буданд:

— Ин дараест, ки дар он чо пашша пар занад, параш месӯзад; дар он чо ҳикимон ва қозибҳо роҳ нест; дар он чо девон ва париян ҳам дар қатори одамон зиндагонӣ мекунад; бештарини мардуми Дарай Ниҳон бо париян хонадор шудаанд, бинобар ин духтарони онҳо хеле соҳибҷамол мешаванд...

Чавон, чизҳои дар ҳақиқати Дарай Ниҳон шундидаи худро аз хотир гузаронида, худ ба худ табассуме кард, гӯё вай ба Дарай Ниҳон рафтааст, бо мардуми он чо унс ва улфат пайдо кардааст, яке аз он духтарони паризодро ба худ ром карда гирифтааст...

Дар ин ҳол ин чавон, на танҳо аз маҳлакае, ки дар он афтода буд, халос мешавад, балки ба замми ин ба ҷое роҳ меёбад, ки дар он чо бо паризодон умр ба сар мабарад.

Ин ҳаёл, ин тасаввур чавонро дигар ба нишастан маҷол надод ва ҷун бод ба тарафи Дарай Ниҳон раҳсупор гардид.

Чавон имрӯзро дар раҳ гузаронида шабҳангом ба даромадгоҳи дара расад, ба болои тахтасанге осуда ҳобид; албатта, ин ҳобгоҳаш, назар ба ҳобҳои пештарааш, ки дар огилхонае буд, беҳтар ва осуда-тар аст; имшаб ба ҷои девори ҳавли девораи кӯҳи сар ба фалаккашида ба назараш намоён буд, ки соҳиб ва ҳуҷаин надошт. Дар гирдо-гирдаш ҷўйчаҳои оби равон синаҳои сангро харошида нагмаи «сина-харош» мебароварданд; бар болои сараш ситорагони дурахшон нур мепозиданд.

То як поси шаб бо тамошои ин манзараи табиат хобаш набурд, оқибати андешаҳои пешомад худашро аз худаш даррабуд, оянда ба назараш бисёр дурахшон метофт; ба даруни дара, ба сари кӯҳ, дар

миёнаи дарахтони кӯҳи озодона сайругашт менамояд; ҳар тараф чашмасор, ҳар тараф ҷўйбор; чавонон суруд меғуянд, духтарон ме-раксанд, ин чавонон ҳамма неқусират, ин духтарон ҳамма парисурат...

Чавон вақте сар бардошт, ки офтоб ба қуллаҳои кӯҳ партав афкандааст, он ҳамма дидагиҳояш хобу ҳаёл будаанд, ки дар ҳақиқат ҳақиқ аз онҳо асар нест: аммо аҷаб ҳоби хуш, турфа, ҳаёли ширин?

Аз ҷой хест, бо оби равоне, ки аз паҳлӯи ҳобгоҳаш мегузашт, дасту рӯ шуст; бо вучуди кӯфтагии роҳи дируза худро имрӯз аз пештара боқувваттар ва пурзўртар мепиндошт, лекин гуруснагӣ хотиранро парешон медошт; чизе ёбад, ки бихӯрад, дигар ғам надорад.

Дар ҷустуҷўи хӯрдани ба ҳар тараф менигарист, чашмаш ба алафи сабзии кӯҳи афтод: дигар ғам намонд; якҷанд бех сабзиро аз замин кашида гирифт, бо об шуста хонд, андак бӯи нофораи дошт, бо вучуди ин таъмаш гуворо буд; бо ин ҷанд бех сабзӣ нафсаширо ором дод ва боз ба роҳ даромад.

Ақнуи вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он чо ҳеч тахлуқа вайро дунболагирӣ намекард.

Роҳ ва манзараҳои Дарай Ниҳон ба чавони танҳоғарди мо хеле хуш омад; печу хамаи ин роҳи борику торик ба дилаш он қадар дахшат намеандошт; агарчи вай дар ҳар ҳамаи печи ин кӯҳсор деве ё парие ҳаст гуфта ғумон мекард, аз онҳо намеҳаросид, зеро, назар ба афсонаҳои шундидаш, ин девон ва париян ба олами ром шуда буданд ва напояндагони ба худро аз ҳар гуна тахлуқа ҳимоят мекарданд; ин чавон, ки гуреза шуда ба инҳо илтиҷо бурда омада истодааст, ҷаро таравад? Дур нест, ки дар наздиқӣ бо инҳо хешӣ пайдо кунад, яъне аз инҳо зан хоҳад ва домод шавад.

Аз роҳи тангу торик ба майдони фароҳу равшани дара баромад, ҳар ҷо-ҳар ҷо дарахтони арча (бурс) соя меандоштанд; ҷўйчаҳои оби мусаффо аз пой дарахтони қатори зебо равон буданд, сабзаҳои расида ва себарғаҳои дамида гӯё қоллини сабзе буданд, ки ба қанори ин ҷўйбор ва зери ин дарахтони қатор густирда шуда буданд; не, ин гулистоне буд, ки табиат барои сайру гашти ин чавони беҳонумони аз гулистон гул-гул мекукуфт ва ба дили худ.

— Ин аст боғи ман! — гуфт.

Чавон меҳост пеш равад, лекин бисёр монда ва кӯфта шуда буд, бинобар ин ба қанори санглохе нишаст, сару рӯи худро шуст. Гушту биниши худро аз хоку ҷанги роҳ пок кард ва ба ҳамин ҳол соате ба равшани об нигоҳ карда истод.

Об ҷун оина мусаффо буд; пас аз ором ёфтани лап — пише, ки

хангоми дасту рӯйшӯй пайдо шуда буд, чавон акси рӯи худро дар ин оби ойнамисол дид:

Хайрат!

Пеш аз ин ҳам чавон акси худро дар хонаи хӯчаини худ дар оина, ки зани он дар вақти мӯйбофӣ ба девор рост мемонд, дида буд, лекин дар он вақт рӯи худро пажмурда, чашмони худро афсурда ва ҳолати худро парешон ва пароканда ёфта буд.

Акнун чӣ?

Акнун рӯйаш чун себи рахш медурахшид, чашмонаш монанди ситорай сахарӣ нур мепошид, аз лабонаш аломати ширмонӣ ва хурсандӣ бо як табассуми бесабаб намоён буд: бар рӯи лаби болояш як хатти сиёҳ ба шакли камон кашида шуда буд, чун нек нигарист ин хат набудааст, балки нуктаҳои бисёр резаи сиёҳи ба ҳам пайвастаанд, ки дар назари аввал монанди хат намудор мешудаанд; дар ҳақиқат ин хат ғайб аст, ки «нукта» дар ғояти зебӣ буд ва бар рӯи лабе, ки аз таъсири шустан бо оби сард гулобиранг метофт, бисёр шинам афта да буд; ин мӯйлаби навдаида буд, ки чавон инро ба ҳеҷ чиз монанд карда наметавонист. Агар ин чавон як чавони дар мактаб ва мадрасаҳо хонда, ё ки пурдида мебуд, медонист, ки ин мӯйлаби навдаидаи худаш ба афшонӣ мушкине монанд аст, ки моникаламони Шарк бо қалами мӯн бар рӯи қоғази хитони абрешимӣ афшондаанд. Лекин вай ин гуна чизҳои сохтаре надида буд.

Шаклу шамоили чавон, ба назари худаш хеле зебо намуд, вай гуфта намедонд, ки ба сабаби наздик расиданаш ба диёри парӣён, сураташ ҳам ба сурати онҳо наздик шудааст.

Ҳисси чавонӣ, ҳаёлоӣ ширин, умеди оянда чавонро тамоман дар олами дигар андохта буданд, якбора ҷаста аз ҷой бархост ва лаб-лаби санглоҳ ба рафти об нигоҳ карда равон шуд.

Кучо меравад?

Ба ҷое меравад, ки зудтар дар он ҷо бо одамиёни паризод вохӯрад ва ба онҳо шиносо шавад, унсу улфат пайдо кунад, агар бахташ мададгор шавад, яке аз он духтарони паризодро роми худ гардонад, худаш ҳам бад нест; сару сурати худашро, ки хозир дар об дид, дарёфт, ки барои ба даст даровардани як духтар басанда аст... Бо ин ҳаёлотӣ ширин пеш рафта гирифт.

Нохост чиро дид? Хоб аст, ё ҳаёл?

Духтари парипайкари моҳсимоеро дид, ки ба лаби чашмае ништаста қадуи обқилини худро аз оби чашма пур мекунад.

Ин на хоб аст, на ҳаёл. Ин ҳақиқатест, ки ба пеш чашми худ дар рӯзи равнаги мебинад.

Аввал аз пеш рафта ибто карда, дақиқае чанд ба ҷой худ истод; боз ба худ андешид:

— Ин бахти ман аст, ки ба пешвози ман баромадааст. Ё ин ки ман ба вай рост омадаам, пас ибто кардан барои чист?

Боз пеш рафта гирифт, чашми духтар ҳам ба пай афтод ва ба андешаи кӣ будани ин меҳмони ноҳанда ба вай бо нигоҳи хайрат ме-нигарист; пас аз наздик омадани чавон духтар донист, ки вай инчӣ нест.

— Ҷу кистӣ ва аз кучо меояӣ? — духтар пурсид.

— Як каси мусофирам, аз Сари Ҷуй меоям, — гуфт чавон. Духтар аз ин ҷавоб дар хайрат афтод: — то ҳол аз Сари Ҷуй одамона козӣ ё шогирдешагони ҳоким меомаданд, аммо қиёфати ин чавон ба онҳо монанд набуд, пас кӣ бошад ва барои чӣ ба ин ҷо омада бошад?

Духтарак:

— Барои чӣ ин ҷо омадӣ? — гуфта боз пурсид.

— Ба паноҳи ту омадам!

— Ба паноҳи ман?

— Ҳо, ба паноҳи шумо ба паноҳи аҳли ин дара омадам.

— Магар гурса асти?

— Гурсаам гӯям ҳам мешавад.

Духтар қадуи оби худро бардошт ва хост, ки биравад, дид, ки чавони мусофир ба вай бо нигоҳи илтиҷо ва паноҳандагӣ менигарад, гуфт:

— Биё ба ҷой мо!

Чавон неву нестон карда наистод:

— Ҳуб, — гӯён аз дунболи ӯ равон шуд.

Чашму абрӯ, лабу даҳан, рангу рӯи ин духтар чӣ қадар дилрабо бошад, мӯи сиёҳи диловезаш, ки аз баноғушаш гузашта ба дӯшаш афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд.

Духтар тез мерафт ва дар сари ҳар чанд қадам ба дунболи худ нигоҳе карда гӯё аз ҳоли меҳмони худ ҷӯё мешуд.

Дили чавон ханӯз ба ин духтар банд нашула буд, лекин нигоҳҳои гоҳ-гоҳии он гӯё вайро ба тарафи худ мекашид ва ё ба дили ӯ тухми муҳаббат мекошид.

Ҳар ду хомӯш мерафтанд; оқибат дили чавон ба ин хомӯшӣ тоб оварда натавонист, хост, ки суҳане дар миён орад, лекин чӣ гуфта-нашро наметавонист, ба як духтари ношinos як чавони бегона чӣ ҳам гуфта метавонист? Бо андешаи бисёре ҳамин қадар гуфта тавонист, ки:

2. ШОМИ ҒАРИБОН

— Кадуи обро ман бардорам-чӣ? Ту монда шудагӣ барин менамӣ!

Духтар ба худ осори мондагӣ наметид, бо хисси духтаронаи худ пай бурд, ки мақсади ин ҷавон, аз ин суҳан, танҳо гап кушодан ва бо тақлифи хизмате хушомад гуфтан аст; духтар пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард, гуё бо ин табассум пай бурдани худашро ба мақсади вай маълум намуд ва гуфт:

— Не, монда намуштам, ман ҳар рӯз даҳ-понздаҳ бор об мекашам, аз пойпартоиҳоят маълум мешавад, ки ба сабаби аз роҳи дур омаданат, ҳули ту монда шудай.

Ҷавон дар зерӣ обу арақи хиҷолат монд, суҳане намеёфт, ки ба вай ҷавоб гардонад.

Боз хомуши сар шуд, пас аз чанд дақиқа ба манзил наздик расиданд.

Зане, ки дар он ҷо ба пеши оташдон истода буд:

— Гулнор! Тестар пой мон, қариб аст, ки аз беобӣ дег қафад, — гуфта духтаракро ҷег зад.

Духтар тез-тез пой партофта дар ду лақиқа обро ба пеши оташдон бурда монд ва ба дунболи худ баргашта нигоҳ кард, ки ҷавони мусофир яқчанд қадам дуртар истода ба тарафи худаш хайрон-хайрон менигарад.

— Чаро истодӣ? — гуфт духтаромадан гир! Ҷои мо ҳамин ҷост. (Ба занак, ки аз сари оташдон хеста ба оянда нигоҳ мекард) Ин мусофари ғариб ҷои рафтган надопштааст, ки ман ҳамроҳи худ овардамаш.

Занак:

— Хуб кардӣ, гардад очеш, — гуфта хушнудии худро маълум кард ва ба ҷавон, ки вай ҳам расида омада буд, нигоҳ карда:

— Биё, писарам, ин ҷо нишингуфта пӯстаки дар он ҷо паҳн карда шударо нишон дод.

— Номат чист? — занак аз ҷавон пурсид.

— Ёдгор!

— Ҳай-ҳай, номи хуб доштаӣ, — пас аз он ба духтараш нигоҳ карда:

— Зуд бош, модаговро аз ҷаро оварда ҷӯи, вақташ нагузарад, ман барои меҳмонат ширкаду мепазам, — гуфт занак.

Духтар рафт, дили Ёдгор ҳам аз паси он; афсӯс, ки Ёдгор ба ин хонадон нав омада ва ноҳолдон буд, вагарна ин ҳам ҳамроҳи духтар ба баҳонаи ёри додан ба вай барои овардани гов мерафт.

Камари кӯхро монанди хонаи шағолон кофта дар атрофаш аз сангҳои нотарошида деворҳо сохта болашро бо хасу хошук пӯшонда буданд. Дар пеши ин кулбаи кӯҳӣ рӯ ба рӯи ҳам ду пӯстаки паҳн карда буданд, ки ба болои яке аз онҳо Ёдгор ва ба онӣ дигараш як шахси дигар нишаста буд; дар миёни инҳо як дастархончаи шол ниҳн карда ба рӯи он як қорсон (табақи ҷӯбин) ширкаду ниҳода буданд, ки ҳар дуяшон бо як қошуқи ҷӯбини ҷойдорӣ ба навбат он ошро меҳӯрданд.

Дар он сӯтари ин кулбадар пеши оташдон як қорсони дигар ширкаду буд, ки Гулнор бо модари худ сари дуло нишаста, инҳо ҳам бо як қошук ба навбат меҳӯрданд.

Мардон ошн худро хӯрда тамои карда фотиҳа хонданд, Гулнор табак ва дастархонро бардошт, марде, ки дар рӯ ба рӯи Ёдгор нишаста буд:

— Писарам! Пурсидан айб нест, ту кучой астӣ ва чӣ тариқа ба ин тарафҳо афтодӣ? — гуфта пурсид.

Ёдгор дар ҷавоби ин шахс як қисми саргузашти худ ва падарашро кӯтоҳ карда ҳикоя кард, аммо бе иҷозати хӯчаин ба ин тарафҳо гузашта омадани худро пинҳон дошт, дар бораи ба ин тарафҳо омаданиш ҳамин қадар гуфт, ки:

— Ман, ки як фарзанди кӯхистон будам, ҳавони Сари Ҷуй ба ман нифорид, вақте ки падарам мурд, дар он ҷо ҳеч дилбастагиам намонд, қорё ёбам, ки шикамам сер шавад, ба ман бас аст, гуфта ба ин тарафҳо омадам.

— Агар ба як лаб нон, — гуфт мард, — ва ширу ҷуғрот қаноат кунӣ, дар ин ҷо ба хубӣ умр мегузаронӣ, аммо пайдову пасандоз қарданат мумкин нест; дар ин ҷо бойҳои қалон, ки ба музл ятим нигоҳ доранд, қаманд, баъзе қасони сермол бошанд ҳам, мувофиқи худ дастёр доранд. Лекин баъзе одамони танҳоаст хастанд, ки ду сар, чор сар мол дибон ёфт шавад, молҳои худро ба пода месупоранд; агар ту хоши кунӣ, фардо ман молҳои ҳамин қисм одамҳоро ғундошта ба ту месупорам, ту меҷаронӣ, ҳар қадоми инҳо ба қадри ҳол ягон нон, ё ягон қоса ош меҷаҳанд, ки бо ҳамин ту зиндагонӣ мекунӣ.

Ёдгор ба ҳаёлот фуру рафта буд, магар ўро кӯфти роҳ ё ҳаёли Гулнор ба ин ҳол водопшта буд, ки мард гумон кард вай он қадар ба суҳанони худаш диққат надорад:

— Хуб, ҳолс ту аз роҳи дур монда шуда омадаӣ, ман ҳам нав аз

кор омадам, ин маслихатро фардо мекунем, хозир зудтар хобидан даркор аст: пӯстакро бардошта бие! — гуфта мард пеш даромад ва чанд қадам дуртар аз кулбаи худ рафта ҷосро нишон дода, гуфт:

— Писарам, пӯстакро ин ҷо андохта бихоб, нагарс, ки ман ҳам дар пеши хона меҳобам, агар хавогир кашӣ, амаки Рустам гуфта фарёд кун, ман ҳозир мешавам.

Мард ҷои хоби Ёдгорро муайян карда, худ ба пеши зану дуктараш омада бихобид. Пас аз панҷ дақиқа садои хуррокии ӯ ба гуши Ёдгор расидан гирифт.

Аммо Ёдгор чӣ? Магар мумкин буд, ки ӯро хоб барад, магар мумкин буд, ки осуда бошад? Магар мумкин буд, ки як ҷавони аз падараш, аз модараш ва аз ватанаш ҷудошуда, дар як кӯхсори бегонае, ки дар ин ҷо ба ҷӣ тарз зиндагонӣ харданаш ҳауз маълум нест, осуда бихобад?!

Ба Ёдгор як ҳолати бисёр аҷиб рӯй дода буд, ки ин ҳолат ӯро ҳеч осуда намегузашт: вай меҳост, ки имшабро пеши Гулнор гузаронад, бо вай сӯхбат кунад, гӯяд, шунавад ва барои ояндаи худ аз вай маслиҳат ҷӯяд, ҳар чизеро ки вай савоб бинад ва салоҳ донад, ба ҳамон амал кунад... аммо ин мужассараш набуд; духтар, пас аз он ки вайро бо худ то пеши модари худ овард, дигар аз ҳоли вай ҷӯё нашуд.

Ёдгор оқибати кори худро меандешид, ҷӣ шудани пешомади худро намеёфт, вай ба дили худ мегуфт:

— Аз рӯи сухани амаки Рустам ин ҷо ба хубӣ умр мегузаронам, аммо агар Гулнор, монанди ҳаминпаба, дигар аз ҳоли ман ҷӯё нашавад, ин зиндагонӣ он қадар хуб намешавад.

Ёдгор ҷун сари калобаи ояндаи худро наёфт, ба саргузашти худ як назар андохт: саргурез шудан аз Кулоб, афтодан ба дастӣ дуздон, мурдани модар, хизматгории Азимшоҳ, қарздорӣ бесабаби падар, гуссамаргии он, видои воласини сари хоки падар, гурехтан ба тарафи Дараи Нихон... монанди як тасмаи кино ягонягон, лекин ба зудӣ аз назараш мегузашт.

Ҳамаи инҳо гӯё як хоби ҳавлноқ буд, ки Ёдгор дида буд, вагарна садаи натавонад, ки ба ин ҳама фалокат ва машаққатҳои ҳақиқӣ тоб овард.

Воҳӯрдан ба Гулнор...

Дар охири ин тамошогоҳи ҳаёли, як манзара меомад, ки вай хоб набуд, ҳаёл набуд, балки ҳақиқат буд, як ҳақиқат буд, ки ба вай Ёдгор дар белорӣ рост омада буд, ин як бедории масъудона³⁴ буд, ки баъд аз дидани хобҳои парешон рӯй дода буд; дидани рӯи дилдорон Гулнор ва шунидани суханҳои меҳромез аз он лаби шакарбордар

ҳақиқат дар як рӯзи фирӯз ва дар як соати масъуд буд. Ҳайфо, ки ин рӯзи фирӯз дер наояд ва он соати масъуд дароз нақашад, вақте ки Гулнор ӯро оварда ба модар ва падари худ шиносо кард, дигар аз ҳоли вай ҷӯё нашуд, монанди он ки ин гуна касро ба умри худ ҳеч надида бошад, ба тарафи ӯ дигар нигоҳе ҳам наандохт; агар ин беилтифоти ва номехрубонӣ давом кунад, вай ба ҳоли Ёдгори бекасу бесӯй!..

Ёдгор ғазалеро, ки падараш дар зактҳои ғамзадагии худ меҳонд, дар ҳавои «Шабҳои хитрон» ба сароидан даромад:

Ғарибонро кӣ мепурсад,
Дар ин шомӣ ғарибона?
Тамоми халқ бепарво,
Тамоми мулк бегона.

Сарам ҷун ҷарх мегардад,
Танам ҷун бед мелазад,
Дилам ҷун кӯра месӯзад,
Дар ин шомӣ ғарибона.

На мулкам ҳасту не молам,
На кас пурсад зи ахлолам,
Зи шаб то рӯз менаолам
Дар ин кӯхсори бегона.

Ёдгор гумон дошт, ки ҳамаро хоб рабудаст, бо вучуди ин бисёр ба охиштагӣ замзама мекард ва эҳтиёт менамуд, ки касе нолашро нашунавад ва гумонаш ҳам ин буд, ки ғайр аз санге, ки дар зерӣ сараш пихода буд, фарёди беовози ӯро касе нашунидаст.

Лекин дар воқеъ ин гуна набуд; дар миён як шахси бедори дигар ҳам буд, ки ҷашму дилашро ба тарафи Ёдгор баста буд; харчанд ки ин шахс ба сабаби дурии ҷои хоб ва торикӣ шаб дар хар даҳқа даҳ бор аз ин нахлу ба он нахлу гаштани Ёдгорро наметид, вайро ба ҳамин ҳол ҳис мекард.

Ҳамаи инҳо «нолаи шаби хитрон»-и ғарибонаи Ёдгорро шунд, гумонаш ба яқин бадал шуд ва донист, ки мурғи бегонаи навомиъ зада шудааст, ҳатто нимбисмил гардидааст.

Ин шахс Гулнор буд.

Вақте ки ин ду ҷавон Ёдгор ва Гулнор, бо ҳам рӯ ба рӯ шуда буданд, монанди ба ҳам расидани ду сими рӯ ба рӯи электрик дар миё-

на шўлаи муҳаббат афрўхта буд. Ёдгор ба Гулнор чӣ қадар майлон карда бошад, ин ҳам ба он ҳамаи қадар моил шуда буд, лекин оташи ҳаҷрон ба Ёдгор, ба дигар ғамҳои вай зам шуда, зудтар асари худро нишон дод, вай ба сузу гудоз афтод; ҳамаи ки Гулнор нолаи дилхаришро ўро шунид, вай ҳам бетоқат шуд, агар дар пеши падару модари худ намебуд, ин ҳам бо вай ҳамовоз шуда менолид, ҳайфо, ки ба дам задан маҳол надошт; дилаш тангӣ мекард, аммо нафаси саҳтгар канида наметавонист; дарунаш месўхт, аммо охи сард бароварданаш мумкин набуд.

3. БАДЕҲАҒЌЌЌ

Айёми тобистон, офтоби ҷаҳонтоб бар болои сар рост баромада, кўху биебонро баробар равшан ва гарм намуда буд, лекин ҳарчанд нимрўзии тобистон бошад ҳам, ҳавои кўҳсор монанди айёми баҳор миёна ва фораи буд; кабкҳои дарӣ гоҳо бар тега ва гоҳо дар камар сайру гашт менамуданд; мургони хушилон бар шоҳҳои дарахтони кўҳӣ нишаста нағмасароӣ ва ғазалҳои мекарданд; чўйчаҳои оби соф, ки аз фарози кўҳ ба нишеб аз санге ба санге ҷастухез карда мефуромаданд, аз шилдир-шилдири оҳангдори худ бо мургони нағмагироз ҳамовозӣ мекарданд; гўсфандон дар хоби ноз; бузюлагон дар таку тоз; чўпонбачагон дар давидан; охубаррагон дар рамидан; хуло-са ҳар кас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодмон буд.

Чўпонон ва подабонон гала ва рамаҳои худро, ки аз аввали пагоҳ то нимаи рўз ҷаронда сер карда буданд, дар камарҳои соярав оварда ба истироҳат гузоштанд ва худҳои онҳо ду-ду, чор-чор ба ҳар гуна бозӣҳо: найнавозиҳо, ғазалҳоиҳо ва бадеҳағўиҳо машғул шуданд.

Яке шаҳд канида мегуфт:

Ёри ман дар хона, ман дар кўҳ афгон мекунам,

Сангро аз нолиши ҷонсўз полон мекунам!

Пеши ҷашма менишнам дар ҳавои ҷашми ӯ,

Ҷашмаро бо оби ҷашми худ хурўшон мекунам!

Дигаре мегуфт:

Дил хуш асту гул хуш асту хониши булбул хуш аст,

Хониши булбул хуш аст, аммо ба пеши гул хуш аст,

У дар он ҷо, ман дар ин ҷо нолаҳо дорам зи ҳаҷр,

Кай тавон гуфтан маро аз нолиши худ дилхуш аст.

Танҳо Ёдгор ба ин давраҳо ҳамроҳ набуд, вай гала ва гўсфандонро, ки Рустам аз ҳар дар гундошта барои чаро ба дастӣ ў супурда буд, баъд аз сер кардан онҳоро дар камаре хобонд, худ дар зерӣ дарахти арча ба лаби ҷашмае, ки биебон ба сусти равон мешуд, нишаст ва наи чўпонони худро ба даст гирифта найнавозиро сар кард; ҳар нақш ва ғазалро, ки чўпонони дигар меҳонданд, Ёдгор ҳавои онро бо най адо мекард; хусусан ҳавои байти:

У дар он ҷо, ман дар ин ҷо нолаҳо дорам зи ҳаҷр,

Кай тавон гуфтан маро аз нолиши худ дилхуш аст» -ро биебон дилхашона адо кард.

Магар мазмуни ин байт ба ҳасби холи худаш рост омада буд, ки нас аз хомўш гаштани дигар хонандагон ҳам худӣ он байтро гашта-баргашта шаҳд канида меҳонд ва боз ҳавояшро бо най адо мекард.

Вақте ки аз ин нолаҳои беҳосил дилгир шуд, найро ба як тараф партофт ва худ охи ҷонкӯҳе канида, ба рўи саба ва себарга ёзида ҷашми худро пўшида ба ҳаёлот фуру рафт.

Лекин ҳоло ҳаёлати вай мисли пештара парепон ва пароканда набуд, ҳоло аз гузаштаи худ камтар ёд мекард ва аз оянда ҳам биебон андеша надошт; умргузаронии ҳарўзааш ҳам бад нест: бо ёрмандии Рустам ҳоло вай як подабон аст, 20-25 сар гов ва гўсфанди аз ҳар дар гушударо ҳар рўз ба чаро мебарад, «они ҳалол, нони ҳалол»-е, ки соҳибони мол мегиҳанд, барои хўроки ҳарўзааш басу зиёдатиш; ширу ҷурғоту дўғ бошад, чӣ қадар хоҳад, ҳамаи қадар тайёр аст. Ду-се моҳ аст, ки дар ин дара умр мегузаронад, ҳар чӣ аз дунболагирини Азимшох ҳам ҳеч ҳатаре рўй налӯдааст; бинобар ин гуфта метавонист, ки як дараҷа хушбахтона умр ба сар бурда истодааст.

Ҳоло ҳаёлати вай танҳо ба як тараф, ба як ҷоба Гулнор банд буд; он майлонҳое, ки ба тарафи вай дошт ва пештар як ҳавову ҳаваси мукаррарин ҷавонӣ шумурда мешуд, ҳоло ба як ишқи ҷонсўз, ба як муҳаббати заволиноназир бадал шуда буд; хусусан илтифотҳои ниҳонӣ ва дилчўйҳои пурмеҳрубонии Гулнор оташи ишқиро дубо-ло карда буд, лекин бо ин ҳама ҳанўз ин муҳаббатро, гайр аз забони ҳол, дигар воятае изҳор накарда буд ҳанўз Ёдгор ишқи худро ба Гулнор рўйрост нагуфта ва Гулнор ҳам майли худро ба Ёдгор ба забон наёварда буд.

Ёдгор меҳост, ки акун дарди дили худро ба вай фонофтош гўяд, аммо андеша мекард, ки вай чӣ муомила мекарда бошад? Агар хуш қабул кунад, чӣ хубу чӣ нағз, аммо агар рад кунад?

— Вой ба ҳоли ман! — Ёдгор мегуфт, — дар он сурат ҳамаи умедҳо ба нағмедӣ ҳамаи ҳаёлиҳон ширин ба талхкомӣ ва ҳамаи муҳаббат ба

хасрат бадал хоҳад гирдид. Дар он ҳол зиндагӣ бисе душвор хоҳад шуд...

Ёдгор имрузҳо хоҳ най навозад, хоҳ нақш гуяд, хоҳ молқуро ба чаро барад, хоҳ нишинад ва хоҳ хобад, бо ин ҳаёлот ва бо ин андешаҳо машғули мекард.

Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ёзида чашми худро пӯшид, ин ҳаёлот аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт; гоҳ ба дили худ мегуфт:

— Ҳар чӣ бодо бод, имрӯз дарди дили худро меғӯям.

Гоҳо андеша мекард, ки:

— Ҳоло сабр карданам даркор аст, то ишорате аз тарафи худӣ вай шавад.

Дар ин асно як сангчаи бисёр хурде аз ҳаво омада ба сари синаи Ёдгор расид, якбора чашми худро кушод, бе он ки сари худро бардорад, ба гирду пешии худ назаре андохт ва боз чашм пӯшида ба хилватхонаи ҳаёлотӣ худ рафт; сангчаи дигаре омад, боз аҳамият надода аз ҷой наҷубид. Бори сеюм сангчаи қадре калонтар омада ба қано-раш афтод, Ёдгор яқин кард, ки касе ба вай шӯхӣ мекунад; аз ҷой хест ва ба ҳар тараф бо диққат чашм андохт, дид, ки дар пешии дарах-ти чормағзе як одам менамояд, аммо кӣ будани ӯро надонист; барон дастгир карда танбех додани ин шӯхикунандаи мавҷепошинос, ки бо як-ду шӯхӣ бечои худ хонаи ҳаёлотӣ ширинашро зеру забар кард, барҷаст ва ба тарафи ӯ давид.

Ёдгор вақте ки ба дарахти чормағз наздик расид, шахси нуҳуфта ба ҷои он ки гурезад, якбора аз паси дарахт баромада гӯё, ки Ёдгорро тарсондан меоҳад:

«Ваҳ!» — гуфта худро ба тарафи вай андохт ва аз ду банди дасташ бо дастони нозуки худ маҳкам гирифт.

Ин дастони нозуки нармин, чунон дасте буд, ки ба маҳзи расиданаш, дастӣ ҷузурӣ гирои Ёдгор суст шуд.

Ин дастҳо, дастӣ нозуки нармини Гулнор буд.

Ёдгор ҳақиқатан тасвида буд, аз ин шодин ногаҳонӣ ва аз ин баҳ-ти фирӯзе, ки аз ғайри чашмдоштӣ нахост ба вай рост омад, наздик буд, подимарг шавад; боз гумон мекард, ки дур нест он ҷӣ мебинад, хоҳ бошад, бинобар ин, беихтиёр, дастони худро аз дастӣ Гулнор кашида гирифта чашмони худро молида дидани шуд. Лекин ин мӯяссараш нашуд: дастӣ Гулнор, ки бо вучуди нозуки ҷун сими электрик ба дастонаш печида ӯро тамомиан аз қувват барозарда буд, сар налод ва гуфт:

— Магар шӯхӣ ман ба ту саҳт расид?

— Худо накунад, ки шӯхӣи ту ба ман саҳт расад, — гуфт Ёдгор, — лекин ман ҳанӯз гумон надорам, ки ин давлат ба ман ба бедорӣ рӯй дода бошад, ҳанӯз метарсам, ки ман хоб дида истода бошам.

Гулнор (бо ишвабозӣ):

— Магар маро ба хоб бинӣ, метарсӣ?

Ёдгор ҳазро ба чиддӣ гардонда:

— Бисёр чағирӣ макун, ба дили сӯхтаи ман намақоб мазан!

Гулнор бо нозу гурури маҳбубӣ гул-гул шукуфта:

— Чаро дили ту сӯхтааст? — гуфт.

— Агар ҳоло ҳам боварӣ надорӣ, даст ба синаам расонда бин.

Гулнор дастӣ чапи Ёдгорро сар дода, дастӣ ростӣ худро ба рӯи синаи вай расонид.

Лекин ҳудаш чунон беҳуд шуда буд, ки қариб буд синаи худро ба синаи вай расонад; бо вучуди ин худдорӣ карда:

— Воҳ, воҳ! — дастам сӯхт, — гӯён худро ба шӯхӣ зада якбора дасташро аз сари синаи вай кашид.

Акнун Гулнор ҳам аз ҳол рафта буд, бе он ки дастӣ ростӣ Ёдгорро сар диҳад, чун сархушони зиёдтар нӯшида, қалавида-қалавида ба зерӣ дарахти арча рафт ва дастӣ Ёдгорро сар дода ба дарахт таъя карда ниҳаст. Ёдгор ҳам дар рӯ ба рӯи вай ҷой гирифт, дақиқае чанд ба комӯшӣ гузашт, лекин на Ёдгор аз Гулнор ва на ин аз вай чашм намекирданд ва гӯё ки ду дилдода «чашмақбозӣ» карда қуввати чашмони худро меозмуданд.

Гулнор ин сӯҳбати комӯшонаро вайрон карда гуфт:

— То кай «чашмаки ман, чашмаки ту» карда менишинем? Биё як ғазал хон ва ё нақше гӯӣ.

— Ман ғазал хонда наметавонам, агар ту хони, аз ту омӯхта ман ҳам меконам.

— Ғазал намендонӣ?! Ҳо, дурӯғгӯӣ! Навақар дар ин ҷо кӣ ғазал ме-хонд?

— Ман намендонам, ту гӯӣ кӣ мехонд?

Гулнор як сангчаро аз замин гирифта ба тарафи Ёдгор андохта:

— Ана ҳамин «кӣ?»-гуяк мехонд! — гуфт.

— Баъд аз омадани ту ҳамаашро фаромӯш кардам, акнун агар ту ғазалхонӣ кунӣ, ман ҳам ба ёд оварда ғазали худро меконам.

— Набошад, биё, бадеҳагӯӣи мекунам.

— Хуб, ман суҳанҳои худатро бадеҳа карда меғӯям.

— Қадом суҳанамро?

— Ана шунав!

— Гушам ба ту!

— Чашмаки ман чашмаки ту,
Чашмаки пурхашмаки ту,
Чӣ мешавад ба сӯи ман,
Ғамза кунад чашмаки ту.
Гулнор як сангчаро ба Ёдгор андохта:
— Ҳа, тӯхматчӣ! Ман ба ту кай хашм кардам?
Ёдгор:
— Гапро нагурезон, гӯй навбататро!
Гулнор:
— Даррав меғӯям, лекин агар ту ҷавоб дода натавонӣ, аз ҳамин дарахт як химча гирифта ба поят садта мезанам.
Ёдгор:
— Ухӯ, «хокими Сари Ҷӯй» ин ҷо будааст-қу; хуб, навбататро гир, агар ман нагавонам хар чӣ мекунӣ, кун.
Гулнор Ёдгорро бо ин гуна гапҳо машғул карда ба дили худ ғазал бофтани мешуд, лекин ҷизе ба хотираш намерасид, бинобар ин гуфт:
— Ту боз як бори дигар байги навакак хондаатро хон ва аз ман ҷавоб шунав.
Ёдгор сар кард:
Чашмаки ман чашмаки ту,
Чашмаки пурхашмаки ту,
Чӣ мешавад ба сӯи ман,
Ғамза кунад чашмаки ту.
Гулнор:
Дастаки ман, дастаки ту,
Дастаки наврастаки ту,
Чӣ мешавад ба гарданам,
Ҳалка шавад дастаки ту.
Ёдгор:
Рӯяки ман, мӯяки ту,
Мӯяки хушбӯяки ту,
Чӣ мешавад ба рӯякам,
Шаdda шавад мӯяки ту.
Гулнор бо шундани ин ду байт ба мӯи худ як даст расонда монд, аммо дар ҷавоб ҷизе ба хотираш нарасид, бинобар ин бадехағӯиро ба роҳи дигар гардонданӣ шуда гуфт:
— Ёдгор! Ту «Шоҳдӯхтар»-ро медонӣ?
— Ҳо, шоҳдӯхтарро ман надонам боз кӣ медонад?
— Донӣ, гӯй!
— Шоҳдӯхтар худӣ ту-дия!

— Шӯхиро мон, ба ростӣ меғӯям, ғазали «Шоҳдӯхтар»-ро медонӣ ё не!
— Медонам.
— Биё, хардӯямон ғазалро бадеха карда мехонем. Ёдгор:
— Бисёр хуб, — гуфта сар кард:
— Шоҳдӯхтар, шакардӯхтар, шоҳи дӯхтарон,
Абрукат ба ман бинму* шавум бар ту ғулом!
Гулнор:
— Абрукам чӣ мебинӣ, ёри бадгумон!
Дар бозор ўсма надидӣ? Ин ҳам мисли ҳамон.
Ёдгор:
— Шоҳдӯхтар, шакардӯхтар, шоҳидӯхтарон!
Чашмакат ба ман бинму, шавум бар ту ғулом! Гулнор:
— Чашмакам чӣ мебинӣ, ёри бадгумон!
Дар бозор сурма надидӣ? Ин ҳам мисли ҳамон.
Ёдгор:
— Шоҳдӯхтар, шакардӯхтар, шоҳи дӯхтарон,
Рӯякат ба ман бинму, шавум бар ту ғулом!
Гулнор:
— Рӯякам чӣ мебинӣ, ёри бадгумон!
Дар бозор кулча надидӣ? Ин ҳам мисли ҳамон.
— Ёдгор, Ёдгор... ўв, Ёдгор!
Ин овозе, ки паси сари Ёдгор, аз 30-40 қадам дуртар омад, сӯхта-ти гарму сӯзони ин ду дилдодаи ҷавонро вайрон кард. Ин овоз гӯё косаи оби сарде буд, ки ба деги ҷӯшон рехта якбора ҷӯшиши вайро фурӯ нишонид.
Ёдгор бо дили нохоҳам, аз ҷои худ хеста, ба тарафе, ки овоз аз он ҷониб омада буд, нигоҳ кард, дид, ки ҷӯшонбачагон дар пастҳамие истода ханда мекунанд.
Касе, ки Ёдгорро ҷег зада буд, гуфт:
— Агар гап назанем, то бегоҳӣ ҳам бадехағӯии шумо ба поён намерасидагӣ барин менамояд; мо кайҳо молҳои худро ба ҷаро бурдем, молҳои ту ҳам худ ба худ хеста ба чаридан рафтанд, зуд бие, аз онҳо хабардорӣ кун!
Ёдгор:
— Хуб, ҳозир меравам, — гуфта ба вай ҷавоб дод ва мехост, ки боз нишаста «Шоҳдӯхтар»-хонӣ кунад, Гулнор гуфт:
— Ақиқун бас, ҳоло хело шармандагӣ; шуд, ман барои бурдани модагови навзо омада будам, ки дар нимрӯзи ҷӯшида бачаашро макконам, намедонам ба ин қадар дер монданам оҷаам чӣ меғуфта бошад?

Гулнор хар ду бадехагүй кардаанд, бачагони дигар хам ба шундани бадехагүйи онхо машгул шуда молхоро то гашти рӯз ба чаро набурдаанд.

Гулнор нону дастархонро бо як корсон дуг оварда ба пеш оксакол ва падари худ нихода рафт.

Оксакол пас аз дур шудани Гулнор ба Рустам гуфт:

— Духтарат акнун калон шудааст, аз пасу пеш ба вай дахан зада истодаанд. Хамрохбой хаёл дорад барои писари худаш пурсад; ба фахми ман агар бой кас фиристонд, не нагуфта чавоб доднат даркор аст; бой одами давлатманди бобарака аст, бо вай хеш шави³³ хурсанд мешави, мувофики табъат оруву хавас мекунад, махр медихад, обрӯй мекунад.

— Таждир медонад, — гуфт Рустам, — холо ман нияти духтарбарорӣ надорам, бечора модараш яккадаст аст, худаш пир шудааст, бештарини корхон зӯри рӯзгорро Гулнор мекунад; барои худам хам дар корхон дехонӣ хамин Гулнор дастерӣ мекунад. Агар инро хам бароварда фиристонам, тамом бекас шуда мемонем. Агар тақдиру насиба рафта бошад, ман ният дорам, ки ягон чавони қобил ёфта хонадомод кунам, то ки як фарзандам ду шуда дар вақти пиронсолгии мо ба мо дастерӣ кунад.

— Духтари қадрасро, — гуфт оксакол, — ба умеди як домоди қобил ёфтан дар хона ингоҳ доштан, ё ўро ба ихтиёри худаш гузоштан харгиз дуруст нест; харчанд худи вай покдоман ва бонамус бошад хам, дахани бадгӯро бастан душвор аст. Албатта, хануз ту нашунидай: хар рӯз дар чарогоҳ ба пешии ин чавони мусофир рафтани духтаратро ва бо хам бадехагүйи кардани онхоро холо хам хеле гап кардаанд. Агар зудтар пешии ин корро нагирӣ ва духтаратро ба касе номзад карда дахани мардумро набандӣ, рости дуруғ хикоятхо бофта ба муфт бадном ва бепардааш мекунад. Агар ман донам, ки ту Гулнорго ба ин чавон долани хастӣ, чизе намегуфтам, лекин ман якин медонам, ки ту ин корро нахоҳӣ кард — духтари тул барини худатро ба як мусофири бепову сар бароварда нахоҳӣ дод. Боз ба дилат сахт нарасад, ман ин суханхоро ба ту дар оёни гап аз рӯи ёру бародарӣ гуфтам ва мақсадам барои ту як домоди мулкдори асбоддор ёфта дода, турсурсанд ва духтаратро хушбахт кардан асту бас. Ба фахми ман аз писари Хамрохбой хубтар ва бобтар домод намеёбӣ. Ту хуб фикр кун, бо занат маслиҳат кун, аз хама пештар духтаратро аз хам-гап шудан бо ин мусофирбача боздор. Фардо боз ман ба пешии ту меоям, — гуфта оксакол пай кори худ рафт.

— Чӣ метӯяд, агар сабаб пурсад бадехагүй кардам гуй, мон-дия!

— Як гуфта бинам-чӣ? На ин ки вай кампир мӯйхоямро канда нагирад. Тез бош, говро оварда дех, ман гирифта барам.

Ёдгор паси овардани гов рафтани молхон дигар вай ба умеди пешии баст, бо вучуди ба чаро рафтани молхони худаш нагуфта дар он чо монда чан навзоди худ рафтани, бо онхо хамрох нагуфта дар он чо монда будааст; хамин, ки Ёдгорро дид, худи гов «ху-ху» гуфта пеш омадан гирифт. Ёдгор говро оварда ба дастии Гулнор супурд:

— Бокиминдаи газали «Шоҳдустар»-ро фардо мехонам, фаромӯш накуи! — гуфта паси молхон худ рафт.

Гулнор хам:

— Агар имрӯз очаам чанчол накунад-дия, — гуфта говро пеш андохта ба тарафи хонаи худ шитофт.

4. ХИЧРОН

— Рустамбой! Як коса дуг биёр, аз сари хирман ташна монда омадам, хамаи молхон ман аз чӯш монданд, — гуфта оксакол дар пешии кулбаи Рустам омад.

Рустам барои нишастани оксакол шолчаеро ба зерии дарахти арча паҳн карда:

— Гулнор, нону дуг биёр, — гуфта ба духтараш дастархон фармуд.

Оксакол аз писари худ шикоят сар карда гуфт:

— Чавонмарги Пўлот чанд гох аст, ки бо молхо дуруст нигоҳубин намекунад, бузу гўсфандон як мох шуд, ки аз шир мондаанд, модатров бопад, бо вучуди ин ки аз зоданаш шаш мох нагузаштааст, як халта шуд, ки шираширо хушк кард; худам бошам, аз паси чанчолу хархашан мардум овор; агар аз кори мардум фориг шавам, ба болон киштукор меравам. Агарчи бештарини заминхон обиамро ба чорикор ва пачяккор супурдам, боз худам хабардорӣ накунам, кор пеш намеравад. «Чашми сохиб дору» гуфтаанд, ки бедарак нест.

Рустам:

— Магар Пўлот хар рӯз молхотро ба чаро намебарад?

— Мебарад, лекин аз рӯи шундидам, як давр занонда зуд ба сояи цон межобонад ва худ бо бачагони худсар шухию бозӣ карда мегардад. Аз бозе, ки хамин бачаи мусофир, ки холо подабонӣ мекунад, ба дара омад, бештарини бачагон дар пай бозии шухӣ афтода аз Парвариши молхо бисёр бепарво шуда рафтанд. Писари Хамрохбой хикоят мекунад, ки Ёдгор хар рӯз ба лаби чашма нишаста найнавозӣ мекунад, бачагони дигар ба вай сомет мешаванд. Дирӯзи озод Ёдгор бо

Пас аз ин сӯҳбат толеи Ёдгор дигаргун шуда буд, дигар ба вай муяссар нашуд, ки бо Гулноб ба пешни падару модараш ва дигарон ҳамташ шавад; фардои он рӯз вақте ки Ёдгор ба одати харрузааш барои ба пода гирифта бурдани молҳо омад, Рустам ба вай гуфт:

— Бача! Молҳои маро баъд аз ин ба пода бурдан ҳоҷат не, хасу хошоке, ки худам аз сари кишт меорам барои инҳо басанда аст, бирав паси кори худ!

Осмон ба сари Ёдгор фуру рафт, лекин чӣ чора? Сари бетана шуда аз пешни Рустам хеста рафт. Рустам пас аз рондани Ёдгор ба духтараш:

— Гулноб! Акнун ту калон шудай, худо бахтатро сафед кунад, пас аз ин бо ҷавони бегона ҳамташ шуданат дуруст нест, — гуфта монд.

Акнун рӯзи хичронрӯзи ҷонсузи хичрон сар шуда буд; ин хичрон, ки пас аз умеди висол рӯй дод, ба дар ду тараф ҳам таъсири бад кард, лекин ҳар ду тарафро ҳам бе он, ки шӯълае намоён кунанд, ба ҷуз қаҳудвор дарун-дарун сӯхтан чорае набуд.

Як ҳафта бо ин ҳол гузашт, дар муддати ин як ҳафта ин ду дилбохта яқдигарро надидаанд; ин як ҳафта дар назари ин хичронзадагон аз як сол ҳам дарозтар менамуд; ин, як сола буд ки рӯз надошт; ин як шаби торикӣ дарози навамедӣ буд, ки субҳи умеди ба поёнаш на менамуд.

Пас аз он ки хабари номзад шудани Гулноб ба писари Ҳамробой овоза шуд, Ёдгорро дигар тоқат намонд; ин буд, ки молхоро ба чаро сар дода худ дар пастҳамие дар сари роҳи Гулноб нишаст, бе он ки ин ҳаракати худро ба касе фаҳмонад, Гулнобро бо тӯяш «муб-эрак-бедӣ» кард ва худ ҳам аз он ҷо бандӣ ва дастгир шуда рафт.

5. ҶОИДАИ АЗОНӢ

Дар ҳавлии Азимшоҳ асоби зиёфат омода ва дастархон бо неъматӣ алвон ораста буд. Дар пешгоҳи шаҳсуфае, ки аз ин пеш як бор дида будемаш, домолло имоми маҳалла, дар як тараф оқсакол ва дар тарафи дигар Алимардонбегӣ ясаул менишастанд; худӣ Азимшоҳ поёнтар аз инҳо нишаста ҷой мекашид ва меҳмононро пай дар пай ба ҳурдани нуклу наво тақлиф мекард.

Гули сари сабади маҷлис Алимардонбег буд, вай чи гуна ба Дарраи Нихон даромадан ва чӣ корномаҳо нишон додани худро ва чӣ гуна ба даст даровардани ҷулони гурезаро шарҳҳо дода ҳикоя мекард. Ясаул дар аснои сӯҳбати худ муқобил баромадани як духтари

соҳибчамолро, дар миёнаи Ёдгор ва ӯ алокаи муҳаббат буданро нақд карда хусну ҷамолӣ духтарро таъриф намуд.

Домолло имом ба шумидани ин таърифи духтар обҳои аз даҳонаш рафтaro бо лаби худ лесиди-лесиди гуфт:

— Ҷаноби амирбоб гӯед-ҷӣ, бегӣ!

Ясаул:

— Аз вай ҳам як лой зиёдтар, ман гумон мекунам, дар ӯрдаи ҷаноби амир ҳам ин гуна духтари зебо камтар ёфт мешудагист.

Домолло имом:

— Ба як тир ду сайдро мезадед намешуд?

— Баъзе мулоҳизаҳои сипоҳигарӣ маро аз ин фикр боздошт, ман ниҳат доштам, ки ин духтарро хушӣ ба хушӣ ба даст дарорам, лекин ҳозир ба вай толиби бисёр баромад, вақте ки ман ин духтарро ба ҷаноби мир таъриф кардам, он кас даҳан зада монданд; албатта, дар пешни он кас барои худ даҳан кушодани ман беодобӣ мешавад.

— Хуб, ҳозир гурезам, — гӯён Азимшоҳ ба гап ҳамроҳ шуд, — дастгир шуд ва гумшудаам ёфт шуд, акнун чораи аз ин рӯёндани ҳаққи худамонро андешиданиамон даркор аст.

Домолло имом:

— Ин бача на дар ин ҷо ва на дар Кӯлоб пой мемондагӣ ҷой надо-рад; агар як роҳ ёфта нашавад, хизматонаи ҷаноби ясаул ҳам месозад.

Азимшоҳ:

— Хизматонаи ин шахс дар тоқчаи аъло аст, гап ба болои ҳаққи ман аст, албатта, ман ҳам аз ин ҷавон пул тамаъ надорам, зеро пул дода натавонистани ӯро медонам, коре шавад, ки якчанд сол хизмат карданро ба гардан гирад, ба ман киёна.

Ясаул:

— Дар ин бора худӣ шумо чӣ андеша доред?

— Ман фикр мекунам, ки Азимшоҳ мегӯяд, — аз ҳабс кунанда мондани ин ҷавон ва ё аз фиристодани он ба зиндони Бухоро ҳеч муруд ҳосил намешавад; агар бо ризову рағбати худ ба гардан наги-рад, ё нагарсад, аз хизмати ин ҳам фоида бурда намешавад, зеро то кай ман дунболи инро гирифта мегардам, имрӯз набошад, фардо боз мегурезад меравад, бинобар ин ба фаҳми ман аввал ӯро бо ҳабси умрӣ, бо зиндон ва қанахонаи Бухоро ва бо дору манори ҷаноби амир тарсондан даркор аст, ин хизматро худӣ шумо (ба ясаул хитоб карда) ва оқсакол карда метавонед; аз роҳи дигар ӯро бо гӯру киёмат, бо азоби охират тарсонда, ба хизмат ва адои қарз моил кардан даркор аст, ки ин корро ҷаноби домолло метавонанд.

Домулло дасти худро бар сина монда:

— Ба чашм! — гуфт.

Ясаул:

— Хуб, хизматона ва дигар харочотхоро ки медихад?

— Аз хизматона ғам нахуред, — гуфт Азимшоҳ, — лекин барои хубтар тарсонидан ва торафт бораи вазнин шуданро ба худӣ ин бача нишон додан, дар аввали қор хизматона додани худӣ ман дуруст нест, балки оқсақол барои харочот ба номи бача аз Қудратӣ самоворчӣ бо таомули муқаррарӣ қарз мекунад, ҳар гоҳ ҷанҷол иқтилофа шуда бача ба хизмати ман дарояд, ман ба худаш писанд карда, бо дастӣ худаш қарзашро ба самоворчӣ диҳонда аз забонаш хати дигар мегирам.

Фардои он рӯз ясаул бо оқсақол ба дари зиндон рафтанд, ясаул ба оқсақол гуфт:

— Шумо ба пеши бача даромада аз ҳар роҳ суҳан ронда, ўро ба сулҳ розӣ кунед ва аз ҳама пештар хизматонаро талаб намоед, агар дидем ки ба ин қадарҳо ҷон намедихад, худӣ ман рафта пӯписаву сиёсат карда, чашмашро ба хонааш мефурорам.

Оқсақол меҳост, ки ба зиндон дарояд, имом аз пеши Ёдгор баромад, оқсақол:

— Ҳа, чӣ гап, таксир, мулоим шуд ё не?

— Чӣ будани шариатро ба ин бачаи гарданканда дар ҳамин дунё нишон додан даркор аст, охираи ва ғуру қиёматро ба як пул намегирад.

— Хуб, таксир, — гуфт оқсақол ханда карда ба имом, — пули ҷойро ҳалол қардел, акнун ба таҳорату намозатон рафтан гиред. Ин тарафаҷиро худам дуруст мекунам.

Имом рафт ва оқсақол пеши Ёдгор даромад ва таъна карда:

— Ҷазои бачаи худсар ҳамин аст, худо хайр кард, ки худӣ хўҷаин восита шуд, вағарна ҳозир ту ро ба зиндони Бухоро мефиристоданд; ман «арвоҳи падаратро рӯи хотир карда» пеши ту омадам, ки ин қорро ба хайру хубӣ баробар кунам; лекин барои ба дурустии ин қор кўшдан аввал хизматонаи ясаулро додан даркор аст, ҳеч набошад, 20 танга ёфта дех!

— Ман аз кучо хизматона ёфта медихам, дигар он ки ясаул ба ман чӣ хизмат кардааст, хизматаш ин шуд, ки маро бандӣ карда ба сарам қамчин зада овард.

— Бача, ту ханӯз хушёр нашудай ва таомули дунёро ҳам намедонӣ, таомул ин аст, ки хизматонаро гунаҳкор медихад, агар ту намегурехтӣ, на гунаҳкор мешудӣ ва на хизматона медодӣ; акнун ки

ин қадар беандешагиро худ кардӣ, чунончи «худқардари даво нест» гуфтаанд, ҷазояшро ҳам бояд худ ба гардан кашӣ.

— Ман хона ва замин надорам, ки фурухта хизматона диҳам, барои ман ғӣ қарз медихад?

— Ту ба хизматона додан розӣ шав, дигар парво накун, ба номи ту қарз ёфтан ва баробар қардани ин қорро ба хотири арвоҳи падарат худам мекунам, танҳо ту ҳамин қадарашро доништа мон, ки ба ин ҷанҷол ҳар чӣ харочот шавад, ҳама ба гардани ту.

Ёдгор ба замин нигоҳ карда:

— Худ медонед, лекин зудтар фонаи кундаи дасту поямро сусттар кунонед, ки ҳеҷ тоқатам намонд.

— Ту ихтиёратро ба дастӣ ман монӣ ва аз гуфтаҳои ман набарой, ман ҳар некиро, ки аз дастам меояд, дар ҳақиқи ту дарёғ намедорам.

Оқсақол аз зиндон баромада ба дари самоворхонаи Қудрат омад, ки ясаул ҳам дар он ҷо нишастааст.

— «Шер ё рўбаҳ?» — ясаул пурсид.

— Аз давлати шумо ва ҷаноби мир ман кай рўбаҳ шуда будам, ки акнун мешавам, ҳозир хизматона рӯид, фардо ҷанҷолро ҳам тамом мекунам, лекин фардо шумо ҳам ҳамроҳи ман ба зиндон рафта андак сиёхитарӣ қарданатон даркор аст.

— Фардо наштад, нафардо, ҳар чӣ қадар дертар монад, ҳамоно қадар ба ман хизматона зиёдтар мерӯяд.

Оқсақол Қудратро ҷеғ зада бо дармиёни худаш аз вай ба номи Ёдгор ба ваъдаи ҳар азоне як танга бисту панҷ танга қарз гирифт, бист тангаашро ба ясаул дода, панҷ тангаашро ба қисаи худ зад.

Фардои он рӯз оқсақол ва ясаул ҳар ду бо ҳам ба зиндон рафтанд, дасту пои Ёдгор аз зарби фонаи кунда ҷун кунда варам карда буд, оқсақол ин ҳолро дида «афсӯс хўрда» ба ясаул гуфт:

— Ба ҷони ҷавони ин бача раҳм карда фонаҳои кундари андак сусти кунонед.

— Хуб, ба хотири шумо ман ин қорро мекунам, лекин ба зиндон-бон як ҷиз додан даркор аст.

— Ин хизматро худӣ ман ба ҷону дил мекунам.

Ясаул зиндонбонро ҷеғ зада сусттар қардани фонаро хоҳиш кард; зиндонбон ба оқсақол чашм дўхт, оқсақол аз қисаи худ 5 танга бароварда ба дастӣ зиндонбон ниҳода:

— Арвоҳи падари ин бачаро шод кунед, — гуфта хоҳиши ясаулро тақрор кард. Зиндонбон фонаҳоро сусттар карда пан қори худ рафт, Оқсақол ба Ёдгор нигоҳ карда:

— Ёдгор:

— Ман то фардо фикр кунам.

— Аз ҷониби ту ба ҷаноби ясаул руй андохтам, ин шахс ба мир восита шуда, гуноҳи туро металабанд; савобдиди ман ин аст, ки ту ба хўҷаи дах сол хизмат мекуни ва пас аз он кучо, ки дилаг хоҳад, он ҷо мерави.

— Хар рўзе, ҳатто хар соате, ки мегузарад, борат вазнинтар мешавад, дируз аз Кудрат барои харочот ба ваъдаи хар азоне як танга 25 танга ба номи ту қарз гирифтаам, то имрўз панҷ азон аз миён гузашт, ки қарзат ба 30 танга расид, фардо 35 танга мешавад ва ҳамаҷунин торафт зиёд мегардад, ҳозир дидӣ, ба пеши назари худат панҷ танга ба зиндонбон додам; инхоро ҳам «ман намедонам, падарам медонад» гуфта мунқир шуда наметавонӣ, он бех, ки зудтар ҷанҷолро ламом кунем, ту ҳам халос шав, бой ҳам ба ҳаққаш расад.

— Ба савобдиди оқсақол ту розӣ шавӣ ҳам, — гуфт ясаул, — Ҳоло маълум нест, ки мир розӣ мешаванд, ё не. Хўҷаинаг хеле одами раҳмдил будааст, дируз пеши мир рафта:

— Ман беодобиҳои Ёдгорро бахшидам, шумо ҳам аз гуноҳаш гузаред ва аз зиндонаш раҳой диҳед, ки ба хонаи ман омада ба ҷои падараш хизмат кардан гирад, — гуфта илтимос кард. Мир гуфтанд:

— Ин бачаро ба Бухоро ба ихтиёри ҷаноби амир фириристодан даркор аст, он ҷо мувофиқи шаръӣ шариф: хоҳанд ба дораш меовезанд, хоҳанд аз манораш мепартоянд ва ё агар ҷонашро бахшанд, умри ба зиндонаш меандозанд.

Ҳоло мир бар сари ин гап саҳт истодаанд, лекин агар ту ба савобдиди оқсақол розӣ шавӣ, ман мешавам, оқсақол мешаванд ва хўҷаинро ҳам бо худ мегирем, як навъ карда мирро розӣ мекунем.

Ёдгор ба худ меандешид, ҳоло вай аз дор, аз манор ва ё аз зиндон ни абадӣ наметарсид, лекин як чиз уро ба халосии худаш водор мекард: халос шудан ва як бори дигар ба Гулнор рӯ ба рӯ гардиш!

Ёдгор, агар пештар дидани Гулнорро барои худ мехоста бошад, акнун барои хотири худи Гулнор ҳам ба ин хоҳиш маҷбур буд. Гулнор ба Ёдгор чӣ қадар вола будани худро дар рӯзи дастгир шудани он, бо кирдори худ собит карда буд.

— Акнун номардист, ки, — гуён меандешид Ёдгор, — ман ба хотири вай ба халосии худ кушиш накунам. Агар хар вақт ба ҷонам расад, боз роҳи гурез барои ман кулодааст.

Ёдгор розӣ шуд. Ясаул ва оқсақол аз пеши Ёдгор баромада саду панҷоҳ тангаи дигар аз Кудрат ба номи вай қарз гирифтанд; ин маблағ ба ҳоким, ба зиндонбон, ба ясаул, ба худи оқсақол ва имом тақсим ёфт. Ёдгор аз зиндон халос шуда ба бандагии Азимшоҳ

афтод. Пули Кудрат бо фондаҳои ба дусад танга расида буд, ин маблағро ба қарзи кўҳна ҳамроҳ карда аз забони Ёдгор ба номи бой ба маблағи ҳазор танга хати иқрори гирифтанд; шарт он буд, ки Ёдгор дах соли қомили камарӣ³⁶ ба бой хизмат карда, ба ҳисоби хар соле сад танга қарзи худро адо менамояд.

Бой, ки рамаи ба Бухоро бурдани пулааш тайёр буд, фардон он рӯз Ёдгорро ҳамроҳи худ гирифта ғўсфандорро ба тарафи Бухоро ронд.

6. ДУ ХОСТГОРӢ

— Фирӯза! Ба ту чӣ шуд, ҳамин замон меҳмононат меоянд, — гуфта Саломатбидӣ ба қулбаи Рустам даромад.

Фирӯза, ки ба сари болини Гулнор нишаста аз ҷашмонаш ашк меронд:

— Ҳама ҷои бадани бача монанди миси дар оташафтода сўхта рифта истодааст; дар ин ҳол барои вай тўй сар кардан ҳеч муносиб набуд; далеш як одами якраҳа, ҳамин ки оқсақол миёнарав, шуда Ҳамроҳбойро номбар кард, даррав ҷавоб дода ва ба бемории бача нигоҳ накарда ин қорро сар карда истодааст; ман акнун бемордори кунам, ё меҳмондорӣ?

Саломатбидӣ дасти худро ба пешонаи Гулнор монда:

— Ҳеч чиз нашудааст, танҳо аз ҳамон ясаули шумқадам андак таре хурдааст, ман фардо як алас карда монам «ту дидӣ, ман надидам» шуда ҳамаи бемориҳои бартараф мегардад; зуд бие, охи-ро даст ба даст кунем, ки ҳамин замон хостгорон меоянд, — гуфта ба сари дегу табак рафт.

Рустам вақте, ки таги дарахти арчаро рўфта, об зада шол паҳн кард, имом, оқсақол ва ҷанд нафар калоншавандагонӣ дара намоён шуданд. Рустам меҳмононро хуш омад, — гуён ба рӯи палос нишонид. Ханӯз дастархон паҳн нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намулор шуд. Пулот, ки аз дунболи меҳмонон барой ёрмандӣ кардан ба Рустам омада қашқон меҳмононро пеш монда ба пеши Рустам рост истода буд, ба оянда нигоҳ карда:

— Ака Кудрат барин менамояд, — гуфт.

Оқсақол:

— Қадом Кудрат?

— Ҳамон Кудрати самоворчии ҳудамон, — Пулот ба оянда боз хубтар диққат карда:

— Худаш! — гуфт.

Имом гуфт:

— Худо зиёда қунад, Қудратро бисёр бой шудааст меғуянд, вақте ки аз дара рафта буд, ҳеҷ чиз надошт.

— Фомдаи азони дари қозихона ва кафғирзании дари ҳокимхона ҳар қасро бой мекунад, — гуфта оқсақол ҷавоб дод.

Қудрат расида омад, ҳама аз ҷой хеста бағал қушода бо вай вохурдӣ карданд ва дар қатори худ ба рӯи қурпачааш ҷой доданд; дар ин миён дастархон омад, нонҳо шикаста, қандалотҳо пошида ва ҷойҳо кашида шуданд.

Имом:

— Қудратбой! Хуб дар вақти нағзба сари тӯй расида омадӣ, иншооллоҳ қадами ту муборак аст.

Чӣ гуна тӯй? — гуфта Қудрат пурсид.

— Рустамбой, — оқсақол ҷавоб дод, — писари Ҳамробойро ба худ домод қарданист.

Рангӣ Қудрат қадре дигаргун шуда:

— Ҳай-ҳай, худо мубораку хайр гардонад, — гуфта иххори хурсандии сохта қард.

Оқсақол дигаргунӣ ахволи Қудратро ба назар гирифта:

— Қудрат! Қадре нареҷонӣ дорӣ, худо накунад, магар ба сарат ягон қор афтодааст?

— Не, ҳеҷ гап не, — гуфта Қудрат гумони оқсақолро рад қард.

Аз суҳбати оқсақол дигарон ҳам хушёр шуда ба рангу рӯи Қудрат диққат қарданд, ки дар ҳақиқат ба ҳолати яқ дигаргунӣ намоён аст.

Пеш аз он, ки ба дастархон ош оранд, Қудрат ба сари худ фотиҳа хонда аз сари дастархон хест ва ба баҳонаи ёзидан ба қанорае рафтани шуда Рустамро ҳам имо қард. Ҳар ду пасу дунбол аз ҷой нишастӣ меҳмонон дургар рафта ба дастхание нишастанд.

Қудрат гуфт:

— Ақа Рустам! Ба хонаводаи ту бахту толеъ рӯй овардааст, хабар-ҷи ин ҳам ман шуда омадам, лекин дар вақте расида омадам, ки қариб аст ту аз ин бахти осмонӣ ва давлати ноганонӣ ҷудо шавӣ; ҳар чӣ аз меҳрубонии худо ҳанӯз вақт нагузаштааст, ҳанӯз ихтиёри ба даст даровардани ин давлат ба дасти туст, аммо намедонам, ки ту ин давлатро пешпой хохӣ зад, ё пешвоз хохӣ қард?

— Аз як тараф бачаам бемор, — гуфт Рустам, — аз тарафи дигар амри хайри ин ягона фарзандамро сар қарда истодаам, ки ин ҳам ҳавоси маро хеле парешон қардааст; бинобар ин аз ин муаммоҳои ту

чизе намефаҳмам, аз барои худо гапиро тоҷикӣ қарда рӯйроғт гӯй, монанди савдогарони Бухоро забонбозӣ нақун!

— Лутчаку пуштқандаи гап ҳамин ки ҳафтаи гузашта Алимардон-бети ясаул ба ин ҷо барои қоре омада, духтаратро дида рафта будааст; дар аснои чак-чак дӯстрӯй ва зебоии духтаратро ба ҳоким таъриф қардааст, ҳоким агарчи ду зан дошта бошад ҳам, зани қалонаш пири аз қор баромада ва зани ҷавонаш ҳамеша бемор будааст, бинобар ин орзу доштааст, ки ба як духтари соҳибҷамоли тандуруст, тануманди кӯҳистонӣ хонадор шавад, вақте ки таърифи духтаратро аз ясаул мешунавад, ба орзуи ҳоким як ба як баробар омада ғорибона ба вай ҳавасаш меавад. Илоҷи ин қорро ба дасти худӣ Алимардонбет супурда гуфтааст, ки «ҳеҷ гоҳ барои ин духтар ясаул фириастода зӯрӣ қарда гирифтанд дуруст нест, зеро ман инро барои ҳамоно ҳавас намегирам, балки маҳрами танам ва ҳамроҳи умриам гуфта мегирам; бинобар ин қасе аз аҳли дара ёб, ки ба ин қор миёнаравӣ қунад ва ризои падару модарашро гирад. Мо ҳам мисли як фуқаро маҳр ва тӯна дода, тӯно тамошо қарда, мувофиқи урфу раём, хушу хурсандона метирем. Ясаул, ки бо ман ошнои дерина аст, барои ин қор маро пешу ту фириастод; ман ҳам аз болои бозор баромада дар хайрат афтодам, намедонам ки ту чӣ фикр мекуни?

— Аввал он ки ман як одами бечораам, — гуфт Рустам, — ман қиву бо ҳокими вилоят хеш шудан кӣ? Дуйум он ки дар бисотам як духтар дорам, дигар фарзанд надорам, вайро ҳам аз назарам дур қарда фиристонам, ҳоли ман ва ҳоли модараш чӣ мешавад? Сейм он ки Ҳамроҳбой ба вай даҳан задааст ва оқсақол миёнаравӣ қардааст, баъзе қизу чораашро ҳам тайёр қарданд. Ҳатто имрӯз ба хосгӯрӣ омадаанд; акнун ман ба қадом рӯй меғуям, ки ман духтарамро ба шумо намедиҳам? Рӯй амри ширин аст, худат медонӣ, ки мардуми ин дара монанди ғушгу ноҳун ба якдигар қаспидаанд, духтар гуфта аз ҳама гузаштан бисе душвор аст.

— Ба ҳоким духтар додани як бечора айб нест, — гуфт Қудрат, — балки ҷои фаҳр аст; духтарам аз худам дур мешавад гуфта тарсидани ту ҳам бечаст, ҳоким, ки домоди ту шуд, ту соҳиби аспу ярок мешавӣ, меҳоҳи ҳар рӯз рафта духтаратро дида меоӣ, меҳоҳӣ дар шаҳр ҳонаву ҷой мекуни; аммо тарафи бой ва оқсақолро бошад, илоҷ қардан ба дасти ман аст, агар духтаратро ба ягон пойлӯч номзад меқардӣ, қор андак душвор мешуд; зеро пойлӯчон на аз замин ғандеша мекунаанд, на аз осмон, ҳокимро ҳам ба як пул намеғиранд, қозиро ҳам, аммо Арбоб, оқсақол, давлатмандон ва қалоншаандагон бошанд, аз ҳоким ҷудои надоранд; ҳар давлату ҳашамати ин гуна

7. НИКОХ

Дар Сари Ҷӯй хавлини Кудрати самоворчӣ бо қолнхо, гилемхо, кӯрпачаҳои адрас ва шохӣ ораста буд; агарчи худ Кудрат соҳиби ин хама асбоб набошад ҳам, бештарини ин чизхоро ба тариқи амонат аз ҳокимхона оварда, хавлини Кудратро ҳам гӯё як ҳокимхонаи дуйум сохта буданд; ясаул ва шогирдпешагонни ҳоким даст баста мухайёи хизмат шуда истода буданд: худ Кудрат ҳам як ҷомаи хисории абр-ро, ки имруз ба вай ҳоким инъом карда буд, пушида монанди он, ки худаш ба ҳоким падарарус шуда бошад, бо карру фарри сипоҳигарона берундарун баромада-даромада меистод, ба шогирдпешагон ва ясаулдон хизмат мефармуд.

Тафсили воқеа чунин буд, ки ба саъи Кудрат ва кушиши оқсақол Ҳамроҳбой аз сари келин кардани Гулнор гузашт ва ҳаман калоншавандагони дара иттифок карда розӣ шуданд, ки Гулнорро ба ҳоким диҳанд, ба вай хешӣ пайдо кунанд.

Пас аз саранҷом долани ин кор Кудрат бо оқсақол ба Сари Ҷӯй омада аз ҳоким асбоби тӯй гирифта ба дара бурда, ба аҳолии он ҷо тӯй дода, Гулнорро бо падару модар ва дигар наздиконаш ба Сари Ҷӯй оварданд. Тӯй ҳақиқӣ ва никоҳ дар Сари Ҷӯй шудани буд, аз баски Рустам дар Сари Ҷӯй хавли надошт, никоҳро дар хонаи Кудрат кардани шуда имлаб онҷоро ораста буданд.

Гулнор бошад, аз ин хама гирудорхо, рафтуомадхо ва бурдуовард чизе намефаҳмид; вай ба таъсири фалокати дастгир шудани Ёдгор ва хабари тӯй худаш ба писари Ҳамроҳбой бемор афтада буд; вай на медонист, ки ба ёрмандии кадом сабаб ва бахти фарӯз ин тӯй баргашт ва ҳоло ўро ба Сари Ҷӯй мебаранд; ин ҳам як хушбахтии дигар аст, зеро Ёдгор ҳам дар Сари Ҷӯй аст, агарчи бандӣ карда ба зиндонаш андохта бошанд ҳам, дар Сари Ҷӯй аст; мегӯянд, ки худашро ба ҳоким ба занӣ медиханд, ин як фалокати дигар аст, лекин ба тарзе, ки аз ғайри чашмдошти худаш аз даст писари Ҳамроҳбой халос шуд, шояд аз даст ҳоким ҳам халос ёбад... Гулнор, дар дарёи андеша ва хайрат фуру рафта, бо як ҷаҳон тарсу умед ва ғайри ихтиёри худаш ба Сари Ҷӯй омад, ҷане оварда шуд.

Имлаб шаби никоҳ аст; пас аз намози шом амалдорони ҳокимхона, имом ва калоншавандагони маҳалла ба хонаи Кудрат омаданд. Пас аз обу таом Алимардон аз ҷониби ҳоким вакили ба никоҳ буданиро бо ду шохид дар пеш имом ҷисот кард. Акнун навбати таъин кардани вакили Гулнор расида буд; Кудрат падарвакили Гулнор муайян шуда, бо ду шохид ба хавлини даруни худ даромад, то ки

одамон аз болои ҳоким аст; чунончи, ҳоким инхоро рӯя мекунад, инҳо ҳам як гапи ҳокимро ду намекунад; бинобар ин ҳок бошад, ҳок оқсақол бошад, ба ин кор розӣ нашуда, дар кучо меистанд, мегӯй? Як рӯз не як рӯз, охир қорашон ба ҳоким меафтад, ана хамин гуна рӯзро андеша карда, инҳо ҳокимро аз худ наме-ранҷонанд. Дар ин маврид танҳо ризои ту даркор аст.

— Ҳуб, Кудрат, ман намедонам, худат медонӣ, лекин қоре кун, ки бой ва оқсақол аз ман наранҷанд.

— Аз ин ҷоҳол хотирчамъ бош, «сипоҳигарӣ сӣ пой дорад» гуфтаанд, худ ман сипоҳ набошам ҳам, чандин сол боз таги табаки миси сипоҳиёро лесида омадаам, як кор мекунам, ки «хам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад».

Сӯҳбати Рустам ва Кудрат дароз кашид, меҳмонон ҳам дар фикрхон гуногун афтада безобита шуданд; оқсақол, ки дар аввали кор аз аҳволи Кудрат ба шубҳа афтада буд, барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол аз пеши меҳмонон хеста, ба пеши инҳо омад.

— Ҳа, ҷӣ гап, магар шумоён дар ин ҷо тухм нахш карда ҷуҷа бароварда ба меҳмонон мурғкабоб карда додан меҷоҳед? — Гуфта ҳазл карда ҳақиқати гапро пурсид.

Кудрат воқеаро сар то по ба оқсақол нақл карда, дар охири сухани худаш гуфт:

— Агар тақдир насилаи духтар ба ҳоким рафта бошад, тӯёнаи ту ҳам ҳокимона мешавад.

— Ҳар ҷӣ бошад, — гуфт оқсақол, — ин гапро ба ин маҷлис кушодан дуруст нест, зеро сухан дар миёнаи омма овоза шуда, бе он ки таги қорро конад, «ҳоким ҷикора будааст, ки аз дараи мо духтар мебурдааст?» гуфта хама ба шуриш меоянд; Рустам, Ҳамроҳбой ва калоншавандагон дар як тараф монда пойлуҷони дара номусталаб шуда бармеҳезанд, дар он сураат ҳоким аз мо меранҷад, ҷуб ба сари мо мешиканад ва бадномӣ ба мо мекӯнад; илочи ин кор чунин аст, ки бемории духтарро баҳона карда маҷлиси хостгориро имруз мавқуф мекӯномем. Пас аз он дар хонаи торик гапро ба Ҳамроҳбой ва калоншавандагон маъқул карда, қорро мепазем; дар ин ҳол ҳеҷ кас аз ҳеҷ кас гиламанд нашуда ва дар миёнаи мардум ҳам овозаҳои бад наафтада қор ба хайру хубӣ мегузаранд; ба фаҳми ман Ҳамроҳбой ҳам ба ин кор розӣ мешавад, вай писарашро хонадор кардани бошад, ба вай духтар қаҳт нест, пул ки дорад, кист ки духтарашро ба вай надихад? «Пул бошад, дар ҷангал шӯрбо» гуфтаанд.

аз Гулнор ваколати ба никоҳ гирад. Хона аз пешгах, то пойтахт пур аз зан буд. Даруни хона аз пасу пеш, рӯ ба рӯ, пушт ба пушт, зону ба зону, кифт ба кифт нишастани занон маъракаҳои маддохии замони пеш ё дархонаҳои кӯҳнаи Бухоро ба ёд меовард. Сухани якдигарро нафаҳмида баробар гап задани занон ҳам, айнан монанди дарсхонаҳои кӯҳна буд.

Дар ин ҳол Гулнорро, ки бо либосҳои арусиаш ораста буданд, ба таги дар оварда ҷишонданд; Қудрат, ки дар рӯи суфа ба пушти дар бо ду гувоҳ мухайёи вақолат гирифташ шуда сари ду по нишаста буд:

— Духтарам Гулнор! Маро аз ҷониби худ вакили ба никоҳ кун! — гуфт.

Гулнор: — ...

— Зуд бош, вакил кардам гӯй, вақт рафт!

Занон ҳама ба якдигар баробар:

— Дам шин, хап шин! На сухани арӯс шумида мешавад, на гапи падарвакил, — гӯён фарёд мекарданд.

Қудрат пас аз он, ки занонро:

— Дам шаветон, ман ҷавоби арӯсро шунавам, — гуфта танбех кард.

— Гулнор! Ба ту мегӯям, маро вакили ба никоҳ кун! — гуфт.

Гулнор: — ...

Яке аз шохидон:

— Бегим, бисёр мунтазир накунед, вакили ба никоҳ кардам гӯед! — гуфт...

Гулнор: —

Қудрат овози худро баланд карда:

— Магар дар ин хона ягон зани буррандаю дарранда нест, ки ин духтарро ба гап дарорад, кайвонӣ (кадбону) кучаст?

Зани Қудрат, ки ба пушти сари Гулнор нишаста буд, ба вай гӯшаки карда:

— Амакат бисёр маътал шуд, вакил кардам гӯй!

Кайвонӣ:

— Истегон, истегон, худам ба пешии духтарам гузарам, — гуфта аз миёнаи занон якеро аз зону, дигареро аз паси сар карда ба пешии Гулнор омада ба Фирӯза ва Саломатғибӣ, ки дар ду паҳлуи Гулнор нишаста буданд.

— Марг ба ҳамин расм, муқаррар шумо намегузореде, ки ин бача зудтар ҷавоб диҳад, вагарна дили худаш тахтаи кашиди рафта истодааст, зани хурдии ҳоким, бикаи Сари Ҷӯй! Ин ҷӣ гуна даълат, — гуфта онҳоро аз паҳлуи Гулнор дур кард ва худ дар як паҳлуи Гулнор нишаста ба паҳлуи дигараш зани Қудратро гузаронид:

— Зуд бошед, келинпошшо, вакили ба никоҳ кардам гӯед! — гуфт. Гулнор: — ...

— Осиё, обҷувоз ва ҳамаи ҷизҳои ҳоким аз они шумост, вакил кардам гӯед!

— Нозу нуз бас, вакил кардам гӯй!

Кайвонӣ дастни худро ба зери домани Гулнор дароварда бадаанаширо маҳкам тофтагучида:

— Вакил кардам гӯй!

Гулнор аз шиддати озор як тоб хӯрд, лекин боз:

— Ухӯ, ин ҷудо гарданшахи сӯр баромад-ку!

Яке аз шохидон, ки муаззини маҳалла буд, гуфт:

— Қудратбой, акнун шуд, бисёр зӯр кардан даркор нест, «сукут аломати ризо» гуфтаанд.

Гулнор дид, ки сукуташ аломати ризо шуда қор аз дасташ рафт, якбора дилаш пур шуда ҳикмақзанон гиристан гирифт.

Муаззин:

— Акнун ҷои гап намонд, гирияти духтар ҳам аломати ризост.

Қудрат:

— Агар овозашро бароварда вакил кардам мегуфт, хубтар мешуд.

Муаззин:

— Агар гапи маро бовар накуни, биё пешии домолло-имом, аз он кас мекурсем.

Гувоҳон бо падарвакил ба меҳмонхона баромаданд; муаззин ба имом:

— Таксир! Арӯс аввал сукут кард, пас аз он гирифт, ман ин қорҳоро аломати ризоси вай гӯям, Қудратбой бовар намекунад.

Имом:

— Сукутулбикри аломатуризон! Сукути бикр духтар аломати ризост! Сухани китоб аст; духтари бикр ҳаё мекунад, ки рӯйрост ҷавоб диҳад, ночор сукут мекунад, вагарна худаш мецоҳад, бинобар ин сукути вайро шариаат аломати ризо қарор додааст, аммо гирият, ки арӯс дар вақти никоҳ мекунад, гирияти шодист, ин аломати бо хурсандӣ рӯйи шуданаш аст, дарвоқеъ арусишавандан ҷаноби мир ҳақ дорад, ки ба ин арӯс аз ҳад фузун хурсанд шуда гирияти шодӣ кунад. Хуб, акнун гувоҳӣ диҳетон, сурати шаръиаш дуруст шавад.

Аввал муаззин сар карда пас аз «аузу», «бисмилло» кашидан:

— Гувоҳи меҳнам аз барои худ, на аз барои риё, ки биби Гулнор бинти...

Қудрат:

— Рустамбой.

8. МАДРАСА

Дар шаҳри Бухоро, дар рӯ ба рӯи хавзи Ғозиён ба тарафи ҷанубии он мадрасасе ҳаст, ки онро мадрасаи Мулло Мухаммадшариф меномид. Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошӯна на аз тарафи берун дукатора (болову поён) равоқдор аст; пешгоҳаш баланди бархаво буда, ба даруни он зеру боло, ба шакли мукаррас шаш дона равоқи дигар ҳаст, дар равоқи миёнаи зерини даруни пештоқ дарвозаи дутабақаи калони ҷубине шинонидаанд, ки бо ниқшаҳои шашгирех, дувоздаҳгирех ва шонздаҳгирех кандакорӣ карда шудааст; бинидарӣ ва пуштбони ин дарвоза бо қатор-қатор гулмехҳои куббадор, ки ба зерӣ онҳо порчаҳои шашкунҷаи моҳути сурух гузоштаанд, парчин карда шудааст; ба ҳар ду табақаи дарвоза як-як ҳалқаи калони хўлағӣ шинонидаанд, ки инҳо дар вақти пӯшонидани дарвоза вазифаи дастгирӣ ва дар ҳангоми аз берун ҷуфтӣ задани он, вазифаи зулфиниро адо мекунанд. Ба зерӣ ҳалқаи тарафи рост ба рӯи тахтаи дарвоза як парча охани ҳамворро парчин карда аз болои он як қубчаи чорраҳи сар шашпарии хўлағии рехтаро овезон карда гузаронидаанд, ки дар вақти баста будани дарвоза касе аз берун ояд, бо ин қуба дарро қўфта муаззини мадрасаро барон кушодани он ҳардӯр мекунад.

Ҳар гоҳ аз дарвоза ба дарун кадам ниҳед, ба миёнсарое мебароед, ки аз се гунбази қатори ниммусаттаҳи мунабатқорӣ⁴¹ бино ёфтааст. Ин гунбазҳо ба якдигар бо гарданаҳои камонӣ пайвастаанд, ки гўё ҳамашоя як сақфро ташкил медиҳанд; дар рӯ ба рӯи дарвоза як равоқи панҷараи оҳаниддор ҳаст, ки миёнаи масҷиди тобистонӣ ва миёнсаройро ҷудо мекунад. Тарафи дасти рост қисми дуйуми миёнсарой аст, ки дар пешгоҳи ин масҷиди зимистонӣ воқеъ аст ва аз пешии масҷид ба тарафи дасти чап як роҳрави дарозрӯя ҳаст, ки бо он ба саҳни даруни Мадраса гузашта мешавад. Дар тарафи дасти чап қисми сейуми миёнсарой буда, дар пешгоҳи он дарсхона бино ёфтааст ва аз пешии дарсхона низ як роҳрав ба саҳни дарун меравад.

Агар шумо аз дарвозаи Мадраса даромада ба дасти чап — ба тарафи дарсхона гардел, пеш аз он ки ба дарсхона расед, ба дасти чаптон як зинаи танги торик вомехўрад. Агар шумо бо ин зинаи морпеч боло баромадан гиред, дар нуктаи охиринаш ба як дар вомехўред, ки ин дар хуҷраи болои дарвоза аст. Аммо пеш аз он, ки ба дари ин хуҷра расед, дар торикӣ даст-даст карда ба тарафи дасти чап гардел, ба дари як хуҷра вомехўред, ки ояндагони нобалад, дар он ҷо будани хуҷраеро ҳеҷ гоҳ гумон намекунанд. Ҳатто худӣ шумо ҳам пас аз

— Бинти Рустамбойро вакили...

Имом:

— Не, бинти Рустамбой Кудратбойро вакили ба никоҳ кард гўй.

— Бинти Рустамбой бинти Кудратбойро вакили ба никоҳ кард.

Имом:

— Не, ин тавр не, туро ҷӣ шуд, зехи мон! — гуфта дубора калимаҳои гувоҳиро талқин кард.

Муаззин аз забони имом калима ба калима гирифта:

— Бинти Рустамбой Кудратбойро вакили ба никоҳ кард, — гуфт ва бо остиии худ сару рўишро, ки дар зерӣ обу арақ монда буд, пок кард.

Гувоҳи дуйум пас аз «ауз...» ва «бисмилло»:

Имом ягон-ягон калимаҳои гувоҳиро ба гувоҳ талқин кард; гувоҳи дуйум ҳам мувофиқи талқини имом забонаш гирифта-гирифта расми адои «инаҳодати худон»³⁷ тамом намуд.

Полкор³⁸ як косаи пуробро оварда ба пешии имом ниҳод. Имом «ауз», «бисмилло» қашнда хутбаи маълуми никоҳро бо адои маҳраҷ хонд, чун хутбаи арабӣ ба поён расид, имом ба Кудрат нигоҳ карда ба забони тоҷикӣ:

— Шумо, ки аз қиблаи биби Гулнор бинти Рустамбой вакили собитулвақолаед,³⁹ нафси нафисаи муаккалаи худатонро бо никоҳи мусулмонӣ ба аморатпаҳо эшони тўқсба⁴⁰ бахшидедаш ба занӣ?

Кудрат:

— Бахшидам.

Имом ба Алимардон нигоҳ карда:

— Аз ҷониби аморатпаҳо қабул кардедаш ба занӣ?

— Қабул кардам!

Қавононе, ки ханўз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пешии имом истода буд, гирифта талош карда нўшиданд.

Алимардонбег ба имом ва Арбоб никоҳона дод ва ба гувоҳон ҳам, ки «аз барои худо, на аз барои риё, гувоҳӣ дола буданд», дутангаӣ инъом кард ва бо ҳамин қадар маросим Гулнор моли ҳоким шуд.

Саҳаргоҳони ҳамон шаб Гулнорро ба аспе, ки бо сўзаниҳои қиматбаҳо орошта буданд, дар паси Саломатбидӣ савор карда бо тантанави калон ба ҳокимхона бурданд; дар пасу пешии асп замонӣ дигар пиёда мерафтанд, ки ин шаъну шавкати арусро боз ҳам зиёдтар мекард.

Агар касе аз дарди дарунии Гулнор воқиф мебуд, мегуфт:

— Ин тантанаест, ки мурдаи иззатмандеро ба гуристон мебаранд.

Аммо зохирбинон ин тантанаро тантанави аруси мепиндоштанд.

баромадан ба сари зина то гӯтирд назанед, ё даст-даст накунед, наметавонед, ки дари ин «хилватхона»-ро ёбед.

Як ғанштирузи аз рӯзҳои охири тирамоҳ, ки ҳанӯз сармоҳи саҳти зимистонӣ сар нашуда буданд, ба даруни ин хучра ё «хилватхона» як муллои хисории таҳминан 40-сола ҷоман серпахтаи худро ба сар каша мекӯбид. Дар ин вақт як муллои хисории дигари таҳминан 30-сола, ки ба сар як калапуши кундали бухоридӯхт ва ба бар як ҷоман сатини парчагули зеҳалон дошт, бе он ки мувофиқи одати Мадраса так-так кунад, дарро бедабона кушода даромад ва ба пой-ғах рост истода:

— Ҳаит, ӯй Ҳаит! — гуфта ҷеғ зад. Чун дид ки хобанда ҳеҷ намечунбад, дигарбора овози худро баландтар карда:

— Ҳаит меғӯям, ӯй гург! Зиндаи ё мурда! — гуфта фарёд кард.

Соҳиби хучра, ки ӯро оянда ба номи «Ҳаит» ва бо лақаби «гург» ёд кард, бе он, ки сар бардорад ва ё сарашро аз зери ҷома барорад, гуфт:

— Чӣ меғӯӣ, маро ба ҳоли худ мемонӣ, ё не?

— Имрӯз ош накардӣ? — гуфт оянда, — «шикамам аз гуруснагӣ танбур навохта истодааст».

— Ошро аз чӣ мекунам, дируз хуми равангро дар офтоб гузошта, як лиёла барин раванги охирини онро ҷақонда гирифта будам, ки вай ҳам ба дируза оши «Накбатхучаат» сарф шуд, акнун ба ҷои ош хумчаро шикаста сафолхояшро хӯр!

Оянда кафши худро каша ба рӯи хучра гузафта ба пеши Ҳаит омада нишаст ва аз сари ӯ ҷомаашро гирифта ба як тараф ҳаво дода:

— Хез, хез! — гуфта аз бозуяш гирифта зӯр кард.

— Махдум, барои арвоҳи падарат, маро ба ҳоли худ гузор! Вайлохӣ намехезам.

— Хез, гуфтам, хез! Як илҷ ёфта ош напазем, намешавад. Ҳаит аз ҷои хобаш хеста нишаста:

— Хуб, ана хестам, чӣ меғӯӣ? — гуфт.

— Пеши Шароф кассоб рав, нимнимча⁴² гӯшту нимнимча раванг биёр, биринҷамо бошад, ба як ош мерасад.

— Ҷу, «ин хобатро ба об гӯӣ», дируз Шароф кассоб ба ман гуфт, ки агар насияҳои пештараатонро надихед, баъд аз ин як бурда гӯшт ҳам насия намедихам.

— Аввал забони хуш кун, дидӣ ки насия намедихад, як баҳона ёфта чанг кун ва аз гиребонаш гирифта ба замин зан, ман ҳам аз дунбо-

лат расида меравам, дукаса шуда хуб лағадкориаш мекунам, аз ин ҷуғул тарсида қассоб ва баққолони дигар ҳар чӣ пурсӣ, бемалол насия додан мегиранд.

— Дар сари бозори Ғозиён касе нест, ки дар ин даҳ соли охир ба сабаби ҳаққи худашонро талаб кардан, ё насия наодан аз ману ту шигта нахӯрда бошад. Акнун кор ба ҷое расидааст, ки аз шигта ҳам наметарсанд; ҳақ додан даркор, ҳақ! Дигар ҷора нест.

— Хуб, имрӯзро ҳар чӣ карда мегузаронем, — махдум гуфт, — палав набошад, биринҷоба мекунам, лекин барои оянда, ки то баҳор ҳоло се моҳ ҳаст, як фикри дуруст кардан даркор аст, аз ҷомаро ба сар гирифта хобидан ҳеҷ кор намебарояд.

— Ин осон аст, — гуфт Ҳаит, — фардо баромада ҳар дуямо Кароқул меривем, аз қозии он ҷо хат гирифта дуямо ба ду масҷид имом мешавем; пас аз ягон ҳафта истодан, аз болои имоматиамон пешаки ягон чиз ситонда, баҳор баргашта омаданро назда карда бармегардем; ин қорро дар тумани Хайробод ва Вобқанд ҳам мекунам. Ҳар дуямо аз ин се ҷой ҳеҷ набошад, аз ҳар қадом панҷохтангагӣ яқсад панҷох танга ба даст медарорем. Ии маблағ ба ҳар дуямо то баҳор мерасад, тобистон бошад, боз ба сари ҳамин имоматиҳо меравем, ки қамаш аз ҳар қадомаш дусадтангагӣ шасад танга ба даст дуямон медарояд. Ин маблағ барои харҷи таҳсили оянда ба ҳар дуямон боду шояд мерасад. Лекин ин «Накбатхучаи» ту дарди бедаво аст; агар ту ҳар рӯз вайро оварда зиёфат кардан гирӣ, ин маблағҳое, ки баъд аз ин хоҳем ёфт, ба ҳеҷ кучо намерасад. Агар ту вайро ин қадар зиёфат намекардӣ, мо дар ин миёнаҷои таҳсил ба «саҳромарг шудан» маҷбур намегардидем, равангу биринҷи мо то моҳи ҷавзо мерасид. Раванг ва биринҷ ҳам садакаи сар, дили ман ба он як хумча мусалла-он кӯҳна месӯзад, агар ин «Накбат» мурдаи худро ба сари мо наме-шартофт, мусалласамо ҳам то моҳи ҷавзо мерасид ва дар вақти ба имоматӣ рафтан даҳ сер мавизро ба хум андохта мерафтем, ки то сари таҳсили оянда як май дандоншикан шуда мемонд.

— Ҳаит, ту ҳамеша, — гуфт махдум, — аз ҳамин «хуча» меноӣ, накте ки вай соҳиба давлату хашамат буд «эшонҷон-эшонҷон» гуфта қариб буд аз хушомадгӯй кафшҳои вайро бӯӣ; шабу рӯз дар хонаи вай хобидӣ, палавҳои «дугӯштаи оринҷшор», ошҳои баҳши қазидор, барраҳои навзоди бирён, кабобҳои шохитанурии ӯро бо шаробҳои нестдараҷонаш нӯши ҷон кардӣ, хушрӯҳои олампахо ро дар хонаи вай дидӣ, созу овози ҳофизҳои хушқонро дар он ҷо шундӣ; дар он вақтҳо агар як бор «эшонҷон» гӯӣ, аз даҳонат «сад эшонҷон» ме-шакид; агар вай гуру «Ҳаити гург» гӯяд, «лаббай, эшонҷон» мегуфти.

— Хучраи Домулло Ҳаит ҳамин аст? — гуфта пурсид.
— Ҳамин аст, — гуфт Ҳаит, — марҳамат кунед, дарсод!

— Исомиддин маҳдуми хисорӣ ҳам дар ин ҷо ҳастанд?
— Дар ҳамин ҷоанд, даромадан гиред! — Ҳаит ба Исомиддин маҳдум нигоҳ карда охиסתар гуфт:

— Ин ғули бибонӣ кӣ бошад, на мебарояд ва на дафъи шуда моро ба ҳоли худ мегузорад?

Тик-тиқунанда аввал як табақи дарро кушода сари худро дарун карда, ба нишастагон чашм андохт, пас аз он ҷо «бисмиллоҳ-бисмиллоҳ» ғўён охиסתа-охиסתа қадами худро дарун ба пойғаҳи хучра даромад.

Ҳамин ки чашми Исомиддин маҳдум ба вай афтод,

— Э... Мулло Азимшоҳ-ку, — гуфта аз ҷояш ҷаста хест ва бағал кушода бо вай вохӯрдӣ кард. Ҳаит ҳам аз ҷояш хеста бо вай вохӯрдӣ намул.

Соҳибони хона Азимшоҳро ба пешгоҳи хучра гузаронида ба рӯи кӯрчаҷаш шинонидаанд ва ҳар ду ба навбат:

— Хуш омадед, — гуфта пурсулос кардандаш.

Азимшоҳ ба Исомиддин маҳдум нигоҳ карда:

— Магар шумо ҳам дар ҳамин хучра истиқомат доред?

— Не, — ҷавоб дод маҳдум, — ман дар поёнхучра меистам, лекин ин ҳам мисли хучраи худам аст, — ба Ҳаит ишора карда, — зоҳиран шумо ин шаҳсро наменишосед, ин кас ҳам хисории худамонанд; азбаски дар нақти 16-солагиашон барои таҳсили илм Бухоро омада дигар ба Ҳисор наарафтаанд, эҳтимол шумо ин касро надида бошед.

— Диданам ба ёдам не, — гуфт Азимшоҳ, — лекин хисорӣ будана-шумро дар аввали даромаданам аз афту андомашон донистам.

Ҳаит ба ҷойник ҷой андохта барои дам карда овардан аз хучра баромада рафт.

— Мо ба ин кас, — гуфт маҳдум, — ҳам хамвилоятӣ, ҳам бародари деринам, хучраамон дигар бошад ҳам, табхамо дар як ҷост; дар вақти муллобачагӣ ва айёми таҳсил ҳар кас бо яке аз кадрдонҳои худ ҳам-табаҳа нашлавад, ташвишаи зиёда мешавад; рӯзе ҳафт-ҳашт дарс ме-конем, шабҳо то ними шаб китоб мебинем, муқоламе мекунем; ба болон ниҳо таҳорату намози панҷвақтӣ, вирду агроди одатиро ҳам-роҳ кунем, фурсати сар хоридан ҳам наменомонад, чӣ ҷои ҳар рӯз ош пухтан. Бинобар ин ман ҳар чӣ ёбам, ба ҳамини кас оварда медахам, дарси ин кас аз ман камтар аст, ҳар рӯз ошро ин кас мепазанд ва ҳар дуноме меҳурем.

Мулло Ҳаит ҷойро дам карда бо дуто нон овард, дастархон паҳн

Имруз, ки вай шикаста кесааш аз пул ва косааш аз май тикӣ шуда-аст, номанро «Накбатхӯча» мондӣ, акун агар «домулло Ҳаит» гуфта аз дарат дарояд, худатро ба хоб мезани... ин аз одамгарӣ нест.

— Ба мову ту одамгариро кӣ мондааст? — гуфт Ҳаит, — «мулло чорӯби дастархон» гуфтаанд, ин суҳанро ба тариқи ҳазлу шӯҳӣ гуфта бошанд ҳам, дар ҳақиқат худаш суҳани пурмаъний рост аст. Мову ту ки мулло бошем, вазифаи мо дастархони мардумро рӯфта хӯрдан аст, на ин ки буду нобудамонро ба зиёфати мардум сарф карда, калаиши кундалро ба сар нимшикан монда, «як пул ба кеса неву та-кабуур бар осмон» шуда, шикамро аз гуруснагӣ танбӯр навозонда гардем.

— Хуб, одамгариро ба як тараф мондем, — гуфт маҳдум, — лекин инро фаромӯш накардан даркор аст, ки як одами давлатманд абадӣ бедават шуда наменоманд, «понздаҳи моҳ торик бошад, понздаҳи дигараш рушноист» гуфтаанд. Ин одам, ки имрӯз ба накбат дучор шудааст, аҷаб нест, ки фардо қораш дуруст шуда боз савдогари пӯстболон⁴³ Маскав ва мақариёчи⁴⁴ шавад; худаш қозишнос, ра-испинс, кушбегиишнос ва амиршнос аст, бар болон ин хешхон давлатманди мақариёрав ва маскавчӣ дорад, ҳеч қадоми инҳо розӣ намешавад, ки ин одам абадӣ ба ин ҳол монад, баъд аз чанд рӯз ме-бинӣ, ки боз ин кас «Эшони түрем» шуда меравад ва ту ҳамон «Ҳаити гург» шуда мемонӣ. «Мурдаи як шер сад рӯбахро сер мекунад» гуфтаанд, ҳоло ҳам бошад аҳолаш аз ману ту бехтар аст; чунончи, дируз дар гузари Ҳочӣ Амонбой аз пешам баромад, дар даст як ши-ша май дошт ва худаш шермаст буд. Аз дастам гирифта ба ҳолам намонда ба хавлиаш бурд; дар меҳмонхона нишаста ҳар дуямо он як шиша майро бо донашӯрак нӯшидем, мастиаш боло гирифт, ман хо-стам баргардам, намонд. «Панҷ дақиқа нишин, ман ба хавли дарун даромада бароям, пас аз он ҳар ҷо меҳохӣ, бирав!» гуфт ва худ ба хавли дарунаш рафт, пас аз даҳ дақиқа ана ҳамин (Маҳдум ба сару тани худ ишора карда) калаишӯшу ҷомаро бароварда ба ман дод.

9. АТОИ ҒАЙБӢ

Дар ҳамин вақт дари хучра тик-тик шуда суҳани маҳдумро бурд. Ҳаит:

— Хуш! — гуфт, ки ин ба тик-тиқунанда дарсод гуфтан аст.

Тик-тик, — дубора ин садо баромад. Боз Ҳаит сарехтар карда:

— Хуш, марҳамат кунед, дарсод, — гуфт.

Тик-тиқунанда:

карда нонро шикаст, ба рӯи дастархон як тақсимӣ қандалот ва як тақсимӣ ҳалвои лавз ҳам ниҳода меҳмонро ба нонхӯрӣ тақлиф кард.

Азимшоҳ бо як лӯқма нон як дона қандалотро ба даҳони худ андохт. Магар қандалот хеле кӯҳна ва сахт будааст, ки ҳолида натавони-ста бе он, ки ба соҳибони хучра фаҳмонад, охиста аз даҳон баровар-да дар як гӯшаи дастархон пинҳон кард. Пас аз он як лӯнда ҳалвои завзро ба даҳонаш бурда хост, ки як микдори онро бо дандони худ шикаста гирифта хояд, лекин ҳалво ҷунон сахт буд, ки вайро ба дан-дон шикастаи дар як тараф истад, қариб буд вай дандонро шинкнад. Азимшоҳ дар мавқеи бисёр сахте монда буд, агар аз даҳон ҳалворо баргашта барорад, муҳолифи назокаат аст, агар ҳоиданӣ шавад, мум-кин нест. Ин аҳвол аз чашми Исомиддин ҳам пинҳон намонд, вай ҳам ба ҳисоби худаш аз сахтии ҳалвои Ҳаит ҳиҷолат кашид ва барои худро аз ин маҳлақа баровардан ба Ҳаит нигоҳ карда гуфт:

— Аз ҳалво ва қандалоти табарруки «Эшони тӯрем» ханӯз буда-аст-дия.

— Агар меҳӯрдем, — гуфт Ҳаит, — ё ба пешии ҳар кас мегирифтем, то ҳол гардаш ҳам наемонд. Лекин азбаски табаррукии «Эшони тӯрем» буд, барои ҷунин, — ба Азимшоҳ ишора карда, — меҳмони азиз нигоҳ дошта будамаш.

Азимшоҳ ба суҳан ҳамроҳ шуда пурсид:

— Магар Эшони тӯра аз шайхҳои бузурги Бухороанд?

Исомиддин маҳдум гуфт:

— Аз шайхҳои машҳури хонақоҳнишин набоянд ҳам, як одами назарногири гӯшанишини соҳибҳоланд, пештар он шахс як марди соҳибдавлат буданд, лекин ҳамаи чизҳои онро дар роҳи худо сарф намуда, тарки дунё кардаанд. Мо ҳар ду ба он кас ихлосмандем, ҳар вақт дуои он шахсро гирифта меистем.

— Хокашро гардам, — гуфт Азимшоҳ, — Бухорон шариф, ҳар тара-фаш аз соҳибҳолон пур аст, ҳар боре, ки Бухоро меоям, ба хизмати он гуна соҳибҳолон расида натавонам ҳам, ба сабаби гирифтани дуои шумо барин азизон дилам хеле кушода мешавад, дар қорҳоям ҳам қулоғи рӯй медиҳад.

— Дуруст аст, — тасдиқ кард маҳдум, — «асои пир, ба ҷои пир» гуфтаанд. Боре, қорҳоятон ҷӣ навъ аст, чаро ин сафари Бухороятон аз муқаррариаш дертар монд?

— Шукр, қорҳоям бад нест, — ҷавоб дод Азимшоҳ, — ҷӯпони пештараам мурд, меҳостам рамаро ба писари вай ропонда биеям. Кӯрнамакӣ карда гурехт, барои ёфта ба даст даровардани вай ду-се моҳ гузашт, ба ҳамин сабабҳо сафарам дер монд.

— Ҷӯпони пештараатон магар Бозор ном дошт, бечора кай мурд, бисёр одами хуби дидаларо буд.

— Се моҳ пеш аз ин мурд.

— Писараш ҷӣ ном дорад?

— Ёлгор!

— Магар ин бача ноқобил аст?

— Ҳо, як бачаи шуми гардангафси нинакпах аст, сад даҳан гап занед ҳам, чизе намегӯяд ва ба замин нигоҳ карда меистад, лекин аз чашмонаш маълум мешавад, ки дар дилаш дашном медиҳад.

— Худатон одами пурдида, роҳи хизматгор қор фармуданро хуб медонед «ё ба зорӣ, ё ба зӯрӣ, ё ба зар» гуфтаанд, ҷояш ояд, пӯписа кунед, баъзе вақт пул диҳед ва гоҳо забони хуш кунед, хушомад гӯед, дар ин сурат ҳеҷ гӯр намеравад.

— Аз падараш мурдан боз як даҳан гапи баланду паст назадаам, пул бошад, ҳозир аз ман ҳазор тангаи нақда қарз дорад, забони хуш мекунам, насиҳат медиҳам, имоми маҳаллаамо ҳам хеле насиҳат карданд, бо вучуди ин чашмаш бегона намеояд; агар аз ман қарздор намебуд, ё ман ҳокимшинос ва қозишинос намебудам, кайҳо гурехта мерафт. Ман вайро фардо пешии шумо мефиристонам, шумо ҳам як насиҳаташ карда монед; шояд ба шарофати даму нафаси шумо қобил шуда монед.

— Бисёр хуб, фиристонед, насиҳатгӯй ва азоймхоннаш карда ме-монем.

Азимшоҳ ҳамёни дучашмаи худро, ки ресмони онро ба миёнбан-даш маҳкам баста худашро ба қисаи бағалиаш андохта монда буд, баровард, даҳанбанди ҳамёноро кушода ба дарунаш «пуф-пуф» карда чашми тангадонашро ёфт ва дасти худро дар он ҷо андохта тан-гаҳоро ягонягон шумурд ва ба Исомиддин маҳдум нигоҳ карда гуфт:

— Ман барои шумо аз кӯти закот аз Ҳисор як гӯсфанд оварда бу-дам, фуруҳтан ва ё қуштаниш ба шумо ташвиш мешавад гуфта, диғӯз он гӯсфандро ба як қассоби қадрдони худам додам ва таъин кардам, ки гӯшгу пӯсташро фуруҳта пулашро ба шумо диҳад ва ранганаширо барои шумо нигоҳ дорад.

Азимшоҳ суҳани худро ба ин ҷо расонида аз ҳамён дасти худро баровард, ки аз миёни панҷая дасташ тангаҳо намоён буданд; дар ин вақт Ҳаити гург ва Исомиддин маҳдум монанди бачагони нав аз тухмбаромадан фароштурук, ки дар вақти хӯрокворӣ овардани мо-дарашон парпанақ зада ба даҳонаш нигоҳ мекунад, гарлани худро дароз карда ба дасти Азимшоҳ чашм дӯхта буданд.

Азимшоҳ тангаҳоро:

— Ин пули гўшту пусти ҳамон гўфанд аст, — гуфта ба кифи маҳдум андохт ва даст бардошта илтимоси дуо кард. Ин вақт сару гардани Ҳайти гург монанди гули офтобпараст, ки ба тарафи партави офтоб гардад, ё чун мили кутбнамос, ки ба ҷониби кутб равад, ба тарафи Исомилдин маҳдум гашта чашмаш ба дасти вай дўхта шуда буд.

Ҳар ду шарик илтимоси Азимшоҳро ба ҷо овардани шуда, беҳаёлона дар ҳақиқӣ вай дуо карда дастхоро бар рӯ кашиданд.

Пас аз ин Азимшоҳ:

— Хуб, акнун ба ман рухсат шавад, фардо ҳамин вақт равагириро бо бача мефиристонам, насихат карданиро фаромӯш накунад, — гуфта аз ҷой хест.

— Чаро зуд меравед, имшаб ба мо меҳмон шавед, — гуфт маҳдум. Азимшоҳ ба дасти маҳдум, ки тангаи нав додааш дар вай буд, як нигоҳи ҳасратомезе карда:

— Имшаб бо Фатхуллоҳи гўфандчаллоб хисобу китоб дорам. Қорҳоям тамоми шавад, албатта, як шаб ба шумо меҳмон мешавам, — боз як бори дигар ба дасти тангадори маҳдум нигоҳ карда, — хотирҷамъ бошед, ки як оши табарукии мадрасагири нахўрда намерзавам, — гуфта кифи худро пушид ва аз дари хучра баромад.

Исомилдин маҳдум ҳам то таги дар рафта:

— Ҳайр, хуш омадед, саломат бошед, хурсанд кардед, — гуфта меҳмони худро гўсел кард ва боз ба ҷояш омада нишаста тангахоро шумурда дид, ки бист танга аст, онҳоро ба Ҳайт нишон дода:

— Дидӣ, гург! Ин атои ғайбист, ин як атои ғайбист, ки ба шарофати номи мубораки «Эшони тўрем», ба кавли ту «Накбатхўча» ба мо омад.

Ҳайт:

— Ин одам маро нашиносад ҳам, ман инро хуб мешиносам, ин аз ҳаннотони забардасти Сари Ҷўй аст, ки шайтонро фиреб медиҳад, ин, на ба ту ва на ба Эшонӣ тўраи ту, ки ханўз кӣ будани ўро намедонад, яқинула ихлос надорад, ин ҳазор эшон ва даҳ ҳазор муллоро ба як пул мефурушад; лекин вақте ки қораш афтод, пул ҳам медиҳад, изҳори ихлос ҳам мекунад, агар ҳоҳӣ, мурид ҳам мешавад; хулласи калом, ҳар чӣ мекунад, максаси худро ба даст ме-дарорад.

— Ин аз мо чӣ тамаъ дорад меғўй? — пурсид Исомилдин.

— Чӣ тамаъ дорад?... Худаш нагуфт, ки бачаро мефиристонам, насихат карда монед. Маълум мешавад, ки қадом ғарибро ёфта қор фармуда гаштааст, акнун вай ба ҷон омадааст, ки меҳоҳад гурезад, ё

ба дари дигаре равад; ана ҳамин ғарибро ба воситаи ману ту насихат кунонида гўломи ҳалкабаргўши фармонбардор карда гирифтанист. Ин шайтон ба муллои худ, хусусан ба муллое,

ки дар Бухоро таҳсил мекарда бошад, чӣ қадар ихлос ва ақида доштани авоми тоҷикро медонад.

— Хуб, гирем ки ҳамин тавр аст, ба ману ту аз ин чӣ зарар? Ба мо ин 20 танга ганимаг, агар аз дасти ман ояд, ҳамаи ғайрирони тоҷикро ҳар қадоме бисттангагӣ мефурушам, «гўр сўзду дег ҷўшад» гуфта-анд. Хез, зуд бош, гўшту раваган оварда ошро тайёр кун, ки аз ҳол рафтаг.

10. ЯХУДИИ КЌЗАКАШ

Азимшоҳ фардои он рўзе, ки ба Мадраса омада буд, ҳамаи гўсфандони худро фурухта тамоми кард. Ба Ёдгор:

— Бачаам, биё! Ба ту шаҳри Бухорои шарифро тамошо диҳам, — гуфта ўро ҳамроҳи худ бурда аз дарвозаи Намозгоҳи шаҳр даровард, нақте ки аз остонаи дарвоза қадам ба дарун мениҳод, худ ба овози баланд «бисмиллоҳ...» гуфт ва Ёдгорро ҳам ба «бисмиллоҳ» гуфтан таълиф карда гуфт:

— Бухорои шариф як шаҳри бисёр табаррук аст, дар ин ҷо бе бисмиллоҳ қадом мондан дуруст нест, дар ин шаҳр мазорҳои азизон ва зиғратҳои бузургворон бисёранд; ман меҳоҳам баъзе аз онҳоро ба ту зиёрат кунонам.

Азимшоҳ ҳамин тариқа аз гўру киёмат ғал зада, Ёдгорро ба мазори Турки Ҷандӣ бурд, дар таҳоратхонае, ки рӯ ба рӯи дари мазор воқеъ шуда буд, даромада таҳорат кард ва Ёдгорро ҳам таҳорат кунонид. Пас аз он кифи худро ба даст гирифта ва ҷоруки Ёдгорро ҳам қашонда ба даруни мазор даровард, аз ҷоҳе, ки дар он ҷо буд, об пушид ва ба Ёдгор ҳам нушонид, магар бафтаиши «оби он ҷоҳ, ки дар вай аз рутубати мурдаҳои харрўзаи дар он даруи пеш гўр шудани стола асар буд, ба дахони Ёдгор нафорида, ки пушти худро афшонид.

Азимшоҳ, ки ин ҳолати Ёдгорро аз чашм нагрезонида буд, гуфт: — Зинҳор ба оби ин ҷоҳ беҳурмати ва шаккоки мақун, ки ба ҷони қаноат зарар мерасад. Дар дунё се ҷоҳи шифо ҳаст, ки яке аз онҳо дар Маккаи мукарама ҷоҳи Замзам аст; дуюм ҷоҳи Хўҷаи Ўбон аст, ки дар саҳроҳои реғзори Бухоро дар тумани Занданӣ воқеъ аст; оби ҷоҳи Хўҷаи Ўбон ба бемориҳои псӣ ва маҳавӣ давост; сеюм ин ҷоҳ аст, ки оби ин хар гуна иллатро барҳам медиҳад, ба шарте, ки ихлос дошта бошӣ, лекин агар шаккоқӣ кунӣ, зарар мерасонад. Дар байни

ин се чоҳ бо зери замин роҳ аст. Боре як чомин обхӯрӣ дар чоҳи Замзам афтода будааст, ки баъд аз чанд гоҳ он чомро аз чоҳи Хуча Убон ёфтаанд. Вақте ки он чом боз ба чоҳи Хуча Убон афтода дубора гум шудааст, пас аз чанд гоҳ аз ҳамин чоҳ ёфтаанд. Назар ба қавли одамони куҳансол, ҳамон чом ҳа мин чом аст, гуфта Азимшоҳ чоми обхӯрии, сари чоҳи Турки Чандиро нишон дод.

Азимшоҳ баъд аз зиёрат карда баромадани мазор ба Ёдгор:

— Бие акнун ба ту мадрасаҳои Бухорои шарифро нишон диҳам, — гуфта ӯро аз миёни пуштаҳои Турки Чандӣ гузаронида ба гузари Хоҷӣ Амонбой баровард ва дид, ки аз тарафи дарвозаи Намозигоҳ як гуруҳ мардум бо шӯру ғавғон ачибе ру ба тарафи сари бозори Ҷозиён меоянд.

Азимшоҳ бо Ёдгор барои тамоиш ин ҷамъомадни аҷиб дар қано-ри роҳ истодаанд; гуруҳи мардум наздик расид, дар пешони ӯ гуруҳ як яхуди тахминан панҷоҳсола меомад, ки ба сараш як телпаки чортарки маҳсули яхудиёни Бухоро ва ба бараш як чомин алоҷи майданакии кабуд дошт; миёни ин яхудӣ бо як ресмончаи қанабӣ аз рӯй баста буд, ки бо амри уламо ва амирони Бухоро ба ҳамаи яхудиёни Бухоро ин қор маҷбурӣ буд.

Ба пушти ин яхудӣ як кӯзаи якмашкии чоргуша бо як аргамчин чорбанд карда бастагӣ буд; аз садои лап — пилаш маълум мешуд, Ки дар ин кӯза як чизи обакӣ ҳаст.

Аз дунболи яхудӣ як шахси мусулмон меомад, ки ба дасташ як таппончаи шаштира дошт; ин шахс ба ҳолате, ки бо парангушташ пистонаки таппончаро пахш карда буд ва барои баромадани тир танҳо бардоштани ин нарангушт кифоя мекард, яхудиҳо ба тез-тез роҳ рафтани амр мефармуд. Ҳар гоҳ, ки тамошобинон хучум оларда роҳро танг мекарданд, ин шахс мили таппончаи худро ба тарафи онҳо рост карда як қадам мемонд, табиӣ ҳамаи тамошобинон дургар рафта барои яхудиҳои кузакаш роҳ мекушоданд.

Гуруҳи мардум ба ҷое, ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд, ҳамин ки чашми Азимшоҳ ба яхудӣ афтод: — Вой! Ту Юсуфи гург нестӣ? — гуфта фарёи таъҷубомезе кард. Яхудиҳо мачоли дам за-дан ва ҷавоб додан набуд.

Ёдгор:

— Хучаин! Магар шумо инро мешиносед? — гуфта аз Азимшоҳ пурсид.

— Оре, мешиносам, — гуфт Азимшоҳ, — ин Юсуфи гург ном як яхуди қассоб аст, ки ҳар вақт аз ман гуфанд меҳарид, дируз ҳам ду гуфанд гирифта буд, ки ханӯз пулашро наодоаст.

— Инро ба кучо ва барои чӣ мебурда бошанд? — гуфта Ёдгор пурсид.

— Бухорои шариф шахрест, ки дар ин ҷо муллоён бисёранд ва ҳар хуҷми шарият дар ин ҷо ҷорист; маълум мешавад, ки ин яхудӣ бо шароб, ба даст афтодааст ва ӯро ба қозихона, ё раисхона мебаранд, ки таъзираш кунанд.

Гуруҳ ба сари бозори Ҷозиён расид, дар ин қорраҳа чунон бисёр одам гун шуда буд, ки мачоли ба ҳеҷ тараф қадам мондан набуд. Яхудиҳои пир дар душвори бисёр сахте афтода буд: дар пушт як кӯчаи якмашкии пур аз дунбол як шахси таппончадор девонавор ба тез роҳ рафтани ӯ амр медиҳад, дар пеш се тарафро ҳам мардуми бедорди тамошобин банд кардаанд.

Ҳар чӣ дар ин мавқеи хатарнок худӣ шахси таппончадор ба доди яхудӣ расид: сиёҳиҳои чашмони худро боло кашида, таппончаи худро намонш дода, қалавида-қалавида қадам партофта тамошобинонро пеш кард ва роҳи дастӣ чапро кушода ба яхудӣ бо забони русӣ:

— Налево марш! — гуфта фармони аскарӣ дод.

Яхудӣ барои ба амал овардани ин фармон монанди сарбозони амирӣ Бухоро як қадам ба тарафи рост партофт. Шахси таппончадор ҳам монанди фармондеҳони аскарӣ даври амирӣ⁴⁵ аз бозуи яхудӣ гирифта ба тарафи дастӣ чап кашида:

— Ба ин тараф мегуям, қар! — гуфта фармони худро ба амал овард.

Ба ҳамин ҳол ба мадрасаи Мулло Мухаммадшариф расиданд; шахси таппончадор, боз як бор мардумро аз сахн ронда, яхудиҳо ба Мадраса даровард ва дарвозаро аз дарун баста ғойб шуд. Шахси Мадраса ва сари роҳро мардум фаро гирифта буданд, тамошобинон дақиқа ба дақиқа зиёд мешуданд, дар ин вақт як нафар мулозими қозикалон бо як нафар одами миршаб ба сари воқеа расида омаданд, инҳо меҳостанд барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол дари мадрасаро кушода дароянд, ки шахси тап — таппончадор бо яхудӣ аз Мадраса баромада омаданд. Акнун дар пушти яхудӣ кӯза набуд, аммо шахси таппончадор баъд қадам мемонд, дар ҳар қадам ба як сӯ қалавида рафта ба афтодан наздик мерасид, ба девор бархӯрда худро боз рост мегирифт; одами қозӣ аз пушти ин шахс расида ба як ҷанг задан таппончаро аз дасташ рабуд. Бо он таппонча худӣ он шахсро тарсонида бо яхудӣ ҳар дуяшонро пеш андохт ва бо одами миршаб ду кас шуда ҳар ду инҳоро ба тарафе ронда бурданд.

Азимшоҳ пас аз пароканда шуда рафтани мардум Ёдгорро ҳамроҳ гирифта ба дари Мадраса бурд, ҳалқа, кубба ва куббаи дарвозаи мад-расаро ин ҳалқаи мурод, ин куббаи давлат ва ин куббаи шайтонқуб гуфта ҳар кадоми инҳоро ягон-ягон бӯсида ба ҷашмонаш молид ва ба Ёдгор ҳам зӣбрат кунонид ва пас аз он гуфт:

— Ҳозир аз қасбони Таки Шӯр яе думба раван гирифта ба ту мемидам, ту ҳамон раванро ба ин ҷо гирифта биёр ва аз дари Мад-раса Мулло Исомидин маҳдуми хисорӣ кучоанд гуфта пурс, ба ту нишон медиҳанд, раванро ба ҳамон кас супурда дуо гирифта боз-гашта пеш ман ба хавлии Фатхуллоҳи ғуфандҷаллоб рав. Лекин вақте ки омадӣ, аввал дари хучраи тик-тих кун, ҳар гоҳ ки биё гуфтанд, пас аз он ба хучра даро!

Азимшоҳ пас аз тамошо додани току равоқҳои Мадраса ба Ёдгор, уро ҳамроҳи худ гирифта ба тарафи Таки Шӯри Бухоро рафт.

11. РӯЗИ НИШОТ

Имрӯз ду рӯз аст, ки дар хучраи Ҳаити гург деги палав дар ҷӯшаст, дар оянда ҳам умед бисёр, толее, ки дар вақти «акнун гайр аз саҳромарг шудан чорай дигаре нест» гуфта истодан 20 тангаи нақда расонид ва ба расонидани як думба раван ваъда дод. Аҷаб нест, ки то ба поин расидани ин мояи зиндагӣ боз расонад.

Танҳо як камбудӣ ҳаст, ки вай ҳам набудани мусаллас аст. Агарчи акнун як миқдор мавиз ёфта дар хум андохтан мумкин бошад ҳам, вай ба чил рӯз мувофиқи қонда намерасад.

Ҳаити гург бо ин ҳасрат, боз гапиро ба сари Нақбатхӯча оварда ба Исомидин маҳдум гуфт:

— Ҳамаи кори Нақбатхӯчаат як тараф, як хум мусалласи солгашти маро хӯрда тамоми карданаи як тараф аст. Агар ҳамин рӯзҳо он май мебуд, дар айшу нишоти мо ҳеҷ камӣ намеромид.

— Агар ҳамин вақт, — гуфт Исомидин, — ҳудо як хум май мера-сонд, аз даъвои ба Нақбатхӯча доштаат гузашта ғушу майяи маро осуда мемондӣ?

— Як хум не, як шиша расонад ҳам, валлоҳ, ки дигар аз Нақба-тхӯча шикоят намекунам.

Ҳамин вақт аз сари зина садои пойҳое, ки бетартиб монда мешу-данд, шунида шуд, ояндагон рост ба дари хучра наздик омаданд.

— Пуштатро ба тарафи дар гардонда ба сари зина нишин!

Аз паси садои пойҳое ба дари хучра наздикрасида ин овоз омад, Исомидин ғуши худро ба тарафи дар сях карда:

— Ин овози Эшони тӯра барин, — гуфт.

Ба сари ин 20 танга ҳам об рехтем гӯй-чӣ? — гуфта, Ҳаити гург боз оташин шуд.

Дар бе тик-тик кушода шуд ва оянда сари худро дарун карда:

— Ҳаити гург! Ин хуми майро гир ва дар ҳаққи ман дуо кун! — гуфт.

Ҳаит сари худро рост карда дид, ки ҳақиқатан ба дари хучра як хум истодааст; якбора аз ҷой хеста гуфт:

— Эшонҷон! Худатон ҳам марҳамат кунед, табҳи дарназар меку-нем.

— Ин аз он шумоҳост, ман боз ба хонаи Юсуф рафта то сер шу-дани манӯнам, кабобча ҳам карда медиҳад, — гуфт оянда ва ба та-рафи рафиқи худ нигоҳ карда:

— Пеш даро, равон шав, Юсуфи гург! — гуфт ва ҳар ду аз зинаҳо поин фурумада рафтанд.

Хум ба даруни хучра гирифта шуд, — кушода диданд, ки май ан-гури шибиргонӣ аст, шодмони ва нишоти ҳар ду шарикро дигар ҳаду андозае набуд.

Исомидин гуфт:

— Ба ҷой як хум май як хум тилло аз ҳудо металабидем, мешуда-аст, магар малоикан оминӣ «омин» гуфта будааст, ки аз дахонамон баромадан замон хоҳишамо қабул шуд.

— Ба назди ман, — гуфт Ҳаит, — ҳамин вақт як хум май, аз як хум тилло, ҳатто аз як хум гавҳар ҳам бехтар аст. Шои бехуда нагуфта-аст ки:

Тоқро сероб кун, эй абри найсон, дар баҳор!

Қатра то май метавонад шуд, чаро гавҳар шавад?!

Маҳдум гуфт:

— Гург! Ғазалхониро мон, хез, зуд бош, ошро тайёр кун, ки ин шароби илоҳиро имтиҳон карда як дами беғам занем.

— Ҳезуми тайёр кам аст, ту ҳезум шикан, ман раванги ошро доғ кардан мегирам.

Ғушти ош бирён шуд, бо ғушти бирёни ош, ҳар ду шарик ду-се лиёла даркашида санҷида диданд, май кӯҳна ва пурзӯр буд. Исомид-дин гуфт:

— Ҳаит, лақаби «гургӣ»-ро аз даст додӣ?

— Чаро?

— Вақте ки май ту дар хубӣ ва пурзӯрӣ ба дараҷаи май Юсуфи

гург расида буд, Эшонӣ тӯра туро бо вай ҳамлақаб карда буд, акнун ки май Юсуф аз май ту пеши кардааст, метарсам ин лақабро аз ту боз ситонад ва туро баъд аз ин «шағол» номад.

— Шағол шудан ҳам бад нест, кас ба ҷои гӯшти гӯсфанд ҳамеша гӯшти мург меҳӯрад.

Биринчи ошро андохта дам карданд, боз пиёла ду-се бор даст ба даст гузафт, ошро кашида бо иштиҳои тамоми хӯрданд, табиӣ дар вақти ошхӯри ҳам ба ҷои об май сарф шуд.

Дар ҳамин вақт касе ба дари хучра омада тик-тик кард. Ҳаит:

— Рухсат нест, парҳез* — гуфт.

Оянда:

— Ман, сӯфӣ, ба дари Мадраса як дохунда омада Исомиддин маҳдумро пурсид, ҳамроҳ гирифта овардам.

— Хуб, вайро ин ҷо мон, худат баргарад, рухсат нест, парҳез!

Ҳаит, пас аз баргашта рафтани муаззин, дарро кушод:

— Биё, бача, — гуфта меҳмони ҷорикӯши худро ба рӯи хучра гурӯҳи гузошт ва табақи ошӣ саркӯтро ба пеши ӯ ниҳод.

— Номӣ ту Ёдгор нест? — пурсид Исомиддин.

— Ҳо, Ёдгор аст.

— Гир, бача, ошро хӯрдан гир.

Ёдгор ба ошхӯри машғул шуд, Исомиддин ба ҷои илтимосҳои Азимшоҳро ба ёд оварда ба вай насиҳат кардан ба «Муғулчан ду-гоҳ»-хонӣ машғул шуд. Дар авҷ ва акс Ҳаит ҳам ба ӯ ҳамроҳӣ мекард, дар паси он ҳар ду ҳамовоз шуда «Нақши мулло»-хони карданд.

Пас аз ошро хӯрда тамоми кардани Ёдгор, ўро рухсат дода боз ғазалхонии худро давом кунданд:

Агар бихишт диҳандат, фиребашон махӯрӣ,

Қадам зи Мадраса берун манех ки ҷо ин ҷост.

Ин байтро дар ҳавои «Ушшоқ» ба такрор меҳонданд. Магар имрӯз кайфи мадрасагӣшон аз кайфи майкадагӣ баландӣ мекард, ки дар асли шеър: «Қадам зи майкада...» бошад ҳам, инҳо «Мадраса» гуфта меҳонданд.

12. ДОИРАҲАБАР⁴⁵

Аз фуру рафтани офтоб таҳминан ду соат гузашта буд, мастии шарикон ҳам қадре фурумад, лекин дарди сар ва гаронии мизоч ба осуда ништастан ва ё хобиданашон ҳалал мерасонид, бинобар ин аз

хучра баромада қадре кӯчагардӣ карда ҳавои тоза хӯрда хумори худро шикастани шуданд.

Кӯчаҳои тангу торикӣ Бухоро ба ин ду масти дарёдаркаи созгор наёмад.

Валлоҳӣ, — гуфт Ҳаит, — аз кӯчаҳои Бухоро гӯр бехтар аст.

— Ҳамин кӯчаҳои торик аст, ки гуфт Исомиддин, — айби ману туро мепошад, агар кӯча равшани пуродам мебуд, кайҳо расво мешудем.

— Ҳар чӣ бошад, дили ман тангӣ кард, ё ягон базм ёфта меравем на ё бозгашта ба хучра рафта меҳобем.

— Барои ёфтани базм ҳам кӯчагардӣ даркор аст, то ки овози дораро аз ягон тараф шунавем ва ҷои онро ёфта «доирахабар» шуда биравем.

Ҳаит розӣ шуд:

— Хуб, меравем, аммо ба кадом тараф? — гуфт.

— Таваккал карда ба тарафи Хиёбон равем-чӣ?

— Бисёр хуб, равон шав!

Ҳар ду «толиби илм» дар роҳи «талаби маҷҳули мутлақ»⁴⁷ ба тарафи Хиёбон рӯ оварданд. То гузари Мирақон аз ҳеҷ тарафе овози доирае шунда нашуд, вақте ки аз пеши ҳонакоҳи Мирақон ба тарафи рост баргаштанд, аз тарафи сари бозори Хиёбон аранг-аранг овози доира омадан гирифт. Ҳар қадар, ки ба сари бозор наздиктар мешуданд, ҳамон қадар ҳам овози доира баландтар меомад. Ба сари бозор расида аз шабгарди посбоне, ки таблоро ба зери сари худ монда ба қанори гулхан хобида буд:

— Ақа шабгард! Базм дар кучост? — гуфта Исомиддин пурсид.

Шабгард бе он, ки сари худро бардорад:

— Дар гузари Эшонӣ Имло, — гуфта ҷавоб дод ва аз гур-гур карда худ ба худ ҷизе гуфтаниш маълум мешуд, ки аз ин ҳалатрасонандагони осоиши худаш хеле нохушнуд шуда буд.

Баъд аз соате ду шарик дар базмхона буданд: рӯи ҳавлӣ дар ғояти тангӣ буд, оташдоне, ки дар замин қанда ба вай деги ниммании масҷидро пинҳона буданд ва хирворҳои ҳезуми явшон, ки барои пухтани оши фардо ҳозир карда буданд, рӯи ҳавлиро фаро гирифта буд; дар як тарафи рӯи ҳавлӣ ду самовори қалони якмасна дар ҷушидан буда хизматгори пай дар пай аз ҳона ҷойникҳои холиро бароварда ҷойникҳои пури дарҷушро, ки ба сари манқали қалони дувоздаххонагӣ истода буд, гирифта ба ҳона медароварданд. Самоворчӣ боз ҷойникҳои холиро ҷой андохта дам карда ба сари манқал мешоҳ.

Меҳмонони нугуфт ё доирахабар аз болои ҳезумҳои явшон бо

Исомиддин ба гӯши Ҳаит гуфт.

— Инҳо одамони хуб, муллодуст будаанд, моро аз чашмдоштамон зиёдтар эҳтиром карданд.

— Ёфти, одамҳои нағзатро, — гуфта Ҳаит сухани шарикӣ худро инкор кард ва гуфт:

— «Хирс мулло мешавад аз зарби ҷӯб» гуфтаанд, инҳо ҳам аз воқеаи ҳавли «Шариф кичирӣ» ибрат гирифтаанд. Ҳафтаи гузашта ба базми тӯи вай муллобачагон доираҳабар шуда рафта буданд. Вай инҳоро роҳ надод, дар як соат монанди зогон, ки ба сари лошай худ мурда

гун шаванд, муллоӣ бисёре чамъ шуданд ва ба хонаи ӯ хучум оварда даромаданд, лампаҳои калони оғзаро зада шикастанд, хона даргирӣ, қолинҳои дахтазанӣ такағӣ ва кӯрпачаҳои якандози маҳмал сӯхт. Агар мардуми тамошобин ғайрат карда оташро фуру наме-нишонданд, тамоми хона ва ҳавлӣ месӯхт. Магар фаромӯш кардӣ, ки монанди ин воқеа соли гузашта дар гузари Ғозиёни худӣ мо ҳам шуда буд... — гуфта Ҳаит хост воқеаи як тӯи калони дар гузари Ғозиёни шударо, ки дар он ҷо ба сабаби баста мондани дари ҳавлӣ муллобачагон хучум оварда симҳои телефони хонаи бойро бурида буданд ва оқибат ба сабаби дар миён даромада ду-се нафарро ба ҳабс гирифтани одамоки қозикалон ҳодиса пасанда шуда буд, нақл кунад; магар дар бораи нақли «қаҳрамонӣ» муллобачагон дар ҷӯш омада қадре овозаш баланд шуда буд, ки яке аз поён:

— Хомӯш! — гуфта миёни сухани Ҳаитро шикаст.

Як пайт базм ба охир расид, хизматгори манқалхоро аз хона бароварданд, шамъи калон ҳам кушта шуд, шӯълаи лампаи сиёми оғзаро ҳам пасттар карданд, меҳмонони мо ханӯз нишаста буданд. Яке аз рӯисуфа сӯзи худро баланд карда:

— Меҳмонон хуш омаданд, фардо вақти наҳорӣ ош дорем, барвақттар хобидан даркор аст, — гуфт.

Исомиддин ба Ҳаит:

— Ҳамин қадар обрӯӣ хуб аст, биё пештар аз ном гирифта пеш карданашон биравем; вақт ҳам аз ними шаб гузашт.

— Хуб, биравем, — гуфт Ҳаит.

Ҳамин ки инҳо аз ҷой худ хестанд, як нафар аз ахли базм:

— «Хуш омаданд, тақсирҳо, ҳар қадам монданд, болои дида, ҳар ҷӣ бетилек» — гуфт.

Вақте ки меҳмонон аз дари хона мебаромаданд, касе ба соҳиби хона гуфт:

— Домуллохоро узот карда мон!

эҳтиёт қадам монда гузашта ба дари хона расиданд ва сари худро аз дар дарун карда ба тамошо машғул шуданд. Базмгоҳ як хонаи нӯҳболор буд, ба даруни он мардум, ҷунон ки дар маъраҳои маддохии он замон ё дар давраи бедонабозӣ нишаста бошанд, пасу пеш ва зону ба зону нишаста буданд, ки ҷой сӯзан задан набуд; танҳо дар миёнҳои хона ҳалкаворе як ҷой дуолчинни ҳолӣ буд, ки дар поёнаш се манқали пуроташ дар дурахшидан буд, дар пеши манқалҳо ҷор нафар доирадасти забардасти он замон нишаста доираҳоро ба ҳавои якҷакарс менавохтанд ва ба ҳамин ҳаво ғазал ме-хонданд. Дар миёнаи ҳалқа як бачаи амради кокулдор рақс мекард ва дар навбати худ бо доирадастон ҳамовоз шуда ғазал ме-хонд. Як нафар ҷавони тахминан 25-сола, ки миёни худро аз рӯй баста, туг-меҳон яктаҳурган худро кушода ва барои хурсандии ёрон ба рӯи худ хокан ангишт молида буд, ба дастӣ худ як шамъи ҷойдорини дута чоряки афрӯхтаро гирифта пеши рӯи амради раққос нигоҳ медошт; амрад ба ҳар тараф, ки майл ва ҳаракат кунад, ҷавони шамъдор ҳам ба ҳолате, ки як зонуи худро ба замин ниҳода зонуи дигарашро рост медошт, бе он ки шамъро аз пеши рӯи амрад дур кунад, ба он тараф майл ва ҳаракат мекард. Рағғани шамъи афрӯхта, ба рӯи намали оҳақӣ, ки дар салҳо ин гуна базмҳо пахн шуда рағғани шамъолуд шуда буд, монанди оёе, ки аз нӯли офтоба резад, мешорид.

Меҳмонони ногуфти мо як қадар аз тағи дар базмро тамошо карданд ва бо амради раққос ба воситаи задани чашм ва парронидани абрӯ гуфтугӯ карда «лазагҳо» гирифтанд.

Яке аз даҳанмрдони ахли базм магар мулло будани ин меҳмононро доништ, ки аз ҷой худ рост хеста:

— Ака қори, дарун марҳамат кунетон, — гуфт.

Меҳмонони «азиз» ҳам ба ҳамин қадар ишорат мунтазир буданд ва ба дили худ: «аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан» гӯён, бе он ки сари худро аз дар берун кунанд, қафшҳои худро нақшида пои худхоро дарун гирифтанд ва бе пушт-пушт мардумро зер карда ба даруни давра гузаштанд. Касе, ки инҳоро бо ин қадар одамгарӣ сарафроз карда буд, мардумро ба яқдигар қафстар шинонда барои онҳо аз пешгоҳи ҳалқан базм ҷой ҳолӣ кард. Меҳмонони мо ба рӯи он намали оҳақии рағғани шамъолуд, монанди он ки ба рӯи бистари атласи парикудор нишинанд, бо хузури тамои дузону нишастанд.

Ҷишаб толеи базмгاردони мо тохта буд: ба болои ин ки ба даруни хона роҳ ёфтанд, ҷойинки ҷой ҳам аз пеши эпон қанда наменшуд, агар як ҷойник ҳолӣ шавад, барои омадани ҷойинки дигар ҷик-ҷики сарпӯши ҷойник басанда буд.

Дигаре овози худро пасттар карда:

— Аз дунболошон як санг хаво деҳ! — гуфт.

Ин ҳақорати ҳазломезро меҳмонони мо шунда бошанд ҳам, худро ба нодонӣ заданд. Ҳатто охирини аҳли базро ба атои аввалияшон бахшиданд.

13. АЗОНИ БЕМАҲАЛ

Исомиддин ва Ҳайт дар бозгашт аз базм роҳашонро дигар карда аз тарафи Қулмадраса равон шуданд. Ҳайт гуфт:

— Валлоҳ, ки аз гуруснагӣ дар ман тоқати қадам бардоштан намонд.

— Қойро ҳам муфт ёфта пай дар пай нӯшидан гирифтем, кошки дар ҳучра ягон чизи хӯрдани мебуд, — гуфта Исомиддин ҳам гурусна мондани худро маълум кард.

Аз гояти гуруснагӣ ҳар ду шарик дам назда роҳ мерафтанд, бо ин ҳол ба долони сари бозори Қулмадраса расиданд, дар он ҷо пеши даҳбӯш, ки гулхани худро афрӯхта бо шабгардони худ ҷақ-ҷақ карда, нишаста буд, рафта ҷилим пурсиданд.

Як шабгард ба фармуди даҳбӯш ҷилим андохта ғуфта карда дод, ҳар ду шарик дуд ба дуд дуборӣ кашиданд.

— Тақсирчон, маро ҳалос кунед! — гуфта овозе аз як гӯшаи пой-туғи¹⁶ даҳбӯш баромада диққати муллоёнро ба тарафи худ кашид.

Исомиддин наздиктар шуда:

Ту кистӣ? — гуфта аз овоздиханда пурсид.

Магар маро нашинохтӣ, ҳамин рӯз дар Мадраса ба ту раванг бурда надодам?

Ҳо, ҳо... ту одами Азимшоҳ-а? — гуфт Исомиддин, — ин ҷо чӣ мекуни?

— Вакте, ки аз Мадраса баромада се-ҷор қадам роҳ рафтам, роҳро тум кардам, ҳарчанд қоғам, ҷои хўчаинро наёфтам, ҳавлии Фатхуллохбой қучоғи гуфта аз ҳар кас пурсидам, ҳеҷ кас надонист; шаб то-рик шуд, аз кўчаҳо пой мардум қанда шуд, ба кучо рафта намро надониста ба ҳар тараф медавидам. Оқибат яке аз инҳо (ба шабгардон ишора карда) ба ман вохӯрда, ин ҷо гирифта оварда нигоҳ дошт, ҳарчанд зорӣ кардам, ки маро ба хонаи Фатхуллохбой расонед, ҳўчанни ман дар он ҷост, агар имшаб расида наравам, маро коҳиш мекунад», сар надоданд ва маро бандӣ карданд.

— Даҳбӯш! Инро сар диҳед, ин меҳмони мост, — гуфта аз даҳбӯш пурсид Исомиддин.

— Хуб, садкаи суҳанатон, тақсир, — гуфт даҳбӯш, — вақте ки ин бача хўчаини ман меҳмони Фатхуллохбой аст гуфт, ман умедвор шуда будам, ки фардо пули як деғчўш меуряд, давлати хўчаннаш сикт будааст, ки шумо расида омадед.

Исомиддин:

— Ҳайр, зарар надорал, худо ивазашро аз ҷои дигар мерасонад, агар роҳи базмиёни Эшони Имлоро гиред, пули чанд деғчўш меуряд, — на ба Ёдгор нигоҳ карда:

Хез, биё бача! — гуфт.

Ҳар ду шарик муқаррар карданд, ки Ёдгорро ба хавлии Фатхуллобой расонда монанд. Азбаски дар Регистон ва давраи арки подшоҳӣ сарбозон посбонӣ мекарданд ва ҳеҷ касро бе донишани номи шаб роҳ намедоданд, маҷбур шуданд, ки аз пушти болои хавз аз гузари Усто Рўҳӣ, Аскарбӣ ва Қофарработ давр зада, аз болои гузари Мирзо Гафур раванд.

Пас аз он ки шарикон аз гузари Мирзо Гафур гузаштанд, дар пасткўчаи рў ба рўи масҷиди арабон Ёдгорро ба хавлии Фатхуллох расонда, худ бо роҳи калон аз болои лаби хавзи Чуббоз гузашта, ба манзили худ рафтани шуданд. Ҳайт гуфт:

— Дар ин гуруснагӣ ин қадар роҳи барзиёдро, ки ба касофати Азимшоҳи ту тай кардем, «болои мурда сад чўб» шуд.

— Ҳақиқатан тург астӣ, Ҳайт, — гуфт Исомиддин, — дунбаи гуфанди Азимшоҳ нағз, аммо одами вайро даҳ қадам роҳбари кардан бад.

Дар ҳақиқат гуруснагии шарикон аз ҳад гузашта буд, ҷои кабудии пай дар пай поёни мастӣ ҳамма ҷизро аз меъдашон рўфта бурда буд, меъдани ҳолӣ ба ҷои ғизо сафроро сарф карда дуд аз димоғашон мебаровард. Дар роҳ аз пеши ҳар нонвойхонае, ки мегузаштанд, бӯи хуши нони гарм иштиҳошонро торафт ба ҷунбиш меовард.

Ҳайт гуфт:

— Пул дорӣ, ягон нон харида хўрем?

— Пул надорам, лекин барои муфт гирифтани нон як чора ба хотирам расида истодааст.

— Чӣ чора ба хотираг расид, медуздем ё гадоӣ мекунем?

— Не, дуздӣ ҳоҷат нест, лекин як гадоии одамшавандагона мекунем.

— Гадоии одамшавандагонаат чӣ гуна аст? Зуд бош, ҳар чӣ мекуни, кун, ки ҷонам ба лаб расид.

— Сабр кун, аввал гўям: имрўзҳо дар шаҳр вабо пайдо шудааст, Эшони қозикалон ба муаззинон амр доданд, ки барои дафъи вабо

шабҳо дар кӯчаҳо азони бемаҳал гӯянд, дишаб як вақт ман ба саҳни Мадраса будам, ду муаззин дар роҳ истода азон гуфт, аз нонвой Усто Ҳамроҳ як шогирдонвой ду нон бароварда ба онҳо дод. Мо ҳам дар пешии нонвойхонаи Мирзо Мухторҷон як азон мегуем, умед аст, ки ба мо ҳам нон бароварда диҳанд.

Исомиддин, ин фикри бикрро аз кучо ёфти? Тезтес кадам мон, ки пеш аз хӯрдани нон ба поҳоям ҷон даромад.

Шарикон давон-давон ба пешии нонвойхона омада истодаанд ва ҳар ду ҳамовоз шуда, як азони баланди барҳаво гуфтанд. Ҳамин ки азонро ба поён расонда дар роҳ сари дуло ништаста дуои азонро ба адои таҷвид⁴⁹ баланд меконданд, дари нонвойхона кушода шуд ва як шогирди нонвой ду нони тафтонро ба даст гирифта баромад.

Ҳанӯз дуои азон ба охир нарасида буд, Ҳаит гуфт:

— Бас кун, ки муддао ҳосил шуд ва дуоят аз даргоҳи илоҳӣ кайҳо қабул ёфт.

Шарикон дуоро тамои карда дастҳоро бар рӯ канидаанд, шогирдонвой ҳам нонҳои гарми дастсӯзро ба инҳо дода илтимоси дуо кард.

Шарикон дар ҳаққи шогирдонвой дуои кӯтоҳе карда ба роҳи худ афтоданд, як нонро пора карда ҳар ду дар вақти роҳ рафтан дар ду дақиқа нахоида фуру бурданд. Навбат ба нони дуйум расид, Ҳаит гуфт:

— Агар чор нон меод, як навъ шушбанд мешудем, аммо ба ин ду нон: «лаб гуфт омад, даҳон гуфт даромад, шикам ба боло чӣ чиз буд, ки ба поён нафаромад».

— Ҳаит, агар гурғи чорпо мешудӣ, дар дунё гӯсфанд намонда ҳамаро меҳӯрдӣ-дия, як авом ихлос карда ба ту нон медиҳад, боз ту ношукрӣ карда зиёдталабӣ мекунӣ. Инҳо соддаанд, ки ба ману ту нон медиҳанд; агар ки будани моро донанд, сангро намедиханд, ки ба сарамон занем.

— Инҳо аҳмаканд, — гуфт Ҳаит.

— Қўрнамакӣ карда ҳақорат мадеҳ, — гуфт Исомиддин, — инҳо аҳмак бошанд ҳам, ману туро ҳаминҳо сер мекунамд ва ободин дунё ҳам бо ҳаминҳост, бинобар ин аст, ки уламои гузафта «лавлалхумакоу лаҳарибад дунё» (агар аҳмакони намебуданд, дунё хароб мегардид) гуфтаанд.

Ҷоҳо фалсафафурӯшӣ ва гоҳо шўхӣи бозӣ карда ҳар ду шарик ба Мадраса омада расиданд, аз болои нони гарм яккосагӣ оби сардро нӯшида ба хоб рафтанд. Фардо соати 8 рӯз Нақбатхўча дари хўчраро тик-тик зада инҳоро аз хоб бедор кард.

— Эшонҷон! Дирӯз шуморо бандӣ карда буданд гуфта буданд, чӣ гуна ҳалос шудед? — гуфт Ҳаит.

— Қасе, ки моро бандӣ карда тавонад, ҳанӯз аз модар нарӯидааст.

— Юсуф чӣ шуд?

— Ҳар дуямонро ба қозихона бурданд. Эшонн қозикалон ба ман нигоҳ карда ба Юсуф гуфтанд:

— Дар гӯр сарат! Ту дар зерӣ химояти подшоҳи ислом зиндагонӣ карда арақфурӯшӣ мекунӣ, — ба одами худ нигоҳ карда: — бар, ин кифрро ба зиндон супур! — гуфта амр доданд ва гуфтанд, ки:

— Ибро дар зиндон бандӣ карда нигоҳ доранд, ба ҷансби амир арз карда ҳалди шаръӣ мезанонам.

— Мулозим Юсуфро гирифта бурд, магар қозӣ ишорате кард, ки миро мулозими дигаре ба зинхонаи қозихона бурд ва пас аз шом мирохурбошӣ⁵¹ қозикалон ба ман одам ҳамроҳ карда сикҳат саломат ба хонаам фиристод.

Ҳаит гуфт:

— «Дароза мону кўтаҳа бур» гуфтаанд, ки бисёр рост аст.

— Агар ман барин дарозхоро буридан мегирифтанд, ту барин кӯтоҳро аз гуруснагӣ мемурдед, ҳатто шиками Эшонн қозикалонат ҳам аз давлати ман барин дарозхо сер мешавад, зуд бош, ошро тайёр кун! — гуфт Нақбатхўча ва ҷомаи худро кашида монда чорзону зада дар пешгоҳи хўчра нишаст.

14. САРБОЗӢ

Ёдгорро ҳеч як шайша ва тантанаҳои Бухоро, ки ҳар каси қухистонӣ ва саҳронииширо дар хайрат меандохт, ба худ намекашнд, назору мадрасаҳо ҳам ба дилаш таъсири зиёде набахшид, ҳаёли вай танҳо ба як ҷоба Даран Нихон, ба Гулнор банд буд; он дилсӯзӣ на мекрубони, ки дар вақти дастгир шуданаш аз Гулнор дид, яке бар сад ишқу муҳаббаташро ба вай зиёд карда буд; дар ҷаҳони бекасай ҳоло як кас дошт, ки дили вай ҳақиқатан ба ин (ба Ёдгор) месўзад. Афсус, ки ҳоло аз вай дур афтодааст, пас аз ин ҳам маълум нест, ки боз вайро мебинад, ё не?

Дунё ҷои умед аст, агар кўшиш кунад, дур нест, ки боз ба вай би-расад. Ҳеҷ набошад, ҷамоли ҷаҳонорон уро

боз як бор бинад, нуктаҳои ширино аз он лабҳо, ки гайр аз рӯзи дастгир шуданаш ҳамеша бо табассумҳои меҳрангез омехта буд, як бори дигар шунавад.

Ёдгор ба дили худаш мегуфт:

— Аз ҳаракатҳои Гулнор маълум буд, ки вай кам маро дӯст медорад, вай ҳеҷ гоҳ домани каси дигареро бо дастӣ муҳаббат нахоҳад гирифт, оё вай рӯзи охирин: «ҳар гоҳ ту зан гирифтани шавӣ, ман ҳам тӯй мешавам» нагуфта буд?! Он дилерӣ, ки аз вай ба зерӣ шамшера ясанул дида шуд, маълум буд, ки вай осон-осон ба занӣ дигар кас розӣ нахоҳад шуд. Айб аст, ки вай бо вучуди зан буденаш ҳамин қадар мардонаӣ ва вафодорӣ нишон диҳаду ман дар расидан ба ӯ ҳеҷ кӯшиш накунам.

Барои кӯшиш кардан дар ин роҳ аввал аз дастӣ Азимшоҳ ҳалос шудан ва рӯз гузаронии худро аз ягон роҳи дигар муҳайё кардан даркор буд. Чора чист?

Чора гурехтан!

— Аммо ба кучо ва ба дари кӣ?

Ба ин пурсиш, ҷавони хурдсоли таҷрибанадида ҳеҷ ҷавоб наметавонист ёфт.

Ёдгор дар гузари пушти арки Бухоро дар сари паскӯчае, ки ҳавли Фатхуллоҳбон ғусфандчаллоб дар он ҷо буд, пушт ба девор нишаста ба ҳамин ҳаёлот фуру рафта буд, ки:

— Дохунда! Ту кучоӣ астӣ? — гуфта овозе омад ва ӯро аз ҳаёлотӣ белгисанш, ки ба кучо рафта расиданашро худааш ҳам наметодонист, бозовард.

Ёдгор бо шундани ин овоз монанди касе, ки ноҳост аз хоб бедораш карда бошанд, як қад парид ва ба тарафе, ки ин овоз омада буд, нигоҳ кард ва дид, ки як сарбози амир мунтазири ҷавоб аст.

— Аз Ҳисор, — гуфта Ёдгор ҷавоб дод.

— Аз хули Ҳисор?

— Не, аслам аз Кулоб, ҳоло дар Сари Чуи Ҳисор меистам.

— Он ҷоҳо ҷоҳои обод аст?

— Ҷоҳои обод ҳам дорад, хароб ҳам дорад.

— Аниҳур, харбуза ва дигар меваҳо ёфт мешавад?

— Ҳар ҳел меваҳо ҳаст.

— Ба наздикӣ мо он ҷо хоҳем рафт, бинобар ин аҳ-воли он ҷохоро аз ту пурсидам.

— Барои савдогарӣ меравӣ, ё мулозимӣ? — пурсид Ёдгор.

— Не, барои ҳеҷ қаломӣ инҳо не, мо сарбози ҷаноби амирем, ҳамеша дар хизмат мебошем, ҳоло аз ҷаноби амир фармон шудааст, ки дастан мо ба тарафи кӯхистон биравад, аз рӯи одаг бояд дар он ҷо ду сол бимонем. Ин бори аввал аст, ки ман ба он тарафҳо меравам.

— Одам ба сарбозии амир чӣ гуна даромада метавонад? — пурсид Ёдгор; ӯ сари калобаи кори худро ёфта буд, агар мумкин бошад, ба

сарбозии амир даромада ба тарафи кӯхистон рафтани буд. Мумкин будан ё набудани ин корро аз ҳамин сарбоз, ки ба тарафи кӯхистон рафтанист, фаҳмидан даркор буд, бинобар ин пурсишҳои худро аз ҳамин роҳ сар кард.

Сарбоз ҷавоб дод:

— Ҳар кас хоҳад, ҳар вақт ба сарбозии амир даромада метавонад.

— Агар ман хоҳам-чӣ?

— Ту ҳам хоҳӣ, даромада метавонӣ.

— Ҳуҷаинам ба сарбоз шудани ман розӣ нашомад-чӣ?

— Агар ту хоста бошӣ, падарат, модарат, хуҷаинат ва ҳеҷ каси дигар боздошта наметавонад.

— Агар ба дастан шумо, ки ба кӯхистон рафтанист, даромадиро хоҳам, қабул мекунам?

— Албатта, қабул мекунам.

— Ман ба дастан шумо медароям, ту ба ман роҳ нишон деҳ.

— Ман ҳозир дар ин ҷо посбонам, баъд аз як соат ба ҷои ман каси дигар меояд, ки ман оғоз мешавам ва ҳар ду меравем пеш аз ӯзбо-шинӣ мо, ту мешавӣ сарбози амир.

— Бисёр хуб, ман аз ҳамин ҷо намеҷунбам.

Баъд аз як соат сарбоз аз хизмат фориг шуда омад ва Ёдгорро ҳамроҳи худ гирифта дар гузари Қофиробот ба ҳавли ӯзбошини худ бурд. Вақте ки ба дари ҳавли ӯзбошини расиданд, сарбоз Ёдгорро пеш аз дарвоза монда:

— То ба ӯзбошинӣ арз карда баромадани ман ту ин ҷо бош, — гуфт ва худ ба даруни ҳавли даромада ба сапсхона рафт.

Дар ин ҷо дар зинхона як марди тахминан 40-сола, ки ба पोҳояш ҷинҷир зада буданд, бо ҷашмони пуроб нишаста буд. Сарбоз ба ин одам нигоҳ карда гуфт:

— То кай ба ин ҳол менишинӣ, Курбон!..

— Замин саҳт, осмон баланд, илҷам чист? Менишинам-дия, — гуфт Курбон.

— Зудтар ягон одам ҳарида деҳ, ба кори бечорагиат рафтан-гир; «ҳеҷ кас дар ин ҷо ба рӯи ту маҳ надидааст».

— Ман аз кучо одам меҳарам, як одам чанд танга, худӣ ман чӣ до-рам?

— Курбон, ба ман гуш деҳ, — гуфт сарбоз, — ё додарагро ёфта медиҳӣ, ё як одам ҳарида медиҳӣ ва ё худат сарбоз мешавӣ, гайр аз инҳо дигар роҳи ҳалосият нест.

— Қошқӣ вай ҷавонмарг ба ман додари айни бошад, танҳо модари байро бадарам ба занӣ гирифтааст, баъд аз мурдани модараш ва па-

дарам ба ман як шахси бегона шуда рафт, худаш бесар-бесар гапшт, худаш омада сарбоз шудааст, худаш гурехтааст. Ба ман чӣ, ки ман ба ҷои вай одам харида диҳам?

— Ҳар чӣ бошад, ҳоло вай ба ту номи доларӣ дорад, агар ту намебудӣ яке аз ҳамдеҳагонашро оварда сарбоз мекардем; кори подшоҳӣ ҳазилкорӣ нест, ҳамин ки касе як бор сарбоз шуд ва моҳонаи ҷаноби олиро хӯрд, вай то мурданаши сарбоз аст, агар вай гурезад, ба ҷои вай хешаш агар хешаш набошад, ҳамсояш ӯ ҳамдеҳаш сарбоз мешавад. Агар одам харида надихӣ, худат сарбоз мешавӣ, чораи дигаре нест.

— Ба ҳоли ман раҳм кунетон, — гуфт Курбон, — ман се бачаи сағир ва як зани муштигари сиёҳсар дорам, дар бисотам ғайр аз ду таноб замин ва ин (дастонашро нишон дода) дастҳои кулфазада дигар ҷизе надорам, агар як рӯз начунбам, бачагони ман аз гуруснагӣ мемуранд, ман сарбоз шавам, ҳоли онҳо чӣ мешавад?

— Ҳеч кас қафилии бачагони туро нагирифтааст, ҳозир ту сарбоз мешавӣ. Баъд аз он онҳо мемуранд, ӯ зинда мемонанд, вай гапи дигар аст. Курбон! Ту меҳохӣ бо ин гушнапурзӯриҳо ва заифнолиҳо худро халос кунӣ, лекин доништа бош, ки бо гушнапурзӯрӣ аз ҷаноби амир нон хӯрда наметавонӣ. Агар ту фиребгар ва каллоб набодиш, ҳеч набошад, сесад танга ҳам ёфта наметавонӣ, ки як одам харида диҳӣ?

— Бо сесад танга ҳеч кас ба сарбозӣ розӣ намешавад, камаш ҳазор танга мепурсанд, агар қор бо сесад танга буд мешуд, ман кайҳо замини худро ба ягон судхур гарав карда, одам харида меодам ва худ паси бечорагии худ мерафтам.

— Ба сесад танга ёфта додан қавл дех, ман дарҳол одам меёбам.

— Ман ҳазор бор розӣ, шумо одам ёбед!

— Ман ҳамин рӯз одам ёфта ба ҷои ту мегузаронам, кай ки ту пулро ёфта доӣ, озод мешавӣ.

— Ҳамин рӯз Арбоби деҳаи мо меояд, ба вай таъин мекунам, ки ягон сулҳро дида гаравии замини маро баробар кунад, лекин баъд аз қарздор шуданам кори ман баробар нашавад ва ман халос нашавам, бехуда қарздор шуда мемонам.

— Худо яқта, гап яқта! — гуфта сарбоз аз саисхона баромад ва ба меҳмонхона, ба пеши юзбоиш даромад.

Юзбоиш бо либоси хонагӣ тугмаи яктаҳкуртаи худро кушода сари синаи худро барахна карда бо сарбозбачае, ки таҳминан 15-16 сола буд, қартабозӣ карда менишаст.

Юзбоиш ҷашмашро аз картаҳои дар дасташ буда наканда:

Чӣ гап, даҳбоиш? — гуфта аз сарбоз аҳволпурсӣ кард.

— Ҳеч гап не, аз давлати шумо кори Курбонро ҳам баробар кардам, — гуфт сарбоз. Юзбоиш боз бо ҳамон бепарвоии аввалӣ:

— Чӣ тарика баробар кардӣ? — гуфт.

— Ҳам сесад танга медихад, ҳам одам харида медихад.

Юзбоиш якбора қартаро ба замин партофта як вазъияти ҷиддӣ гирифта:

— А... ҳам пул медихад, ҳам одам? Ин чӣ гуна ҷодугарист, ки ту кардӣ? Ростапро гӯй, — гуфт.

— Ман кай ба шумо дурӯғ гуфта будам? Шумо росташро гӯед, ки аз ҳамин сесад танга ба ман чанд танга медихед?

— Агар ба замми одам ёфта додан сесад танга ҳам диҳад, ба ту панҷоҳ танга медихам.

— Ин кам аст, зиёдтар диҳед.

— Панҷоҳ танга ҳам пули калон, ба саркарда ягон чиз надода, ин пулро ош қардан мумкин нест. Камаш сад танга ба он ҷо ҳам мерасад, пас ба худӣ ман чӣ мемонад? Тез бош, гӯй! Чӣ тарика кардӣ? Ҳанӯз ман бовар намекунам.

— Ман як ҷавони бекаси толиби сарбозиро ёфта ба худаш нафаҳмонда ўро ба Курбон ба бадали сесад танга фурухтам. Акнун гап ҳамин ки он одамро ба дафтар ба ҷои Курбон гузаронед, ҳар вақт ки Курбон пулро расонад, худашро озод мекунам.

— Ин ҷавон чандсола аст?

Сарбоз ба зерӣ ҷашм ба сарбозбачае, ки бо юзбоиш қартабозӣ мекард, нигоҳ карда:

— Бояд 20-сола ӯ зиёдтар бошад, лекин худаш он қадар дилкаш не, — гуфт.

— Хуб, кай қорро баробар мекуний?

— Қор баробар шуд, ин ҷавони сарбозшаванда ҳам дар таги дарвоза ҳозир аст.

— Намурӣ, Наврӯз. Туро бехуда Наврӯзи зӯр намегӯянд, ҳар кори зӯрро ту ба осонӣ баробар мекуний; (ба сарбозбача нигоҳ карда) хез, ба акаат як ҷилим андохта дех!

Сарбозбача ба сарҳонаи ҷилим оташ монда оварда, пазонда аввал ба юзбоиш дод, юзбоиш пас аз кашидани ҷилим ба сарбозбача гуфт:

— Ҷилимро қанд карда ба даҳбоиш дех! Аз ин пул ба ту ҳам як қаллапуши тос харида медихам.

Сарбозбача аввал ҷилимро худ кашада пас аз он ба Наврӯз дод. Наврӯз пас аз кашидани ҷилим аз меҳмонхона баромада дар ду дақиқа Ёдгорро гирифта овард.

Юзбошӣ пас аз пурсидани ном ва ҷои Ёдгор ба Наврӯз гуфт:

— Инро бибар ба мирзохонаи саркарда, номашро дар дафтар гузарон, кулҷаву⁵² ҷалвор ҳам гирифта дех, пас аз он боз ба ин ҷо биёр, ки то ром шуданаш дар хонаи мо хизмат карда мегардад.

Ёдгор сарбоз шуд, боз як сарбози хурсанде, ки эҳтимол дар миёни 12 ҳазор сарбози амир, ғайр аз амалдорон, ягон нафар ҳам ба дараҷаи ин хурсанд набошад; вай ба зудӣ ба кӯҳистон меравад, боз ба як тартибе меравад, ки Азимшоҳ ба вай ҳеҷ чиз гуфта наметавонад, зеро вай сарбози амир аст; даҳбошӣ гуфта буд, ки «агар ту сарбоз шавӣ, падарат, моларат ва ҳуҷаинат ба ту чизе гуфта наметавонанд». Баъд аз он ки ба кӯҳистон расид, кор осон аст. Гулнор ҷеши ӯ меояд ва ё ӯ пеши Гулнор меравад. Барои як ғулум, аз озодӣ беҳтар ва барои як ошпик, аз висоли ҷонаш хубтар коре нест. Ёдгор ҳам ғулум буд ва ҳам ошпик, вай акнун аз ғулумӣ озод шуда буд ва бо сафари кӯҳистон зуд аст, ки ба ҷониби худ низ восил мешавад; ба болои ин, дар баланди хар ҳафта се рӯз ду соатӣ машқ кардан ва як рӯз қаровулӣ кашидан моҳе 20 таъға аз хазина мегирад, ки ин барои вай як давлати қалъан аст. Агар дар рӯзҳои фориг шуданаш аз хизмати сарбозӣ коре карда панҷу чори дигаре ёбад, «ин нур болои нур» мешавад...

Ёдгор ин гуна ҳаёлиҳои ширин мекард; афсӯс, ки ин кор ҳам мувофиқи чашмдошти ӯ набаромад ва «сухани хона ба бозор рост наёмад», ин орзуҳо ва ин умедҳо бисёр дер напоянд.

Рӯзи сафари даста муайян шуд, ароба ва шутурҳои мардум барои сафари даста аз тарафи подшоҳӣ ба даст гирифта шуданд, сарбозҳои ин даста ҳам барои тайёрии сафар ва диду бозиди хешу табор як ҳафта аз машқ озод шуданд. Дар ҳамин вақт аз лашкарбошӣ (вазири ҳарбӣ) ба саркардаи даста ба ин мазмун фармон омад:

«Дар дастаатон хар чанд нафар сарбозе, ки ватанашон дар он тарафи Чак-Чакӣ Бузгола бошад, маълум кунед! Онхоро ба дастаи дигар гузаронида ба ҷои онҳо аз ҳамон даста ба шумо одам дода мешавад».

Дар иҷрои ин фармон аввал касе, ки ӯро аз дастаи равандаи кӯҳистон ҷудо карда ба дастаи дигар доданд, Ёдгор буд. Ҳеҷ бало ва ҳеҷ мусибат ба сари Ёдгор бо ин дараҷа сахтӣ наёмада буд, ӯ пас аз умедвориҳои бисёр якбора навамед шуд, ки ин аз саҳтгарини рӯзҳост.

15. МУСИҚАИ НАВБАРОМАД

Ёдгор пас аз гузаштанаш ба дастаи дигар ва рафтани дастаи аввалин ба кӯҳистон ғайр аз ба тақдир тан додан чоран дигаре надонист. Бинобар ин бо роҳбарии сарбозони кӯҳна аз сарои Таки Шури Бухоро, ки дар тарафи шимоли мадрасаи Қўқалгош⁵³ воқеъ аст, ба бадали хар моҳе панҷ таъға як хуҷра ба иҷора гирифта, ба сарбозӣ ва истикомати Бухоро дил баст; лекин ҳанӯз дилаш аз тарсон дунболоғирии Азимшоҳ ором нагирифта буд ва ғулум мекард, ки вай осон-осон аз доманаш даст нахоҳад кашид. Хушбахтона дилаш аз ин андеша фориг шуд; яке аз ғусфандҷаллобонӣ ӯбачӯлӣ, ки хар рӯз баъд аз бозор ба он сарой омада хисоби худро дида мегарфтид, ба Ёдгор хабар дод, ки Азимшоҳ пас аз гоиб шудани Ёдгор чанде ҷустуҷў карда оқибат аз сарбоз шуданаш хабар ёфтааст; чуи хостааст, ки барои ба даст даровардани вай кӯшише кунад, Фитхуллоҳбой ӯро аз ин кор боздошта гуфтааст, ки «агар юзбошӣ, ё саркарда донанд, ки ту ҳуҷаини Ёдгор ҳастӣ, аввал он ки вайро ба ту барои ситондани ҳаққи хизмат даъво мекунонанд, дуҷум он ки агар вай аз сарбозӣ гурезад, аз ту ба бадали вай одам талаб мекунанд. Он бех, ки дигар дар пай ин гуна хизматгори сарсарӣ нагардӣ; ҳуҷаин ҳам бо ин маслиҳат ризо ба қазо дода аз даъвои ба даст даровардани Ёдгор даргузаштааст.

Баъд аз навамедии аз рафтани кӯҳистон, ин хабар, ки ғалабаи Ёдгорро бар Азимшоҳ «ба шарофати сарбозии» нишон медод, дили ӯро ҳеле қавӣ кард ва бо дили қушода ба машқ ва қаровулиҳои муқаррари давом кардан гирифт.

Як рӯзи панҷшанбе баъд аз тамоми кардани машқ, дар вақте ки сарбозон руҳсат меёфтанд, юзбошӣ ҳаман онхоро ба як ҷо ғундошта гуфт, ки:

— Имрӯз шумо озодед, фардо сари офтоб ҳамаатон ба ҳавли ман оед, ки ҷангоби лашкарбошӣ меҷаҳанд як чорбоғ бино кунанд, ҳамаатон ба он ҷо ба бегорӣ (қори бемузди маҷбурии подшоҳӣ) мешавед, хар кас, ки аз ин кор гардан тобад, монанди он ки аз машқ ғундошта бошад, қазои саҳт мбинад.

Фардои он рӯз Ёдгор ба ҳавли юзбошӣ рафт, сарбозони дигар ҳам як-як, ду-ду омадан гирифтанд, аммо ҳеҷ кадоми онҳо дастхуш набуданд: яке як ҷувол харбуза, дигаре ду қачова ангур, сейуми, як ҷувол ҷав, чорум як сабад тухм, панҷум як говдӯша рағани зард ва монанди инҳо чизҳо доштайд. Хар кадоми инҳо чизҳои худро ба юзбошӣ пешкаш карда, узре гуфта аз бегорӣ озод шуда рафтанд, аммо

Ёдгор ва чанд нафари дигар, ки дастхолой буданд, ба кор фиристода шуданд.

Бегери мохҳо дароз кашид, аммо дар тамои шудани кори чорбоғ умед набуд, зеро ҷое, ки инҳо ба вай кор карда чорбоғ сохтани буданд, тахминан сад таноб замини чимтол буд, ки ин заминро Акрам-беги тўпчибонӣ (лашкарбонӣ) ба даст дароварда меҳост бо зўр обод кунад ва номи ин чорбоғро ҳам мувофиқи худаш «Зўрбод» ҷаҳода буд. Аммо сарбозоне, ки дар он ҷо кор мекарданд, ба вай номи «Зулмобод»-ро муносиб дида буданд, бинобар ин ин чорбоғ дар забони мардум бо ду ном шўхрат ёфт.

Ба Ёдгор, ки дар Бухоро ғайр аз мохонаи сарбозӣ даромади дигаре надошт, ин бегории бепоег зўр овард.

20 танга мохонаи сарбозӣ, ки 5 тангааш ба иҷораи хучра, як тангааш ҳам ба котибонаи мирзон даста меравад, ба хўроку иўшук намерасад. Бинобар ин Ёдгор мачбур шуд, ки як ҳафта ба бегории наравад, ба ҷои он ҳаммоли, ё мардикорӣ карда ягон камин худро зўр кунад.

Як рӯзи сешанбе, ки се рӯз пеш аз он пай дар ҳам Ёдгор ба бегории нарафта буд, дар майлони машқ ўро дастгир карда, либосҳояшро аз танаш кашиданд, як дули (духули) сарбозиро ба замин ниҳода, Ёдгорро тани барахна ба болои он хобониданд, як сарбоз ду дасташро ва сарбози дигаре ду пояшро ба замин зер карда истод. Бо як фармоне, ки ба воситаи карнай дода шуд, тамоми даста атрофро қалъавор гирифта, ба вазияти салом милтиқхоро ба пеш рӯи худ бардошта рост истоданд. Аз гурӯҳи муסיқинавозони даста як нафар духулчан худро ба гардани худ овехта ба болои сари Ёдгор рост истод. Ду ясаули ду ҷўбдасти ҷавбедро ба дастҳо гирифта ба ду пахлуи Ёдгор рост истоданд. Баъд аз «ҳозир бош!» гуфта фармон додани юзбонӣ ҷўбҳо бар ҳаво баланд шуданд, духулчан ҳам нагараҷўбҳои худро бардошта мунтазири фармони дигар шуд.

— Зан!

Бо ин фармон, духулчан ба ҳавои «рез» навохт, ясаулон ҳам ба он ҳаво бо ҷўбдастҳои худ ба пушти бараҳнаи Ёдгор задан гирифтанд; магар садои «дўм, дўм, дўм, дўм» духул бо овози «шарт, шарт, шарт»-и ҷўб ҳамроҳ шуда таъсири хубе мебахшид, ки аломати шодӣ ва хурсандӣ аз вачоҳати саркарда, юзбонӣ ва амалдорони лигари даста хувайдо буд. Аммо аз он ҷо, ки рӯи Ёдгор ба замин буд, касе наметид, ки вай ҳам аломати шодмонӣ нишон медихад, ё андўҳгинӣ, аз вай сардое шундида намешуд, аммо маълум набуд, ки вай бо таъсири ин «муסיкаи тозабаромад» мадхуш шуда буд, ё нолаи

қанинонаш монанди овози танбўр дар зери «гумбур, гумбур»-и нағора пахш шуда буд.

Ин «муסיқанавозӣ» хеле кашол ёфт, аммо саркарда ва амалдорон аз шундани он ханўз сер нашуда буданд, магар дастӣ ясаулои ҷўбш монда шуд, ки пай дар пай ба саркарда нигоҳ кардан гирифтанд; саркарда ҳам ба ҳоли онҳо дилаш сўхта ба юзбонӣ ишораи кард, юзбонӣ:

— Исмерна! — гуфта фармон дод, нағора хомўш монда, баробари он садои «шарт, шарт» ҷўб ҳам дигар шундида нашуд.

Бо як фармони «озодед!»-и юзбонӣ, сарбозон пароканда шуда, ҳар кадом ба ҳар тараф рафтанд. Аммо Ёдгор, монанди лолаи бузе, ин дар маъракаи кўбқорӣ афтода бошад, ба ҳолате, ки гўштҳои баданиаш бурда-бурда шуда хун мешорид, дар майдон монд.

Пас аз рафтани саркарда ва амалдорон чанд нафар сарбозоне, ки онҳо ҳам дар сарои Таки Шўр манзил доштанд, занбаре оварда Ёдгорро дар вай андохта бардошта ба манзили худаш расонданд.

Сарои Таки Шўр тахминан 20 оршини мураббаъ фарохи дошт, ошонаи зеринаш аз сагҳи куча ду оршин ҷуқуртар буд; азбаски дар ин ҷо ҳаққонӣ ба шаҳр омада аспу хари худро мебастанд, ҳамеша бо саргини чорноён пур буд; дар ошонаи дуғумаш, ки ҳамаи ҳаво ва ҷиғро ба воситаи ин хархона метирифт, ба катори чанд нафар сарбози дигар хучраеро Ёдгор барои худ манзил карда буд.

Ба Ёдгор, ки дар ҳавои тоза ва беғубори кўхистон калон шуда буд, ҳавои ин ҷо хусусан баъд аз маҷрўх шудани баданаш бо «адаб-ҷўби» сарбозӣ бисёр бад таъсир кард ва рӯз то рӯз ҳолаш дигаргун шудан гирифт.

Раҳим равангар, ки иҷорадори он сарой буд, ба ваъдаи ҳа-роҷоташро аз мохона ситондан, бо ризои Ёдгор барои табобат Ашўрҷарроҳро овард. Ашўрҷарроҳ, ки шикамаш аз гояги фарбеҳӣ ё пурбодӣ аз худаш як оршин пештар меташт, ба ошонаи дуғумба манзили Ёдгор бо зина баромада нагавонист; дар дунё ҳеҷ кори бе-иллоҷ нест, «агар харро пеш бор бурдан мумкин нашавад, борро пешини хар мсоранд»; агарчи ҷарроҳро пешини бемор баровардан мумкин нашуд, беморро пешини ҷарроҳ фузурарданд. Ашўр Ёдгорро ба рӯи порухи хобонда, захмҳои ўро дид ва барои ў марҳаме тайёр кардани шуда дег ва кўра фармуд. Раҳим равангар дег ҷўяни ошпазии худро ба болои кўран оҳанӣ шинида асбоби марҳампазиро тайёр карда дод. Ҷарроҳ дар дег тахминан як қадок равангани зағирро андохта гарм

карда, пас аз он дар вай микдоре бандона ва загири кӯфтаро бо кати гулобӣ, даҳани фаранг ва камбил хамроҳ карда андохта, то монанди хамир нарма ва ғафс шудани онҳо ҷӯшонид. Пас аз сардтар ба дастрас шудани ин марҳами «луқмониҳақимӣ», вайро ба сар то сари захмҳои Ёдгор молид, чағбути курпачаи ҷойҳои Ёдгорро, ки аз ғояти кӯҳнагӣ астару абраш ға-ғсуда шуда рафта буд, аз болон марҳам монда бо салии нимтибиги вай, ки дар Дараи Ниҳон дар вақти дастгир шуданаш дасту пояшро ясаул бо он баста буд, маҳкам печонда барбаст.

— «Дастӣ ман не, дастӣ Луқмони ҳақим», агар умраш боки бошад, албатта, бех мешавад, — гуфта пас аз ситондани музди хизмати худ аз Раҳим ҷарроҳ рафт.

Баъд аз панҷ дақиқа ба фарёду фиғони Ёдгор токат карда намешуд:

— Аз барои худ, ҷароҳатҳои маро кушода марҳамро аз бадаҳи ман рӯфта гир, — гуфта ба Раҳим зори мекард. Раҳим як-ду соатро бо тасалли ва насиҳат гузаронида бошад ҳам, дигар мумкин набууд ва захмҳоро кушода марҳамҳоро рӯфта гирифт. Сар то сари бадани Ёдгор, монанди рӯи саромоспудагон омос карда буд.

«Одами аз гул нозук ва аз санг сахт» гуфтаанд, гоҳо ба вазидани боди сарде ба пушан, зиндагиро видоъ мекунад ва гоҳо бо вучуди азоб ва укубатҳои бардоштноазир худаш хоҳад ҳам, мурда наметавонад. Ёдгор ҳам пас аз ҷонканиҳои бисёре, баъд аз як моҳ қадре бехтар шуда ба по хест, лекин ҳанӯз миллик бардошта наметавонист, бинобар ин рӯзи моҳона суммаи милликҳо бардошта ба Регистон рафта дар катори сарбозон моҳонаи худро гирифт. Аммо аз он ҷо, ки вай дар муддати ин ямоҳа беморӣ ба машқ ва қаровули рафта наметавониста буд, юзбонӣ пас аз дар Тахтапул ба хузури кушбегӣ ба дастӣ вай додани моҳона, дахбоширо аз дунбол фириастода дар Регистон аз дастӣ вай моҳонаро боз ситонд, ба ҳамин тарика умедҳои Раҳим равангар ҳам ба ҳаво рафт.

16. ҚАРЗИ ХИНДУ

Ёдгорро умргузаронӣ сахт шуд, ба интиҳо омада буд, аммо чизе надошт, ки бихӯрад, қуваат надошт, ки ҳаммолӣ ва мардикорӣ кунад, ба болои ин, хароҷоти Раҳим равангарро ҳам каму беш аз ҷое ёфта додан даркор буд. Аммо аз куҷо? Ба ин пурсиш Ёдгор ба сари худ ҷавоб ёфта наметавонист, душвории ҳолашро ба сарбози ҳам-соҷхуҷраи худ гуфта аз вай маслиҳат ҷуст, вай гуфт:

— Ин кор бисёр осон аст, сарбозе нест, ки вай ҳамеша мӯхтоҷ ва мисал нашавад, дар ин гуна вақтҳо хочатбарори мо хиндуёни фонидашӯранд, агар хоста бошӣ, биё бо ман, меравем пеши як хинду, ки ба ман қадрдон ва борҳо бо ман муомила кардааст.

— Хуб, биравем, — гуфт Ёдгор ва ҳар ду рафтанд ба сарои хинду, ба хуҷраи Боймугтӣ.

Магар ягон дард дорӣ, ки пеши мо омадӣ, Неъмат? — гуфта Боймугтӣ аз сарбози шиносои худаш ҷӯи аҳвол шуд.

Неъмат ҷои истиқомат, ном ва ба қадом даста дохил будани Ёдгорро гуфта, барои вай ба қарз пул доданаширо аз Боймугтӣ илтимос кард.

— Мо сарбозони ҷаноби амирро, — гуфт Боймугтӣ бисёр риоя мекунем, бе қарил, бе гаравӣ ва бе хати қозӣ (қозӣ) пул додан мегирем, лекин ҳар сарбозе, ки ба ваъдааш вафо накунад, дубора ба вай қарз (қарз) наметанхем; Ёдгорбой, шумо ҳам агар ҳамин қондан (қондан) моро аз ёд набарорӣ, ҳамеша сандуки (сандуки) мо барои шумо кушодааст. Хуб, ҷанд танга даркар (даркор)?

— Бист танга, — гуфт Ёдгор.

— На, ин тар намешавад, шумо дар ҳар моҳ бист танга моҳона мегирӣ; агар бист танга қарз (қарз) кунӣ, пас қондаи пули моро аз қучо ёфта медихӣ, понздаҳ танга бигир, ҳафтае панҷтангагӣ дар ҷор ҳафта медихӣ ба мо бист танга, ин мешавад баробари моҳонаат.

Ёдгор меҳост ҳафтае панҷтангагӣ додана ро рад карда ҳамаашро якҷоя аз моҳона додана ро ваъда диҳад, Неъмат дар миёна афтада шартӣ Боймугтиро қабул кунонид:

— Як навъ карда ёфта додан мегирӣ, — гуфт.

Ёдгор розӣ шуд. Боймугтӣ аз токи хуҷраи худ як ҷӯби нимолҷинии ҷортарошро гирифта, ба як тарафи он номи Ёдгор, маблағи қарз ва таъриҳаш ва мӯхлатҳояшро бо хати хиндугӣ навишт ва пас аз он дари сандуки худро кушода панҷ тангаи сафед ва даҳ танга пули сиёхро ба гардани Ёдгор бор кард.

Баъд аз баромадан аз хуҷраи Боймугтӣ, Неъмат гуфт:

— Агар шартӣ вайро қабул намекардӣ, пул намедод, имрӯз пулро ба даст дароварда, дарди худро дармон кун! Фардо мӯхлаташ расад; фикрашро дар ҳамон вақт мекунӣ, «то омадани табар кунда меосояд» гуфтаанд.

Дар сари ҳафта, пеш аз он ки Ёдгор аз хоб бедор шавад, дари хуҷрааш тик-тиқ шуд; Ёдгор бедор шуда дар ҷои хоби худ нишаста

— Дирӯз ба ман вохӯрдаалбатга, панҷ тангаи боқимондари фардо медихӣ! — гуфта таъин карда буд, ҷи шуд, ки вай дар як шаб мурд? Шӯхӣ наку!

— Мурдан шӯхӣ надорад. Худо кофиронро бемор накарда мекушад, зеро агар бемор шаванд, аҷаб нест, ки хушёр шуда тавба кунанд, мусулмон шаванд, дар он вақт гуноҳҳои дар дунё кардашон бе ҷазо мсмонанд ва муфт ба ҷаннат медароянд.

— Ман то ба ҷашми худ набинам, бовар намекунам, — гуфта Ёдгор давои-давои ба сарои хиндуён рафт. Ба дари сарой бачагони шаҳр ҷӯбҳои яқолчиниро ба даст гирифта: «Ром-ром саттӣ, бе гуноҳ рафтӣ» гӯён рақс мекарданд ва ҷӯбҳои дар даст дошташонро ба мешигар ба садои ҳитҳои суҳанҳои дар боло навишташуда мезаданд.

Ёдгор, пас аз кадре тамошо кардани бозии бачагон, ба даруни сарой даромад, ки дарҳои ҳамаи хучраҳои хиндуён баста аст, худҳоишон бо ҷомаҳои сиёҳи яқранги бухоридӯхт, ки миёнашон аз рӯй бо қанабча бастагӣ буд, ба дари хучраи Боймугтӣ саф кашида меистоданд, ба сари ҳамашон теллақчаҳои чортарки чоррахи белабакии нава буд, холи чорчилики дар пешонӣ задашон ҳам аз холиҳои оддии қаррузашон хушобурангтар менамуд, лекин дар бағалҳои хал-тахои пурхатҷӯбе, ки Ёдгор ҳеҷ гоҳ хиндуёнро бе вай надидаст ва аз он хатҷӯбҳо бисёр метарсид, набуд.

Ёдгор кадре ин аҳволи аз одаг берунро тамошо карда истод ва чуръат накард, ки мурда ё зинда будани қарзҳои худро аз касе пурсад. Дар ин вақт хиндуи ҷӯлидаму, ки ба тарафи аз миён поёни худ як лӯнгӣ печонда, лӯнгии дигареро аз сари китфӣ ростаст; бо зер бағали чап ва сари синаи худ гардонда ба пушташ партофта буд, аз хучраи Боймугтӣ баромад. Ин хиндуи ҷӯлидаму ғайр аз ин ду лӯнгӣ на ба сар, на ба бар ва на ба пой худ дигар пушоке надонист. Хиндуёни саф бастаистода ба ин ҷӯлидаму бо як вазъияти эҳтиромкорона нигоҳ карда истоданд; ҷӯлидаму, пас аз кадре хомӯш истодан ба хиндуёни дигар нигоҳ карда ҷизе ба забони хиндуӣ хонд ва баъд аз он ҳамагӣ яқбора: «ром-ром саттӣ»⁵⁵ гуфтанд. Баъд аз ин хиндуи ҷӯлидаму ҷуволчаеро,

ки ба дари хучраи Боймугтӣ истода буд, кушода ҷӯбҳои нимолчинии чоррахро бароварда ба ҳар як хинду дудонагӣ дод ва худ ҷизе хонда монанди фармондеҳони дастаи мусиқӣ як дастии худро ба ҳаво бардошта ишорате кард; бо ин ишорат ҳамаи хиндуён ҷӯбҳои дар дастдоштаи худҳоишонро бо як оҳанги мунтазам ба якдигарашон за-да, ҳама бо як овоз:

— Ром-ром саттӣ! — гуфтан гирифтанд.

аз таркиши дар нигоҳ кард, ки дар берун як шахсе, ки ба танаш як ҷоман бухоридӯхти сиёҳ дорад ва миёнаш аз рӯй бо ресмони қанаби бастагист, ба пешии дар рост истодааст. Аз ҷояш ҳеста дзэрро кушод. Ин, Боймугтӣ буд. Аз ханӯз хушк напудани нақши чиликии сурхи ба пешонааш задашуда, маълум мешуд, ки баъд аз гусли пагоҳнаш, пеш аз он ки ҷизе хӯрад, зуд барои талаби пул омадааст. Ёдгорро дидан замон як ҳалтаи пурҷӯберо, ки дар бағал дошт, кофта аз миёна хатҷӯби ба номи Ёдгор навишташударо ёфта баровард.

— Хӯҷани, ханӯз ман пул наёфтаам, имрӯз тайёр мекунам, фардо биёед, бигиред! — гуфт Ёдгор.

— Имрӯз ба хотири сарбози ҷаноби амир буданат хоҳиши гуру ка-бул (хабул) мекунам. Аммо фардо ба ваъдаат вафо кун.

— Хуб, — гуфт Ёдгор. Хинду рафт.

Фардо боз аввали пагоҳи хинду ҳозир шуд. Аммо Ёдгор ханӯз пул наёфта буд, боз то фардо мӯҳлат доданаширо илтимос кард. Хинду шӯрида:

— Дирӯз боқӣ (боқӣ), имрӯз боқӣ, фардо боқӣ, то кай боқӣ? Пули маро пайдо кун! — гуфта аз гиребони Ёдгор кашид.

Ҷанҷол боло гирифт, сарбозони дигар ҳам аз хоб бедор шуда ба-ромаданд, Раҳим равангар ҳам, «ҷӣ гап-ҷӣ гап» гуфта омад. Сарбозон ва Раҳим ҳамагӣ гоҳ хушомад гуфта, гоҳ дӯг зада оқибат хинду-ро розӣ карданд, ки то ҳафтаи дигар сабр кунанд ва баъд аз он бе тарк ҳафтае панҷтангагӣ гирифтаи гирад.

— Агар ин дода натавонад, ман медихам, — гуфта Раҳим кафил шуд.

Ёдгор, ҳар рӯз баъд аз машқ, ҳаммолий, муздури карда ҳар ҳафта ба сари ваъда пули хиндуиро додан гирифт. То сари моҳона се ҳафта гузашт, ки дар ин муддат понздаҳ танга ба хинду суপুর.

17. ХИНДУИ САЛҶАНОК

Як рӯз вақте ки Ёдгор аз машқ омад, Раҳим равангар:

— Ёдгор! Хабарӣ хушро шунидӣ? — гуфта вайро пешвоз кард.

— Ҷӣ хабар? — гуфт Ёдгор.

— Боймугтӣ мурдааст!

— Не-е?

— Ҷаро не? Ҳозир мурдан вайро ба беруни шаҳр барой сӯхтан ме-бароранд.

танг, ҳеч гоҳ дида напудааст, ки дар Бухоро хиндуе бо салла гардад, чӣ қои ба қиёфати муллои гаштан; дигар он ки Боймутти чашмони сиёҳи калон, чехраи сиёҳча, лабҳои ғафс ва риши ғули расидае дошт; чашмони ин одам бошад, кабудтоб, ранги рӯйи сафед, лабҳои тунуки беҳун ва ришаш тор-тор аст, андак парзадарӯй ва доғи кунҷидак ҳам дорад.

Ёдгор ба худ андешид: дур нест, ки дар вақти мурдани Боймутти бо вучуди бемор напуданаш худо кулфи дилашро кушода бошад ва ӯ имон оварда мусулмон шуда бошад ва худо ӯро биёмурзада ба вай қиёфати муллоёни мусулмонро дода бошад, ки вай барон ғундошта гирифтани насиҳаҳои худ дубора ба дунё бо ин қиёфат омада бошад. Дарвоқеъ рӯзи мурдани ӯ бачагон ба дари сарой «...беғуноҳ рафти» гуфта бозӣ мекарданд. Магар ин суҳанро худо ба забони бачагон андохта будааст, ки дар баёни ҳоли Боймутти меғуфтаанд, вагарна ҳеҷ мусулмонзода хиндуру «беғуноҳ рафти» нахоҳад гуфт.

Ин васаса дар ҳаёли Ёдгор ранги ҳақиқатро гирифт, дигар ба дилани рӯи ин хиндуӣ салланок тоқаташ намонда, худро ба даруни хучра кашид.

Хиндуи салланок баъд аз чанд дақиқа ба рӯи сарой рост истодан боз ба дари сарой рафт.

— Раҳим, зудтар бие, ба ман нишон деҳ! — гуфт.

Раҳим равангар:

— Хуш, тақир, ҳозир! — гуфта омад ва хиндуи салланокро ҳамроҳи худ бо нардбон ба ошёнаи дуйуми сарой бароварда ба дари хучраи Ёдгор оварда:

— Ҳамин аст қарздори Боймутти, — гуфта Ёдгорро нишон дод.

Хиндуи салланок халтаи хатчӯбро аз бағалаш бароварда хатчӯбҳоро як-як аз назараш гузаронид ва аз миёни онҳо хатчӯбро гирифта, чизи дар вай навишташударо хонда ба Ёдгор нигоҳ карда:

— Ту аз Боймутти бист танга қарздор будӣ, ин пулро қай меदिҳӣ? — гуфт.

— Ман, — гуфт Ёдгор, — аз вай понздаҳ танга қарздор будам, ба ин понздаҳ танга дар як моҳ панҷ танга фоида додани будам, то ҳол тангҳои пулро додаам, акнун ба гардани ман танҳо панҷ тангаи фоидаи пул мондааст.

— Ин гапҳо баҳа намеҳӯрад, агар ту то ҳол чизе мелодӣ, дар хатчӯб ишорат мешуд ва ҳол он ки дар ин хатчӯб ягон хат ҳам кашиданашудааст.

— Аҷаб нест, ки ин хатчӯб, ба номи каси дигар бошад ва яке аз хатчӯбҳои хат кашидашуда аз онӣ ман бошад.

Дар ин вақт чор нафар хиндуи ҷулидамӯи дигар нардбоноро, ки бар болои чизеро хобонда бо лағтае печонда буданд, бардошта аз хучраи Боймутти баромаданд ва ба дари сарой нигоҳ карда ба роҳ даромаданд. Хиндуи ҷулидамӯи аввали пеш-пешӣ ин нардбон роҳ мерафт ва чизе меҳонд, хиндуёни дигар аз дунболи нардбон ҷўзанин ва «ром-ром сатти» гӯён равон шуданд.

Даста, ба тартибе, ки мардуми мо домодоро ба хонаи арӯс ғарбдор ба хонаи домод мебудрада бошанд, аз сарой баромада рафтанд. Ёдгор гарки ин тамошо шуд, аммо ҳануз яқин намедонист, ки Боймутти зинда аст, ё мурда, ҳамин қадарро медонист, ки дар миёни чамъият аз вай асар нест. Дар ҳамин вақт саройбон омада аз гиребони Ёдгор гирифт ва ба тарафи дари сарой кашолааш карда:

— Дар ин сарои бекас дар ин вақт чӣ қор мекуни? Дузд! — гуфт.

Ёдгор аз ин даҳшаг ва тўҳмати саройбон, дар тарс ва қаҳр афтада:

— Ма... ма... ман, ба... ба Боймутти қор доштам, — гуфт.

— Боймутти ба ун дунё рафт, агар қорат зарур бошад, ту ҳам зуд аз дунболи вай рав, — гӯён саройбон Ёдгорро аз дари сарой бароварда пеш кард.

Дигар ба Ёдгор шакке намонда буд, ки Боймутти мурдааст, агар аввал ба ин муомилаи сахти саройбон аз вай ранҷида бошад ҳам, ба сабаби ин хабари хурсанд буд, вай ба замири ин ки дар бадали як моҳ барои понздаҳ танга аз панҷ танга фоида долан ҳалос шудааст, аз дилани халтаи хатчӯбдор ва шундани «дирӯз боқӣ, имрӯз боқӣ...», ки инҳоро аз ҳар чиз бадтар дида буд, низ раҳонӣ мефтааст; акнун ин моҳона тамома ба қисаи худаш мемонад. Ёдгор имрӯзо масти ин хушбахтии ногаҳонӣ шуда гузаронид, шаб ҳам осуда ҳобид ва монанди шабҳои пеш дар ҳоби худ овози шуми «дирӯз боқӣ...»-ро напунид. Фардои он рӯз ба машқ ҳам бо шавқи тамоми рафт. Дар боззани машқ ба манзили худ омада милтикро ба меҳи девори хучрааш овеҳт ва кулҷаи сарбознашро кашида аз дари хучра бароварда меҳост, ки ҷангу ҳокӣ вайро афшонад, аз дари сарой як марди босавлати ҷоман банораслӯши дастори калондор даромад. Ёдгор дар таҷҷуб афтада ба дили худ гуфт: дар ин сарой ифлос, ки гайр аз сарбозони иҷоранишин ва ҳарони деҳқонон дигар ҷонзоде ба ин ҷо намедаромад, ин шахси босазнат чӣ мекарда бошад?

Ёдгор бо ин таҷҷуб аз афшондани кулҷаи худ бозистода, ба оянда дурусттар диққат карда чашм андохт, ки дар бағалаш як халта хатчӯби хиндуӣ дорад, таҷҷубаш боз зиёдтар шуд: Боймутти мурда буд, агар зинда мебуд ҳам, ба ин қиёфатба қиёфати муллои наме-

Пас аз рафтани хиндуи салланок Ёдгор ба Раҳим гуфт:

— Магар Боймутти ворис надорад, ки бо вай гап зада пулро тан гирином.

— Ворис дошта бошад ҳам, дар вилояти худашдар Ҳиндустон аст, хар хиндуе, ки дар Бухоро бимирад, моли вай подшоҳӣ мешавад, аз рӯи шарият аз мусулмонобод ва кофиробод мерос додан дуруст набудаст. Агар ба толеи ту ба болои ин қор ягон каси лиғар меомад, ин қиллар ба ту зӯр намеафтид, ҳамааш набошад ҳам, як микдорашро нам мекунонидем, лекин бо ин одам гап зада нипастан бефида аст, инро Ибодулло маҳлуми тарақачӣ меғӯяд, ки дар золимӣ ном баронадааст, ҳаққи сагиронро ман саришта ва ҳисоби мекунам гуфта ҳамаашро меҳӯрад, агар ягон одам бимирад, ки писари баркамол надошта бошад, «ворис доштаниаш собит нашуд» гуфта ҳама чинҳои уро подшоҳӣ мекунад, агар касе ба миёна дарояд, ба вай ягон тӯҳмат карда ба балое гирифтормекунад, надиҳӣ, ки қариб буд ба ман ва ба ин сарбозон тӯҳмат карда моро ҳам ба қатори ту ба қозихона кашад.

— Эшони қозикалон чаро ба ин гуна ноҳақкорихои ин одам гап намезананд?

— Э, Дохунда, ҳанӯз ту содда будай, магар ту надонистаи, ки «об аз боло лой аст», ин ҳам ин гуна қорқоро ба калонон хуш меояд, даромад бисёр мешавад, худам ҳам аз як лабаш меҳӯрам ва мартабаам ҳам калон мешавад гуфта мекунад.

Ёдгор чӣ будани қорро фаҳмид ва барои ба қиса надаромада аз даст баромада рафтани як моҳонаи ояндааш афсӯси бефонида меҳӯрд.

18. ЗИНДОН

Ёдгор баъд аз ба тарақачӣ додани ҳамаи моҳонаи худ ба хучрааш омада монанди қиморбозе, ки ҳамаи чизашро бой дода бошад, ба гушае ништа ба андешаву ҳаёл фуру рафт ва ба дили худ мегуфт:

— Ман бо чӣ умедҳо сарбоз шуда будам ва аз пешам чӣ фалокатҳо баромад, ман аз дастӣ Азимшоҳ гуруҳа ба доми амир афтодам, гуё «аз борон гуруҳа ба новдон дучор гардидам», ман бо ин дилхушӣ сарбоз шуда будам, ки бо моҳонааш рӯзам ба хушӣ мегузарам ва худам ҳамроҳи даста ба қухистон рафта, ба тарзе, ки Азимшоҳ ба ман даст ёфта намаставонад, ба маҳбубаи дилоромӣ худ ҳоҳам расид; Ҳайфо, ки «аз лой гуруҳа ба лойдон афтодам».

Ёдгор ин гуна ҳасрат ва надоматқоро аз дили худ мегузаронид ва барои ёфтани баромадгоҳи ин кӯчаи пешбаства, роҳ меҷуст:

Як роҳ ҳаст, ки гуруҳтан аст. Аз сарбозӣ ҳамаи қалар фонда бур-

— Ин мумкин нест, ҳатгӯби хар кас ба номи худаш бо хати хинду-гии худи Муттӣ навиштагист ва инқоро мо ба Бойарҷии хинду, ки хати мусулмониро ҳам хуб медонад, тарҷима кунанда нависондем, ҳамаи хатгӯби бехат ба номи Ёдгор аст, магар номи ту Ёдгор не?!

— Гӯр-сӯхтаи Муттӣ хат нақашадааст, гуфта маро насузонад, тақсир!

— Гӯраи ун тараф истад, худи Муттӣ ҳам сӯхта рафт, ҳамаи нақлу насили вай подшоҳӣ шудба ҳисоби ҷаноби оӣ гузашт. Акун қарз-хоҳи ту Муттӣ нест, ки мунқир шавӣ ва бо гушнапурзӯрӣ худро ҳалос кунаӣ, ҳоло аз тарафи ҷаноби амир ин маблағро Эшони қозикалон аз ту талаб доранд, ҳаққи ҷаноби амир то ҳол ҳеҷ гоҳ ва ба ҳеҷ кас насухтааст ва баъд аз ин ҳам нахоҳад сӯхт; бояд бидиҳӣ, вассалом, гапро дароз нақун!

Сарбозони дар он сарой истиқоматдошта ҳам ба сари ҷанҷол гун шуда буданд.

Ёдгор:

— Ман ба Боймутти пулро ба хонаи торик надодам, хар боре, ки медодам, инҳо хабар доштанд, — гуфта ба сарбозон ва ба Раҳим ишорат кард. Онҳо ҳам, — рост меғӯяд, — гуфта сухани Ёдгорро тасдиқ карданд:

Ҳиндуи салланок якбора шӯрида:

— Ҳай, хай, ҳамаи шумо шариятдон булед, то ҳол инро назм-донед, ки гувоҳӣ додани монанди шумо бенамозон дар пешӣ шарият ҳеҷ эътибор надорад; маълум мешавад, ки ҳамаи шумо якзабон шуда меҷаҳед ҳаққи ҷаноби амирро бихӯред. Ҳамаи шуморо барои ин гувоҳии бардурӯғатон ҷазо додан дарқор аст.

Раҳим дид, ки худаш ҳам ба тағи тӯҳмат монда истодааст, ба Ёдгор нигоҳ карда гуфт:

— Биё, акун розӣ шав, як моҳонаат аз даст равад, майлаш, танат сияҳат бошад, боз пул меёбӣ (ба хиндуи салланок нигоҳ карда):

— Хуб, тақсир, рӯзи моҳона медиҳад.

— Бисёр хуб, — гуфт хиндуи салланок, — ман туро медонам, Раҳим! Агар дар рӯзи моҳона надихад, ман сарои туро подшоҳӣ карда ҳаққи ҷаноби олиро меҷӯнам.

Раҳим ханда карда:

— Зарар надорад, худи ин сарой ҳам аз онӣ Эшони қозикалон аст, ман монанди як саройбон дар ин ҷо иҷоредорӣ мекунам.

— Сарой неву хонаат, ё асбоби хонаат, хар чӣ бошад, агар ин надихад, ман метавонам, ки хар навъ карда аз ту рӯёнам, — гуфта хиндуи салланок рафт.

дам, ки милтик парронда метавонам, милтики подшохино ба даст гирифта гурехтан даркор аст, то ки дар як ноомади кор ба ман кор ояд.

Инро гуфту кулча ва чалвори сарбозиро дар хучра гузошт, милтикро ба даст гирифт ва гашти рӯз, аз дарвозаи Саллохонаи Бухоро баромада аз болои деҳаи Сепулон, Кафтархона, Фосун ва Хуҷаи ба чули Қаршии нигоҳ карда бадар рафт.

Вакте ки Ёдгор аз сарой мебаромад, дигар сарбозоне, ки дар он ҷо истиқомат доштанд, дар сарой набуданд. Бегоҳи яке аз онҳо аз навабтдорӣ-омада хост, ки Ёдгорро бубинад ва ҷӣ муомила кардани тарақачиро ба ӯ дар бораи рӯёнидани пули хинду бифаҳмад, Ёдгор дар хучрааш набуд, аз Раҳим равангар кучо рафтани ӯро пурсид.

Гашти рӯз милтик ба даст баромада рафт, — гуфт Раҳим, — ман, ба кучо меравай бе либоси низоми гуфта пурсидам, «пеши усто барои дуруст кунонидани милтикам» гуфта ҷавоб дод ва гуфт, ки «мохона ба тухмати Боймугти рафт, акнун барои дуруст кунонидани милтик ҳеҷ набошад, ду танга аз усто ҳам қарздор мешавам ки ин, «болои сӯхта намақоб аст».

Ҳамаашон бовар карданд, ки Ёдгор пеш усто рафтааст, шаб шуд, аммо ханӯз аз Ёдгор хабар нест. Раҳим дар шубҳа афтод:

— Мабодо ин беакли карда нагурехта бошад, агар бе милтик мегурехт, кӯр шавад буд, акнун ки милтики подшохино гирифта гурехтааст, аклиби ин кор бад мешавад, эҳтимол ман ва шумоёниро ҳам сахтири кунанд, — гуфт Раҳим ба сарбозони дигар.

— Хуб, ҷӣ бояд кард? — сарбозе гуфт.

— Чора ба юзбошиаш рафта хабар додан аст, — гуфт Раҳим ва сарбози ҳамсояхучраи Ёдгорро барои хабар додани ин кор пеш усто бонӣ фиребод.

Батъ аз як соат шогирдпешагони қушбегӣ ба номи қозиён ва ҳокимон барои дастгир кардани Ёдгор ном сарбози гуреза хаги кушода гирифта ба ҷор тарафи музофоти Бухоро асп давонданд.

Пеш аз он ки Ёдгор аз «Қараул» ном манзили чули Қарши гузарад, яке аз ин хатҳо ба саркардае, ки бо дастаи худ дар он ҷо роҳдори мекард, расид. Навкарони ин саркарда ҳам барои дастгир кардани сарбози гуреза ду-ду, чор-чор ба ҳар тарафи чул паҳн шуданд.

Ёдгор ба ду нафар навакари милтиқдор дучор омад, агарчи барои ҳалосии худ милтиқширо як бор ҳолӣ карда бошад ҳам, то дубора бо сумма пур кардани он милтиқ дасттириш карданд ва дасташро ба пуштан баста милтиқи дуздиро ба гарданаш овехта пеш саркардаи худхошон бурданд ва бо фармудани саркарда бандиро пеш андохта ба Бухоро ронданд.

Фардон он рӯз Ёдгор дар Бухоро буд, ӯро аз хуҷури қушбегӣ баронарда аз растаи Қандалотфурушӣ, ки ҳоло он ҷой стансияи электрик аст, гузаронида аз пеши мадрасаи Аёз ба тарафи дастаи чап гардонданд; вақте ки аз гузари Қозиурда гузаштанд, Ёдгор гумон кард, ки худашро ба хавлии Фатхуллоҳи ғусфандчаллоб мебаранд ва дубора ба даст Аҳимшоҳ месомеранд; лекин ин тавр нашуд, вақте ки пешу кӯчаи Миршабхона расиданд, ба тарафи дастаи рост гардонид ба болои як тал (теппа), бароварданд, ва ба дарвозаи дутабақе, ки пешу вай сарбозон посбонӣ мекарданд, дароварданд. Дар роҳи дарвоза ба пешу хоначае нигоҳ дошта, ба пояш ишкел, ба гарданаш чел заданд. Аз он ҷо навакaron бозгаштанд. Ду шахси дигар, ки ба гардани Ёдгор чел зада буданд, ӯро бо як роҳи танги торик пеш ронид, аммо аз саройи чело ишкелӣ бисёре маълум мешуд, ки дар он ҷо бандиёни зиёде ҳастанд. Қасоне, ки Ёдгорро ба он ҷо дароварда буданд, ӯро ба гӯшае гузошта худ бозгаштанд ва ба дари хона қулф зада паси қорӣ худ рафтанд.

Батъ аз чанд лақиқа чашми Ёдгор ба он «торикистон» ром шуда бонандагони он ҷоро дид: баъзе бо чел, баъзе бо ишкел, баъзе монанди худаш бо чело ишкел хобида буданд ва ба пойҳои баъзе кунда ва ба дастхошон дасткунда зада буданд, як гурӯҳ дасту по кундагон дар миёнаҳои он хона, ё гӯри зиндагон, ки дар он ҷо аз сӯроҳии сақф рӯшноие монанди чароғи бевазанон меафтод, халқа гирифта нишаста буданд, баъзе аз инҳо ғилофи қорд мебухтанд, баъзе-ашон тӯри вартис (бедона) ё қафас мебофтанд ва ё бо ягон хунари дастии майдаи дигар машғули мекарданд, либоси бештарини инҳо даридаи вэ чиркин буд, аммо дар зерашон палос ҳеҷ набуд, аз дароз шуда рафтани мӯи сарашон маълум мешуд, ки солҳо боз онҳо рӯи сартароширо надиданд.

Ёдгор, пас аз он ки ҳамаи ин ҳолро ягон-ягон аз чашми худ гузаронид, аз бандие, ки ба наздиктари худаш хобида буд:

— Ин ҷо кучост? — гуфта пурсид.

Он бандӣ, пас аз он ки ба афту андоми Ёдгор бо тааҷҷуб нигоҳ кард, гуфт:

— Магар ту дохундае ҳастӣ, ки аз кӯҳистон нав омадаӣ ва худат бандӣ шуда бошӣ ҳам, ханӯз кучо будани ин ҷоро намедонӣ?! Ин ҷоро «зиндон» мегӯянд ва яке аз бандихонаҳои амир аст.

— Магар амир боз бандихонаҳои дигар ҳам дорад? — гуфта пурсид Ёдгор.

— Амир чанд чиз дорад: дор дорад, манор дорад, нақорахона дорад, зиндон, обхона аз канахона дорад. Одамро кушта ба дор меовезад, ё зиндаву зор аз манор, ё ин ки аз нақорахона мебарояд, ки одам то ба замин расидан, монанди машки пуроб мешавад; ё дар обхона меандозад, ки он ҷо мувофиқи номаш монанди халочой аст, ё ба канахона нигоҳ медорад, ки дар он ҷо канахоро парвариш кардаанд; одамро, ки ба он ҷо андозанд, он канахо газиди умрашро ба поён мерасонанд, ё ба ин ҷо меандозанд, ки номи ин мувофиқи хунаш «зиндон», яъне «гӯри зиндагон» аст.

Руз ба бегоҳӣ расид, аммо даруни зиндон монанди он ки офтоб фуру рафта бошад, тамом торик шуда буд. Дари хона кушода шуд, ду нафар зиндонбон даромада чизҳои гуногун, ки хунариандони зиндонӣ бофта ва ё сохта буданд, гундошта гирифтанд ва ба дастӣ ҳар кас як порча нони хушк дода дари хонаро хоб бурд, аммо Ёдгор соате сад хурдани нон, ғайр аз Ёдгор ҳамагон хоб бурд, аммо Ёдгор соате сад бор аз ин пахлу ба он пахлу ғашта оқибати кори худро меандешид.

«Чист ки нагузарад?» Имшаб ҳам гузашт, баробари афтодани рӯшнӣ аз сӯроҳӣ, зиндонӣ аз хоб бедор шуданд ва ба чуқуриҳои ки ба наздикии ҷои хобашон буд, қазои хоб карданд. Хунариандон боз ба қор машғул шуданд. Аммо аз зиндонбон ханӯз хабаре набуд. Оташи иштиҳоҳо боло гирифт, гуруснагӣ дуд аз димоғҳо бароварда хамаро дар ҷустуҷӯи хӯрок андохт.

— Руз қариб пешин шуд, ханӯз аз ин зиндонбони худобсхабар ҳабае нест, — гуфт яке.

Дигаре гуфт:

— Рафта дарро задан дарқор аст, вагарна вай қай ки хулаш хоҳад, ҳамон вақт меояд, аз гушна мондани ману ту чи парво дорад. «Ишқаи сарро ҷи парвои ишқаи гурусна» гуфтаанд.

— Оре дарро задан дарқор аст! — гуфта ду нафар рафта дарро кӯфтан гирифтанд. Зиндонбон омада дарро кушод:

— То ноништа (ношга) қардан ҳам тоқат намекунад, а! — гуфта дахшате қард, ба одамони худ фармуда чанд нафар аз бандиёро ба як занҷири дароз бандонид.

Яке аз бандиён:

— Маро ҳам банд! — гуфта худро пеш андохт.

— Не! — гуфт зиндонбон, — ту дируз баромада будӣ, боз баъд аз ду рӯз ба ту наваб мерасад.

Зиндонбон бо одамони худ бандиёни ба занҷир бандондашро қатор қарда аз зиндон баровард ва аз баландӣ поёнтар фуросарда ба қанори роҳ хамаро қатор қард ва ба занҷире, ки ба вай бандиёро

баста буд, чанд занҷири дигарро паси ҳам баста нугашро ба дарвозаи зиндон расонида аз таги остона гузаронида ба даруни зиндон барбаст.

Бандиён дар сари роҳ қатор шудаоянда ва равандагонро дуо қарда чизе металабиданд. Мардум ба қадри ҳол баъзе нон ва баъзе пул дода метулашанд. Баъд аз ду соат зиндонбон омада ҳаммаи нон ва пулҳоро, ки ба пешини бандӣ чамъ шуда буд, гирифт ва дигарбара ҳамашонро пеш андохта, ба зиндон даровард ва ба ҷои навабон гузошт.

Пас аз он аз нонҳое, ки имрӯз ба гадоӣ чамъ шуда буд, як миндорашро ба бандиён тақсим қарда дод. Яке аз бандиён ба зиндонбон гуфт:

— Пулҳои нақда ҳамма азони ту шавад, лекин аз нонҳо ба қадри сари ба мо дес!

— Нони шаби шуморо ман аз кучо ёфта мемиҳам, ҳоло ҳам аз ин индтарашро додам, боз ҷи меғӯед? — гуфта зиндонбон аз дар баромад ва дарро аз берун қулф зада рафт.

19. «ДУОИ НАҚОТ»

— Имшаб ман хоб дидам, ки ҳаммамо аз зиндон ҳалос шудаем, — гуфта яке аз бандиён дигаронро аз хоб бедор қард.

Дигаре бе он ки сари худро бардорад:

— Халосиро хоб дидай, лекин ин «хобатро ба об гӯй», — гуфта нафари масҳара дошт.

Сегомӣ:

— Агар пул бошад, ҳалосӣ оппа осон, ҳамма гап ба сари пул — гуфт.

Чорумӣ пас аз қох-қох хандидан гуфт:

— Хуб илоҳи осон ёфтӣ, агар пул медоштем, аз аввал ману ту бандӣ намешудем, ҳамин пули сабилмонда набуд, ки дар банд афтодема ҳам дар ин гуристонӣ зиндагон дароз мондем. Абдулло бойбаҷчаи гичувоиро надидӣ? Чанд касро хонавайрон қард, бистари чанд хонаводаро сӯхт, дар деҳаи Чармгарони Гичудвор дар миёнаи мардум рӯйи рост як касро ба шикаш қорд зада кушт... пул, ки дошт бо вуҷуди дастгир шудани худ озод шуда рафт. Ману ту ҷи қор қардем? «Хари қиро иш, пишақи қиро пишт ва саги қиро тур гуфтем?» Гуноҳи ман он аст, ки баъд аз даҳ сол хизмат қардан як пул мула гирифта натавониста, аз дари хонаи Чалолиддин амини гичувоӣ гурифта, вай хонасӯхта, ки қозимшинос буд,

маро дузд гуфта нишон дод ва ин рӯзи сиёхро ба сарам овард. Кош-ки бо андак мундак пул роҳи халосӣ ёфта шавад, барои розӣ кардани ин ҳокимони гулнамурда хунбаҳои ману ту ҳам намерасад.

— Ман як илоҷ ёфтам, ки ба андак пул ба даст мебарояд.

Гўянда ханӯз суҳани худро тамои накарда буд, ки:

— Гўй, Фармон! Ин илоҷи арзонбаҳоӣ чист? — гуфта Ҳамаи гўш ва гарданҳо ба тарафи вай сик шуд.

— Дар гузари Ҳоча Аспардон, — гуфт Фармон — Домуло Кутбиддин ном як эшони дуохон хастанд, ин кас ба кишлоқи мо — Дилкушӣ Берун рафтуй доранд, як рӯз ба кишлоқ рафта буданд, ки модарам холи маро ба он кас арз карда, дуо ва тумор пурсидааст. Ана ҳамин бозубандрогуфта Фармон бозубандеро, ки дар зери куртааш ба бозуш овехтагӣ буд, нишон дода, — ба нияти наҷот ёфтан аз зиндон навишта доданд. Модарам аз рӯи будду таағна назр додааст, хурсанд шуда гирифта гуфтаанд, ки «инро ҳам намеродед, зарар надошт, ҳар вақт писарат халос шавад, худаш мувофиқи таъб назр меод. Ба писаратон фаҳмонед, ки агар дигар бандиён ҳам толиби дуову тумор бошанд, ман навишта медиҳам, наразиро агар чизе дошта бошанд, медиҳанд, агар надошта бошанд, баъд аз халос шудан диҳанд ҳам зарар надорам. Мо худой хизмат кардан мегирем, агар бандиён толиб шаванд, ман ба худӣ зиндон ҳам рафта ба нони ҳар кас дуо навишта метавонам, кушбегӣ ва миршаб аз муридони ман хастанд, ки барои рафтан ба зиндон ба ман роҳ медиҳанд».

Фармон ҳикояти эшонро ба ин ҷо расона гуфт:

— «Шумоён ба дуо ва эшон ихлос дошта бошедон, ё не?» гуфта ман ин воқеаро нагуфта будам, имрӯз, ки гап ҷа шуд, гуфтам, агар толиб бошедон, ҳар вақт модарам ба дидан ояд, таъин мекунам, эшонро гирифта мебиёранд.

— Гўй ба модарат, биёрад, — гуфт як бандӣ, — пул, ки нагирар, аз мо чӣ меравад, «шавад — обӣ, нашавад лалмӣ», агар дуояш нафъ накунад ҳам, мо ҳеҷ чиз бой намеред.

— Хушку холи ҳам намеравад, — гуфт дигаре, — бисёр не, кам, сари фол гўён ягон чиз ёфта монденамон даркор аст.

Аз зиндонбон пинҳонӣ як-ду чилди соат, гўйи қафас ва калапуши баҷагона бофта мемонем, ҳар вақт эшон ояд, ҳамин чизҳоро ба вай сари фол гўён медиҳем. Аз дусар, агар ба эшон надиҳем ҳам, аз ин қадар меҳнат ба мо фоидае нест, ба мо як лаб нони хушк дода, Ҳама чизҳои мо кор карда баровардари зиндонбон фурухта меҳурар, — гуфта бандии дигаре ҳам ба овардани эшон далолат кард.

Эшони дуохон бо таъсири дуо ва тумори худ халосӣ ёфтани аз зиндонро то чил рӯз ваъда дода бошад ҳам, то шаш моҳ аз ин «наҷот» хабаре нашуд. Бандиён бетасвир рафтани дуову туморро дода, аз дуохон шикоят сар карданд:

— Ба мулло, ба дуохон ман ҳаргиз ихлос надоштам, лекин ба қатори ёгон ман ҳам як тумор гирифта ба калапуши худ духта будам, — гуфта Ёдгор ҳам ба шикоят ҳамроҳ шуд ва суҳани худро давом кушонда:

— Агар ба маслиҳати ман даростон, чораи халосӣ марро ба гардан гирифтаст, — гуфта диққати Ҳамаро ба тарафи худ кашид.

— Ту аз кучо дониستی, ки мо аз марг метарсем, Дохунда? — гуфта Қаландари зарангаригӣ якбора шӯрид ва гуфт:

— Ними ин бандиён аз тамоми музофоти Бухоро бошанд, ними дигарашон аз тумани Гичдувонанд, ҳамин аз марг нагарсидан аст, ки моро ба ин ҳол (ҷелу шикели ба пой ва гардани худаш задари ҷунбонда) овардааст. Мо гичдувониҳоро «аробасавори занбарнишин» мегўянд, медонӣ, ки маънии ин чист? Мо дами козиро намекузем, дами ҳокимро намекузем, иззати бою эшонро ба ҷо намебиёрем, агар аз бинӣ боло гап зананд, одамони чор ҳокимро гирифта мезанем... албатта, як рӯз набошад, як рӯзи дигар моро ҳокимон ба даст мебаранд, дасту гарданамонро баста ба ароба савор карда Бухоро мефиристонанд, дар ин ҷо амир моро мекушад, пас аз он хешу табори мо омада мурдаи моро ба занбар андохта гирифта мебаранд. Нотарсии мо то ин ҷост, ки имрӯз ҳамин ҳол ба сари якчанд нафари мо меояд, боз фардо як чанд нафари дигарамон сар бардошта ҳамин корро мекунем. Ту, Дохунда, агар яке аз моён бошӣ, аз марг тарсиданро ба миён наоварда «агар, магар»-ро як тараф монда, гашатро задан гир ва гўй, ки ба фикри ту роҳи халосии мо чист?

— Агар ба ман як ара, як теша ва як сўхон ёфта диҳӣ, — гуфт Ёдгор, — ман Ҳамаамонро дар 15 рӯз халос мекунам. Қаҳрат наояд, ака Қаландар, Ҳамамо монанди гичдувониҳоят надон, бисёр қасон хастанд, ки марро ба хоби шабашон бинанд, метарсанд на корхоеро, ки мо карданием, аз тарси худ пешакӣ хабар дода банди моро сахтар мекунонанд.

— Ин гапат дуруст аст, Дохунда, — гуфт Қаландар, — лекин ман Ҳамаи ин корҳоро илоҷ мекунам, дар ин ҷо бист нафар ёрони озмуда хастанд, ки «сар медиҳанд, сир намедиҳанд». Дигарон, ки тарсонҷақ, ё ноозмудақоранд, аз тарси ҷони худ ба мо ҳамроҳ мешаванд; агар як бор тарсонда монем, ба хоби шабашон ҳам ин сирро аз даҳон наме-

бароранд. Дар ин ҷо агар касе барои як пула гап касеро хушта ба ҷохи зиндон андозад, ҳеҷ кас лаб во карда наметавонад; ҷи ҷои он ки хамаи мо якзабон шуда сархомонро ба қимор монда бошем. Ман ба гуфтаҳои ту ёр, арраву тешаву сӯхон ҳам ёфт шуд гуфтаи гир.

Масъала қарор ёфт, барои лаб накушодани дудила-гон ва тарсон-чақон ҳам чора дида шуд.

Як шаб пас аз фуру рафтани офтоб дар паскучаи пушти зиндон аз тарафи роҳи калон — аз тарафи ғарб як шахси номаълум омада аз сарбозе, ки дар он ҷо ба посбонӣ милтиқ ба даст истода буд:

— Ака даҳбӯшӣ! Ғолибхона ба қадом тараф аст? — гуфта пурсид.

Сарбоз бе он ки дастаи милтиқи худро аз замин бардорад, рӯи худро ба тарафи офтоббаро гардонда мехост:

— Ана дар рӯ ба рӯ намуда истодааст, — гуяд, шахси номаълум милтиқро аз даст сарбоз даррабуд ва гурехт.

Сарбоз:

— Дудро намонетон! Гуён шахси номаълумро пеш кард, сарбозони дигар ҳам, ки ҷо-ҷо ба посбонӣ истода буданд, аз дунболи милтиқдӯз давиданд; шахси номаълум қариб буд, ки ба даст афтад, милтиқро ба роҳ партофт ва бадар рафт.

Сарбозон диданд, ки милтиқ ба даст даромад ва дуд гурехт, дигар ҷои посбонии худро монда аз дунболи вай пеш карданро лозим надиноистанд ва ба сари ҷалмаҳои худ баргаштанд.

Лекин вақте ки сарбозон ҷои посбонии худро гузошта дудро пеш мекарданд, як одами номаълуми дигар аз пасҳамие баромада роҳро беносбон дида ба як ҳаз худро ба болои тали зиндон гирифта дар камаргоҳе пинҳон шуда буд.

Ин одам то як поси шаб аз ҷо наҷубид; вақте ки шаб ҳуб торик шуда посбонон ҳам пинак рафтаи гирифтанд, шахси номаълум аз ҷои пинҳоншудаи худ баромада худро ба бони зиндон гирифт ва аз сӯроҳе, ки аз он ҷо ба даруни зиндон зиё ва ҳаво мебаромад, чормағз барин як кулӯхчаро партофт ва гӯши худро ба даҳони сӯроҳи ниҳода истод.

— Шифрав!

Ба ин овоз, ки аз даруни зиндон баромад, шахси номаълум даҳони худро ба даҳони сӯроҳи зиндон монда:

— Ман, худам, — гуфта ҷавоб дод.

— Яқта-яқта парто!

Шаҳси номаълум:

— Хуб! — гуфта аввал теша, пас аз он арра ва баъд, сӯхонро ба даруни зиндон партофт.

— Сафлар ҳалос шуд-мӣ? — ин овоз аз даруни зиндон баромад.

— Ҳалос шуд! — гуфт шахси номаълум.

— Худат ҳам эҳтиёт шав!

— Хотирчамъ бош! — гуфта шахси номаълум худро аз бом ба поинтарин тал гирифта дар камаре то ҳаммомбуг⁵⁷ нишаст, вақте ки ҳаммом буг зада дар кучаҳо рафтуомади мардум сар шуд ва посбонон ҳам хотирчамъона хобиданд, шахси номаълум охишта худро ба куча гирифта монанди яке аз роҳгузарон, аз пеши посбонон гузашта рафт.

Қор сар шуд; бандиён ҳар шаб то сахар ба нақбзани машғул мешуданд, агарчи дар пой бештарини бандиён ишқел бошад ҳам, барои хоккашонӣ бисёр тапшиш нақашданд: бандиён аз даҳони инб то даҳони ҷоҳе, ки дар замонҳои пеш дар он ҷо ҳам одам мешуданд, қатор нишастанд, ҳокеро ки аз қандани нақб мебаромад, ба як ҷома андохта даст ба дастӣ яқдигар гузаронида ба лаби ҷох мерасонданд ва дар он ҷо меандоختанд.

Ёдгор дар таҳмини худ бисёр саҳв накарда буд: баъд аз бист рӯз сари нақб ба паскучаи пушти зиндон наздик расид, ба ҳалде, ки агар бандиён ба девор гӯш меҳобонданд, садои пой аспу хари равандого-ро меспунданд.

Ақнуи қорро хобонданд. Танҳо ба тарафи куча як сӯроҳи танге, он аз он ҷо кучаро дидан мумкин шавад, кушоданд ва мунтазири нақти муносиб шуда ором гирифтанд.

Ёдгор хурсандӣ карда ба Фармон мегуфт:

— Ин аст «дуои наҷот»-и мо!..

20. ИФТИХОР

Рӯзи рамазон, ба фуру рафтани офтоб таҳминан як соат мондааст, ба гӯши рӯздорони Бухоро ҳеҷ гап наметавонад ва ба сарашон ҳеҷ фикре намеояд, диққатҳо ба як тараф кашида шудааст ва ҳавосҳо ба як нукта банд аст: қай намози шом мешавад ва дар ифтор ҷиҳо меҳурем; бивобар ин диққа ба диққа соатҳо дида мешаванд ва гуна-гуна неъматҳо ҳарида мебарданд.

Як даҳа (даҳ нафар) сарбозе ҳам, ки дар пушти зиндон дар паскуча посбонӣ мекарданд, аз ин ҳолати умумӣ фориғ набуданд; даҳбӯшӣ пас аз ҷида гирифтани маҳориҷи ифтор аз нафарони худ, ба Регистон рафт ва ду коса нишалло, ҷор дона нони тафтон, даҳ дона

хурмо, як коғаз носи шомӣ ва як коғаз тамокуи духтарпечи қаршиғӣ харида омад.

Ба фуру рафтани офтоб ним соат мондааст, гӯшҳои сарбозон ғайр аз гув-гуви худ дигар чизеро намешунаванд, чашмҳои онҳо ҳам сиеҳ рафта истодааст, 16-соата гуруснагӣ, бо бедорҳои посбонӣ, хусусан дар зери хумори нос ва чилим кори осон нест; лекин бо ин ҳама кӯфтагӣ ва беҳавсалагӣ барои як чиз ҳозирӣ дидан даркор астбарои ифтор. Машаққати 16-соатаро лаззати 15-дақиқагии ифтор аз ди-моғҳо хоҳад баровард.

Ҷон муносиб ва ҳамвореро аз як тарафи кӯча хоста покиза рӯфтанд, як шили қаршиғиро ҳам дар он ҷо паҳи карданд. Ба рӯи шол як дастархон паҳн карда, ба рӯи вай нону нишалою хурморо ниҳоданд. Худи дахбӯшӣ ба обтоза кардани чилим машғул буд.

— Барои тамокуе, ки имрӯз овардам, бояд чилимро худам обтоза кунам, дар он вақт мефаҳмед, ки тамокуи духтарпечи қаршиғӣ чӣ будааст? — гуфта дахбӯшӣ майл ва рағбати нафарони худро ба чили-ми шомӣ яке бар сад меафзуд.

Ба тарафи ҷанубба тарафи дарвозаи зиндон ҳам айнаи ҳамин ҳол мерафт, дар он ҷо зиндонбонон ҳам ба давраи сарбозони посбон ҳамроҳ шуда дастархони рамазониро боз ҳам ороштагар карда истода буданд.

Аммо дар даруни зиндон дигар гуна ҳозирӣ мерафт: бандиён ме-хостанд, ки имшаб самаран 20-руза наққони худро ба даст даро-ранд, бинобар ин дастхонда ва покундаҳоро, ки дар вайҳо пӯву дасти якҷанд нафар бандиён банд буд, бо арра буридаанд, сӯхонро ба кор дароварда кулф ва занҷирҳоро монанди ресмони фарсуда аз ҳам гу-сехтанд, девори охири нақбро ҳам, ки тахминан як ваҷаб монда буд, тарошида ба ҳолати пӯчоки тарбуз овоза монданд. Пенгравони бандиён ба дами сӯроҳ истода чашмҳои онро ба дастархони сарбозо-ни рӯзадор дӯхтанд.

Овози азони намози шом аввал аз дарвозаи арказ нақорахона ба-ланд шуд, баъд аз як сония ҳафт муаззини манор ба якбора азон сар карда, ба муаззини арқ ҳамовоз шуданд, баъд аз як сония дигар та-моми муаззинони масҷид ва мадрасаҳои Бухоро баробар ба фарёд омаданд. Гулгулаи анибе дар шаҳр офтод, лекин баробари ин гулгула шаҳр як ҳолати кӯи хомӯшонро гирифт, аз кӯчаҳо пой мардум та-моман қанда шуд, аз ҳеҷ ҷо на овози пой ва на овози суҳани инсон-е шундида намешуш, ҳатто онҳое ҳам, ки ба сари дастархон нишаста буданд, чизе намегуфтанд, забонҳо баста, даҳон ва ҳалқҳо қушола шуда буданд.

Баробари шундани овози арқ, дахбӯшӣ чилимро ба даст гирифт, бо ду-се куллоб кашидан монанди касе, ки ҷон меканда бошад, харр-харр карда, ба ҳамон ҷои худ офтод, дигаре аз сарбозон чилимро аз дасти вай гирифта, пас аз кашидан вай ҳам ба ҳамон ҳол шуд, ҳулоса дар даҳ дақиқа даҳ нафар сарбоз монанди мурда шуда афтоданд, ҳатто чилим ҳам аз дасти касе, ки дар навбати охири ме-кашад, ба замин афтода, адади мадхӯшонро ба 11 расонид.

Дар ҳамин вақт бо як лағад задани Қаландари зарангаригӣ девори охири нақб аз ҳам пош хӯрд, бандиён ҳам монанди мургони аз қарас бароянда аз сӯроҳи нақб парпанак зада баромаданд ва мо-нади бозхосе, ки худро ба галаи кабутарон зананд, ба гуруҳи сарбо-зони рӯзалори ба замин афтода ҳуҷум карданд ва дар панҷ дақиқа ҳамашонро бо тасмаи камарбанди худҳои он дасту по баста ба за-мин гузоштанд ва милтиқҳоро ба даст гирифта бо паскӯча ва тангкӯчаҳо ба тарафи тағи қалъаи шаҳр дар миёни дарвозаи Имом ва Самарқанд шитофтанд.

То аз воқеа хабар ёфта одам баровардани кушбегӣ бандиёни аз-бандраста монанди шерони аз қарасҷастаи занҷиргусиста худро дар беруни шаҳр ба даруни найзорҳо гирифтанд ва ҳама якҷоя ба як су-рафтанд, ё дар як ҷо истоданро муносиб надида ҳамагӣ пароканда шуданд ва аз торикӣ шаб фонда бурда, як-як, ду-ду ба найзорҳои дуртар аз шаҳр ҷойгир шуданд.

Аз бандиён, танҳо чанд нафаре, ки ба ин кор далерӣ накарда ва аз зиндон набаромада буданд ва низ касоне, ки дар вақти баромадан ва фаромадани аз девори қалъа дасту пошон шикаст ёфта маҷрӯҳи сакт шуда буданд, ба дасти ҳукумати амир афтоданд, дигарон ҳамагӣ бадар рафтанд.

21. САБАБИ НАҶОТ АСТ Ё ГИРИФТОРИ

— «Бар Мухаммад салаво!»

Аз рӯи фармоиши ҷаноби амир: фузалою фуқарое, ки хастед, на-шундлем нагӯед! Ҳар банди аз зиндон гурехта, ки ба дасти кас афтад, ё ҳар одами номаълум ва сарсарие, ки ба назари касе намоён шавад, бояд дарҳол дастгир карда шуда, ба қозихона ва мирибаҳона супорида шавад, ҳар касе, ки аз ин фармоиш гарданкашӣ кунад ва қасонаи номаълуми шубҳанокро ба ҳокимхонаҳо нарасонад, сараш подшоҳӣ ва молаш толон мешавад.

Бар Мухаммад салаво!..»

Баъд аз ду рӯзи воқеаи гурехтани бандиён ҷарҷиён дар ҳамаи бо-

зорҳои туманҳои Бухоро ба мазмунӣ болю нидо мекарданд. Қозихона ва миршабхонаҳои туманҳо аз сарсарӣ ва шубханоҳои пур шуда буд, харӯза ба даст афтодагонро дасту гардан баста гурӯҳ-гурӯҳ ба шаҳри Бухоро мефиристонданд.

Агар аз Бухоро баромада тумани Вобканд рафтани шавед, ба наздикии бозорҳои Вобкандба масофати ду чакримба дастӣ чапатон аз роҳи калонӣ як роҳи бориқ ҷудо мешавад; агар бо ин роҳ тахминан ҳазор қадам равед, аз пешатон як деҳаи обод мебарояд, ки бар лаби ҷӯе воқеъ шудааст ва номашро Кофарработ³⁹ мегӯянд.

Як шаби торик вақти сахари барвақт дар ин деҳа аз як дарвозаи калоне, ки ба рӯи ҷӯи қушода мешуд, як одам баромад, ки монанди баъзе занони фаранҷпартлофтаи мо ба сари худ ҷомасро гирифта, худро бо он ҷома сахт пӯшонда буд; ин одам ба лаби ҷӯи омад, дар он ҷо сиёҳии ҷондореро дида як қад парид ва як қадам худро ақиб кашид, монанди қаҳрамонтарошони тарсу бо як садои ларзишдори, баланд:

— Кист? — гуфт.

... — садое набаромад.

— Кист мегӯям?

— Бегонай, ё ошно, чаро дам намезанӣ?

Ин одам бозгашта ба хавлӣ даромад ва як калтаки калон гирифта, зуд боз берун омад; ин бор ба сиёҳии ҷондор наздиктар шуда калтакро бо як дастӣ худ бардошта ва бо дастӣ дигари худ гиребони ҷомаро аз пештарааш ҳам зиёдтар ба рӯи худ кашид:

— Кӣ буданатро маълум мекунӣ, ё не? Агар маълум накуни, чунон мезанам, ки бе ному нишон мурда меравӣ, — гуфт.

— Роҳгузар! — гуфта сиёҳии ҷондор ҷавоб дод.

— Ку ҷои хастӣ ва чикорай?

Боз даҳшат карда;

Қучоии мегӯям, меҷунавӣ, ё не?

— Вобкандӣ.

— Ман аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи вобкандиёро мешиносам, ҳуб, ки буданат маълум шуд, бие бо ман.

Сиёҳии ҷондор, дарахтеро, ки ба вай така карда ба як паҳлу ништа буд, дастгир карда хост, ки ба вай така карда ба як паҳлу нидаи ҷома бар сар, баъд аз он, ки бо калтаки худ сиёҳии ҷондорро як-ду бор нихта карда дид, калтакро ба дастӣ чапаш, ки бо вай ҷомаро бар рӯи кашиди меистод гирифта, бо дастӣ ростӣ худ ба сиёҳии

ҷондор ёрӣ дода хезонид ва аз бозуяш гирифта ба хавлӣ дароварда, ба саисхонаи худ андохт; пас аз он ба хавли дарун даромада ҷомаро афрӯхта баровард, сиёҳии ҷондорро, ки ҳақиқатан як одами номатлуми мурдамонанд буд, дар рӯшноии ҷароғ дид ва гуфт:

— Чаро кӣ будан ва ҷӣ будани худро рӯйрост намегӯӣ?

— Ман ҳам беморам, ҳам гушна, ҷизе ба ёдам намерасад, ки ба шумо гӯям.

Одами ҷомабарсар "ба хавли даруни худ даромада:

— Очеш! — гуфта занашро ҷег зад.

— Лаббай, ҷӣ мегӯед? — гуфт занак.

— Як коса об ва як нон деҳ, ки ба мо як меҳмони бемаҳал омад.

Занак обу нонро гирифта аз хона ба рӯи суфа баромада дид, ки ба сари шавҳараш ханӯз ҷома аст, нимшӯхӣ ва нимҷиддӣ карда гуфт:

— Рӯятон хуш (хушк) шавад-у, шумо ханӯз оббозӣ накардед, боз мецохед, ки нон ба даст гиред, ба шумо ҷӣ шуд? Рӯятонро пӯшед, ба ҷашмам наафтад.

Мард, сари худро ба ҷома маҳкамтар печонда гуфт:

— Бисёр манах назан, вақти ин гапҳо не, нонро ба як лағта печонда деҳ, ки дастам ба вай нарасад.

Мард об ва нонро бароварда ба меҳмони ногаҳонии худ хӯронд, аммо боз аз вай сухани муайяне нашунид; лекин аз мӯйҳои дарози то бари гардан фурумада ва рангҳои кандаи ӯ донист, ки ин одам яке аз гурезагони зиндон аст, бинобар ин пас аз оббозӣ кардан ба ҷӯи, дастӣ ин одами номатлумро баста ба асли худ савор кард ва ба тарафи Вобканд гирифта бурд.

Авали пагоҳ дари қозихонаи Вобкандро об зада рӯфта, мулозимон саф кашидани нишаста буданд, қозӣ ҳам пас аз гирифтани саломии мулозимони худ ҷашм дар роҳи мулозимталабон буд. Мулозиме аз беруни қозихона ба дарун даромада ба қозӣ арз кард:

— Оқсақоли деҳаи Кофарработ касеро баста овардааст, агар руҳсат шавад, ба пеши шариатпаноҳ дарорам мегӯяд.

— Дарорад, — гуфт қозӣ.

Оқсақол бандиро пеш андохта даровард ва мулозимон ҳам ҳамагӣ аз дунбол даромаданд, оқсақол бандиро ба қозӣ рӯ ба рӯ шинонда гуфт:

— Мувофиқи фармони оӣ ин одами номатлумро дастгир карда овардам, дар вақти дастгир карданам хост маро зада аз дастам гурӯзад, лекин аввал аз меҳрубонии худ, дуюм ба шарафи давлати амир

1. «ХУРРИЯТ»
(1917 март-апрел)

ва тавачҷӯҳи шариатпаноҳӣ ба ман зарар расонда натавонист.

Қозӣ пас аз он, ки ба тарафи ин ҷавони гирифтोर тез-тез нигоҳ кард.

— Ту аз гурезагони зиндон ҳастӣ, а? — гуфт.

— Не, ман одами бечораам, — гуфт ҷавон.

— Кучоӣ мебошӣ?

— Ғичдувонӣ.

Қасакон ҳам шуда ба қозӣ таъзиме карда:

— Шаб ба ман худашро вобкандӣ гуфта буд, таксир, — гуфт.

Қозӣ:

— Шабона дар Қофаррабоб чӣ мекардӣ?

— Барои мардикорӣ ба шаҳр меофтаам, роҳро гум карда дар ҳамон деҳа афтодам ва хостам то рӯз дар он ҷо бигҳобам, ин кас маро баста гирифтанд.

— Номат ва номи падарат чист?

— Номам Ҳасан ва номи падарам Махмуд аст.

Қозӣ аз пешии ҷавон худ як лӯла коғазро гирифта сар то пой вайро аз назар гузаронид ва боз ба бандӣ нигоҳ карда:

— Росташро гӯӣ! Номат чист? — гуфт.

— Росташ ҳамин, номам Ҳасан аст, — гуфт бандӣ.

Қозӣ ба яке аз мулозимони худ, ки ба пушти сари ҷавон бандӣ рост истода буд:

— Зан ин дуруғтӯро! — гуфт.

Мулозим дастӣ худро кашидану кушода ба бунӣ гардани ҷавон дастбаста як шатронии саҳт зад. Сари ҷавон аз зарби шатга пешлоки ҳам шуд ва қалапуш аз сараш парида ба пешии қозӣ яқруя ғалтид; ҳамин ки ҷашми қозӣ ба даруни қалапуш афтод, дастӣ худро ёзонда вайро аз замин гирифт ва ғумореро, ки дар он ҷо духта шуда буд, дарронда коғазро аз дарунаш бароварда сар то пойро аз назар гузаронид, чун ҷашмаш ба поёни коғаз афтод, ба овози баланд:

— Ин дуо ба номи Ёдгор валади Бозор, барои наҷот ёфтани аз зиндон навишта шуд, — гуфта хонд. Пас аз он қозӣ ба ҷавон нигоҳ карда:

— Акнун чӣ мегӯӣ? — гуфт.

Ҷавон:

— Ихтиёр ба дастӣ шумост, насибам ҳамин будааст, — гуфт.

Қозӣ:

— Агарчи ин дуо барои наҷот навишта шуда бошад ҳам, сабаби гирифториш шуд, — гуфта ба саҳт нигоҳ доштани ҷавон амр фармуд.

Қариб як моҳ аст, ки дар зиндон гуфтугузориҳои бисёр аҷиб меравад.

— Хуррият мешудааст!

— Хурриятш чист?

— Хурриятш ҳамин будааст, ки касе ба касе аз ин ҷо хез, ин ҷо нишин гуфта наметавонистааст.

— Ин тавр бошад, мо ҳам аз зиндон озод шуда меравем гӯӣ-чӣ?

— Албатта!

— Лекин мусулмонӣ аз даст меравад-дӣ.

— Чӣба (ҷаро)?

— Зеро занон ҳам фаранҷихоро партофта ба ихтиёри худ мешулаанд, ҷуҳудҳо ҳам телпакчаҳо ва ресмончахоро партофта бо мусулмон баробар мешулаанд.

— Кур шавад, шудан гирад, ҳозир занони ману ту ба ихтиёри худ нестанд-чӣ? Мо чанд сол аст, ки ин ҷо ҳобидаем, занони мо бошад ба ихтиёри худ гаштаанд, ҳоло магар ҳоли мо аз ҷуҳудон бехтар аст?

Ҳар чӣ шавад, шавад, мову ту аз банд озод шавем, «то шаҳре насӯзад, қабоби дарвеше напозад» гуфтаанд.

— Ба фаҳми ман ба ин қор амир, амалдорони вай ва муллоҳо розӣ намешаванд, зеро ҳар кас ба ихтиёри худ шавад, ба амирлат қӣ пул медиҳад, вай ин қадар айпу ишратро аз болои қӣ мекунад? Амалдорони амир бошанд, «бо фармониш ҷаноби амир» гуфта, мардумро ҳонасалот карда гаштаанд, дар он вақт мардум мегӯянд, ки на ту дарқор ва на амирлат. Муллоҳо ҳозир аз пушти амиру вазир ба болои ҳама қалонӣ карда мегарданд: қозӣ мешаванд, раис мешаванд, муфти мешаванд ва мударрис мешаванд, чӣ мегӯӣ, ки ҳар чӣ мешаванд, пул мегӯндоранд, меҳӯранд, мепошанд; агар аз бини боло гап занӣ, «сабӣ набӣ шудӣ»⁶⁰ гуфта, ба қозихона қашола мекунад, сангсор мекунонд; чанд сол аз ин пеш, Қудратаробақашро барои пули қиро талаб карданиш ҷанг карда, ба қозихона оварда ба амир арз кунда ба ушғур савор кунда «сабӣ набӣ шудааст» гуфта, ба шаҳр гардонда сангсор карда нагаштаанд!⁶¹ Агар ҳар кас ба ихтиёри худ шавад, ба гапи инҳо қӣ гӯш меандозад, қӣ қарру фарри инҳоро мебардорад? Агар ҳар кас ба ихтиёри худ шавад, инҳо аз гӯшнагӣ

мемиранд, аз дасти онҳо коре наояд, инҳо мардикорӣ карда натавонанд, ҳаммоли карда натавонанд, дехҳои карда натавонанд ва мардум ҳам ба инҳо пул надиханд, пас ҳоли инҳо чӣ мешавад? Бинобар ин то чон доранд, ба ин кор розӣ намешаванд.

— Албатта, кор ба дасти амиру вазир, ё муллоҳо ва сипоҳо бошад, ба ин кор розӣ намешаванд, лекин ин корхоро «ҷадидҳо мекунем меғуфтаанд».

— Ҷадидҳо кихоанд?

— Ҷуҳудҳои мусулмоншударо «ҷадид» меғунд-дӣя.

— Не, ин ҷадидҳо унҳо не; дируз зиндонбон кӣ будани ҷадидхоро ба шогирдони худ маънидод карда истода буд, ман аз пушти дар шумидам; назар ба қавли зиндонбон, мусулмони газетахони кофиршуда, эронӣҳо ва баъзе ҷуҳудҳо як шуда ба худашон ҷадид ном мондаанд, ана ҳаминҳо корро мекунем меғуфтаанд.

— Гапи бекор, инҳо ҳеҷ кор карда наметавонанд, тӯл надошта бошанд, туфанг надошта бошанд, сарбоз надошта бошанд, чӣ кор аз дасташон меояд, чӣ тавр карда гапи худро ба амиру вазир меғузаронанд? Ҳамашонро дар як рӯз гирифта ба дор меовезанд, аз манор мепартоянд, бадарға мекунанд, ба сарашон об мерезанд мемонанд-дӣя.

— Не, инҳо танҳо нестанд, мардикорон ва саллотони уруско ҳам ба инҳо ёри меводаанд.

Аввалан ки зӯри мардикорҳо ва саллотҳои урус ба амир намера-сад, дуюмаш кӯнсур (консуль) мемонад, ки онҳо омада ба амир мукобил шаванд? Кӯнсур ҳар боре, ки пеши амир меомадааст, дасти амирро маҳкам гирифта, «ду давлат, як давлат» меғуфтааст.

— Бай, бай, ту ба ин ақлу тамизат аз тағи зимистон читу (чи тавр) баромадӣ? Мардикорҳо ва саллотҳои урус Некалай барин одамро, ки аз чор подшоҳ як подшоҳ ҳисоб меёфт, бекор карданд, амири ту ба пеши вай чӣ қурбу манзалат дорад, як губурнотури вай барин ҳам нест; кӯнсур бошад, «гӯсола аз болои меҳ мепаррад» гуфтагӣ барин аз болои Некалай калонӣ мекард, акнун ки вай бекор шудааст, ба гапи кӯнсур кӣ гуш меандозад?

— Хуррият шудааст.

— Рост-а?

— Навакак ман ба пушти дар истода гӯш мекардам, зиндонбон ба шогирдони худ гуфт, ки «амир корро бой дод, ба хуррият»⁶² даст мондааст; эҳтимол ҳамаи бандиёро озод кунанд, дар ҷақти озод шу-

даши бандиён хабардор бошад, ки мабодо ба мо зарар нарасонанд, чанд рӯз боз чашмхошон бечо менамояд».

Имшаб аз шодии озодӣ хоби бандиён набурд; рӯз шуд, ханӯз аз озодӣ хабаре не, соат нӯҳ шуд, даҳ шуд, ханӯз ҳеҷ гап не; касе, ки гуфтугузори зиндонбонро дируз шунида буд, «ҳамин замон озод мешавем» гуфта ҳамаро бовар мекунонид.

Соатҳои 11 дари зиндон якбора кушода шуд.

— Ана, ана ман нагуфтам, ки ҳамин замон озод мешавем, — гуфта расонандан хабари озодӣ аз як тараф ба сабаби озод шудан бошад, аз тарафи дигар ба сабаби рост баромадани суҳани худ шодӣ мекард. Дигар бандиён ҳам чулу ҷиҳози худро гундоштан гирифтанд.

Зиндонбон ба ҳамаи шогирдони худ дарун даромада дарро аз да-рун кулф зад.

Як бандӣ ба дигаре:

— Магар барои озод кардани мо дарро маҳкамтар кулф кардан даркор будааст? — гуфт.

Зиндонбонон ҷел ва ишқели бандиёро як-як аз назар гузарони-данд, ба пой ва гардани онҳое ҳам, ки то ҳол яла буданд, ҷел ва иш-қел заданд.

Зиндонбон гуфт:

— Ҳама ҷадидҳои ба ҷаноби амир тегкашидаро гирифта ҳаёс кар-да истодаанд, ҳамашонро мекушанд, ҳозир чанд касро ҳафтоду панҷҷӯбӣ заданд.⁶³ Доништа бошад, ки агар ҳар кадоми шумо ҳаракат-ти бечо кунед ва ё гапи пасту баланд занед, бе пурсиш ба куштан меравед.

Зиндонбон бо шогирдони худ баромада рафт, бандиён ҳам мазаи «хуррият»-ро чашида, ба тақдир тан доданд ва аз ҳар калла як садо: — Ман нагуфта будам, ки аз дасти ин ҷадидхот яқпула кор наместояд?!

— Ман нагуфта будам, ки кӯнсур (консуль) ба амир ошноист, «ҷони худро ба ҷаббор дода» амирро кӯрук мекунад?..

— Ман нагуфта будам, ки ҷадидҳои бетӯпу туфантро амир дар як рӯз нест мекунад?..

Яке аз миён гуфт:

— Имрӯз фардо ҳам дорад, агар бекор шудани Некалай рост бошад, агар ҷадидҳо бо мардикорони урус, ки Некалайро бекор кар-данд, яқзабон шуда бошанд, ин кор ба ин ҳол наместонад; имрӯз нашавад, фардо линги амиру вазиратро аз осмон меоранд.

Ба ҷавоби ин кас як бандии дигар:

— Ҳар ҷӣ, ту як каромат карда мон, Дохунда! — гуфт.

Баъд аз як моҳ бандиён «озод» шудан гирифтанд, лекин на ба ихтиёри худ, балки ба «шербача» ном дастаи сарбозе, ки аз ӯздон ба ҳам расида буд, сарбоз шуда меафтад. Ёдгор, ки як бор мазан сарбозро чашаи буд, ба ин гуна «озодӣ» розӣ нашуд ва дар зиндон пӯсиданро аз сарбозии амир бехтар донист, лекин Ёдгор дар зиндон танҳо намонд, ҷои бандиёни «озод»-шударо бо бандиёни навба «ҷадидон» пур мекарданд.

2. КУШИШХОНА (1918 – март)

Зиндон дубора ҳолӣ шудан гирифт; касоне, ки ба тухмати ҷадидӣ бандӣ шуда буданд, дар ҷоҳи зиндон сарнагун рафтанд, як қисм бандиёни дигарро амалдормаҳрамони амир омада, барои «хизмат» бурданд. Дар зиндон танҳо Ёдгор ва чанд нафар кӯру кару лангу мафлуки дигар монда буданд.

Рӯзе амалдормаҳраме ба зиндон даромада, ҳамаи бандиёноро як-як аз назар гузаронид ва ба зиндонбон гуфт:

— Инҳо намешаванд.

Зиндонбон Ёдгорро нишон дода:

— Ин-чӣ? — гуфт.

— Ин дуруст-куя, лекин ҷарс менамояд, — гуфт амалдормаҳрам ва ба Ёдгор наздиктар омада:

Хизмат мекуний, Дохунда? — гуфта пурсид.

— Чӣ хизмат?

— Чӣ буданашро сонӣ мефаҳмӣ, агар аз ӯҳдаи ин хизмат барои, озод мешавӣ.

— Хуб, хизматро нишон диҳед, агар тавонам, ба ҷо оварда озод мешавам.

Зиндонбон бо ишорати маҳрам банд аз дасту ӯи Ёдгор кушод ва маҳрам ӯро ҳамроҳи худ гирифта аз зиндон бароварда бурд ва ҷор нафар сарбози милтиқдор ҳам аз посбонони зиндон аз дунболи инҳо равон гардиданд.

Ёдгор пас аз панҷсола бандиғӣ, акнун рӯзи рушноиро мебинанд: аҳволи шаҳр хеле дигаргун шудааст, дӯконҳо баста, мардум гуруҳ-гуруҳ ба ҳар тараф медаванд, ба дастхояшон шоф, шамшер, корди ош, теша, табар ва калтак барин яроқ ҳам доранд.

Ба Регистон расиданд, дар он ғирду пеш ҷои сӯзан задан набуд;

майдони Регистон то бомҳои масҷиди Поянда ва мадрасай Дорушшифо аз мардум пур буд. Маҳрам ба Ёдгор гуфт:

— Дидӣ ин газоталабонро, ҳама барои ёри додан ба ҷаноби амир сархон худро ба кафи даст гирифта тайёр истодаанд.

Дар ҳамин вақт чанд нафар аз шоғирдишогон як касро дасту гардан баста кашола карда оварданд: сари ин бандӣ аз чанд ҷой кафид, рӯйхояш хуншор шуда ва либосхояш дарида буд; худаш ҳам маҷоли қилад мондан надошт, ки гӯё ӯро бардошта меоварданд.

«Газоталабон» бо дидани ин бандии маҷрӯҳ бе он ки чӣ гуфтанишон маълум шавад, монанди сағони садон раъду барқ шундида, ҳама баробар ва ба як овоз «уллос» мекашиданд.

Сарбозони посбон мардумро ба ҳар тараф ронда барои ба арқ баровардани бандӣ роҳ кушоданд. Амалдормаҳрам ҳам Ёдгорро пеш андохта, аз дунболи ин бандӣ ба арқ нигоҳ карда равон шуд. Аз остонан дарвозаи арқ то пеши масҷиди ҷомеъ амалдорони дарбори амир ки бо камарҳои заррини минокорӣ миёнҳои худро аз рӯи ҷомаҳои абру зарбафт баста буданд, дутарафа саф баста истода буданд. Дар айвони масҷиди ҷомеъ арқ муллоён қатор андар қатор нишаста буданд; дар миёни давраи муллоён як муллои дасторкхони бузриши рангканда, ки таҳминан панҷохсола менамуд, дузону нишаста буд; ба рӯи зонуҳои ин мулло як шамшери барахна ва ба ду паҳлӯаш ду таппонча буд. Ба назари Ёдгор ин мулло пинос барин менамуд, аммо ба ёдаш намерасид, ки ӯро дар кучо ва кай дидааст.

Бандии маҷрӯхро шоғирдишогон ба ин мулло рӯ ба рӯ нигоҳ дошта манзур карданд.

— Дидӣ, ки шарият одамро чӣ гуна мезадааст, — гуфта муллои шамшердор ба бандии маҷрӯҳ дахшат карда ва ба ду муллои дасторкхони дигар, ки ба ду паҳлӯаш нишаста буданд, як-як назар андохт. Ҳар кадоми онҳо бо ишорати тасдиқ сари худро боло боло поён ҷунбонданд.

Муллои шамшердор ба дорандагони бандии маҷрӯҳ нигоҳ карда:

— Баред ин муртади ёғиро ба мирғазаб супоред, ки ба ҷои муқаррариаш фириастонад, — гуфт.

Аз миёни мардум як нафар бо шунидани «ҷои муқаррарӣ» охира ба зери лаб:

— Э бечора, — гуфта мوند.

Ёдгор дид, ки аз чашмони ин одам об мерезад, лекин барои пинҳон кардани ғияри худ зуд-зуд чашмони худро пок мекунад.

— Ҷои муқаррарии ин одам кучост? — гуфта аз вай пурсид.

Он кас ба Ёдгор бо як назари таъҷуб нигоҳ карда:

— Дохунда! Магар имрӯз аз кӯхистон омадаӣ? Чои муқаррариаш гӯр аст, гӯр! Уро барои куштан фиристодаанд, — гуфт.

Хаёли Ёдгор ханӯз ба ҷи кас будани ин муллои шамшердор банд буд, яқин аст, ки уро як бор пеш аз ин дидааст, аммо дар кучо?

«— Ҳо, хо, хо, ин мулло ҳамон насяҷини Боймутии хинду нест, ки чанд сол пеш аз ин аз ман ба ноҳақ бист танга гирифта буд?» — ба хотири Ёдгор омад.

Пас аз ин он марде, ки барои ба куштан бурдани бандии маҷрӯҳ афсӯс меҳӯрд, муллои шамшердорро нишон дод:

— Ин мулло пештар магар ба хиндӯён насяҷинӣ намекард? Ҷи шуд, ки яқбора ҳукми куши мардум ба дасти ин кас расид? — гуфта пурсид.

— Дохунда оҳистатар гап зан, ки ҳам сари маро барбод медихӣ, ҳам сари худатро, — гуфт он одам, — ман ба хиндӯён насяҷинӣ кардан ин муллоро намедонам, ки инро Ибодулло маҳдуми таракачӣ мегуянд ва пештар ба қозикалон таракачигӣ мекард, (дахони худро ба гуши Ёдгор наздиктар оварда) таракачигии қозикалон ҳам аз насяҷини хиндӯён ҳеҷ фарқ надорад, агар фарқ дошта бошад, ҳамин қадар аст, ки насяҷини хиндӯён рост аст, ё дурӯғ пули ба қарз додаи хиндуро талаб карда мегирад, аммо таракачигӣ Ӯе ҳеҷ сабаб ва баҳона моли мардуми мурдаро, хусусан ҳаққи сағирон ва беваҳо бечорагонро рӯйрост тофта ба қозикалон месупоранд...

Ин вақт амалдормаҳраме, ки Ёдгорро оварда буд ва дар гӯшае аз қалонтари худ фармонҳои наф мешунид, расида омад ва:

— Биё, Дохунда, ба сари хизмат биравем, — гуфта гап-гапи Ёдгорро бо он шаҳс бурида, ҳамроҳаш гирифта бурд.

Амалдормаҳрам ба пушти масҷиди ҷомеи арқ гузашта ба ҷа «ҳавлича»⁶ даромад, Ёдгор ҳам аз паси вай даромадаш шуда ҳамин ки як қалами худро аз остона дарун монд, «вой!» гуфта худро ба ахиб кашид. Ӯ ҷунон тарсида буд, ки агар паҳлудариро даст намегирит, бо ҳамон ахиб гаштан ба замин меафтод.

— Магар ту аз ўҳдаи ин хизмат намебаройӣ? — гуфт амалдор ва Ёдгорро аз гиребонаш гирифта ба даруни ҳавлича даровард, лекин Ёдгор ҷашмони худро бо ду дасташ маҳкам гирифта ба замин афтод.

— «Гир гургата!», — гуфтани як одам ва ба сухани вай қох-қохзанои ханда карда ҳамроҳ шудани дигарон, ба дили Ёдгор қадре ҷасорат овард ва ҷашми худро оҳиста қушода ба атроф як нигарист, дид, ки дар миёнҳои ҳавлича хандаке ҳаст, ки гирдогирдаш пур аз

хуни баста аст ва се қадам дуртар аз он хандак таҳминан бист мурдан сарбурда ҳаст, ки болои ҳам ҷида мондаанд.

Ёдгор аниш гумон кард, ки як хоби ҳавлноқ дида истодааст, лекин қам-қам куши худро ба сар оварда андешид, ки:

«— Ӯ амалдор аз зиндон омаданим, ҷамъомади Регистон, иморати арқ, таъини одамони амир, дабабаи муллоён, банди маҷрӯҳ, ҳукми куши муллои шамшердор, ниҳоят ин куштанидагон, ки ба назарам намура истодаанд, ҳатто Ӯи бади хун, ки монанди тааффу-ини кушнхона, қариб аст димоғамро тарконад, набояд ҳоб Ӯе ҳаёл бинанд, инҳо ҳақиқатан, — як ҳақиқати дахшатагезанд, ки ман дар бедораи мебинамашон».

— Аҷабо, дар ин ҷое, ки... Ёдгор дар андешаи худ давом мекунад, — аз як бор дидани ин ман беҳуд шудам, ин мардум ҷи тавр ханда ва ҷаҳшак карда нишастаанд.

Ёдгор бо ин андешаи куши худро ба тарафи бошандагони он ҷо омада, ба гуфтугузори онҳо гӯш дод ва овози амалдорро шунид, ки:

— Инҳо ҳам бо фармони ҷаноби амир ба шарият ораста карда шунда истодаанд, ин хуни ноҳақ ҳисоб намеёбад, ки шуморо тирол.

— Не, намешавад, — мегуфт яке аз бошандагони он ҷо. — Дуруст аст, ки ҳар қалломи мо дар мавридаш хуни ноҳақ кардаем, лекин дар он вақто ин қадар дили мо сиёҳ нашуда буд, худӣ ман имшаб нахонам, ҳар боре, ки ҷашмамо гармӣ мебарад, ба ҳаёлам ҳамин мураҳшон сарбурида, ба ҳолате, ки сархошон овезон, аз гулӯшон хун рашон аст, омада ба гиребонам дармеафтанд, ба дигар ҳамроҳони ман ҳам ҳамин ҳол рӯй додааст; акнун ба мо ёрои он нест, ки ба гардани мардум қорд ронем. Вай амир, ин қозикалон, вай кушбегӣ, ин муллоёнонҳо медонанд шумо: ихтиёр ба дасти шумост, хоҳед ҷаллодон дигар ёфта меоред ва моро дубора ба зиндон меандозед, хоҳед ба қатори ин куштанидагон моро ҳам мекушед, ҳар ҷи мекунод, кунед, ки мо баъд аз ин ин қорро карда намегавонем.

Сухани ин гуяндаро дигаре тасдиқ карда гуфт:

— Ақа Маҷид рост мегуянд, шердилтарини мо ҳамин буд, ба худатон маълум аст, ки дар ҳафт тумани Бухоро «Маҷиди қахқашонӣ» гуфта ном баровардааст, ин ки аз ўҳдаи ин қор намебароям мегуянд, дигарон, албатта, намегавонанд. Ҷунончи, ин одами овардагон (ба Ёдгор ишорат карда) шундааст, ки бандиён ҷаллодӣ карда озод мешудаанд, ин ҳам ҳавас кардааст, вақте ки ба сари қор омад, дидед, ки ҷи шуд!

Ёдгор аз ин гуфтугуздорҳо пай бурд, ки бо қардани чӣ гуна «хизмат» уро озод мекардаанд, бинобар ин аз будаиш ҳам зиёдтар худашро беҳуш нишон медод ва кӯшиш мекард, ки амалдор ноӯҳдабарони уро бовар кунад.

Дар ҳамин вақт як шахси қомабаладли ришқалони мӯйлабарози шохбурӯнок, ки рӯяш доғи кунҷидак дошт, аз дари ҳавлӣча даромада: — Мачид! Охир чӣ қор қардани шудетон? гуфт.

— Худо яқта, гап яқта! — Мачиди қаҳқашонӣ ҷавоб

медид; — ҳамин қадар хизмат кардем, бас аст, дигар тоқат надорем.

— Хуб, зарар надорад. Ин мушқилро Эшони қозикалон бо машварати уламо осон карданд, — гуфта шахси навомада ба гапи худ давом кард.

— Қарори уламо ҳамин шуд, ки дар тобадони «рег — хона» як ғарғара шинанда шавад, ҳар касеро, ки тасаддуҳоти оӣ қардани шаванд (яъне барои саломатии амир садақа гуёи қуштани шаванд), ба «регхона» дароварда, ба ғарданаш каманди қанабӣ меандозанд, як сари қанабро аз ғарғара гузаронида, ба тарафи берун мефуроранд, вақте ки ресмонро аз берун кашиданд, роҳи гулуи гунаҳгор баъдаи шуда бе он, ки хунаш барояд, ё чашмаш ба чашми қушандаи худ афтад, мемирад, дар ин ҳол «на сик месузад, на қабоб», на хун рехта шуморо хун мегирад, на гунаҳгор зинда монда ба давлати амир зарар мерасонад.

Мачиди қаҳқашонӣ:

— Э валло, — гуфта ёбанди ин тадбирро таҳсин кард, — раҳмати падари Эшони қозикалон ҳам одами соҳибтадбир буданд, аз унту (он тавр) падар инту (ин тавр) писар мерӯяд-диялгушти нағз шурбон нағз» гуфтаанд, — гуфта қозикалонро маҳсусан таъриф кард.

Шахси навомада баъд аз маълум қардани «усули нави одамқушӣ» ба ҷаллодон:

— Баъд аз ин гап ҳамин, — гуфта баромада рафт ва Мачиди қаҳқашонӣ аз ин шахс миннатдорӣ карда, ба ҳамкорони худ гуфт:

— Ана ин Ҳикмати буз⁶⁸ як олам қорҳо кардааст, ба ҳамин сабаб аз мулозимии қозикалон ба миршабини Бухоро расид, чӣ қадар душвор будани одамқуширо ҳудаш хуб медонад, ин воқеахоро чанд бор аз сари худ гузаронидааст, бинобар ин узри моро ба қалонон маъқул карда, ҳилаи шаръиашро ёфта омад.

Масъала ҳал шуда, ақнун ба хизмати Ёдгор ҳеч эҳтиёҷ намонда буд, бинобар ин амалдор, бе он ки чӣ будани «хизмат»-ро маълум карда адоиширо ба вай тақлиф намохт:

— Хей, Дохунда! — гуфта Ёдгорро аз ҷойи ҳезонид ва уро ба дасти нави аз мерғашон супурда, дар обхонаи дуйумдар пахлуи регхона бурӯни қабе қарданашро амр фармуд.

3. ДАР ОБХОНА

Аз Регистони Бухоро то дарвозаи арқ рӯ ба офтоббаро бо як таҳтани аз нишеб ба фароз мебароед; аз дарвоза то тахтҳои амир, қарамдорони на ҳавлии қушбегӣ, аввалан рӯ ба шимоли шарқӣ, баъд аз он ба шарқ, пас он ғох ба ҷануб ниғох карда, ҳамчунон аз нишеб ба фароз мебароед. Нисбати ин нишебӣ ва фарозӣ ба дараҷааст, ки сатҳи заминии саиҳхонаи (тавилан) амир бо сатҳи боми роҳрави дарвозаи арқ ҳамрӯи аст.

Наксте ки аз дарвозаи арқ даромадед, аввал гузаргоҳатон аз даруни ин долон аст, ки дарозияш тахминан 50 қадам меояд. Ба даруни дарвозаи ба дасти рост як суфаи баландиаш 2-оршинии равоқдор ҳаст, ки он бо ҳар пағох дар вақти машқи сарбоз қушбегӣ ва саркардагон менишастанд; ба ҳафтоду панҷ ҷуб задан маҳкумшудагон низ ба наздикии ин ҷо ба болон тахтапул, ба ҷосе, ки парчагон гушти аз бадани «гунаҳгор» ҷулошуда ба пешии ин суфа ба назаргоҳи қушбегӣ ва дигар амалдорон парида омада тавонад, зада мепушанд ва инчунин қасоне, ки ба сар буридан маҳкум шуда бошанд ҳам, дар ин ҷо ба ҳузури қушбегӣ дасташон пешбанд шуда пас аз «луо» қуноданашон дар қасби «ҷаноби амир аз тахтапул фуруварда шуда, ба бозори ресмони Бухоро,⁶⁹ ки агар қушбегӣ диллаш тамошо хоҳад, аз ҳамин сарсуфа, бе он, ки қад рост кунад, дида метавонад сар бурида мепушанд.

Ғайр аз тамои шудани машқи сарбоз, дар ин суфа тӯлчибошии дарвозаи арқ, ки сардори дарвозабонони арқ ва воқеанависони инҳони амир аст, менишаст.

Пас аз ин суфа то охири долон боз як қатор суфаҷаҳон равоқдори пешгоҳашон хуҷранок ҳастанд, ки ин ҷо макони мерғанони дарвозабон буд.

Дар ин долон ба тарафи дасти چاپатон суфача вахуҷраҳои мерғанон, боз як қатор хонаҷаҳо ҳастанд, ки инҳоро «обхона» меноманд; ин обхонаҳо аз машхуртарин ва мустаҳкамтарини ҳабсхонаҳои Бухоро амирӣ буданд.⁷⁰ Фароҳии ин обхонаҳо ҳар қадом тахминан 4 ё 5 оршини мураббаъ буда, ҷои даромади ҳаво ва зиёшон тағзо-яқ дариҷааст, ки ба тағи долони торикӣ дарвозаи арқ қулода мешавад ва ин ҳам ҳамешагӣ бо як қулфи ҷойдории даҳқадокӣ баста буд. Ёмҳои обхонаҳо ҳамрӯи саиҳхонаи подшоҳӣ буда, саргин ва ҷир-

қобҳои аспони амир ҳамеша дар ин бомҳо гун шуда, дар харчанд рӯз, ба пушти девори арк аз як сӯроҳе партофта мешуданд.

Палоси ин обхона танҳо як бурёчае буд, ки пас аз чӯб зада хуншор кардани пушти бандиён, онҳоро пушт ба замин бар рӯи ҳамин бурёча меҳабонданд ва дар дигар вақтҳо бандиён ба рӯи ҳамин бурёча ҳобо хез мекарданд, ки ин бистари истироҳати онҳо ба шумор мерафт.

Ба даруни ҳар қадоми ин хоначаҳо, ду чуқурча ҳаст, ки яке аз онҳо гулхани бандиён ва дигарашон ҳалочои онҳо буданд. Чуқурчаҳои ҳалоҷо пас аз пур шуда ба рӯи хона ва ба таги бандиён шорида рафтани чирқобҳои онҳо ҳафтае ё даҳ рӯзе як бор тоза карда мешуданд. Аз порухонае, ки ба боми ин хоначаҳо буд, низ ҳамеша чирқобҳо захида ва ҷақида менстоданд.

Сабаби «обхона» номидани ин ҳабсхонаҳо ин буд, ки инҳо ҳам монанди обхонаҳо ҳама ба марғуб, бадбӯй ва мулаббас буданд.

Шабӯшҳо, канаҳо ва дигар ҳашароте, ки дар ин хоначаҳо буданд, монанди бандиёни ин ҷо аз бошандагонӣ қадимии ин ҷо ба шумор рафта, онҳо бо бандиён ва бандиён бо онҳо хуб улфат шуда буданд.

Дар поёни ин долон, дар паҳлуи ҳавичаи тулчибошӣ охири ин хоначаҳо ҳаст, ки, вайро «регхона» меноманд. Сабаби регхона номидани он ин аст, ки ҳамеша дар он ҷо рег анбор карда мемонданд ва дар рӯзҳои дою боронгарӣ дар вақти савории амир аз он ҷо рег гирифта, ба таги пой асли амир дар долон ва роҳи тахттоҳ мерехтанд, то ки асп налагҷад ва амир афтода гарданаш нашиканад.

Вақте ки дар забункушӣ бебуриш будани Ёдгор маълум шуд, вайро дар обхонае, ки ба паҳлун ҳамин регхона буд, андохта бандӣ карданд. Ёдгор рӯзҳои сахти зиндагии худро дар ҳамин обхона гузаронид; хусусан дар моҳҳои март ва апрели соли 1918 дар он ҷо зинда истодан ва ба фочиҳо, ки дақиқа ба дақиқа рӯй меододанд, шохид шуда тоқат кардан қариб ҳар кас набуд.

Дар он рӯзҳо, обхонаҳо монанди пештара ҳамагонӣ абадӣ бандиён наменшуданд, балки, ҳар бандиро, ки рӯзона ба он ҷо меоварданд, шабона ба регхона гузаронида ба ғарғараш мекашиданд; кам касе буд, ки ду рӯз ё се рӯз дар ин ҷо зинда мемонд. Аз бандиёни қуҳна ва зиндамонда танҳо Ёдгор буд, ки нола ва зорӣ бандиёноро бо меҳробонӣ мешунд, ба дарду ҳасрати онҳо ҳамроҳӣ мекард ва дилаш ба ҳоли онҳо месӯхт, лекин дилсӯзӣ қардан аз дасташ намеомал; ёри

нодон меҳост, аммо роҳ намеёфт, аз ҳама бештар ана ҳамин аҳвол дард бар дард ва ғусса бар ғуссаи Ёдгор меафзуд.

Шумо тасаввур кунед: дар миёни чанд нафар нишаста бошед, ки онҳо баъд аз як соат ба кабехтарин сурате қушта шудан ва ба фачехтарин ҳолате ба ғар-ғара кашида шудани худро донанд, дар ҳақиқат онҳо маълум ва забун бошанд ва шумо бо вучуди шохиди ин ҳоли шуда истодан ба охи ёрмандие расонда натавонед, ба шумо чӣ тасвири мебахшид; Ёдгор имрӯзҳо пай дар пай ана ҳамин гуна ҳолатро аз сари худ мегузаронид.

Шабҳо боз фачехтар ва боз ҷонкохтар мегузаштанд. Як пас аз як гуланида буд, ки садои гурс-гурси пой мондани ду-се нафар ба гунаҳои омад; бандиён монанди охувоне, ки омадани гурғорро пай барид, гӯшҳои худро сик карда истода; дари обхона қушода шуд:

— Ҳомидхӯча!

Ин садо тақрор ёфт:

— Ҳомидхӯча меғуям, — илова шуд: — уй малъун! — Магар бо овоз наопадан аз мурдан ҳалос мешавӣ?! Агар сад ҷон дошта бошед, як ҷони шумо муртадон ҳам ҳалос намешавад.

Ҳомидхӯча¹, почор худро маълум кард, яке аз ояндагон, монанди шайхоне, ки мургеро даррабояд, аз гиребони Ҳомидхӯча гирифта берунаш кашид.

Ҳамин бандиён бо гирияти ҳомӯшона ҳар чӣ зудтар ва пештар марғи худро меҳостанд, то ки дигар бор шохиди ин гуна фоча наша-нашанд.

Баъд аз панҷ дақиқа аз сӯроҳе, ки бандиёни пештара аз ин обхона ба ғарғари регхона қушода буданд, садои ғижир-ғижирӣ ғарғара омад, аз паси ин овози ҷонгузори ҳар-ҳари одам шунида шуд: пас аз фурқате садои «гурсӣ» карда, аз сақфи регхона ба замин афтодани як ҷони назини омад.

Боз овоз:

— Дигарашро биёред!

Баъд аз панҷ дақиқа боз дари обхона қушода шуд, мисли аввал Ҳочӣ Абдусатторро ҷеғ зада бурда, ба ғарғара кашиданд.

Баъд аз ин, ин ҳол ба сари Мирзо Шох, Ҳочӣ Сироч, Мирзо Аҳмад, Мирзо Раҳматулло, Азимҷон, Мирзо Файёз ва дигарон пасу дунбол омадан гирифт.

Рӯз шуд, Регистонро то дару боми Мадраса ва масҷидҳои тамоми шаҳр фаро гирифтанд, яқбора садои «уллос»-и газоталабон ба шумон баланд шуд.

— Оварданд!

Ин овоз аз дахони хазорҳо нафар якбора мебаромад бо акси садон тоқ, гавок, гунбазҳои Мадраса ва масҷидҳо гулгулае дар шаҳр афтод. Ёдгор аз сӯроҳе, ки аз зери сақфи обхона ба тарафи Регистон кушода буданд, чашм андохт:

— Ду нафарро дасту гардан баста медварданд; ғазоталабон:

— Мирзо Шамс, бо писараи Маҳдӣ, инҳо бо болшевикон як шуда ба ҷаноби амир тег кашиданд, инҳоро дар Регистон ба пешӣ чашми ибрати мардум гуфандвор сар буридан даркор аст.

Дар ҳақиқат инҳоро пас аз он ки як дараҷа ба арк бароварданд, дарҳол боз фуруварда дар бозори ресмони Регистон, ба ҷое, ки амир аз дариҷаи саломхонаи худ дила меистод, сар буриданд.

Боз гулгула тақрор шуд:

— Мулло Шарифи ғурбунӣ, ин мӯйсафеди 60-сола ҳам ҷадид бу-
дааст-а?

Ибро ҳам бо ду писари 14 ва 16-солааш дар Регистон сар бури-
данд, ин ҳол ба сари Фатхуллоҳуҷа ва дигарон тақрор ёфтан гирифт.

Аз додони роҳрави дарвозаи арк фарёи нохушудонае баромад:

— Подшоҳони пеш ва калонони дарбори онҳо ба касоне, ки дар ҷанг ва ғазоҳо қорномаҳо нишон диҳанд, амалҳои калон медоданд ва инъомҳо мекарданд, ман хостам хизмати худамкардари ба қушбегӣ арз кунам, ҷасулулошӣ роҳ надод, бо ин ҳол ба кадом дилхушӣ кас қорнома нишон медиҳад?

— Ту ҷӣ қорнома нишон додӣ? — овози каси дигаре баромад.

— Баъд аз ғурехтани Колесов⁷³ ва ҷадидон, гури Мирзо Назрул-
лон⁷⁴ ҷадидро, ки дар инкилоби аввал ҳафтоду панҷ ҷӯб хӯрда кушта
шуда буд, ва барои вай ҷадидон дар миёнаи Когои Кӯҳна ва Нав
ғӯрхона сохта буданд, вайрон карда ҷангҳоиро аз осмон овардам.

— Не, дурӯғ меғӯяд, — дигаре гуфт, — ин қорро ман бо ҳамроҳии
муллоёни ғазоталаб кардам; ин одам ба мо ҳамроҳ нашуда аз барои
тороҷ кардани Мирзо Мустафокул, ки аз Когон ва Ғурбун меғурехт,
рафта буд. Аз рӯи шуниди ман, вақте ки ноиби Мазор бо миршаби
он ҷо Мирзо Мустафокулро бо одамҳои куштаанд, аз чизҳои вай
хелеширо ин кас гирифтааст; боз меҳаҳад, ки бардуруғ худро хизма-
ткарда нишон дода, аз давлати амир ҳам чизе гирад. Агар барои вай-
рон кардани гури Мирзо Назрулло аз хазина чизе барояд вай ҳаққи
ман аст, ман дар ин ғазо ҷони худро ба ҷаббор дода қор кардам, ҷор-
боғи Фазлиддин маҳдум ва Мирзо Шамсро ман оташ додам, аммо
ягон пула ҷиз нагирифтаам.

— Магар пеш аз оташ додан тала накардед? Албатта, бояд аявал
ҳама чизро гирифта, пас аз он оташ зада бошед.

— Не, ба худо ки ягон ҷиз нагирифтаам, ман хостам аз ҷорбоғи
Мирзо Шамс як ҷувол орд гирам, аммо муллоҳо «орди ҷадидонро
қурбон ҳаром аст» гуфта намонданд. Дар пешӣ чашмам сесад ман
барин орду гандум сӯхта ҳокистар шуд, ки лудҳом баромад.

Ёдгор ду моҳи дароз ба ин гуна воқеаҳо шохид шуд, пас аз он
одамқушӣ хеле сабук шуда бошад ҳам, ғоча бартараф нашуда буд,
обхона ҳеҷ гоҳ аз бандиёни қутташудани ҳолӣ наемонд. Ғоҳ дар
ин хоначае, ки ҷор касро барои нишастан намегунҷонид, 20 — 30
нафарро ҷой мекарданд, ҳар рӯз мирғазабон омада инҳоро мурдавор
мезаданд.

Бо ҷадидони ғурезаи бухорӣ ва болшевикони рус ҷӣ ҳату ха-
бар кардед? Аз инҳо ба шумо ҷӣ фармонишҳо омад? Росташро гӯед! —
гуфта гап мепурсиданд. Табиӣ ҳеҷ кадоми он бандиён дар ин бора
лаб намекушоданд; боз мирғазабон ба шӯриш омада мезаданд, дар
ҳамгашти пойхошон ҷӯб мезастанд, ва ба айнаки зонхушон бо санг
мезаданд; вақте ки ин гуна бандиён ба мурдан наздик мерасиданд, ба
роғхона гузаронида қорашонро ба поён мерасонданд, ё ин ки дар
ҳамин обхона мегузоштанд, ки ба ҳоли худ мемурданд.

Аз тарафи подшоҳӣ барои ин бандиён лаби ноне дода намешуд,
ҳагто обро ҳам бо бисёр сарфакорӣ медоданд. Барои бандиёне, ки
дар берун кас доштанд, ону нон меомад; лекин аз ин ону нон ҳам
савҳми калонро бандиёнон хӯрда, «аз гов ғадуде» ба ҳули бандиён
медоданд, ки инҳо ин як лукмаро бо бандиёни бекас бо ҳам меди-
данд.

4. ОТАШИ НИҲОНИ

Чанд рӯз аст, ки обхона ҳолист, Ёдгор танҳо мондааст, воқеаҳо,
ки дар муддати ин якунимсола ҳаёти обхонагӣ ба пешӣ чашмаш
ноқеъ шудаанд, монанди сурағҳои лантаи кино пай ҳамдигар аз
назар мегузаранд. Таъсири ин воқеаҳои ҳаёлий аз ғочаҳои аслие, ки
дида буд, даҳнағангезтаранд; зеро дар вақти рӯй додани он ғочаҳо
Ёдгор танҳо набуд, бинобар ин онҳо монанди буданашон таъсир ме-
карданд. Акнун-ҷӣ?

Акнун дар танҳои қувваи воҳима вусъат гирифта, ҳаёл то метаво-
над ба ҳар тараф медавад, ҳар кадом ғочаҳои гузашта садчанди,
анивал шуда, пайдарҳам аз пешӣ чашмаш мегузаранд, ҷонзоде нест,
ки аз вай ба дили худ қувват гирад.

Дари обхона кушода шуд, монанди он ки бузро аз тудан кӯборӣ бароварда ба гӯшае андозанд, шахсро ба даруни обхона хаво доданд; ҳақиқатан ҳам бадани ин шахс монанди бузи дар кӯборӣ тохташуда пора-пора ва хуншор шуда буд. Танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки ин шахс асари ҳаёт нишон дода монанди мӯи ба оташ афтода ба худ мелечид. Баъд аз соате ин шахс чашм кушода, ба атроф назар андохт ва Ёдгорро дида боз чашми худро пӯшид.

Ёдгор барои дилҷӯй, ҳам барои сабук кардани дарди танҳони худ, ба сари ин шахс рафта:

— Ака, ака, — гуфта монанди он, ки хобидасро бо нармай бедор кунад, он шахсро аз хоб ӯ мадхӯшӣ бедор ӯ хушёр кардани шуд.

— Чӣ меғӯй? — гуфт он шахс.

— Ҳеч чиз не, ахволат чӣ тавр аст? — гуфт Ёдгор.

— Шукр.

— Барои чӣ бандӣ шудӣ?

— Барои мурдан.

— Сабаби бандӣ шуданат чист меғӯям?

— Худи ту кистӣ ва сабаби бандӣ шудани худат чист?

Ёдгор нақл кардани саргузашти худро сар кард, то вақте ки Ёдгор саргузашти худро ба поён расонид, бандии нав ҳам ба қувват омада, ба ҷои худ нишаста буд. Шунидани саргузашта Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷиб бахшид, ба чашмонаш нур пайдо шуд; чашме, ки як соат пеш аз ин монанди чашми мурдагон хира менамуд, ҳоло монанди ситораи сахарӣ дар он хонаи торик меҳурашхид.

Бандии нав, баъд аз он ки қадре чашми худро ба ҷашми Ёдгор дӯхта истод, гуфт:

— Ман мемирам, яъне маро мекушанд, аммо ту халос мешавӣ; на танҳо ту, балки ҳамаи онҳое, ки агарчи дар хонаи худ хастанд, дар ҳақиқат бандианд, озод ҳоҳанд шуд. Бинобар ин ман, аз қушта шудани худ ҳеҷ ғамгин нестам...

Дар ҳамин вақт садон пое омад ва дари обхона кушода шуда, касе сари худро дарун кард:

— Абдуллоҳҷа! — гуфта ҷеғ зад.

— Чӣ хизмат? — бандии нав, ки ўро оянда бо номи Абдуллоҳҷа ҷеғ зад, ин ҷавобро ҷунон хотирҷамъона дод, ки гӯе ўро аз хонаи худаш яке аз дӯстонаш ҷеғ зада бошад.

— Биё! — оянда гуфт.

— Чаро? Ҳар қор кардани бошӣ, ҳамин ҷо кардан гир!

— Биё гуфтам, падарлаънат!

Абдуллоҳҷа ҳест ва аз дунболи оянда рафт, дари обхона ҳам баъдаи шуд.

Баъд аз соате дубора дари обхона кушода шуд, боз касеро монанди буз хаво доданд ва дарро баста рафтанд.

Ин Абдуллоҳҷа буд, лекин ин дафъа монанди аввала бемадор наменамул, баъд аз 5 дақиқа ба замин хобидан сар бардошта ҷорзону нишаст:

— Дохунда! — гуфта гап сар кард, — ба «дохунда» гуфтнам каҳрат наояд, ин як одат шудааст, ки ҳамаи бухориён ҳар қадоми пойбаронашон кӯҳистониро «дохунда» меғӯянд, мақсади ман аз «дохунда» гуфтан тӯро ҳақорат кардан не, балки ман инро ба ту фаҳмондан мехоҳам, ки ба ин наздикӣ, рӯзи фирӯзи дохундагонпоябарнагон ин фақирон мерасад. Ин номҳо барин номҳое, ки далолат ба бечизӣ ва фақирӣ кас карда, то ҳол сабаби ҳақорат мешуданд, сабаби иззат ҳоҳанд шуд.

Ёдгор ин бархоста ба ҷой нишастани Абдуллоҳҷаро хонарав-шанкунии пеш аз марг ва суҳанҳояшро сафсатаҳои ҷонканӣ мепиндид, бинобар ин ба гапҳои вай «хоҳ» гуфта он қадар аҳамият намедод; Абдуллоҳҷа ба ин фикри Ёдгор пай бурд ва ҷиддитар карда гуфт:

— Дохунда! Ман, гумон мекунам, ки ту маънии суҳанҳои маро нафаҳмида истодаӣ, бинобар ин мехоҳам ба ту дурусттар гап занам, ҷунончи, пеш аз он ки маро аз ин ҷо мебурданд, ба ту гуфта будам, ки маро ба зудӣ ҳоҳанд кушт. Ман мехоҳам пеш аз кушта шуданам аз воқеаҳое, ки дар ин наздикиҳо шуданист, тӯро хабардор карда монам, то ки ҳар ҷизро фаҳмида доништа пешвоз кунӣ. Аввалаш инро доништа мон, ки саргузаштҳои аз сари ту гузашта танҳо ба сари ту наменамданд, бештарини фуқарои музофоти Бухоро, хусусан фақиронини кӯҳистонӣ, саргузашти ту барин воқеаҳоро ҳаррӯза аз сар гузаронда истоданд. Он одамҳое, ки ту дидӣ ва ба пеши чашми худат бо он нишониат кушта шуданд, касоне буданд, ки ба ҳамин саргузаштҳои шумо ихори норизои карда, ислоҳ ғфти хукумати амирро ору мекарданд. Амир ба муносибати воқеаи Қолесов инҳоро ба даст даронарда, ҳар ҷӣ метавонист дар ҳақашон қард ва пиндошт, ки «асқун ба сари ҳамаи норозиён об рехтам, баъд аз ин осуда хукмронӣ ва қомронӣ хоҳам кард». Лекин ин ҳисоби амир сах буд, оташини норизон, ки амир ҳомӯш қардан мехост, ба зерӣ қоххонаҳо ҷой гирифта пинҳон шуда буд. Ин оташи ниҳонӣ дақиқа ба дақиқа дар шид шуданаст ва зуд аст, ки яқбора даргирӣфта боло гирад, тахту тоҷи амирро бо ёридиҳандагонаш сӯхта хокистар кунад.

Абдуллохӯча сухани худро ба ин ҷо расонида, монанди касоне, ки дар поёни мастӣ хобашон даррабод, ба ҳаёл фуру рафт. Ёдгор барои фаҳмидани ин ки Абдуллохӯча ҳанӯз сафсатаҳои ҷонкаи меғӯяд, ё суханонаш асле доранд, пурсид:

— Як сол зиёд аст, ки ман мебинам амир дар ин ҷо одам мекушад, назар ба қавли бандиёне, ки ман дидам, дар дигар вилоятҳои каламрави амир ҳам, бозори одамкушӣ гарм аст; магар боз норозие зинда мондааст, ки ба муқобили амир сар бардорад ва коре карда тавонад?

Абдуллохӯча ҷасми ба ҳаёл рафтаи худро боз карда, ба тарафи Ёдгор як тег қашидани нигоҳ кард; бо ин нигоҳи худ гуё ўро месанҷид, ки ба фаҳмидани суханонаш тайёр аст ё не? Дид, ки Ёдгор монанди пештара ба тарафи худаш сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад, ки аз гуфтаҳои ҷизе дарёбад. Бинобар ин ҳамаи хавоси парокандашудаи худро ба як ҷо ҷамъ намуда, ҳаман рӯзҳои ояндаи дар тасаввураш бударо пешӣ назараш оварда, гуфт:

— Дуруст, агар дунё дунёи пештара ва Бухоро ҳам Бухорои кӯҳна мебуд, эҳтимол амир ҳам бо ин кушӯкушӣҳо ҷон ба саломат мебурд; лекин ҳоло дунё ҷаппаву посқона шудааст... Оё ту шунида боӣ, ки дар Россия инқилоб⁷⁵ шуд ва подшоҳ Николайро, ки ҳомӣ ва ёри-дихандаи амир буд, бекор карданд.

— Ҳе, се сол аз ин пеш ин воқеаро дар зиндон шунида будам, бандиҳо: «амир ҳам хуррият меводааст, мо ҳам озод мешавем» гуфта хурсандӣ мекарданд. Даре нагузашт, ки бандии мо аз аввал сахтар шуд...

— Ақлун, ки он воқеаро шунида боӣ, суханони маро дурусттар гӯш кун: қори Россия бо бекор кардани Николай тамои нашуд, қорони фабрика ва заводҳои Россия деҳқонони меҳнатқаш ва саллотонро (солдатонро) сарчамъ намуда шӯриш карда буданд, ки бо қуввати онҳо Николай бекор шуда буд, дар зери роҳбарии фиркаи коммуниста, ки ўро фиркаи болшевик ҳам меноманд, ба бекор шудани Николай қаноат накарда, қори инқилобии худро боз пештар бурданд; дар натиҷа дар 25 моҳи октябри соли 1917, яъне пас аз ҳашт моҳи бекор шудани Николай бозмондагони ўро ҳам аз миён бардонданд; боён; заминдорони қалон, соҳибони фабрика ва заводро, ки пас аз дари Николай ба болои ҳукумат нишаста боз қори ўро давом қунда истода буданд, пеш карда ҳукуматро ба дасти худ гирифтанд; на танҳо ҳукуматро, балки фабрика, завод, банк ва ҳамаи дороии мамлакатро ҳам ба дасти худ гирифта, давлатмандонро монанди гурӯҳи бедандон, ё мурғи бечанғол карда монданд, ки ин воқеаро Инқилоби Октябр меноманд. Ақлун дар Россия қуввате намонд, ки

амир ба онҳо таъй карда тоҷу тахти худро нигохлорӣ кунад. Дуруст аст, ки ҳанӯз дар Россия боқимондагони даври кӯҳна ҳастанд, аммо онҳо ба ҳолате нестанд, ки рӯйрост ба амир ёри дода тавонанд.

— Яъне ту гуфтаи меҳроӣ, ки ақлун ҷадидон сар бардоранд, ба муқобили амир коре карда метавонанд...

Абдуллохӯча қалре шӯрида гуфт:

— Ҷадидҳо?.. Ҷадидҳо ҳеҷ қор карда нагавонистанд ва пас аз ин ҳам ҳеҷ қор карда наметавонанд, дар асл ҳам онҳо ягон қори дуруст кардани набуданд, «давидани гӯсола то қаддон» гуфтаанд; ниҳоят баъзеби онҳо «ислоҳи мактаб», «ислоҳи Мадраса» ва «ислоҳи ҳукумати амир» буд. Худ аз худ маълум мешавад, ки ислоҳи як ҷиз нест кардани он ҷиз не, балки дурусттар карда пойдор намудани он ҷиз аст. Дуруст аст, ки ҷадидҳо ба сабаби ин талабҳои худ аз амир ҳеле зулм دیدанд, ҳеле қушта шуданд; дар натиҷаи ин ҳол, ба шахси амир на ба ҷанд нафар қалони дербори амир душман ҳам шуданд; бо ин ҳама гуфта намешавад, ки онҳо ба амирӣ (аморат) муқобиланд.

Соли гузашта гуфтаанд, ки ҷадидон бо болшевикон як шуда ба амир тег қашиданд; магар ин дурӯғ буд? — гуфта Ёдгор пурсид.

— Рост аст! — гуфт Абдуллохӯча. — Рост аст, ки ҷадидон бо Колесов як шуда ва бо ёрмандии ў ба амир ҳучум кардани шуданд, лекин дар ин қор якдигар набуданд, онҳо ҳаёл мекарданд, ки бо як дӯғи си-нохтарӣ амир метарсад, қасонеро, ки ба ҷадидон муҳолиф ҳастанд, аз дарбораш меронад, худаш ба зери таъсири ҷадидон медарояд; ҷадидон ҳам ба ин восита ҳокимиятро ба дасти худ гирифта шаъну шанқати амириро ниҳоят бо андак ислохотҳо ислохоте, ки каме пеш аз ин гуфта шуд, давом мекунонанд. Ин нияти ҷадидон аз китобчае, ки дар зай мақсад ва мағлаби худашонро навиштаанд, равшан маълум мешавад. Сабабаш ҳамин буд, ки дар рӯзҳои воқеаи Колесов бо бекор шудани як қушбегӣ (Мирзои урганҷӣ) бо қушбегӣ шудани қаси дигаре (Усмонбек) ҷадидон ба ҳусули муддаои худ умедвор шуда шодиҳо мекарданд. Вақте ки амир аз ин «тап-тапи зағома» ниғарсида қорро ба ҷағ анҷомонид, боз ҳам ҷадидон аз дудилағӣ набаромаданд; яке мегуфт: тири тӯп ба шаҳр нағалтад, барои тар-сонда ба худ ром кардани амир ҳамин овози тӯп басанда аст; дигаре ҳозир мепуд, ки худ рафта бо амир гуфтугузор карда, қорро бо сулҳ тамои қунад. Аз тағи дил набудани он ҳучум аз ин ҷо ҳам маълум мешавад, ки ҷадидон, пеш аз ҳучум, ба аҳоли ташвиқот карданд ҳам лозим надонистанд; ҳатто ба худӣ ҷадидон дар даруни шаҳр будагӣ ва хайрхоҳони онҳо ҳам аҳволро нафаҳмондаид, ки онҳо ба воқеаи Колесов монанди як воқеаи ногаҳонӣ бархӯрда, ҷи қор кар-

дани худро надоништа, ба дасти амир ва ҷаллодонаш гирифторм гар-
диданд. Лекин аҳвол ҳамин тарз шуда истода. Колесовро, ки пеш аз
хучум ташвиқот бурданро лозим медонист: «сӣ ҳазор нафар
инқилобчи мусаллаҳи дар даруни Бухоро тайёр дорем» гуфта фи-
реб доданд.

— Ман баъзе бандихоро дидам, ки худрошонро «мо ҷавонон» ва
«ҷавонбухориён» гуфта гап мезаданд; инҳо кихонд?

— Инҳо ҳамон ҷадидон ҳастанд, ки худашон худро «ҷавонбухорӣ»
ҳам меноманд. Сабаби ин дар он аст, ки дар миёни ҷадидони Бухоро
таъсири турк ва тоғторҳо бисёр аст. Туркони усмонӣ ҷадидони худро
«жунтурк» меноманд, ки маънии ин «ҷавонтурук» гуфтан аст. То-
торҳо бошанд, ҷадидони худро «ёшлар» гуфта гап мезаданд, маънии
ин ҳам «ҷавонон» аст. Ҷадидони Бухоро ҳам ба онҳо тақлид карда,
худашонро «ҷавонбухорӣ», «ҷавонон» ҳам мегӯянд.

— Хуб, акнун ки ҷадидон ва ё бо номи дигарашон бигӯем ҷавонбу-
хориён ба ин ҳол ва ба ин ният бошанд, ҳаракатҳои дар муқобили
амир шуданиро қӣ рохбарӣ ва сардорӣ мекунад?

— Ман дар аввали суҳбати худ гуфта будам, ки инқилоби Россияро
меҳнатқашони Россия дар зери рохбарии фирқаи коммуниста пеш
бурданд ва ба охир расониданд; баъд аз воқеаи Колесов як қисми
гурезагони бухорӣ ҳам дар Тошқанд ва Самарқанд ба фирқаи ком-
муниста даромаданд, болшевик шуданд, инҳо бо номи Комитай
Марказии коммунистони Бухоро дар Тошқанд як ташкилот барпо
карданд, дар Самарқанд, Когон ва Чорқўй барин ҷоҳо шўъбаҳои
худро кушоданд; дар даруни шаҳр ҳам тудалоҳия пинҳонии коммуни-
стон пайдо шуд.

Комитай Марказии коммунистони Бухоро дар зери рохбарии
фирқаи коммунистии Россия ҳаракатҳои инқилобии дар муқобили
амирро рохбарӣ мекунад: ҳама норизоён, хусусан меҳнатқашонро ба
як ҷо ҷамъ карда, ба муқобили амир бармеҳезонад. Акнун ки мисли
фирқаи Коммуниста як фирқаи оҳанине, ки дар Россия Инқилоби
Октябрро ба майдон овардааст, ба инқилоби Бухоро рохбарӣ меку-
над, аз дудилагии ҷадидон ҳеч турс ва бим нест; мо умедворем, ки ин
дафъа ба ҳаракати худ музаффар шуда, амир ва амириро аз миён
бардорем; на танҳо амир ва амирӣ, балки он аҳвол ва тарзи зиндаго-
ниро ҳам, ки амир ва амириро ба майдон овардааст, нест кунем...

Ҳоло Абдуллоҳҷа⁷⁶ ба назари Ёдгор як шахси сафсатагӯи ҷон-
канданстода наменамуд; балки як нарратшере менамуд, ки бо вучуди
афтадонаш ба қафаси оҳанин ва маҷрӯҳ будани сару танаш, аз ҳар
бунӣ мўяш оташи шуҷоат шўълаварӣ мекард. Ёдгор ба гирифтории

ин нарратшери гапдон афсӯс мехўрд, «бо ин фаҳму дониш чаро ба
Самарқанд ё Тошқанд нагурехта, ба дасти амир гирифторм шудааст»
— гуфта танқуб мекард:

— Пас чаро худат ба тарафи Самарқанд ё Тошқанд нагурехтӣ ва
он шуд, ки ба дом афтодӣ? — гуфта Ёдгор аз Абдуллоҳҷа пурсид.

— Ман коммунист шудам, ба Тошқанд рафта, бо Комитай Марка-
зии коммунистони Бухоро бевосита алоқа бастам, барои кор кардан
баёништа ба Бухоро омадам, дар даруни шаҳр хеле кор кардам. Та-
швиқот намудам, яъне қаҳо кушодам; оқибат сиррам кушода шуда,
ба даст афтодам; акнун меҳонанд ҳамаи сирҳоро аз ман фаҳманд.
Сабаби ин аст, ки имрӯз маро ду бор бо тарзҳои гуногун қин карда гап
пурданд, аммо аз ман чизе шундида натавониастанд, ин ҳол боз як
ду рӯзи дигар давом хоҳад кард; дар ин миён ё ман дар тағи қин
қолдам мурд, ё аз гап гирифторм ноумед шуда маро хоҳанд кушт. Ба
қар қол умри ман ба поён расида ва рӯзи ман башумур мондааст.
Аммо ту хушёр бош! Ва тарзе кун, ки то он рӯз то он рӯзи фирӯз
кудро саломат расонӣ, «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» ва ба
қорғунони инқилобӣ ҳамроҳ шуда кор кун! Агар ба он рӯз саломат
расиши, албатта, ба фирқаи коммуниста даро! То ки дар зери
рохбарии он фирқа дар роҳи инқилоб қорҳои намоён кунӣ...

— Ман мемурам, зинда бод инқилоб! — гўён Абдуллоҳҷа суҳбати
кудро тамом кард. Аммо аз озурдагии бадани худ, ки ғуштҳои дар
зери қини амири порча-порча ҷудо шуда буд, аз ҷои худ ҷунбида
натавонист, бо андак ҷунбиш либосаш, ки бар бадани ҷунпор-
шудааш ҷаспида хушкида буд, қандани шуда озор бар озораш ме-
афтад. Ҳар ҷӣ бошад, бо ёрмандии Ёдгор ба рӯи бурёча рӯиноки да-
ро канинд. Аммо ба ҷои хурхури хоб нолаҳои ҳазинона мекашид.
Ҳама монанди касе, ки дар хобаш сиёҳӣ пахш карда бошад, суҳбони
на ӯ дар ламо гуфта фарёд мекард. Ин сафсатагӣ таби ғўзандае буд, ки
табиона аз дараҷаи миёна хеле боло боло рафта буд.

Абдуллоҳҷа дар таҳмини худ ҳаго накарда буд; фардои он рӯз
боз уро бурданд, Дигар баргашта наёманд, лекин баъд аз ду рӯз, ки
уро бурда буданд, аз сўроҳии тарафи рехона аввал садон «зинда бод
инқилоб!», пас аз он гижир-гизири ғарғара, баъд аз он хир-хири
одами гулугирифта, ниҳоят садои дахшатноки гурей карда ба замин
афтадани як ҷизи вазнин шундида шуд.

Ин рӯзи охири Абдуллоҳҷа буд.

5. ХАШАМАТ ВА ТАЙЁРИ

Мохи августи соли 1920 ҷӯши хуруши дарбори амир зиёд шуда буд. Ёдгор, ки ба даруни обхонаи тангу торик ғайр аз танҳо нишастан кори дигаре надошт, бештарини вақташро бо нигоҳ кардан аз сӯроҳ ба тарафи Регистон мегузaronид. Як аввали пагоҳӣ, ки ханӯз офтоб набаромада буд, гуруҳе аз мардум, ки тахминан дусад нафар буданд, чор-чор саф кашида, пиёда аз тарафи бозори собуни Регистоназ гарбии масҷиди Поянда намоён шуданд. Аз дунболи ин қатор як шахси аспсавор, ки ба тан ҷомаи зардӯзии гулдӯзӣ, ба сар қулоҳи зардӯзӣ ва дастори қалон дошт, намоён гардид; лабҳои ин савор тафс, биниаш ситабри пахн, рӯяш сафеди пургушти фарбех ва чашмонаш танг буд; тангии чашмони ин одам модарзод набуда, балки сергушти рӯяш чашмашро тангтар карда нишон медод; буруғҳои ин шахс гурбагӣ ва ришаш каму кӯтоҳ буда, ин рипу бурут бо он ҷомаву дастор он қадар шинам наафтада буданд; хусусан нзмуди зерӣ манаҳи пургушти овезон аз таги риши кам ва кӯтоҳ он қадар зебо наменамуд.

Аспи савории ин шахс сиёҳмушқини қалон буда, бо як даврии маҳмали заминдӯзӣ, зингуши гулдӯзӣ, лачоми заррини 16-зулфа, пешбанд ва паёбанди ёкутқорӣ ва кӯтоси заррини қалобағунӣ зинаг дода шуда буд; дар ҷилави ин савор ду пиёда медавид, ки қиёфати инҳо ба мардуми Бухоро ҳеч монанди надошт; дар пой инҳо қафшайсори зардӯзии афғонӣ, ба танашон ҷомаи адраси кӯтоҳи танг, ба сарашон телпаки савсори нӯгдор буд, ки нӯги он аз сар танашинан ним олгин банди буда, ба тарафи пушташон ҳам хӯрда меистод; миёни инҳо аз рӯй бо як камарбанди шол, ки вайро гилембофони Каркӣ маҳбӯбан барои хаминҳо бофта буданд, баста буд; бари ин камарбанд тахминан як вачаб буда, ба ду қанори пешаш зангулаҳои ғузагӣ овехта буданд. Зонухои инҳо бо як зонубанди тасмагӣ баста буд, ки ба ин тасмаҳо ҳам зангулаҳои ғузагиро қатор карда дӯхта буданд, дар вақте ки инҳо дар рикоби ин савор пой ме-партофтанд, ин зангулаҳо ҷунон садое медоданд, ки шунаванда гу-мон мекард қатори шугуре меояд.

Аз дунболи ин гуруҳ боз як гуруҳ мардуми дигар пайдо шуданд, ки тахминан сад нафар буданд; аз паси инҳо ҳам як савори боҳаша-мат меомад, ин савор дар зинати асп ва сару либос аз савори аввал камтар фарқ дошта бошад ҳам, аз ҷиҳати сохти бадан хеле дигаргу-ниҳо дошт: сиёҳчурдаги, камгушти, бузриши ин одамро аз савори аввали фарқ мекунонид, боз як фарқи дигари ин одам аз савори ав-

вали ин буд, ки дар ҷилави худ пиёдаҳои зангуладори савсор ва пай-соруши надошт, балки ба ҷои инҳо чор нафар пеш-пеш қатори мар-дум ва чор нафар дар ҷилави асп мерафтанд, ки дар зерӣ бағали инҳо дорра ном як асбоби ҷармини дастдор буд; дарозии ин асбоб тахми-нан як тӯл буда, чор-панҷ қабат ҷарми саҳти ғафси пушташворро бо-лон ҳам монда баъа зада дӯхта буданд; дастии ин асбоб тахминан як метр буда аз ҷуби заранг харротӣ карда сохта буданд.

Накте ки ин ду савор пасу дунболи ҳамдигар бо гуруҳи худ омада ба дамин тахтапули арк аз аспҳошон фурумаданд, аз роҳрави дарво-зон ғри овозе баромад:

— Дав, ба мири қушбегӣ, «Эшони қозикалон ва Эшони раисқалон омаданд» гуфта хабар деҳ!

Ба муҷририди баромадани ин овоз як шахс дартоз боло баромада рофт.

Пас аз инҳо боз одамҳои босавлати гуногун пайдо шуданд: баъзе аз инҳо қулоҷа ва шалвори зардзинуш буда, ба пояшон музаҳои америконӣ, ба сарашон телпақҳои савсор, ба сари қиғташон по-гонҳои қалобағунӣ ва ба сари синашон медалҳои амирӣ ва импери-алӣ доштанд. Баъзе дигарашон бо ҷомаҳои қунодал ё қимҳоб буда, ба сарашон дастор ва қулоҳи зардӯзӣ ва ба пояшон муза пушида бу-данд. Қисми дигар айнан бо хамин либос буда, ба пояшон ба ҷои муза қиғта маҳсӣ буд. Лекин зинаги асп — даврӣ, зингуш, лачоми мулофдор, пешбанд, гарданбанд ва кӯтоси аспҳошон аз якдигар кам-тар фарқ дошт.

Баъд аз инҳо боз чанд нафар пайдо шуданд, ки дасторҳошон қа-лони нафрона буд, аспҳошон давриддор бошад ҳам, аз рӯи он як ҷой-намози маллағӣ андохта буданд. Ба ҷилави ҳар қадоми инҳо ду пи-ёда медавид, ки қариб буд инҳо аз печидани ҷомаҳои дарозашон ба ин қуношон афтанд, дастори ин пиёдагон дар вайронагӣ аз дастори қиғтаи қулоҳшон, бефарқ бошад ҳам, аз онҳо андак хурдтар буд.

Пас аз ин боз як ҷомоаи дигар пайдо шуданд, ки ҷомаҳошон шоҳиҳои қаршигӣ, хисорӣ ва қазоққонӣ, дасторҳошон шалғамӣ буда, аз дасторҳои аввалиҳо андак хурдтар, аспҳошон аз ҷиҳати зинаг сод-да, лекин фарбех ва хушоҳтар буданд.

Санаҳои ҳар қадоми инҳо баъд аз фурумаданишон, аспҳошонро савор шуда ба пешӣ мадрасаи Дорушифо пушт ба девор қатор шуда меистоданд, ки дар охири қор ин қатор то болои ҳавз расида буд.

Баъд аз ин даста-даста сарбозҳои савора пайдо шудан гирифтанд; ҳар дастае, ки ба Регистон меомад, қадре машқ карда нақонаи са-

ломӣ мезад, аз болои арк яке аз он одамҳои кулӯча ва чалвори зардузишӯи теллаки савсдор, ки пагоҳӣ ба арк баромада буданд, фурумада ба пеши ин даста даромада аз Регистон баромада мерафт. Дар катори дастаҳои сарбозҳои савора якҷианд дастаи нафаронашон аз 15 то 17-сола буданд, ки назари диққати бинандагонро ба худ ҷалб мекарданд. Либоси инҳо аз порчаҳои ва ба тарзе дӯхта шуда буданд, ки аз сарбоз зиёдтар ба духтарони бэзигари саҳнаҳои тамошои мамлакатҳои буржуазӣ монандӣ доштанд.

Пас аз сарбозони савора сарбозҳои пиёда ва тўлхона ҳам ба ҳамин тартиб машқ карда, саломӣ зада бо саркардагони худ баромада рафтанд.

Баъд аз инҳо якҷианд даста наварон пайдо шуданд, ки инҳо дар зерӣ саллаву ҷомаи муқаррарӣ буданд, лекин бари ҷома ва домани куртаҳоишро ба даруни шалвори васеи мешингӣи кўборитозии худ андохта, хеле ҷаққон шуда буданд. Яроқи инҳо гуногун буда, баъзе милтики фарангӣ, баъзе дигар милтики болопури сунбагӣ, баъзеҳорои милтики шохдори қадимӣ доштанд. Лекин дар миёни ҳаф қадоми инҳо шоф ё шамшери оғезон буд, ки дар вақти ба Регистон омаданишон ин шоф ва шамшерҳоро аз ғилоф кашида гуё касеро мезада бошанд, ба ҳар тараф ҳавола мекарданд. Ба ҳар қадоми ин дастаҳо яке аз одамони ҷомаи зарбофтлуши салладор аз арк фурумада сардорӣ карда, аз Регистон ғирифта баромада мерафт.

Баъд аз инҳо тахминан панҷсад нафар одамони савори синнашон гуногуни (аз 16-сола то 70 сола) саллаву ҷомадор пайдо шуданд, ки ба дастӣ ҳар қадоми инҳо як милтики дунболпури фарангӣ буд, вақте ки инҳо ба Регистон омада дар рӯ ба рӯи арк саф баста истоданд, боз аз боло як нафар ҷавони тахминан 25-27-сола, ки ба тан ҷомаи кундал ва ба сар қулоҳи зардӯзӣ ва дасторчаи мисқоӣ дошт, фурумада ба асп савор шуда пеш даромад. Дар ду паҳлуи ин ҷавон, лекин як қалам пасттар аз он, чор-панҷ нафар одамони миёнсол савор буданд, ки ба ҳар нигоҳи вай ба тарафи гурдани аспи худ ҳам шуда ба ин ҷавон таъзим мекарданд, ба ҳақде ки сари синашон ба қоши зан мерасид; аз қиёфати нафарони ин даста маълум мешуд ки инҳо савдогарони Бухороанд, ки ин ҷавон ҳам аз савдогарон буда ба инҳо сардорӣ мекунад.

Пас аз баромада рафтани ин даста гурӯҳи дигари бисёр калоне пайдо шуд, ки нафарони ин гурӯҳ аз болои ҳавз то дари арк ҳама ҷои Регистонро пур карданд; инҳо рангканда, хирачашми чингилариш ва лоғарбадан буда ҷомаҳои аз дарозӣ заминро мерӯфт ва саллаҳоишон аз вайронӣ ба гурданашон монанди қалоба фурумада буд. Миё-

ни инҳо бо рӯймоле аз рӯй бастагӣ буда дар дастӣ ҳар қадомашон як милтики дунболпури фарангӣ ёздахтира буд. Ба пойҳои худ сарбозон сарпони (бемасҳӣ) доштанд, ки эзорпоҷаҳои ба рӯи сарбозонҳои мефуромал.

Ин наҳаи ришқалоне, ки миёнашро аз рӯи ҷомаи қимҳоб бо ғиёти сафеди баста ва дар он фўта шамшеро оғезта буд, аз болои арк фурумада ба пеши ин дастаи ҷомадорози саллақалоба истода, дастҳоро бардошта дуо ҳонда даст бар рӯй кашид.

Баъд аз он аз болои арк одамони кушбегӣ ҷувол-ҷувол масҳиҳоро фурумарда, ба ҳар қадоми ин пойбараҳнагон якдонагӣ дода, аз пеши дастаи арк аз назари кушбегӣ гузарониданд; вақте ки маросими масҳидандӣ ба поён расид, марди шамшери қимҳобшӯш:

— Мо муллоён дар роҳи саломатии ҷаноби амир ва ниғаҳдории шариат қони худро фидо мекунем. Умедворем, ки ба ҷомии давлати амир номин қалид ва болшевикро аз дунё нест кунем, — гуфт ва ба ҷоме, ки аз рӯи давриаш ҷойнамоз пушонда шуда буд, савор шуда инро пеши ин даста даромада аз Регистон баромада рафт.

Инҳо аз одамони кушбегӣ:

Домулло Кутбиддин аз ҳамаи саркардагони ҷаноби амир бахадуртаринд, иншооллоҳ ба Бухоро ҳеҷ офат нест, — гуфта монд.

Пас аз рафтани инҳо қозикалон ва раис аз арк фурумада, бо тартиб ва ҳашамате, ки дар вақти омадан доштанд, қозӣ ба тарафи ҷавони худ раҳсипор гурдид ва раис барои эҳтисоб ба сӯи ҳонаҳои ҷавон хавз рафт.

Баъд аз он ки раис ба саҳни ҳонаҳои рафта нишаст, одамони ярокии ҷармидораш ба бозори Регистон омада ду нафар дехқонро аз савдогарона ғирифтанд ва як харбузафурушро ҳам, ки яке аз харбузаворон қом баромад, дастгир карда ҳамаи харбузаворҳои қалонда ғирифта, ҳар сии инҳоро ба саҳни масҷид ба пеши раис бурданд. Раис аз дехқонон «Фарзи айн»⁷⁷ пурсид, надонистанд, фармуд, ки пуштанишро барахна карда одамонаш бо он асбоби ҷармини даста-дор (дарра) 39-тагӣ заданд. Пас аз он харбузафурушро барахна карда ӯро низ 39 дарра заданд; пас аз он аз инҳо ба ҳаққи «ҷаноби амир» дуо ғирифта сар доданд.

6. МАШҚИ ҶАНГ

Берун ҷӣ қалар дар ҷӯшу хуруш бошад ҳам, акнун ягон бандие қам нест, ки Ёдгор бо вай гуфтугузор кунад; ночор пас аз монда шудани аз дидбонии даҳани сурух, ба бистари истироҳати худ ба бӯре-

чае, ки порчаҳои гушти бадани чандин бандин 75 ҷуб хӯрда ба вай ҷасдида хушкнда монда буд, ёзида дар хоб, ё ҳаёл фуру рафт. Баъд аз соате чашми худро кушод, ки як ҷавони тахминан 20-сола дар гушаи обхона монанди мурге, ки ба тозагӣ ба як катаки бегонааш андохта бошанд, ҳусида ва ҳазида нишастааст.

— Ту кистӣ? — Ёдгор пурсид.

— Як бадбахт, — ҷавон ҷавоб дод.

— Шукр кун, ту бадбахт нести, аввалин касе, ки ба ин ҷо бе он, ки сару танаш мачрӯх шуда бошад, омадааст, тун, боз ҷӣ ношукри ме-кунӣ?

— Бадбахттарини мардум дар ин замин он кас аст, ки ба «ҷадидӣ» ё «болшевикӣ» муттаҳам шавад, маро бо тухмати ҷадидӣ ба ин ҷо овардаанд, бинобар ин рӯзи ман ба шумур мондааст, боз ба қадом рӯзи худ шуҳр кунам?

Ёдгор дар дили худ бадбахтии ин ҷавонро тасдиқ карда бошад ҳам, барои тасалли ҳотирӣ вай гуфт:

— «Дард дигар, аҷал дигар» гуфтаанд, барои мусибати ба сар наёмада азодорӣ кардан умри худро ба бехудагӣ бо ғам гузаронидан аст. Боре, гӯӣ, ки туро қӣ ба ҷадидӣ тухмат кардааст, ё ин ки дар ҳақиқат худат ҷадид астӣ?

— Не, ман ҳаргиз ҷадид нестам, — гуфт ҷавон, — лекин Юсуфбой ва Қаршибег маро ба ин қор тухмат карданд.

— Онҳо чикораянд ва ба ту ҷӣ душманӣ доштанд?

— Юсуфбой саркардаи дастаи боён аст, Қаршибег бошад, хеши вай ва аз қафғизанони боён аст, ки ба амир ҳам хеле муқарраб аст, то имрӯз миёни ман ва онҳо ҳеҷ душманӣ набуд, ман як даллолбачаи муқаррарӣ будам, ки ба душманӣ кардани онҳо намерзидам; лекин имрӯз як фалоқат сабаб шуд, ки ман ба ин бало гирифтор шудам: имрӯзҳо боён бо фармоиши амир барои тайёрии ғазо машқи ҷанг мекунанд; имрӯз ҳам ба одати муқаррарӣ дастаи боён дар беруни дарвозаи Қароқул ба кишлоқи Шаҳри Ислои рафта машқ кардани шуданд. Дар вақти машқи ҷанг маро ба даруни хандаке, ки нишонгоҳ дар лаби он буд, гузоштанд ва ба дастам як ялавча дода гуфтанд, ки ҳар тире, ки ба нишон расад, ялавчаро хобон, то ки занандаи он маълум шуда ба дафтаре гузарад ва аз «марҳамати амир» «сарфароз» шавад.

Ҳама саф баста милитикхоро ба даст гирифта истодаанд, ман ҳам ба даруни хандақ даромада сари худро аз гузаргоҳи тир поёнтар кашида нишастам; дар ҳамин вақт Қаршибег асп давонда ба сари ман омад ва таъин кард, ки ҳар гоҳ овози паридани тирӣ ҳаштум барояд, ҳоҳ ба нишон расад, ҳоҳ не, ялавчаро хобон.

Ман сабаби ин қорро надонам ҳам, азбаски Қаршибег барин як қаллоқи калон таъин кард, амал кардани будам; лекин ин сабилмондаи «ҳаштум» ба гуши ман «ҳаштум» расидааст. Бинобар ин ман бо он ин тирӣ ҳаштум ба нишон нарасида буд, ялавчаро хобондам, аммо ба тирӣ ҳаштум, азбаски ба нишон нарасида буд, аз рӯи қоидаи муқаррарӣ нақобондам.

Баъд аз тамомияти машқ маълум шуд, ки дар ҳаштум ҳуди саркардаи боён Юсуфбой истода будааст ва ин таъин барон хотирӣ вай будааст, бинобар ин Қаршибег ва Юсуфбой ба ман бадгирӣ карданд ва маро ба дастӣ як шогирдпешаи кушбегӣ супурда гуфтанд, ки: «Ман ба шумиди мо, ба ин кас аз ҷадидон ва болшевикони гурезаи ҳама ҷаҳон меомадааст, то таҳқиқ шудани қор, инро бурда ба обхонаи ҷавон, — гуён ҷавон суҳани худро тамои кард ва гиря карда сар дод.

Лекин тарси ин ҷавон ва гумони Ёдгор хато баромад, баъд аз соати бадбахтӣ омада он ҷавонро бо ҳалосиаш муборакбод кард:

— Қорнонбошӣ гуноҳи шуморо аз мири кушбегӣ талабаданд ва ман ҳам даллолат кардам, ҳар ҷӣ бошад, хизматонаи маро равшанӣ кунед-дӣ, — гуфта гирифта бурд.

7. НИЯТИ ҒАЗО

(28 мохи августи соли 1920)

Имрӯз як ҳолати аз одат берун рӯй дода буд, соат ба соат маҳраман ва исанулон аз қорбоғи Ситорамаҳхо, ки амир дар он ҷо буд, интизоида пешӣ кушбегӣ ба болои арқ меомаданд ва баъд аз расо-нидани супориш, аспро бадал карда боз дартоз ба роҳи омадашон баргаштаанд; элнавқарон милитикҳои шохдор ва сунбағи худҳои онҳо ба арқ супурда аз он ҷо милитикҳои ёздахтира ва панҷтиран дунболшур мегирифтанд, аробаҳои ҳуқандии подшоҳиро пай дар пай болои арқ бароварда аз он ҷо бор карда фуруварда мебуданд; аз қорбоние, ки ба паҳлуи чапи дарвозаи арқ дар поёни обхонаҳо бина-ифта буд, ба қатори пулемётҳои фарангии навбаромад ғуҷҳои даҳан-шурӣ калони шохдори қадимиҳо ҳам садҳо асп баста бароварда ме-буданд.

Имрӯз бозори тамошон Ёдгор гарм шуда буд, вай гоҳ ба даҳани суруҳ чашм дӯхта аҳволи Регистонро медид, гоҳ ба тарқиши дар гуш ниҳода гуфтугузориҳои дар долони арқ рафтаистодаро мешунид. Шаб шуд, дарвозаи арқ баста гардида, рафтуой ва такудави одамони амир ҳам ором гирифт; баъд аз гуфта шудани азони хуфтаи аз нақараҳои арқ, ғуҷиҳои дарвозаи худ имом шуда бо мерғанони

дарвозабон дар долони арк ҷойнамоз андохта намози хуфтагро хонд. Ва ба хобгоҳи худ, ки дар хавличаи сари долони арк бул, рафт.

Мерганони дарвоза ҳам мӯза ва либосҳошро кашида, кӯрпа ва болишҳошро, ки монанди рахти хоби мусофирони роҳи оҳан бо тисмае баста, дар гушаҳои суфаҳо гузоштагӣ буд, кушода барои хоб хозирӣ диданд.

Гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, — тинг — гум, — тинг-тинг — гум-гум.

Ин садон табли қаторак⁷⁹ буд, ки аз пеши тахтапули дарвозаи арк баромада мерганонро саросема кард. Ҳама якбора аз ҷой ҷаста дубора либосҳошро пӯшида, миёнҳошро баста ба хизмат ҳозир истодаанд. Вақт нагузаронида тўпчибошии дарвоза ҳам аз хавличааш расида омада ба пушти дарвоза рафта:

— Кист? — гуфт.

— Ман, миршаб, кушоед!

Даричаи дарвоза кушода шуд ва бо даромадани миршаб дарҳол боз баста гардид.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом.

— Аз они шумо тайёр аст, а? — миршаб аз тўпчибошӣ пурсид.

— Ду нафареро, ки дируз қозин Шифирком фиристода буд, обгоса карда мондам.

Дар ҳамин вақт як марди ришқалони мўсафеди қоматбаланд, ки ба миёни худ камарбанди тилло дошт, аз тарафи хавлии кушбегӣ ба пеши инҳо омад.

— Салом алайкум, ясаулбошӣ! Шумо кўҳнакоред, аз они шумо бояд кайҳо тайёр шуда бошад? — гуфт миршаб ба ин одами ришқалон.

— Ду нафарашон созандаҳои кўҳнаанд, ки онҳо ҳамеша тайёр ва чашм ба роҳи супориши олианд. Аммо ду нафари дигар, ки дируз ҷаноби париятианоҳ Эшони қозикалон фиристода буданд, бисёр ҷарс будаанд, ки то як шабонаруз аз тиря бознаистоданд: худӣ пош-шобибӣ (модари амир) ваъз ва насихати бисёр карда андаке ром карданд, ҳозир баъд аз шом ҳаммом кунанда либосҳои хосагӣ пушонданд.

Аробаи хўкандии каппадор, ки ба пасу пешаш намад дўхта будаанд, аз боло фурумада ба долони арк дар пушти дарвоза истод. Ду нафар бачаи 15-16-соларо ҳам ду мерган аз хавли тўпчибошӣ оварда ба пеши ароба мунтазири фармон шуда истодаанд.

— Аробаи бачагон кучост? — гуфта миршаб аз ясаулбошӣ пурсид.

Дар аробаҳои олий ғайр аз ҳамин дигар ароба намондааст, ҷанна аробаҳоро ба сарбозхонаҳо ва қаровулхона, қўрхона бор карда бурданд. Дар боло даҳ аробаи болонпӯшидаи ўрдакашӣ буд, ки ба ҳамаи онҳо ҳам ин ғашти рӯз тире дору бор карда, ба Когони қушаба шипиқи нав фиристодем.

— Ибб, акун ҷӣ кор мекунем, ин бачаҳоро ба кучо бор мекунем? гуфт миршаб.

Аробакаш ба ғап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Миршабег! Шумо ғалатӣ булед. Инҳо (ба даруни ароба ишора карда) ўрда бошанд, инҳо (ба бачагон ишора карда) ҳам ўрдаанд, инҳоро ҳам ба ҳамаи ароба савор кунед, ҷӣ зарар дорад?!

Миршаб:

— Масҳарабозӣ нақун, кал! — гуфт.

Ясаулбошӣ:

— Калн Курбон⁸¹ рост меғўяд, вақте ки ба нијати ғазо қўрхонакаи инни барин як узри шарғӣ дар миён бошад, ба як ароба савор кардани марду зан ҷӣ зарар дорад?! Агар дилатон қабул нақунад, фардо аз Эшони аълам пурсед!

— Зарар надорад, то расидан ба Ситорамаххоса ман ба ин ғазали «Хизрат саломат бошанд»-ро ёд мегиҳам, агар як ҷо базм фармоёнд, ҳамроҳ шуда мехонем, ки вақти ҳазратам бисёр хуш мешавад.

Дар ҷаноби ин овозе, ки аз даруни ароба баромад, миршаб гуфт:

— Биб! Шумо розӣ бошед, мо ҳам розӣ, ҳар ҷӣ бошад, ба ҷаноби миршаб «миршаб моро бо номаҳрамон ба як ароба савор кунанда фиристод» гуфта маро бад нақунед.

— Ҳотирҷамъ бошед!

Камарҷаҳои намади пушти аробаро кушода бачагонро ҳам ба пеши занон савор карданд.

Аробакаш:

— Ана ғап ин-дия, «ғараз аз тушбера гўшт хўрдан аст» гуфтаанд, ин кор карда борро ба Ситорамаххоса бурда фурурем, шудагеш, коре шинад, ки бор ба манзил расад.

— Ҳа, бадбахти кале! Маро «борфурур» гуфти-дия, — миршаб шўхӣ кард.

— Худо нақунад, — гуфт аробакаш, — аз ҷониби шумо ман гуломотон хизмат мекунам.

Дарвозаи калон кушода шуд, миршаб ба шогирдпешагони савори судаш, ки ба дами тахтапул истода буданд:

— То дарвозаи Ёмом мардумро аз роҳ дур кунед, шамъҳоро қушед ва роҳро қатаган кунед, — гуфта фармон дод.

Шогирдпешагон асп давонданд, табли каторак ҳам «гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум, гум-тинг-тинг, гум-гум» карда ба роҳ даромад, аз дунболи вай мирнаб ва аз паси мирнаб аробаи «урдаи амир» равон шуд.

8. БИМУ УМЕД

Баъд аз рафтани Аробаи «урда» ва баста шудани дарвозаи арк ясаулбошии кушбегӣ ва тулчибошӣ бо ҳам гапзанон аз долон ба боло нигоҳ карда равон шуданд. Магар дарозтар кашидани гуфтугӯ зори худрошонро пай бурданд, ки дар рӯ ба рӯи регхона ба суфачас нишаста суҳбатро давом кунанд:

— Охири ин кор чӣ мешуда бошад? — гуфта тулчибошӣ ба сухани худ давом кард.

— Аз рӯи хабарҳои пухтае, ки харрӯза ба ман расида истодааст, кори мо он қадар хуб нест. Аввал он ки чапми сарбозҳо бечӯ, дар ин чанд моҳи охир ҳеле сарбозҳо бо яроқи худ гурехта ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва болшевик шуданд; онҳо ҳагу хабарҳои пинҳонӣ карда дигар сарбозҳоро ҳам аз роҳ бароварда истодаанд. Чапми мардум ҳам ба мо он қадар ошно намебошад, деҳқонон бошанд, дар ин ду соли охирӣ боз зиёдтар ба тангӣ афтоданд, дар ин ҳол агар қадидон ва болшевикони урус як шуда ҳуҷум кунанд, ба мо он қадар хуб намешавад. Аз дастии ин чанд нафар бои таппараар ва муллоҳои ҳезалак чӣ меояд, меғӯед? Ин гапҳоро ба шумо дилам гӯр шуда, шуморо як марди куҳансоли таҷрибадида ва монанди падари худам доништа гуфта истодаам, набошад ин гапҳо гапҳои ба кас гуфтани не, мабодо дилашон сиёҳ нашавад гуфта, ҳеч қадоми ин воқеаҳоро ба ҳазратам ҳам нанавиштаам. Намедонам, охир чӣ мешавад?

— Чӣ мешавад меғӯед — гуфт ясаулбошӣ, — ҳазрати Баҳовалди ёр ва пирхо мададгир бошанд, ба Бухоро ҳеч офат не, дируз Домулло Кутбиддин манокӣби ҳазрати Баҳовалдинро ба мири кушбегӣ хонда доданд. Он кас дар китоби худ навиштаанд, ки «агар аз қабри ман як хишт боқи бошад, як каф хоки қалъаи Бухоро бечӯ намешавад».

Ясаулбошӣ ба гапи худ давом кард:

— Шумо гумон накунед, ки чаноби амир, ё дигар қалонон аз аҳвол беҳабар ҳастанд, аҳволи харрӯзаро шумо нанависед ҳам, ба ҳазратам чун офтоб маълум аст, «дили подшоҳон назарҳои ҳақ» гуфтаанд. Дигар ин ки аҳволи Тошканд ва Самарқандро Мирбобо аз дигар воқеанависон навишта истодаанд, аҳволи шаҳр ва саҳро ҳам аз

рафти ҷаҳоннамои чаноби амир пӯшида нест. Ба рафти кор нигоҳ карда ҳозирӣ ҳам дида истодаанд, аз дастаи шербаҷаҳо, ки ҳама дундони қорнома нишондодамебошанд, бисёр умедҳо қардан мумкин аст. Хусусан дастаи афғонон қасони бисёр озмуда ва ҷанглидаанд, ҳар қадоми онҳо ба сад «болшевики мужик» ҷавоб гуфта менамоянд. Бар болои ин дуохонон бо дуохонӣ, шайхон бо дуоғӯи машгуланд. Чунон чӣ чанд рӯз шуд, ки Эшонӣ қозикалон ба қаноби амир арз карданд: «аз рӯи ривоятҳои саҳеҳ маънавад, ки ба сар бардошта гапҳои китоби «Саҳеҳи бухорӣ» барон дафъӣ душман муҷарраб аст, бинобар ин ман чанд дона китоби «Саҳеҳи бухорӣ» ёфта, чанд нафар муллоҳои парҳезгорро тайёр намудам, агар рухсати амир шавад, ҳар қадоми инҳо як дона китоби «Саҳеҳи бухорӣ»-ро ба сари худ бардошта ба даври шаҳр ва гирдогирди чорбағи Ситорамаҳхоса мегарданд, иншооллоҳ ба давлати амир ҳеч осебе намерасад». Чаноби амир ҳам рухсат доданд, ҳоло чанд шаб аст, ки муллои ба ҳамин кор машғуланд. Баъд аз ҳамин қадар саъю кӯшиш, боз ба дил ваҳму ҳаросро роҳ доланаз сустии имон меояд, шумо, тулчибошӣ, ин тавр шаккок нашавед! Кори қалони дигаре, ки дар ин миён шуд, ба Маскав элчӣ фириштордани чанби амир аст, яке аз элчӣи Наврӯзи зӯр аст, ки бо вучуди бесаводӣ сад каси доноро ба лаби дарё ташна бурда, ташна меорад. Албата ин аз Маскав хушк намегаряд. Ҳамаи қорҳоро қадидон ва болшевикони аз дин баргаштан бухорӣ бо мужик-урусонӣ Тошканду Самарқанд як шуда қарда истодаанд. Дар Маскав чаноби амирро бисёр риоя мекунанд ва намехоҳанд бо як подшоҳе, ки қонишини амир Темури соҳибқирон аст, ба гапи якчанд нафар қадид ва болшевикӣ «сар аз кучо, пой аз кучо» даромада бад шаванд.

Баъд аз рафтани ясаулбошӣ ва тулчибошӣ мерғанон хобиданд, ёдгир ҳам, ки то ин вақт ба тарқиши дари обхона гӯш ниҳода ҳамаи гуфтугӯзорҳоро шунида истода буд, ба болои бурҷча ёзид, лекин ҳо-баш намебурд, гоҳо дар хобаш ё ҳаёлаш медид, ки ҷанг шудааст, вай дар миёнаи ҷангҳо монда кучо рафтаниро намедонад, гоҳ ба назараш чунин меояд, ки одамони амир гурехтаанд, вай ҳам аз банд ҳалос шуда ба Дарайи Нихон рафтааст, ба лаби санглох нишаста шаршари оби аз қӯҳ фаромадаистодаро гӯш мекунад ва ба тарафи қулбаи Гулнор чашм меандозад. Гоҳо ин ҳама хоб ва ҳаёлҳоро аз худ ронда қарор меод, ки агар рӯзи воқеаро саломат дарёбад ва роҳе ёфта ба ҳуҷумкунандагон ба борҳои амир расад, бо онҳо як шуда барои хароб қардани ин саллоҳхона хоҳад кӯшид ва болшевик шуда инкилобро то охир хоҳад бурд.

9. РҶҶҲОИ ВОПАСИИ

Як садои «гумбургумбурӣ» бисёр бадхайбате Ёдгорро аз хобаш бедор кард ва ӯ аз ҳаёлаш бозовард, ин гуна садои пурдахштро пеш аз ин нашунида буд, ин садо ба овози тупи амир, ки ҳар рӯз сарбозонаш дар вақти машқ мепаронданд, аз як ҷиҳат монанди дошта бошад ҳам, лекин аз ҷиҳати ҳайбат, дахшат ва хавлангезӣ аз вай чанд дараҷа баланд буд. Ҳар гоҳ, ки ин садо мебаромад, дару девори обхона ба ларзиш мебаромад. Ёдгор гумон мекард, ки ҳамин замон арк бо куббаву боргоҳи худ ба замин фуру ҳоҳад рафт.

Бошандагони арк бе он ки ҷӣ кор карданашон маълум бошад, ба тараф ва он тараф медавиданд ва каф бар каф зада суди ҳасрат меҳурданд.

Рӯз шуд, садои «гумбур-гумбур» шиддат кардан гирифт. Ин лағох дар Регистон машқи сарбоз нашуд, лекин навқарон ва ғазоталабон даста-даста омада худро ба дари арк як нишон дода гузашта ме-рафтанд; соат ба соат гиреви аҳли шаҳр зиёд мешуд, гоҳо аз тирӣ тӯле, ки ба арк афтода мекафид, атрофро тӯфони дулу хок фаро мегирифт, ханӯз ин дулу хок бартараф нашуда, боз тирӣ дигаре ме-афтод ва мекафид. Аз гурриши тӯлу таркидани тир чунон зилзилаи сахмгине пайдо мешуд, ки арк бо ҳама азамат ва ҳашамати худ монанди киттиге, ки дар оби ғуртуғён монда бошад, меларзид ва ҳар кас гумон мекард, ки ҳамин замон «ғарки тӯфони хок ҳоҳад шуд»; тирезаҳо мешикаст, пардевориҳо мегалтид, нақшхон мукарнасии хонаҳои қабақуғумон мепарид, кунгураҳои девори калъаи арк бо чевахонаҳои бурҷҳои аз ҳам мерехт. Тӯфони хок ва гирдбодҳои дудолуд аз дигар ғӯшаҳои шаҳр ҳам намоён шудан гирифтанд.

Як вақт дар ҳаво мурғоне, ки Ёдгор мисли инҳоро аз ин пеш ҳаргиз надида буд, ба парвоз омаданд, вақте ки Ёдгор инҳоро аз сӯроҳи обхона дид, ҳамаи ҳодисаҳои дахшатангезро, ки аввали пагоҳ боз дида истода буд, фаромӯш карда чашмони худро аз онҳо наме-канд. Ёдгор аввал инҳоро мурғ гумон кард, вақте ки яке аз инҳо монанди кабутар муаллақзанон ва бозикунон омада ба назар охи Ёдгор наздик шуд, дид, ки ин парранда аз ҷиҳати бол ба мурғ монанд бошад ҳам, аз ҷиҳати дум ба моҳӣ монандӣ доштааст, лекин аз ҷиҳати ҷусса аз мурғон ва моҳиёне, ки Ёдгор пеш аз ин дида буд, ҳеле қалонӣ дошт. Аммо садои гурриши ин мурғи моҳимонандро Ёдгор на аз мурғ ва на аз моҳӣ напунида буд. Ёдгор ба ин гурриши пурхурӯш танҳо як мисол ёфт: ин гуриши шарпаран Дараи Нихон буд, ки имнаб дар ҳоб ва ҳаёлаш вайро шунида буд.

Як вақт шаҳрарҳои ин парранда канда ба замин рехтанд; Ёдгор шӯсу меҳурд, ки ҳамин замон ин мурғи хушпарвоз бе болу пар мон-да ба замин ҳоҳад афтод. Лекин вақте ки ин шаҳрарҳо ба замин наздик шуданд, маълум шуд, ки инҳо шаҳпар набуда, ҷараҳаҳои коғаз будаанд.

Яке аз мерғанони дарвоза, ки пеши гулдастаи тахтапул истода ин коғазборонро тамошо мекард, яке аз онҳоро ба даст дароварда ба болон арк нигоҳ карда давид; дар долони дарвозаи арк ясаулбошии кушбегӣ аз пеш баромада коғазро ба дасти мерған дид.

— Ин чист? — гуфта пурсид.

— Коғаз, — мерған ҷавоб дод.

— Дида истодаам, ки коғаз аст, коғазӣ ҷӣ гуфта мепурсам аз ту каллаварам, — гуфта ясаулбошӣ мерғанро коҳиш дод.

— Надонам, аз аэроплан афтод!

Ясаулбошӣ саросемавор коғазро аз дасти мерған даррабӯд ва:

— Рағ паси кори худ, — гуфта мерғанро ба дарвоза гардонд ва худ ба сари зинаи обхона нишаста ба хондани коғаз сар кард:

«Э меҳнаткашони Бухоро! Э деҳқонони Бухоро! Рӯзи озодӣ, рӯзи хушбахтӣ, рӯзи саодат ва рӯзи фирӯзи шумо расид; шумо анқариб аз зӯлме, ки садҳо сол боз мекашидед, ҳалос хоҳед шуд, ба наздикӣ ба дастранҷи худ, ба номуси худ, ба толеъ ва тақдирӣ худ худ соҳиб хоҳед шуд. Мо бо ёрмандии меҳнаткашони Россия ва аскарони сурҳи коргар ва деҳқон барои ёрӣ додан ба шумо ва ҳалос кардани шумо аз ҷанголи амир ва тарафдоронаш миён баста ба муқобили ҳукумати амир ба майдон даромадем; шумо ба извои одамони амир, ба извои муллоён, ки садҳо сол боз аз номи шариаат шумо муморо мақида, молу чони шуморо гирифта, номус ва обрӯи шуморо помол кардаанд, фирефта нашавед; бе ҳеҷ гуна тарсу бим худро ба оғӯи аскарони сурҳ андозед, ки инҳо бародарони меҳрубони шумоанд.

«Э сарбозони, Бухоро! Э фарзандони деҳқонони меҳнаткаши Бухоро! Денед ва оғоҳ бошед, ки рӯзи воқасини амир расидааст, қасри вайрон, аркаш ба замин яксон, бахту рахтани сарнагун, тоҷу тахтани пурҳуи хоҳад шуд. Шумо ба тарафи аскарони сурҳ, ки ёри-диҳандагони мо ҳастанд, тир наандозед, ки инҳо бародарони меҳрубони шумоанд ва омаданд, ки шуморо аз зиндони абадӣ, ки сарбозини амир аст, ҳалос кунанд; шумо бе ҳеҷ гуна андеша ба тарафи бародарони худ гузаред.

Зинда бод меҳнаткашони Бухоро!

Зинда бод фирқаи болишевикӣ!

Зинда бод ҳукумати шӯроӣ!

Нест бод амир ва ҳукумати амирӣ

Ясаулбошӣ пас аз хонда ба поён расонидани коғаз худ ба худ:

— Ман гуфтам, чаро ин сарбозони кўрнамэк ба ҷанг намераванд, чаро одамони дарбори амирро тороҷ мекунанд, — гуфта афсӯс мекўрд.

Ясаулбошӣ коғазро печонда ба бағали худ андохт ва аз ҷояш хест; рост истода панҷаи дасташро ба пешонии худ ниҳод, баъд аз як сония риши калони худро қабза карда дасткаш кард, пас аз он дастии худро ба тағи манаҳи худ бурда ришашро ба боло гардонда ба даҳони худ андохта гезида истод, бо ҳамин ҳол рӯи худро ба тарафи дарвозаи арк гардонда ду қадам поёнтар рафт, боз аз раҳаш ғайл ва хост боло барояд; ҳанўз се қадам намонда буд, ки тўпчибошӣ аз ҳавличан худ баромад, ясаулбошӣ ҷунон бехуд буд, ки то ба худаш наздик расида салом додани тўпчибошӣ аз омадани вай бехабар монда буд. Ба шунидани овози саломии тўпчибошӣ монанди касе, ки аз ҳоби саҳт ба ногоҳ бедораш карда бошанд, ба худ ларзида ба вай чашм андохт, бе он ки ҷавоби саломии ўро гардонад:

— Бахайр аст, ҷӣ гап? — гуфта пурсид.

— Корхо он қадар хуб нест, — гуфт тўпчибошӣ, — илоҳи дурўт бошад, назар ба хабаре, ки ба ман расонданд, дар кули Тошбуқаъ сарбозони дастан «турк», ки умеди мо бештар аз онҳо бул, бойҳои газоталабро бараҳна карда пушпоқхонан ва аспу яроқхонанро гирифтаанд; саркардаи боён Юсуфбой, Қаршибег ва Ҳочӣ Алимбой сару тан бараҳна, пиёда ба тарафи шаҳр гурехта омада истода будаанд, ки дар роҳ Эшони қозикалон ба онҳо вохўрда, ба ҳар қадомашон якдонагӣ ястак пушонда ба шаҳр фириस्ताданд. Дар Қорўбандӣ якҷанд нафар сарбоз ба худӣ Эшони қозикалон ва раискалон ҳам милтиқ ҳолӣ кардаанд, ҳар чи тир хато хўрдааст ва инҳо зўл гурехта омада худро ба даруни шаҳр гирифтаанд, аҷибаш дар ин ҷост, ки Юсуфбой дар вақти гурехтан ба Қаршибег мегуфтааст, ки «мо аз тарси болшевикон худро ба ин тахлуқа андохтем, набошад аз ҷадидон ман ҳеч тарсу бим надоштам; ҳанўз ҳам ман умедворам, ки агар ҷаноби амир шикаст хўранд, қор ба дастии ҷадидон афтад, дар он вақт боз мо ба ягон мансаб расида осуда зиндагонӣ хоҳем кард», аз ин гуфтаҳои Юсуфбой маълум мешавад, ки бойҳои мо ба болшевикон муқобил бошанд ҳам, ба ҷадидон он қадар душмани надоштаанд, ҳатто аз онҳо умеди мансаб ва давлат ҳам доштаанд.

Ясаулбошӣ:

— Не-е?

Тўпчибошӣ:

— Не нагўед, як воқеанависи бисёр пухтае, ки ман ўро ба даруни дастан бойҳо монда будам, ҳозир ҳамин хабарро ба ман расонда рафт.

— Ҳар ҷӣ бошад, ин хабарҳои хунукро овоза карда нагардед, — гуфт ясаулбошӣ ва худ ба тарафи болои арк нигоҳ карда рафт.

Бидор, ки мазмўни коғаз ва гуфтугузори ясаулбошӣ ва тўпчибоширо аз тарқиши дари обхона шунда истода буд, яқин кард, ки имрўзҳо рўзҳои воқасини амир ва одамони ўст.

10. ИНҚИЛОБ ВА ОЗОДИ

— Кор хароб, аз дарвозаи Шайх Ҷалол деҳқонони деҳаи Гулобиён, бо болшевикон ва ҷадидон ҳамроҳ шуда, паҳш карда ба шаҳр даромаданд.

— Аз дастии ҷанд нафар деҳқон ҷӣ меояд мегўй? Он дарвозаро миришаб саришта карда истодааст, вайро Ҳикмати бўз мегўянд, ки бо як ҷунбонидани шохбурути худ сад деҳқонро ба асфалассофилан мефиристонад.

— Ҳоло ту тамои аз дунё бехабар будай, аввал касе, ки ҷуфтакро музоаф кард,⁸³ Ҳикмати бўз буд.

— Ҷӣ? Магар Ҳикмати бўз дарвозаро партофта гурехта аст?

— Қошқӣ гурехта метавонист, шояд, боз ба ягон ҷой қор меомад; ба ун дунё нигоҳ карда ҷуфтакро музоаф кардааст, яъне қушта шуда аст.

— Ҷӣ навъ?

— Вақте ки деҳқонан хучум карда омадаанд, миришаб гумон кардааст, ки инҳо ҳамон деҳқононанд, ки як нафар шабгард сад нафарашонро бо як себанд пеш андохта ба зиндон мебарал: «ин ҷӣ беодобист, ки инҳо имрўз ба ҷаноби амир тег мекашанд ва ба ҷое, ки ман истодаам, хучум мекунанд». Ба ҳамин ҳаёл миришаб хостааст онҳоро дашномҳои бемаънӣ диҳад, ҳанўз дашном аз даҳонаш тамои набаромада як тирӣ паррон ба ҳалқаш меравад ва ҷо ба ҷо меафтад.

Вақте ки мерганони дарвоза ба ҳамин тариқа аз рафти ҷанг гуфтугузор мекарданд, садои «оварданд, оварданд» баланд шуд, ҳамаи чашмҳо ба тарафи омади садо гардид. Аз тарафи бозори қор ба Регистон қор нафар деҳқонанро дасту гардан баста меоварданд, одамҳои миришаб бо себандҳои худ ба сари онҳо мезаданд. Деҳқонанни дастбастаро ба ҳамин ҳол оварда ба рўи дарвозан арк ба поёни тахтапул нигоҳ доштаанд. Панҷ дақиқа аз миён нагузашта ясаулбо-

шийи кушбегӣ давондаван аз арк фурумад ва то расидан ба пеши бандиён диллаш токат накарда:

— Ин, ёғҳои кўрнамакро ба бозори ресмон бурда тасаддуқоти сари амир кунед! — гуфта фармон дод.

Ду нафар чаллод бо одамони миршаб ҳамроҳ шуда деҳқонони бандиро пас гардонданд ва панҷоҳ қадам дуртар аз дарвозаи арк ба ҷое, ки ясавулбошӣ дида меистод, ба замин хобонда ғўсфандвор сархोшонро буриданд.

Одамони миршаб пас аз адои хизмат, яъне тамои кардани кори деҳқонон ба дарвозаи арк омада дар рӯ ба рӯи ясавулбошӣ таъзим карда истодаанд.

— Кушандагони миршаб ҳамин муртадҳо буданд, а? — гуфта ясавулбошӣ пурсид.

Яке аз одамони миршаб ҷавоб дод:

— Не, тақсир! Деҳқонони Гулобиён бо аскарони болшевик як бор ҳуҷум карда омаданд ва дар он ҳуҷум миршаб ба тир парид, онҳо бозгашта ба тарафи Гулобиён рафтанд. Баъд аз хотирчамъи рӯй додан мо аз дарвоза берун баромада тағ-тағи қалъа то дарвозаи Қароқул омадем, дар наздикии дарвозаи Қароқул ин чор нафар деҳқон ба даст афтоданд, ки гирифта овардем.

— Бисёр хуб кардед, агар инҳо ҳам ярок ва фурсат меёфтанд, ба шаҳр ҳуҷум мекарданд, «душмансарбурида беҳ», — гуфта ясавулбошӣ.

Рӯзҳои душанбе, сешанбе ва чоршанбе (30-31 август ва якуми сентябри соли 1920) шаҳр тамои зеру забар шуд: аз ҳар ғўнаи шаҳр аз миёни гирдбод ва дуду хок шўълаҳои оташ забона зада намоён мегардид, аҳли шаҳр ғуруҳ-ғуруҳ ба тарафи дарвозаи Йом ва углон мерафтанд. Рӯзи чоршанбе аввали пагоҳӣ ясавулбошӣи кушбегӣ ба дарвозаи арк фурумада асп талаб кард ва ба тўпчибошӣи супориш карда гуфт, ки:

— Шумо дарвозаро хуб нигоҳбонӣ кунед! Худи ман ба ғачо наравам, намешудагӣ барин!

Ба худ аспро савор шуда ба тарафи Дарвозаи Йом нигоҳ карда ронд.

Тўпчибошӣ:

— Уй, уй, ясавулбошӣ! Ҷанг ба ин тараф аст, — гуфта тарафи роҳи дарвозаи Қаволяро нишон дод.

Ясавулбошӣ бе он ки аспи худро нигоҳ дорад, рӯи худро ба тўпчибошӣ гардонда сари худро болою поин ҷунбонида:

— Медонам, медонам, — гуфт ва ба роҳи пешгирифтаи худ нигоҳ карда балар рафт.

Рӯзи чоршанбе баъд аз пешин ҳамаи бонанда ва дорандагони арк:

— Амир ғурехтааст, акун мо ин ҷо ҷӣ кор мекунем, зудтар худро ба кинорас кашиданамон беҳтар аст, — ғўён ду-ду, чор-чор аз арк фурумада рафтани гирифтанд.

Рӯзи панҷшанбе, дуҷуми сентябр аз долони дарвозаи арк садои пои риванда ва ояндас шундида намешуд, лекин аз бозорҳои атрофи Регистон, аз гузарҳои даври арк, аз хавлиҳои поёни арк, ки идораи моликии ҳукумати амир дар он ҷо буд, аз ҳар ғўнаи даруни арк ва ҳуҷуми аз тахтҳои ҳарамсарои худи амир шўълаи оташ аланга мезад.

Ёдгор медид, ки ҳама кор дигаргун шудааст, аммо ҳанӯз як қулафи даққилоки ба дари обхона аз болои вай задагист; то ҳол ба вай ғами бандиҳои на асирӣ бошад, акун бими дар оташ сўхтан ва беному нишон аз ҷаҳон нест шуда рафтани ҳаст; мекушид, ки худро аз байни ин дарёи оташ ҳалос кунад, аммо муяссараш намешуд; монанди шери дар қифаси оҳанин бандишуда беғойида худро ба ҳар тараф мезад, бо қулафи тамои дарро пеш мекашид; аммо натиҷа ҳеҷ; бо қулафи тамои мехост сўроҳи зери сакфро васеътар кунад, аммо фоидае не; дар ангиҷҳои девор ангиҷҳои худро дароварда хиштҳои пухтаро мекашид, аммо ба ҷуз паридани ноҳуҷон дастӣ худ ҳосиле намеёфт; фарёд мекашид, аммо касе намешунид; менолид, аммо касе ба фарёдаш ғўш намеёфт. Дарвоқеъ дар он вақт дар он ҷо ҷонзоде набуд, ки полаҳои вайро шунавад ва ба фарёдаш расад.

Аз долони арк садои пое баромад. Ёдгор давида омада аз тарқиши дар шид ки як мўйсафеде, ки ба дасташ қалибҳои қалон буд, поён меравад, фарёд карда гуфт:

— Уй, амак! Маро ҳалос кунед, охир! Акун ман дар ин ҷо ба дастӣ кӣ ва бо ҳуҷуми кӣ банди мекунам, — аммо он пири ҳафтодсола, ё аз ғояти пири ва ё аз даҳшатҳои воқеаҳои ки ба сари худаш афтада буд, фарёди ўро нашунид ва ё шундида бошад ҳам, ҳалос кардани як банди сўхтаниро лозим надонист, ба ҳар ҳол ба тарафи обхона нигоҳе накард ва ба роҳи худ рафтани гирифт.

Дақиқа ба дақиқа шўълаҳои оташ ба обхона наздик меомаданд, бодҳои хокистаролуд ва дудҳои шарорадор аз сўроҳ ба дарун меафромиданд. Ёдгор яқин кард, ки баъд аз ҷаҳл дақиқа ё соате талаф хоҳад шуд:

— Хай дарег, сад дарег! Рӯзи озодиро, ки ба пеш чашмам омадааст, надида хоҳам сухт, васиятҳои Абдуллохуҷаро ба ҷо оварда нахоҳам тавонист, аз рафтагони ба Дараи Нихон ва дидани Гулнори меҳрубон абайи маҳрум хоҳам монд, — гуфта афсус меҳурд ва:

— *Сӯзад ин оташи бебок агар пайкари ман,*

Бубар, э бод, ба ҷонон қафи хокистари ман! — гуфта, монанди шпирони Шарк бодро як одам фарз карда, ба вай васият менамуд.

Дар ҳабини вақт касе:

— Осида бош, ки худатро зинда ва тандуруст ба ҷои дилхоҳат мерасонем, — гуфта бо як задани табарзине занҷиру зулфини дари обхонаро аз ҳам гусехту ба дарун даромада:

— Зинда бод инкилоб ва озодӣ! — гуён Ёдгорро ба бар кашӣда берун баровард.

Мӯйсафедеро, ки чанд дақиқа пештар аз ин ба фарёу фитони Ёдгор гӯш надода гузашта рафта буд, ду нафари дигар аз бозувонаш нигоҳ дошта истода буданд ва дастҳои калид ханӯз ба дасташ буд; касе ки Ёдгорро ҳалос карда баровард, ба он мӯйсафед нигоҳ карда:

— Мири кушбегӣ! Қалидҳои ҳазинаро ба дасти мо супоред ва ҳудудон марҳамат карда ба ин хона ба ҷои ин банди дароед! Дар охири умратон, як рӯз ҳам бошад, ҳавои ин нишестанро, ки худ сохтаед, танаффус карда бинед, то ки аз дунё беармон равед, — гуфта вайро ба обхона андохт.

Инҳо болшевикони Бухоро буданд, ки ҳамроҳи аскарони сурхи пешдор силоҳ ба даст гирифта аввал бор ба арки амир даромада буданд.

11. ДУСТОНИ ДЕРИНА

Ёдгор акнун озод шуда буд ва озодона ба ҳар тараф мегашт, аммо ба кучо рафтаниро намедонист; дар як шаҳри бегона, ки дар байни ин чанд рӯз ҳамин қадар дигаргунӣро аз сар гузаронидааст ва ханӯз ҳам ҳар ҷо-ҳар ҷо оташ шӯълавар аст, ба кучо рафта метавонист; дар кӯчаҳо ғайр аз одамони ҳарбӣ, ки раванда ва ояндагони бегонаро бо ҳазор гуна тафтиш аз назар мегузарониданд, касе дида намешуд. Агар ба дасти Ёдгор мандате, ки ба мазмуни: «Доранда Ёдгор Бозорзода аз зиндони амир озод карда шудааст, ҳеч як аз посбонони ҳарбӣ ва маъмурони мулкӣ шӯрӣ ба вай қордор набошанд ва дар вақти дарқорӣ ҳеч гуна ёрмандиро аз вай дарег надоранд» навишта шуда бо мӯҳр ва имзон шӯъбаи алоҳида тасдиқ гардидааст, намебуд, аҷаб набуд, ки дастгир шавад.

Рӯз бегоҳ шуд, аммо ҷои сарпаноҳе нест, Ёдгор роҳ мерафт, як нақт пеш дарвозаи шаҳр расид, мазоре, ки дар беруни шаҳр буд, ба назараш намоён гардид, хост, ки аз шаҳр барояд ва ба он ҷо бо оромӣ манзил гузинад, аммо посбони дарвоза монёе шуд:

— Мумкин нест! — гуфт.

Ёдгор мандати худро аз ҷайб бароварда ба посбон нишон дод, посбон баъд аз диққат карда дидани мӯҳр ва имзон мандат.

— Хуб, акнун ба ҳар кучо равӣ, ихтиёр дорӣ, — гуфта ба баромаданиш рухсат дод.

Ёдгор мандатро ба ҷайби худ андохта хост аз шаҳр барояд:

— Ҳа, Дохунда! Ханӯз ту зинда будӣ-а? — гуфта садо, аз роҳ рафтаниш боздошт; Ёдгор рӯи худро пас гардонда дид, ки касе рухсатномаи аз шаҳр баромадани (пропуски) худро, ба посбон нишон дода ба худаш бо назари ошноёна нигоҳ карда истодааст. Ёдгор нашинохт, овоз такрор шуд:

— Магар маро нашинохтӣ, Дохунда!

— Шинос менамоям, аммо намедонам, ки дар кучоҳат дилаам?

— Магар зиндонро ва гурехтани аз он чоро фаромӯш кардӣ?

— Ҳо, хо, хо! Акнун ба ёдам омадӣ, магар ту Фармон не?

— Худаш.

Ин ошнои ношиносии Ёдгор коғазӣ худро аз дасти посбон гирифт:

— Ҳа, хона меравем, — гуфта Ёдгорро таклиф кард.

— Хонаат кучост? — Ёдгор пурсид.

— Ҳамин ҷо, наздик, — дар деҳаи Дилкушои Берун.

— Хуб, меравем.

Ҳар ду аз дарвозаи шаҳр баромада ба тарафи дасти чап гашта аз нақлуи майдоне, ки Ёдгор даҳ сол пеш аз ин дар он ҷо машқ мекард ва дар он ҷо ҳуб хӯрда буд, гузашта ба деҳа расиданд ва дар рӯ ба рӯи қорбоғи подшоҳӣ ба як хавличае, ки рӯйдариҷа ва сарҳафс дошт, даромаданд; ин хавли Фармон буд.

Фармон дар сарҳавз гилем ва кӯрпача андохта дӯсти деринаи худро нишонид ва ӯро таоме бароварда вайро, ки аз гуруснагӣ чашмонаш фуру рафта буданд, сер кард.

Пас аз таом Ёдгор қадре қувват пайдо карда гап сар кард ва аз ақлоқи модараш пурсид.

— Бечора кампир мурд. — Фармон ҷавоб дод.

— Э ной!.. Кай мурд? — гуфта Ёдгор афсус хурд.

— Ҳамон рӯзҳо мурда буд, — гуфт Фармон, — дар вақти аз зиндон гурехтани шумоён ман ба гурехтан дил накарда монда будам: ба ҷое,

ки барои ин вафодорӣи ман маро озод кунанд, аз зиндон маро ба «канахона» бурда андохтанд.

— Канахонааш чист? — Ёдгор пурсид.

— Дар зери тахта-пуле, ки аз Регистон бо вай ба арк баромада мешавад, як ҳаёсхонача ҳаст, ки вайро «канахона» меноманд; дари ин ҳаёсхона ба тарафи кӯрхонаи кӯҳнае, ки ҳоло Ҷойтунхона шудааст, кушода мешавад, ба ин хонача на ҳаво ва на рӯшноӣ — чизе намеда-рояд; захаш ба дараҷааст. ки дар як соат то устухонҳои одам мегузарад; дар зиндон ва обхона чӣ қадар ки шабуш бошад, дар он ҷо ҳамаи қадар қана ҳаст.

— Канаҳо тӯро нагазиданд? — Ёдгор пурсид.

— Қаро нагазанд? Дар як шабонарӯз сар то поямро монанди хонаи занбӯр афғор карданд, сару рӯям монанди саромошудагон варам карда, гарданам бо шикам ва шонаам ҳамрӯй шуд.

— Чанд тоҳ он ҷо хобидӣ?

— Бисёр дер нахобидам, агар дар он ҷо ягон ҳафта мемондам, агар сад ҷон медоштам, як ҷонам ҳам ҳалос намешуд.

— Пас чӣ гуна аз он ҷо ҳалос шудӣ?

— Маро дар он ҷо ба модарам нишон доданд ва бар болон ин «агар писаратро ба зудӣ ҳалос накунӣ, мемурат» гуфта вайро тарсониданд. Модарам барои ҳалос кардани ман ба ҳар сӯ даридааст, лекин ба ғайр аз пул ҷоран дигаре наёфтааст; ночор нимаи ин ҷор-боғчаро ба ҳисоби ҳеч ба як қозӣ фурухта пулашро ба ясаулбошӣ, гӯлчибозӣ, миршаб ва мирғзаб пора дода маро ҳалос кард.

— Хуб. Модарат кай мурд?

— Вақте ки ман ҳалос шуда ба хона омадам, ҷунон аҳволам дигар гун шуда буд, ки модарам маро қариб напинохт ва бадиӣ аҳволи ман ба вай асар карда бемор афтод ва бо ҳамон бемории ногаҳонӣ дигар аз ҷои худ нахеста мурд, надонам, ки ба ҳалосии ман шодимарг буд, ё маро ба он ҳол дида ғуссамарг гардид.

— Он дуоҳӣи фиребгар чӣ шуд? — гуфта Ёдгор дуои зиндонро ба ёди Фармон овард.

— Он шайтон ҷунон овоза бардошт, ки амир, вазир ва дигар ҳукуматдоронро ҳам ба худ мурид ва мухлис карда гирифт; дар миёни мардуми нодон ҳам иззат ва обрӯиш зиёд шуд, ҳар кас сараш дард кунад, ё молашро дузд барад, ба пеши ӯ медавид; занон ва мардонро гарму хунук мекард, ба заклони бефарзанд дуои фарзанд медод; чӣ метӯй, ки монанди як ҳокими кӯргони амир ва ё як савдогари мас-қавҷи молу пул гундошт. Баъд аз баромадани ҷанҷолҳои қадиду қадим ва рӯй додани инкилобҳо боз иззат ва эътибори худро зиёдтар

кард. Бақили муллоён шуда аз ҳама боловшин гардид, касеро гумон кунанд, ки ӯ ба қадидон ё болшевикон назари нағз дорад, ба амир маълум карда қушонид, касеро дид, ки чизе дорад, вайро ба қадидӣ ва болшевикӣ тухмат карда аз вай мол ва пул гирифт. Баъд аз зӯр шудани қор «ман дуо навишта медиҳам, тупу туфанги болшевикҳо тасвир намекунад» гуфта дили амирро пур кард. Худаш шамшер ба миён баста як тӯб муллоҳои ҳезалакро аз дунболи худ давонда миёни ҷанг ҳам карда ғашт. Дирӯз пунидам, ки пеш аз гурехтани амир сару по барахна аз шаҳр баромада рафтааст ва ҳамаи ҷизҳои ӯро, ки ба сад найранг гундошта буд, ба ҳасрат гузоштааст.

Номаш чӣ буд?

— Мулло Кутбиддин.

— Баростон! Ба шаҳр рафтан даркор! Чанд ҷои шаҳр ба тозаӣ оғаш гирифтааст, ҳукумати нав ҳама касро ба ҳашар ҷег мезанад...

Ёдгор ва Фармон бо ин овоз аз хоб бедор шуданд; ин овози пой-кӯри деҳа буд, ки бо фармоиши ҳукумат мардумро ба ҳашар ҷег ме-занад.

— Дирӯз сӯзсӯз аз оташи тирӣ тӯп буд, ки ба ҳар ҷо афтода месукт, боз ин сӯзсӯзи тоза чист? — гуфта Ёдгор аз Фармон пурсид.

— Магар ту гумон мекунӣ, ки амир гурехт, ҳама тарафдоронаш ҳам тараф шуданд?.. Не! Ҳоло аз одамон ва тарафдорони амир қасоне ҳастанд, ки ҷомашонро чаппа пӯшида дар қатори фуқаро дар шаҳр гашта, ба ҳар ҷо оташ мезананд.

— Хуб, биривем барои оташкушӣ, — гуфт Ёдгор.

— То дасту рӯй шушта ҷой хӯрдани мо мардум гун шуда меоянд, мо ҳам мерешем.

Баъд аз як соат роҳи Ғурбун ва Санги Сабз пур аз ҳашарчиён буд, инҳо деҳқононе буданд, ки аз Ғурбун, Марғосун, Ҷувозкоғаз, Санги Сабз, Буломахурон ва дигар деҳаҳо чамъ шуда ба тарафи шаҳр меомаданд. Ёдгор ва Фармон ҳам бо аҳли деҳаи Дилқушо ҳамроҳ шуда барои оташкушӣ ба шаҳр рафтанд.

12. ИНТИҚОМИ ОММА

Оташ бо ғайрати оммаи инкилобӣ, аскарони сурх ва хусусан бо қушини якҷояи деҳқонони меҳнаткаши атрофи шаҳр хомӯш карда шуд, шаҳр пас аз задухӯрдн ҷаҳонсӯзи дунёи наву кӯҳна ва сӯзсӯзи деҳқонангези ҷандруза ранги харобазореро гирифта буд, лекин бо ин ҳама шодии умумӣ ва ҷушу хуруши озодӣ ба шаҳр ранги фирӯзин

иди навузро дола буд; ба сари хар хавлӣ як ялави сурх овехта ва ба сари хар кӯча як лавҳаи озодӣ барафрошта буданд; оммаи мардум саф-саф, даста-даста:

— Зинда бод озодӣ! Поянда бод ҳукумати шӯравӣ! Нест бод амир ва амирӣ! — гӯён ба хар тараф гардиш мекарданд, ба бозуи хар кас як парча алвони сурхи идӣ баста ва ба сари синаи хар як нафар як гули сурхи нишонаи озодӣ духта буд, ба ҳамин тартиб шаҳр ба лолазоре ҳамранг пайдо карда буд, оре, ин шаҳр лолазоре буд, ки пас аз ором ёфтани раъду барқи пургуфрон ба якборагӣ шукуфта буд.

Ёдгор шодмон буд ва ба шодии дарунии ӯ либос ва мӯзаи наве, ки ба вай дар рӯзи озод шуданаш аз ҳазинаи халқбахшида ёфта буд, зинаги беруни мебахшид, хурсандона ба хар тараф сайру гашт мекард ва аз хар чиз завқ мегирифт, оре, Ёдгор ҳақ дошт, ки аз хар кас бештар дар ин рӯзи фируз шодӣ кунад, ӯ ки аз худро доништан боз дар бандагӣ, дар зулм ва ҳақорат умр гузаронидааст ва ҳеҷ гоҳ самарани дастранҷаш насиби худаш нашудааст, дар ин рӯзе, ки ҳама чизи вайро ба худаш долаанд, ҳақ дошт, ки аз хар кас бештар шодӣ кунад, вай ки хусусан дар ин даҳ соли охири сарсабзии ниҳоли зиндагонӣ ва навбахори аёми ҷавонии худро дар зиндонҳои беҳаво ва обхонаҳои беизб ба боди ҳазон додааст, ҳақ дошт, ки аз ҳама фузунтар насими рӯҳафзон озодиро бишамад, зеро лазази таом ба калри гуруснагист ва гуворони об ба андозаи ташнагӣ.

— Давед! Давед! Қозикалон ва раискалонро дастгир карда оварданд.

Ин овози пуровоза ҳамаи мардуми шаҳрро ба як тараф — ба тарафи Регистон кашид.

Ёдгор, ки ҳаппамат ва дабдабаи қозиро раисро хангоми дар ҷӯхона буданаш худ дид, хунрезии бераҳмона ва бедодгарии ваҳшиёнаи онҳоро аз бандиёни инқилоби шунда буд, бисёр меҳост, ки рӯзи гирифтории онҳоро ҳамба ҷашми интиқом ва ибрат бинад, бинобар ин пой сӯхта пештар давид.

— Ана оварданд!

Ин овоз давандагонро по бар ҷо рост нигоҳ дошт, агар гирифтари Регистон сӯхта ҷой фарох нашуда мебуд, аз анбӯхи тамошобинон рӯй додани қазоҳо муқаррар буд, бо вучуди ин дар майдони Регистон ҷой сӯзан задан набуд.

Милисаҳо бо нармаӣ, лекин ҷолокона роҳро кушоданд, мардум дусамта саф баста рост истодаанд, дар сафи пеш алампасидагон ва

интамқанидагон буданд, ки бештарини инҳо занони бева, бачагонӣ

— Инҳо шавҳари маро кушта, хона ва ҷизҳои вайро гирифта маро ба бачагонӣ сагирам ба кӯчаи ноқомӣ пеш карданд, — мегуфт як зани бева.

— Инҳо ҳамон гургони одамсуратанд, ки фарзанди барқамони наҷотиҳои маро кушта ва хизматона гӯён пулҳои маро ҳам гирифтаанд — мегуфт як пири ҳафтодсола ваҳоза...

— Ин аст қозикалон Бурҳониддин! — касе нишон дод.

Ёдгор бовар намекард, зеро вай қозикалонро дар зерӣ ҷомаи зарбуфт, бар забари аспӣ сиёҳмушқин, ки ба давари зардузӣ ва абзони 14-зӯлфа ораста буд, дида буд.

Аққунҷӣ?

Аққун сару пояшро бараҳна карда дасторашро ба гарданаш андӯхта пеш-пеш мекашанд.

Оре, қозикалон ханузи дараҷа ва мартабаи худро ниғахдорӣ мекард, ҷунон ки вай дар аёми давлат ва ҳаппамати худ аз дигарон пешини мегузид, имрӯз дар рӯзи ҳисоб ва ҷавоб ҳам аз соири дастгиршудагон пештар медавид.

— Ин аст раискалонӣ мусаннаф! — гуфт шахсе.

— Эшонӣ раис! Халифа ва даррадастҳоятон кучоянд? Ҷаро одамонро намекашед? — ин суҳанҳо аз даҳони як бачаи 10 — сола баромад, ки гӯё аҳоли руҳияи онрӯзаи оммаро тарҷима мекард.

— Ана Юсуфбой! Ана Қаршибег! Ана Мирзо Усмонгӯён мардумро калом дастгиршудагонро ба якдигар нишон мебуданд.

Имрӯз мардуми Бухоро охири бор барои «пешвозӣ» калонии шаҳр ва «сохибони баниодам» ба роҳи гузари онҳо баромада буданд, лекин ин бор монанди пештара дар пешии онҳо дастбаста, тарсон ва тарсон таъзим ва саломқунон намеистоданд, балки ба ҷои салом шафрат ва ба ҷои таъзим ҳақорат мекарданд. Агар посбонони мусаллаҳ гиридогирди ин басазорасидагонро гирифта нигоҳдорӣ намекарданд, оташни интиқоми омма инҳоро дар як дам сӯхта хокистар карда, қанғаншонро аз осмон меовард.

13. ҲИРС

— Пурсиш ва тафтиши қозикалон, раискалон ва дигар сулуҳон дарбори амир ва арқони давлати ба поён расидааст, имрӯз ё фардо дар минбаъда оммаи мардум қори инҳоро муҳофиза карда ҷазои сазоворонро таъин менамудаанд...

Ин овсза мардумро аз дари хавлие, ки козиқалон ва ҳамроҳонаш дар он ҷо маҳбус буданд, дур намекард; ҳама ба шавқи тамом иғти-зорӣ мебурданд, ки зудтар ин бедодгаронро, ки хуни-саҳҳо ва ҳаҷроҳо бегуноҳонро рехта, хонумонхоро барбод дода, хонахоро ҳайрон ва хонаволаҳоро пароканда кардаанд, «даст баста ба дари маҳқамаҳо ҳайрон» бинанд; оре, ҳамина ситамкашидагон буданд, ки чанд рӯз пештар аз ин, ба ғайр аз «ё раб ин қозию ин муфтию ин шоху вазир дастбаста ба дари маҳқамаҳо ҳайрон бод»⁸⁷ гуфтан дигар қоре аз дасташон намеомад, имрӯз он орзуи худро бо қушиши ғаю-рона ва муттафиқонаи меҳнаткашон дар воқеъ меиданд.

Қозикалонро аз ҳабсхона бароварда, роҳи рост ба хавлии худаш ба хавлие, ки дар он ҷо бобо, падар ва худаш ҳукмронӣ карда омада буданд, бурданд. Ҳар кас гумон мекард, ки магар ўро дар ҷое, ки худ дар он ҷо ба қуштани ҳазорҳо мазлум ҳукм кардааст, мурофия хоҳанд кард; бинобар ин мардуми тамошобин агрофи хавлии қозикалонро фаро гирифтанд. Ҳарчанд посбонон ба даромадани мардум моневъ шуда бошанд ҳам, чанд нафар тамошобин худро ба дарун гирифт, аммо дар он ҷо аз маҳқама ва аз ҳайати суд асаре набуд. танҳо чанд нафар коргарони ҳукумати навҲукумати Шўроӣ буданд, ки ба рўйҳат ва ҷо ба ҷо кардани чизҳои он хавли машғули доштанд.

Яке аз онҳо, ки магар сарқори он ҷо буд, як даста қалидро пешни қозикалон гузошта:

— Сандуҳҳо ва ганҷинаҳоро ба дасти. худ кушода чизҳои қимат-баҳои панҷоҳ сол боз дар ин ҷо ғуншударо ягон-ягон нишон диҳед! — гуфт.

Қозӣ пеш аз он, ки қорро сар қунад:

— Додар! Агар папиросатон бошад, як дона марҳамат қунед, илоҳӣ саломат бошед, — гуфта илтимос кард.

Сарқор як дона папирос дод, қозикалон даргиронда кашидан ги-рифт ва ба сарқор нигоҳ карда гуфт:

— Додар! Ба чашми худ дидед, ки ман папирос мекашам, акнун бояд ба «қалид» будани ман ҳеч як шаку шубҳагон намонда бошад. худро ҳозир дида ҳақро напушонед, ба ҷойҳои дахлдор «қалид» будани маро маълум қунед ва папирос кашидани маро гуед, шояд ҷазон ман сабуқтар шавад; илоҳӣ саломат бошед! Сарқор ба ин ил-тимоси қозикалон пас аз «бисёр ҳуб» гуфта ҷавоб додан:

— Пеш дароед, дарҳоро қушоед, — гуфт.

Қозикалон қулфи дари дахлзеи меҳмонхонаашро ку-шод ва баъд аз даромадани сарқор аз дунболи вай даромада дид,

ки дар пойтахт як ҷуфт қалфи кӯҳнаи худаш истодааст, ба сарқор нигоҳ карда гуфт:

— Додар! Илоҳӣ давлататон аз ин ҳам зиёдтар шавад, ҳамина қалфиро ба ман бахшед, мебинед, ки қалфи поям ҷиғда-ҷиғда шуда-аст, накти роҳ рафтан аз поям баромада, аз ман як кадам иештар ме-давал.

Сарқор дид, ки дарвоқеъ қалфи поям пора-пора шудааст ва нишонаҳои аз нуги қалфи намоён аст:

— Ҳуб, гирифта гушед, — гуфта руҳсат дод.

Қозӣ монанди ғадое, ки ба ногоҳ хуми пургиллоев ёфта бошад, қалфиро пушид ва қалфи ҷок-ҷокшудаи ба поям бударо гирифта ба биғалаш зад ва дасташро ба ҳаво бардошта дар ҳақи сарқор ва фар-шондаш дуо кард.

Амвал ганҷинаеро, ки дараш аз даруни дахлез ва пуштаи ба хонаи нишастии хавлии дарун менайваст, кушоданд, дар он ҷо сандуқ-сандуқ тиллоҳои муҳрдор, тиллоҳои оиҳ⁸⁸, тиллоҳои рег⁸⁹ ва ёмуҳои қом (пукраи хом) буданд.

Сарқор пас аз рўйҳат кардани ин чизҳо сандуқхоро бо дасти худ муҳр ва сургуч карда қалидхоро ба муфаттиши ҳукумати иқилобӣ суғурд.

Пас аз он ба даруни меҳмонхона даромаданд, дар он ҷо ғайр аз қонинҳои ба рӯи хона паҳнкардлашуда ва кўрпачаҳои якқандозии дари хона чизи дигаре набуд. Танҳо дар пешгоҳи хона ба наздикии дари боло як пешсандуқи қўбин буд, ки рӯи он як ҷоки дарозрӯя ва як сӯроҳи гирда дошт.

Қозикалон аз миёни қалидҳо як қалиди хурдтаракро ҷудо карда бо вай қулфхон ҳезаи (қассаи) ин пешсандуқро кушода пеш кашид, қозӣ зери ҷок пур аз пулҳои қоғазии Николаи ва ҳезаи зери сӯроҳ пур аз тангаҳои бухорӣ буд.

Яке аз бошандагон гуфт:

— Ин сандуқест, ки қисми қалони дастранҷи меҳнаткашони Бухоро ба воситаи ҷок ва сӯроҳаш панҷоҳ сол боз ба ҳазинаи амир ва қозикалон қозикалон гузашта мерафт.

Дигаре:

— Ин сандуқест, ки тақдирӣ молу қон иззу номус, зану фарзанди фуқарони Бухоро пешаш муҳр ва имзо меёфт, — гуфта ба суҳани ғундан амвали қувват дод.

Пас аз муҳр ва сургуч кардани ин пешсандуқ, қулфи мадони хо-наро кушода даромаданд; рӯи ин мадон то сақф пур аз яхдонҳои қарини ва сандуқҳои пўлодин буд. Дар баъзеи ин сандуқҳо ҷавоҳир

ва сангҳои қиматбаҳо ва дар баъзеи онҳо арбобҳои заррии ва симин буд. Дар байни ин асбобҳо хар гуна табакҳо, косаҳо, лаллиҳо, ҷомҳо ва сурохиҳои саводкорӣ дида мешуд, ки хунармандонии нодиракори Бухоро ба рӯи онҳо ҷирланг ва алмос барин сангҳои қиматбаҳо ба як тарзи диққатини нишонда буданд: бар рӯи ян сандукҳо ҷумлаи «ин асбобҳост, ки барои сафари амир ба дарбори хумоюнӣ императори аъзам тайёр карда шудааст» навишта буд.

Дар як қатор сандукҳо асбобҳои зинати занонаро дар қуттиҳои ҷудогонаи саводкорӣ андохта ҷой карда буданд; ба рӯи баъзеи ин қуттиҳои ибората: «барои хонаводаи мӯхтарам императори аъзам» ва ба рӯи баъзе дигарашон калимаҳои: «барои сайруташти ҷаноби амир дар ин қуттиҳои Ялта барги сабз гуён тайёр карда шуд» навишта буданд.

Дар як қатор ҷомҳо ва либосҳои қиматбаҳои дӯхта, ё ки алоҷҳои абри ҳисорӣ, шохӣҳои қори муллои қаршиғӣ, қазоқҷонӣ, гул-маҳмалҳои бухорӣ ва фарангӣ, кундал ва қимхобҳои маскавӣ ва хориҷӣ буданд, ки шумораашон аз ҳазорҳо мегузашт.

Дар як қатор ҷомҳо ва либосҳои қиматбаҳои дӯхта, ё ки алоҷҳои абри ҳисорӣ, шохӣҳои қори муллои қаршиғӣ, қазоқҷонӣ, гул-маҳмалҳои бухорӣ ва фарангӣ, кундал ва қимхобҳои маскавӣ ва хориҷӣ буданд, ки шумораашон аз ҳазорҳо мегузашт.

Дар як қатор ҷомҳо ва либосҳои қиматбаҳои дӯхта, ё ки алоҷҳои абри ҳисорӣ, шохӣҳои қори муллои қаршиғӣ, қазоқҷонӣ, гул-маҳмалҳои бухорӣ ва фарангӣ, кундал ва қимхобҳои маскавӣ ва хориҷӣ буданд, ки шумораашон аз ҳазорҳо мегузашт.

Дар як қатор ҷомҳо ва либосҳои қиматбаҳои дӯхта, ё ки алоҷҳои абри ҳисорӣ, шохӣҳои қори муллои қаршиғӣ, қазоқҷонӣ, гул-маҳмалҳои бухорӣ ва фарангӣ, кундал ва қимхобҳои маскавӣ ва хориҷӣ буданд, ки шумораашон аз ҳазорҳо мегузашт.

Дар як қатор ҷомҳо ва либосҳои қиматбаҳои дӯхта, ё ки алоҷҳои абри ҳисорӣ, шохӣҳои қори муллои қаршиғӣ, қазоқҷонӣ, гул-маҳмалҳои бухорӣ ва фарангӣ, кундал ва қимхобҳои маскавӣ ва хориҷӣ буданд, ки шумораашон аз ҳазорҳо мегузашт.

Саркор ба гирифтани он руҳсат дод, қозӣ дастори бастаре ба сар ниҳод ва саллаи кӯҳнаи худро ба миёни худ бастани шуд, аз баски саллаи дарозӣ бастагӣ буд, барои ба миён печонидани он худ гирд-гирд меафт; қозӣ дар вақти ба миён печонидани он ба сабаби ба даст даровардани як дастор ва ба дасташ мондани саллаи кӯҳнаи ҷунон хурсанд шуда ҷарх мезад, ки бинандагон гумон мекарданд: вай аз шодӣ дар рақс кардан аст.

Пас аз анҷом ёфтаани ҳамаи қорҳо посбонон қозӣ калонро ба ҳабсхона баргардондани шуданд, дар вақти аз хона баромадан қозӣ боз як папирос аз саркор пурсида гирифта кашид, дубора «ҷадид» будани худро бо дилели папироскашии ба саркор зернишин карда то фардо, ки рӯзи суд аст, ба ҷойҳои дахлдор маълум кардани ин маъниро аз вай илтимос намуна рафт.

Саркор рӯйхати чизҳоро ба дасти қотиби худ дода аз вай чанд нусха бардошта гирифтаниро фармоиш кард.

Қотиб рӯйхати сарсари аз ҷаҳми гузаронида:

— Ин қулобӣ хеле чизҳо захира карда будааст, — гуфта таъҷуб намуна.

Касе:

— Ин қор ба қулобӣ будани вай ҳеҷ дахл надорад, ҷунончи, Ман қам қулобиам, лекин то ба ҳол шикамам аз нон сер налуудааст, — гуфта ба вай муқобилат намуна.

Ин кас қаҳрамони ҳикояти мо Ёдгор, — ба қавли бухориён Дохун-дон буд.

Каси дигаре ба гуфтугузори инҳо ҳамроҳ шуда гуфт:

— Ба захира қардан захира кардааст, хар чӣ бошад, ба соҳиби асбобҳои супурд, лекин ман дар ин ҳайронам, ки фардо рӯзи суди ўст, дар сад ҷон дошта бошад ҳам, аз дасти суди одили меҳнатқашон ҷонашро ба саломат нахоҳад бурд, инро бояд худаш ҳам донанд, пас ин қифшу дасторро чӣ мекарда бошад, ҳатто кӯҳнаҳаширо ҳам аз даст надод?

Саркор ҷавоб дод:

— «Гов бимирад ҳам, алоии ҷашмаш намеравад» гуфтаанд, ин хирс аст! Ҳамин хирс буд, ки ба қозикалон ин қалар чизҳоро ҷамъ қунонид; ҳамин хирс буд, ки ўро ба рехтани хуни мардум ва ба хӯрдани моли мардум водор кард; ҳамин хирс буд, ки ўро ба ҳамин рӯзи сиёҳ овард ва ҳамин хирс аст, ки ўро қашон-қашон ба лаби гӯр мебарад, пас чӣ гуна аз вай ҷудо шуда метавонад?! «Ҷаҳми танги дунё» дорро хоки гӯр пур мекунад» гуфтаанд.

14. БО ҚОФИЛАИ ВАКИЛИ МУХТОР

— Ба кӣ қор дорӣ, Дохунда! — гуфта касе, ки бар болои кӯрчаи қорзону зада нишаста буд, аз касе, ки ба тағи дар, гоҳ сарашро дарун карда, гоҳ берун кашаида меистод, пурсид.

— Ба вакили мухтор.

— Чӣ қор дорӣ?

— Ман шундаам, ки хар кас хоҳад, ҳамроҳи вакили мухтор ба қуҳистон рафта метавонистааст, ман ҳам меҳоҳам ба қуҳистон бираман.

Каси қорзонуништа зонуи пой роста худро рост карда ба пойи худ нишаст ва қозиро ба дасти чапи худ гирифта ба сари зонуи пой рости худ, ки вазифи қорзону хатнависиро адо мекард, нигоҳ дошт ва ба дасти рости худ қаламро гирифта:

— Номат чист? — гуфта пурсид.

— Ёдгор!

— Номи падарат?

— Бозор!

— Кучои мебошӣ?

— Кӯлобӣ.

— Чанд сол боз ин ҷо ҳастӣ?

— Аз даҳ сол зиёд шуд.

— Чӣ кор мекардӣ?

— Сарбоз шудам, гурехтам; ба зиндон афтодам, боз гурехтам, боз зиндон ва обхона афтодам, оқибат рӯзи инқилоб озод шудам.

— Бисёр хуб, хату савод дорӣ?

— Не.

Котиб даҳони худро ба гӯши касс, ки дар паҳлуаш нишаста буд, бурда охиста:

— Нағзӣ, ки хату савод надоштааст, вагарна бо ин ҳасабу насабе, ки дорад, ба ҷои ман ба вакили мухтор⁹⁰ мирзо (котиб) шуда мерафт, — гуфт.

— Бо ҳаёли кўнор ту аз ҳар чиз ваҳм кардан мегирӣ, бо як хату савод ҳеҷ кор карда намешавад, мону ту бошем, солҳо куртаки мирзохонаи қушбегӣ ва козиқалонро хўрда ба ин ҷода расидаем, то инҳо кор ёд гирифта нони ману туро аз даҳонамон зада мегиранд, ки думи шутур ба замин мерасад. Коратро кардан гирӣ-чӣ?

Котиб боз рӯи худро ба он шахс гардонда:

— Ба фирка дохил шудай?

— Маънии ин гапатро нафаҳмидам, чӣ гуфтан меҳохӣ?

— Яъне ба партияи коммуниста даромадаӣ ё не? — мегӯям.

— Ҳо! Даромадаам, коммунистболшевик мебоам.

Котиб боз даҳони худро ба гӯши ҳамнишини худ бурда охиста:

— Ба болои ин ҳама «фазлу хунараш» болшевик ҳам будааст; илоҳӣ тавба, — гуфт.

— Аввалаш он ки болшевикҳо дар Бухоро он қадар кадр манзалаат надоранд, дуёум он ки ҳамин одам болшевик шудан кати чӣ кор карда метавонад мегӯӣ?

— Не, инту нагӯӣ, шарик! Карру фарри ҷадилҳо, ки ҳар қадомашон се қабат ҷомаи абри зеҳқалони астарҷохиро аз рӯи пустани поҷасиёҳи подшоҳӣ болои ҳам пушида гирифта, мӯйҳои худро фасилафатила намуда аз зери дастори мисқолӣ ва қалапӯши тос бароварда даъвои ҳукмронӣ карда ғалтаанд, бисёр дер нахоҳад кашид; оқибат кор тамоман ба дасти болшевикҳо хоҳад афтид, ки фиркаи болшевик дар пеш бурдани кори инқилоб қорҳо карда ва таҷрибаҳо дидааст; ту ба ин дохунда ба назари ҳақорат нигоҳ мекуӣ, ин дуруст нест «ҳаса хор мабин, ки ба чапмағ мехалад» гуфтаанд. Болшевики ҳақиқӣ аз ҳамин пойбараҳнагон мебарояд. Россияро зеру забар карданд, ҳамин

пойбараҳнагони болшевик карданд; Николай барин подшоҳро аз тақту бахташ ҷудо намуданд, Керенский ва тарафдоронашро аз минтақат пеш карданд.

Котиб боз рӯи худро ба он шахс, ки ҳанӯз даст пеш гирифта рост истода буд, гардонда:

— Аз дастат чӣ кор меояд? — гуфта пурсид.

— Ҳар гуна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.

— Сансӣ, ё аспбонӣ карда метавонӣ?

— Метавонам.

— Баъд аз ду-се рӯз омада хабар гир, ман ахволи туро ба коргузори нақли мухтор арз карда ҷавоб гирифта мемонам.

Аввалҳои моҳи январӣ соли 1921, ҳаво дар ғояти сардӣ буд, барф меборид, сар то сари дару боми шаҳри Қарширо тӯдаҳои барф фаро гирифта, вайро ба шакли як кӯҳи барфин оварда буданд, аммо меҳмонхонаи ҳокимнишини кўргони Қаршӣ ҷунон гарм карда шуда буд, ки нишинандагони он ҷо аз сардии ҳавои берун ҳеҷ асар намебуданд.

Дар рӯ ба рӯи ни меҳмонхона гурӯҳе аз саисон, аробакшон ва налтарсаворон⁹¹ буданд, ки инҳо дастаи ҳезуми тарро пуф-пуф карда даргиронда ба гарм кардани дасту пой худ машғулӣ доштанд.

— Ҳезетон! Ҷаноби оғолик афандӣ омада истодаанд!

Ит-э-о-з, ки дари меҳмонхона аз забони як пешхизмат баромад, нишастагони тахти айвонро ба по кард, ҳама аз ҷои худ ҳеста даст пеш гирифта барои эҳтироми «ҷаноби оғолик афандӣ» рост истодаанд.

Дар миёни инҳо танҳо як одам наҳест, вай пой аз хунук қарат шуда ҳобидаи худро рост гирифта нагавоништа мемолид, ки бо садон пурдаҳшати:

— Уй, дохунда! Одамай ё ҳайвон? Ба ту «ҷаноби оғолик афандӣ омада истодаанд, ҳез» мегӯям, — гуфтани пешхизмат, нимҳез шуд, аммо аз қарахтии по дубора ба замин афтод. Ҳар чӣ то ин вақт ҷаноби оғолик, афандӣ, ки ба тани худ пустани ноҳуни паланг дошт, аз пешин айвон ба тарафи меҳмонхона гузашта рафт ва ба фармони дубораи пешхизмат дигар эҳтиёҷ намонд.

— Ин «турҷаун»⁹² кӣ буд? — гуфта саисе аз дигаре пурсид.

— Магар нашинохтӣ? Ин ҳамун Нуридинхўҷай оғолик аст, ки дар вақти амир ихтиёри зинда ва мурдаи фуқарои Қаршӣ ба дасти қамин одам буд, — гуфта он кас ҷавоб дод.

— Меғуянд, ки калони дари амиро ба дари ин ҳукумат роҳ нест, ин одам чӣ гуна роҳ ёфта аст? — гуфта Дохунда пурсид.

— Дар гуфтан бисёр ғайриро меғуянд, аммо аз гуфтан то кардан бисёр фарқ аст; меғуянд, ки ҳукумат аз он мехнатқашон шуд, аммо ин одамоне, ки дар мехмонхона чорзону зада нишастаанд, ба мехнатқашон чӣ муносибат доранд? — гуфта аробакаше ба Дохунда ҷавобҳои қаноатбахш дод.

Баъд аз соате аз охири кӯрғон табакҳои пур аз ошӣ палав барномада пасу дунбол ба мехмонхона даромадан гирифтанд. Саисон ва аробакашон, ки хеле гурусна монда буданд, аз дидани табакҳои ошӣ палави гарми гӯшти мурғнок, буғаш аз сардӣ хаво ба боло печида мебаромад, иштиҳошон боз ҳам қозғиртар шудан гирифт.

— Магар ба мо ош намедиханд? — гуфт яке аз саисон.

— Калонон сер шаванд, мешавад, мо буғашро дидем, бас, — гуфт як аробакаш.

— «Пулноқ кабоб меҳӯрад, бепул дуди кабоб» гуфтаанд, ки бисёр дуруст аст, — гуфт дигаре.

— Ҳаққи ғайро ту гуфти! — гуфта касе наққунандаи ин мақолро таҳсин кард.

Саисон ва аробакашон боз ба ҷақ-ҷақҳои худ машғул шуданд. Баъд аз соате:

— Ана, ана ба мо ҳам нимнигоҳ шуд, — гуфта яке аз саисон ба таърифи мехмонхона ишора кард. Ҳама ба он тараф нигариста диданд, ки дарвоқеъ пешхизматон ошҳои саркутро аз мехмонхона бароварда ба тарафи инҳо меоранд.

Ош омад, харчанд хунук шуда рағнаш ях баста бошад ҳам, саисҳо ва аробакашҳо бо иштиҳои тамои хӯрданд, ҳатто «шикамҳо сер шуд, ғамҳо дур шуд» гуфта шукрона ҳам карданд.

— Ман як об ёфта хӯрам, — гуфта касе аз миён бархост.

— Ман барои даст шустан об наёфта оқибат дастамро бо барф шустам, ту ҳам ба ҷои об барф хӯрдан гир, — гуфта дигаре роҳ нишон дод.

— Не-е, дар ин хавои хунук барф одамро бемор мекунад, ба мехмонхона рав, дар он ҷо боз об бошад, — гуфта сейумӣ маслиҳат дод.

Касе, ки ташна монда буд, ба дари мехмонхона рафт, аммо ба даромадан далерӣ накарда, ба пеш дар рост истода монд.

Ба даруни мехмонхона ҷақ-ҷақ гарм буд:

— Туксабо афандӣ! Ингӯҳин шумо ҳам ба аҳолии Ҳисор ва Кӯлоб ингӯҳин, хеле ҳолдон хастед-а? — гуфт садришани мехмонхона.

— Ҳуше, аз саратон гардам, тақсирчон, афандим, «туксабо» ингӯед-а?

— Магар шумо ингӯҳин, аз туксабогии худ ингӯҳин, ор мекунед? — Аз туксабогӣ ор намекунам, лекин аҳолии замона ганда «ин дар замони амир «иноқ»⁹³ буд, ин «туксабо»⁹⁴ буд, ин «ясаулубошӣ» буд гуфта як қисм одамони паст ба амалдорони кӯҳна ғап мепарронид, «заминро об байрон мекунад, одамро ғап» гуфтаанд, агар ҳамаин тавр ғап-ғап шудан гирад, худӣ шумо ҳам ба тағӣ думи мо ҷангал мебандад!

— Не-е, худо накунад! Ҳукумати шӯроии, ингӯҳин, Бухоро ҳукумати халқӣ, ингӯҳин, Бухорост, ингӯҳин ғап — ҳоро ингӯҳин ба дили худ роҳ надихед; ҳукуматамо аз амалдорони кӯҳна ва аз бойҳо ҳам истифода мекунад, ҳар кас, ки ингӯҳин ба ҳукумат содиқона хизмат кунад, ингӯҳин манфиати халқро, хусусан меҳнатқашонро дар назар, ингӯҳин, дошта бошад, ҳамеша гули сарсабаданд, ингӯҳин, ҳукуматамо аст. Ингӯҳин, Мирзо Исмоили девонбегиро⁹⁵, ингӯҳин, надидед? Бо вучуд ин, ки ингӯҳин, вай дар замони амир аз муқаррабонин даргоҳ буд, ингӯҳин, ҳамаи харчу дахли амир, ингӯҳин, аз дастӣ вай мегузашт, ҳатто дар рӯзҳои ҷанг ҳам, ингӯҳин, вақили озукаи дошқари амир ҳамаи шахс буд, азбаски садақати худро, ингӯҳин, ба мо исбот кард, ба Шаҳри Собз барин, ингӯҳин, як вилояти калон, ингӯҳин, уро вақили озуқа карда фиристодем. Агар худо накарда кор ба дастӣ ингӯҳин, ҳоло гуфтед-ку ингӯҳин, одамҳои паст афтад, хотирҷамъ бошад, ки ингӯҳин, дар сари ҳукумат мо ҳам наменонем.

— Ба ҳукумати шӯроии халқии Бухоро бадғумон шудани мову шумо подуруст аст, — гуфта як амалдори кӯҳнаи дигар ба туксабо ингӯҳ кард ва илова намурад:

— Аз давлати ҳукуматдорони шӯроии халқии Бухоро ба амали кӯҳини мо як лақаби нав ҳам хамроҳ шуд, ки моро дар замони амир «туксабо», «деворбегӣ», «иноқ» мегуфта бошанд, ҳозир «ҷаноби туксабо афандӣ», «ҷаноби девонбегӣ афандӣ» ва «ҷаноби иноқ афандӣ» меғуянд.

Аз пешгоҳи меҳмонхона касе оғози хестан кард, дигарон аз вай пештар ҷаста аз ҷойҳои худ хеста даст баста, таъзим карда истодаанд.

Пешхизмат қоруберо ба даст гирифта давида аз хона берун баромад ва ба пеш дар касеро дид:

— Гӯрез, дохунда! Вақил афандӣ баромада истодаанд, — гуфт.

⁹³ Ба истилоҳи Бухоро ба тағӣ дум ҷангал бастан, киноз аз пеш кардан — роҳан аст.

— Ман барои об хӯрдан омада будам, агар бошад, як коса об диҳед, — гуфт Докунда.

— Дар ин ҷо оби бекор нест, як машини оби ширин аст, ки махсуси ҷаноби вакили мухтор афандӣ ва ҳамроҳонашон аст, агар ташна монда бошӣ, дар пеши қозихона сардобаи абдуллоҳсонӣ ҳаст, ки он ҷо рафта об хӯрдан гир, — гуфт пешхизмат ва Дохундаро, ки аз дари меҳмонхона дур мешуд, дубора ҷеғ зада ба дасташ ҷорубро дод:

— Аз ин ҷо то дари халочо барфхоро руфта тоза кун, ки эҳтимол вакил афандӣ барои таҳоратшиканӣ бароянд, — гуфта амр фармуд.

Пас аз ба халочо рафтани вакили мухтор Нуриддинхӯҷаи оғолиқи Қаршӣ аз меҳмонхона баромад ва дар вақте ки кафши худро мепӯшид, ба ғӯши пешхизмате, ки махрами ҳокими собиқи Қаршӣ буд, охиаст:

— Назари ҷалидхо ба мо дуруст-ку; мо бехуда дар ҳаққи муфӣ Маҳмудхӯҷаи Бехбудӣ⁹⁵ ва ҳамроҳонаш бадгумон шуда онҳоро но-буд кунонда будем, — гуфта ҳам хурсандӣ ва ҳам изҳори надомат кард.

15. БАЗМИ ТАГИКУРПАҒИ

Шаҳри Бойсун аз одаг берун ҷамъият пайдо карда кӯча ва хавлихоиш аз одамони шаклу шамоилашон гуногун ва дибонашон рангранг пур шуда буд. Дар ин ҷо аз элнавкарони⁹⁶ тешпақдарози коматбаланди корлу футадори Қилиф ва Лаби Об гирифта то шохба-чағони карбосдастори кафши ҷубинпӯши калтак ва камондори Дарвоз ва амалдорони шамшер ва милтиқи шохдорноки Ҳисор, Кӯлоб ва Қаротегин ёфт мешуданд. Албатта, дар ин ҷамъомадҳои қабилаҳо сипоҳиёни ҷомаи абри зехкалонпӯши камарбанди тилло-ноки бухорӣ, хусусан наздикони дарбори амири гуреза, дар худфурӯшӣ ва худнамой аз дигарон болотар меистоданд.

Ҳокими Бойсун Мухторҷони нонвой, ки бо як бозии таърих та-чилваи толеъ амири худро ба худ меҳмонкардааст, кӯшиш мекард, ки соҳибдавлати худро розӣ ва хушнуд гардонад; агар худро бозгашта давлати тахти Бухороро ба амир насиб кунад, шояд ба сабаби ин некуҳизматӣ ба мансаби калонтар аз ҳокими Бойсун бирасад, бино-бар ин ҳоким, агарчи аз як тараф аз шикасти амир ба бими ҷудо шу-дан аз ҳуқмиронӣ дар ғаму андӯх афтада бошад ҳам, аз тарафи дигар ба умеди оянда як дараҷа хурсанд шуда, аз поёӣ сари калобан худро гум карда хизмат мекард: ҷунончи, ба зами он ки ба амир аз либосу қумошу нақдина гирифта, то аспу бачаву духтар, нӯҳгона-нӯҳи она

(туккуз-туккуз) пешкаш кардааст, дар Ҷорчинор ном мавзое, ки дар иншоилии курғони Бойсун буда, дар хушханой машхур аст, барои истироҳати рӯзонаи амир нишмангоҳҳо тайёр карда, хайма ва хир-гоҳҳо зада, ҷодир ва шомёнаҳо барпо намуда зиёфати бисёр олие омода кардааст.

Ҳоким пас аз гузаронидани пешанҳои худ аз назари амир ба Имомкул, ки муқарраби даргоҳи амир буд, арз кард:

— Агар ҳазратам майли сайру гашт ва истироҳат дошта бошанд, манен Ҷорчинор мунтазирӣ ташифи кудуми ҳумоюн аст.

— Албатта, хотири амир ба сабаби беодобиҳои болшевикон ва ҷадидонии бедин хеле кудурат пайдо кардааст, ба зами ин ба сабаби куфти роҳи ҷаңрӯза ҳам, ки аз Бухоро то ба ин ҷо гӯё ба яккасаборӣ омаданд, хеле малул шуданду дар ин гуна вақт сайру истироҳат би-сёр муносиб аст, лекин барои он ки истироҳат истироҳати хушк нашавад, базме ҳам тайёр кунед, — гуфт Имомкул.

— Аммо дар ин шаҳр, хонанда ва танбӯрихое, ки муносиби базми ҳумоюн бошанд, ёфт намешаванд, аз ин вақх узри тақсири моро ба суддан савия⁹⁷ расонед, — гуфт ҳоким.

— Базми муқаррарӣ он қадар ҳоҷат нест, — гуфт Имомкул, — мак-соди ман базми тағикурпағӣ аст.

— Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр аст, — гуфт ҳоким, — ба ҷаҳми ман ин корро то шаб мавкуф монем, бехтар аст, зеро рӯзҳои гуно, рӯзона дар як саҳро ба пеши ҷаҳми ғозӣён ин гуна базм кардан он қадар хуб намешудагист...

Дар ҳамин вақт амир барои ғазоталабоне, ки аз Ҳисору Кӯлобу Балҷувону Дарвозу Қаротегин ба пешвоз ва ёрии худаш омада бу-данд, дар кӯррони Бойсун зиёфат фармуда, худ асп талаб карда бо наздикони худ ба тарафи Ҷорчинор роҳӣ шуд. Имомкул ва ҳоким ҳам, пеш аз он ки дар бораи базми тағикурпағӣ ба як қарор оянд, аспҳои худро савор шуда ҳоким пеш-пеш ва Имомкул аз дунболи амир асп давонданд.

* * *

Саркардагон, шохбачагон, амалдорон ва элнавкарон дар кӯррони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда ба ошқурӣ машғуланд.

— Афсус ки, — мегуфт яке аз саркардагони Ҳисорӣ, — ҷаноби амир бедонӣ карда гурехтаанд, агар то расида рафтани мо худдорӣ мекар-данд (шамшерӣ худро намоиш дода), бо ин шамшери худ танҳо ху-дам ба сад болшевик ва ҷалид ҷавоб мегуфтам.

— Танҳо аз дастӣ худӣ ҷаноби амир, — саркардаи дигар мегуфт, — ҷӣ меояд? Намакхӯрони дарбори амир бошанд, ҳама танпарвар ва банди айшу илрати харрӯзаи худ ҳастанд, акнун ки ҳазратам аз саркардагон ва амалдорони дарбор ҷонсупорӣ надида ба ин ҷониб омаданд, мо ки будани худхоморо нишон медиҳем ва асосаву даб-дабаи подшоҳишонро дубора баркарор карда худамон ҳам сурхӯӣ шуда гулӣ сарсабади борҳо мешавем...

Ҳанӯз табакҳои ошӣ палав нима нашуда буд, ки овозаи «ҷаноби амир омаданд» дар миён афтод; меҳмонони ғазоталаб меҳостанд, ки ошхӯриро гузошта барои пешвози валинӣ-матӣ худ» бархезанд, дастархончи ҳоким:

— Супориш амир чунин аст, ки касе аз ҷои худ наҷунбад ва ҳама аз давлати амир хотирҷамъ-она ба ошхӯрӣ машғул бошанд, — гуфта онхоро ба сари дастархон нигоҳ дошт.

Амир бо наздикони худ омада ба кӯрғон фурумад, лекин фурумадан ҳамон буду баромадан ҳамон; танҳо ҳамин қадар фурсат гузашт, ки ҳокими Бойсуноро ёрғу (мусодири) карда ҳамаи ҷизҳои киматбаҳои сабуки ӯро бо нақдина ва асбоби эинати занонаш ба даст даровард ва бақияи ҷизҳои кӯрғонро бо ҷизҳои бардоштаниш дунворӣ ҳокими кӯрғон ҷо ба ҷо гузошта, зуд саворӣ кард.

Ҳоким ҳам аз ин гурези ногаҳонӣ зиёдтар аз нохушнудии амир нисбат ба худаш андӯхтӣн шуда бо як қабат либоси кӯҳна ва аспу камчини салт аз дунболи амир раван шуд.

— Нагуфтам, ки баъзи тагиқурпағӣ даркор аст? Дидел, ки табъи ҷаноби амир аз ин кӯтоҳии шумо ҷӣ қадар нохушнуд шуд; хуб, зарар надорад; ин кор ба шумо ва дигарон дар оянда ибрат мешавад, — гуфта Ймомкул ҳокими ёрғушударо тасалӣ меод.

Баъд аз даҳ дақиқа дар кӯрғон ғайр аз меҳмонони ғазоталаб дигар ҷонзоде намонда буд, лекин аз тарафи ғарбии шаҳри Бойсуназ кӯхи Посурх садон «таг, таг, тат» меомад; бинобар ин меҳмонони «баҳодур» ҳам бо дилҳои кашол ошхӯриро нимқора гузошта бархостанд ва барои ёрӣ додан ба амиратшон, аз дунболи вай рафтани шуданд, лекин аз асп ва савориҳошон асаре намонда буд ва ҳама одамони аспашон мурда ё мондашудаи амир ва амалдорони ҷиёдаи аз дунбол расидаомадаи ӯ савор шуда рафта буданд, бинобар ин, ин «баҳодурон» ҳам пеш аз он ки калтак, шамиер, милтики шохдор ва камонгулакҳои худро дар майдони ҷанги бо болшевикон қор фармо-янд, ба сари деҳқонон озмоиш карда диданд ва ба сояи ин яроқҳо аз дастӣ фуқарои ҳоклош асплошонро даррабуда аз дунболи амир бадар канланд.

Ҳаштод нафар аскари сурхи бо пулемёт ва милтик мусаллаҳ аз кӯхи Посурх фурумада ба шаҳр омаданд, ки дар он ҷо ҷонзоде не, аммо хавлиҳо бо ҷизҳоишон ба ҳоли худ гузошта шуда буданд. Дар кӯрғон бошад, дастархонҳо пахн, ошҳо дар табақҳо, баъзе деҳҳо пур аз ошӣ тозабуг ва дар баъзе дигарашон барон пай дар пай расонда истодаи нахори амир обу рағани ош тайёр буда муҳайи андохтани биринҷ аст.

Аскарони сурх пас аз таҳлили қиммӣ карда дидани ошҳо аз ин нафати бемехнат ба қадри дилҳох тановул карданд ва пас аз он дар ин одамҳои афтода ба беруни шаҳр чанд нафарро фириристоданд, наҳо пас аз ҷустуҷӯи бисёре як-ду нафарро ёфта оварданд; аскарони сурх бо забони хуш ва муомилаи дӯстона онхоро ба худ ром карда маълуми инкилоб, сабаби қиёми халқ ба муқобили амир ва амалдоронашро, ба андозе, ки як деҳқон фаҳмида тавонад, ба онҳо хотирнишон карда, аз ғаним-атҳои кӯрғон як миклорашро «асли ин моли худ» ба шумост» гуфта ба онҳо доданд ва гуфтанд, ки:

— Мо танҳо барои дунболатирии амир омада будем, лекин бо деҳқонон ва фуқаро бошад, ҳеҷ дунҷамӣ надорем, балки ёри-диҳандагон ва ҳалоскунандагонӣ онҳо мебошем, бинобар ин мо ҳама ба лашкарҳои худ баргашта меравем, шумо ба фуқаро фаҳмонед, ки ба шаҳр омада ба ҷизҳои худ соҳиб ва бечоратии худ машғул шаванд.

Аскарони сурх ба сари манзили худ баргаштанд, мардум ҳам ин гуна муомилаи дӯстонаи аскарони сурхро шундида ба шаҳр бозомандид, лекин то баргашта омадани мардум, шаҳр аз тарафи тороҷат-рони бодиягард ва амалдорони гурезаи амир тамоман ғорат шуда, то наҷиас бӯрее дар хонаи касе ҷизе намонда буд.

16. ШАХСИ САРОҶАНИШИН

Аз Бойсун то Душанбе дар шаҳр ва кишлоқҳои сари роҳ ҷонзоде намондааст, гурезагонӣ амирӣ ҳамаҳо дар воҳима андохта гурезонда, мону асбобҳои онхоро ба қадре, ки метавонанд, тороҷ карданд.

Дар Душанбе ҳам касе намондааст, амир ба нияти гурехтани ба Афғонистон ба тарафи Кургонтеппа рафта аст.

Мирдуми кишлоқӣ ва саҳроии атрофи Ҳисор ва Душанбе ҳамин тариқа гуфтугузурҳо карда барои ояндаи мамлакат андеша мекарданд ва фикрҳо меоваранд.

17. ВАСИЯТНОМА

— Аз Мирзои урганҷӣ ариза омадааст.

Ин хабар амиро, ки дар роҳи Қўғонтеша барои гурехтан ба Афғонистон тайёрӣ меид, аз роҳ боздошт.

— Худи ӯ дар кучо будааст? — гуфта амир аз ӯяндаи хабар пурсид.

— Дар Дарбанд аз аскарони сурх ба як кўх гурехта аз асп афтода, қоши зин ба шикамаш даромада маҷрўх шуда будааст, ки ба сароча бор карда ба Душанбеш овардаанд, — гуфта пешхизмат ба амир эзоҳ дод.

Амир аризаи Мирзои урганҷиро талаб карда хонд, мазмунӣ аризаи буд, ки:

«Болишевикон аз Бойсун баргашта рафтанд, ҳозир дар ун тарафи Дарбанд истодаанд; ба сипоҳиён ҳеҷ эътимод кардан дуруст нест, ки инҳо худашон ваҳмида зоти ҳуҷоноро ба гурез водор мекунад: ба фуқаро, албатта, таъя карда наместавад. Ҷунони, фуқароёни Душанбе ва Ҳисор меҳостаанд, ки ба давлати амир кўрнамӣ карда, ба пешвози болишевикон бароянд, ман ба болон кор расида омадам, ҳимро пароканда кардам, муллоён, дуозуён давлати оӣ бошанд ҳам, заир аз «балеғӣ» аз дасташон коре намеояд. Дар ин гуна рўзо танҳо ба дуздони номӣ таъя кардан мумкин аст, ки ман ин мазиро борҳо ба пешгоҳи ҳуҷоно арз кардам. Агар ғўрўтан Насрулло қўшбелӣ ба гуфтаи ман медаромад, ман дар соҳи 1917 ҳамаи ҷади-донро ба воситаи дуздони худам тасаддуқоти қўшр ҳуҷоно (ҳуҷоно) «ҳас каму ҷаҳон пок» мекардам ва ин қадар фитнаҳо ҳам пайдо намешу д. Аз давлатҳои беруна танҳо аз Инглис умед кардан дуруст аст, ки онҳо ҳамаи меҳоранд Туркистонро аз дастӣ русон бигиранд. Давлати Афғон бошад, қавл надорад, вақте ки ба давлати амир захири чашм расид, чизҳои ваъдакардаашро наод ва боз ҳам ғўрӣ меҳидам гуфта фиреб дода гаштааст; ба қадид будани Амонул-лҳ ҳеҷ шакку шубҳа нест. Бинобар ин амир дуздони номӣ мамла-кати худашро қамъ оварда ва аз босмачиёни Фарғона ҳам ғўрӣ та-лабиди бозгашта ба Душанбе оянд ва асоси салтанатро барқарор доранд; ва ба Ҳиндустон вақил фиришода аз давлати Инглис ҳар чӣ хоҳанд, гирифта метавонанд. Иншооллоҳ; ба давлати амир ҳеҷ офат нест. Худи ман дар роҳи ислом сакт маҷрўх шудаам, дур нест, ки бимирям, ин аст васияти ман ба боргоҳи ҳуҷоноӣ. Бойӣ бод давлати оӣ».

Амир пас аз хондани ариза ба Йомкул гуфт:

Барои ошоини мамлакат ва халосӣ ёфтани аз дастӣ торочарони амири зудтар ба болишевикон ва қадидон пешвоз баромадан ва онҳоро гирифта овардан даркор аст.

Ин фикр, ки аз тарафи деҳконе ба миён партофта шуд, аз тарафи омма қабул ёфт, барон пешкаш микдоре озуқа ва барои аломати тас-лим як алами сафед ҳам тайёр шуд.

Муҳаммад Назар қадре забони русиро медонад, ҳамин шахсро пеш андозем, ҳуб мешавад, — гуфт касе.

Ин фикр ҳам маъкул шуд ва худи Муҳаммад Назар ҳам қабул кард.

— Болишевикон ҳозир дар кучо бошанд? — яке аз пешвозчиён пурсид.

— Назар ба қавли одамони амир дар Сари Осиёанд.

— Не-е, ман шундам, ки дар Дехнав будаанд.

— Инҳо ҳама гапҳои бардуруғи одамони амир аст, ки мардумро барои тарсондаву гурезонда чизҳоиашро толон кардан чунин ово-заҳо мекунад, хабари пухта ҳамин аст, ки як дараҷа ба Бойсун ома-да бозгашта ба Дарбанд рафтаанд.

— Истегон-истегон, инҳо киҳоянд? — гуфт яке аз пешвозчиён.

Ҳама ба тарафе, ки вай ишорат карда буд, ҷашм дўхтанд. Як даста мардони мусаллаҳ меоянд, пеш-пешӣ худҳоиашон ду асперо, ки бар болои онҳо як сароча бор карда шудааст, меронанд.

— Дар ҳақиқат инҳо киҳо бошанд ва бар болои сароча кӣ хобида бошад? — дигаре аз пешвозчиён бо таъҷуб ин саволро дод.

— Инҳо ҳам ҳамон шумқадамони амиранд, ки меҳоранд дар охири айёми давлаташон боз як бори дигар моро тороч кунанд ва бо шумии қадами худ мамлакатро ҳам помол кунонанд; ин сарочанишин, ал-батта, ё мурдааст ва ё бемор.

Даста наздик расидаомад, касе аз миёна даста омада аз пешвозчи-ён мақсад ва муроҷиатро фаҳмида рафт. Сарочанишине, ки ҳанўз пешвозчиён мурда ё зинда будани ўро намедонистанд, бе он ки сари худро аз болиши сароча бардорал, дасташро боло карда ишорате дод; ба мўҷарради ин ишорат дастаи мусаллаҳ монанди галаи гур-гоне, ки худро ба рамаи ғўсфандон зананд, ба мардуми сулҳ ва осо-ишўи пешвозчиён заранд, дар ним соат чандеро куштанд ва чандеро маҷрўх карданд ва боқимондагон пароканда шуда ба ҳар тараф гу-рехтанд, чизҳои барои пешкаш тайёркардашон ба дастаи мусаллаҳ ва шахси сарочанишин афтод.

кардан мумкин аст. Ин як фоли нек аст, ки маро ба устуворӣ ёфтани салтанати дубораам умедвор мекунад: хайфо ки ёбанди ин фир аз миён рафтааст (яъне Мирзои урганҷӣ мурдааст). Хуб, зарар надорад, «асон пир, ба чои пир» гуфтаанд, вай мурда бошад, писарашро дар Душанбе ва Ҳисор ҳоким таъин мекунем.

Амир пас аз омаданаи ба Душанбе, элнавкарон ва сипоҳиёни аз атроф ҷамъшударо амалдор кардан гирифт. Аз сипоҳиён ва элнавкарон тортуқ⁹⁸ болои тортуқ меомад ва аз ҷониби амир ярлиқ болои ярлиқ⁹⁹ мебаромад, ба ҳақде ки дар байни мирзои муншӣ, ки ярлиқ менавишт ва хазиначӣ, ки пули коғазӣ нақш мекард, дар болои бисёртар ба ихтиёри худ гирифтани коғаз муноқиша мерафт; ба ҳар ҳол ҳар дуй инҳо дар коғаз исрофкунӣ аз яқдигар мондани надостанд.

Удайчино пшгавул,¹⁰⁰ махраму ясаул, мушшино дафтардор, дарбону ҷарбатдор ҳама таъин шуда кургони Душанбе ранги дарбори Бухороро гирифт.

— Корҳо мувофиқи муддао дуруст шуда истодааст, — мегуфт амир, — хайфо, ки тангаву тилло камӣ мекунад.

— Аз ин ваҷҳ ба хотири амир ҳеч гуна андеша роҳ набад, ки ғуломашон ман, — гуфт Имомкул, — чораи ин камбудиро андешидаам.

— Ҳақиқатан ту ба ман ҷонсупори бемонанд хастӣ; гӯй, ки чораи бештар ёфтани тангаву тилло чист?

— Дар Душанбе, — ҷавоб дод Имомкул, — ҳаштод хонавор яҳудиён хастанд, ки нақдина ва асбоби зинати занонаи инҳоро гирифта худшоноро ба Ҳисор фириристода, дар зиндони он ҷо ҳабс кардан даркор аст. Мо бо ин тир чанд нишонро мезанем: аввал он ки бо нақдина ва бо тангаву тиллоӣ нав, ки аз асбоби зинати занонаи инҳо зарб мекунем, дар хазина ҳеле тангаву тилло пайдо мешавад; дуҷум хонаву ҷой ва асбоби рӯзгори инҳоро ба аҳли дарбори амир тақсим карда медиҳем, ки инҳо аз хонабардӯшӣ ҳалос мешаванд; сеҷум он ки бо ин кори мо чашми фукарои Ҳисор ва Душанбе, ки бо хабари омад-омади болшевикон ба мо бечо шудааст, ба хонааш афтида ба ҳар ҳуҷму фармони амир гардан медиҳанд, ба пойдор шудани салтанати оли дил баста дар вақти талаб бе ҷанҷолу хархаша молу чиз, духтару писарашонро ба мо месупуранд.

Дар як рӯз ҳамаи ин фирҳо иҷро шуд. Яҳудиён ҳамаи ҷизҳо ва хонаву ҷой худро аз даст дода сару побараҳна бачагони сағири худро бардошта пой пиёда ба зиндони Ҳисор рафтанд, яъне фириристода шу-

— Магар ба худи Мирзои урганҷӣ эътимод кардан мумкин аст? Албатта, не! Авлиёқулбег, ки падар бар падар намакхӯри давлати мост, ба мо чӣ кард, ки ин кунад? Авлиёқулбег маро тарсонда ба ин тараф гурезонда худаш ҳамма ҷизҳоро бардошта ба тарафи Қулоб рафт; дур нест, ки худи Мирзои урганҷӣ ҳам маро фиреб дода, ба Душанбе бурда дастгир карда ба дасти болшевиком супурдани бошад; як ғалаш маъхул аст, ки «танҳо ба дуздон така кардан мумкин аст» мебуд. Касби дуздон дуздист. Агар дуздиро аз номи ман кунаанд, онҳо шукр гуфта ба ман хизмат кардан мегиранд. Аз ғайри дуздон ба савдогарон ҳам эътимод кардан мумкин аст, зеро бадгарини душманони болшевикон савдогаронанд. Бинобар ин ба қавли Мирзои урганҷӣ фирефта нашуда, аввал барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол Ҳочӣ Алимбой савдогарро ба Душанбе фириристодан даркор аст.

Амир, пас аз қадре андеша карда истодан гуфт.

— Ҳозир Мирзои урганҷиро ҳам наранҷондан даркор аст, бинобар ин ба номи вай «шуморо ҳокими Ҳисор ва Душанбе таъин кардем, то бозашта рафтани мо мамлакатро саришта карда истед» гуфта хат шавад. Агар фиребаш маълум шавад, пас аз он ҷазо хоҳам дод.

Ҳочӣ Алимбой ба Душанбе омад, ки Мирзои урганҷӣ мурдааст ва аз халоншаандагони он ҷо:

— Дуздони номии ин ҷо кист? — гуфта пурсид.

— Машхуртарини дуздон Иброҳим Галлу писари Чақабой ғўкса-бой лақай ва ҳамроҳи вай Абдуллоҳиқ аст, — гуфта дарак доданд.

Баъд аз як соат Иброҳим Галлу ва Абдуллоҳиқ ба тарафи Бойсун барои овардани хабари пухта равона шуданд ва Ҳочӣ Алимбой мунтазир хабари онҳо шуда дар Душанбе монд.

18. САЛТАНАТИ ДУБОРА

«Бӯри Батоши дузд бо Шарофбон қаршигӣ ҳазор нафар марди ҷангӣ ғундошта Дарбандро посбонӣ мекунанд, бинобар ин ба давлати оли ҳеч гуна ҳалале роҳ нахоҳад ёфт».

Ин хабар, ки аз натиҷаи таҳқиқи Ҳочӣ Алимбой ба амир расид, уро водор кард, ки зуд баргашта ба Душанбе ояд ва барои салтанати дубора асос гузорад.

— Бӯри Батоши дузд, Шарофбон қаршигӣ! — мегуфт амир, — инҳо намоҷандаи ду гурӯҳдуздон ва боёнанд, ки ба онҳо эътимод ва така

дэнд. Имомкул ҳоли яҳудиёро ба тариқи мисол ба мардум нишон дода гуфт, ки:

— Агар ҳар кас аз фармони амир сар печад ва гардан тобад, ба ҳа-мин ҳол, ки яҳудиён афтоданд, гирифтагир мешавад; агар аз зиндагӣ ва аз ҳонумон умед доред, ҳар чӣ нақдина ва асбобе, ки дошта бошед, бе ҳеҷ гуна қилу қол ба ҳазинаи амир супоред, вагарна ҳар чӣ ба са-ратон ояд, аз ҷаноби амир ғила накунед ва аз аъмоли бади худ донед!

Ин амр ҳам иҷро шудан гирифт, зеро мардум тарсиданд, ки агар гардантабӣ кунанд, ҷазоҳои Имомкул нишондодаро дар ҳақи ҳуда-шон эънавар ва аъёни мамлақати худашон, ки дар ин салтанати ду-бора ба амалҳои калон расида ба ҷои милтиқҳои шохдори худ мил-тиқҳои дунболонапур гирифтаанд, иҷро хоҳанд кард.

Дар натиҷаи як дараҷа устуворӣ ёфтани ҳазинаи амир, масъалаи айшу ишраташ ҳам ба хубӣ ҳал шудан гирифт, зани ҷавони Авлиёқулбек, ки дар вақти гурехтани худаш, бинобар навозида бу-данаш дар кишлоқи Хонақоҳ ба дастӣ Зоҳид мингбошӣ амонат супо-рида шуда буд, ба воситаи ин «амонатнигоҳдор» пешкаш гардида зинабхаш ишратсарои низ шуд. Дуюм зани қозии Дехнав, ки ҳу-даш бо хабари «болшевик омад» дилкаф шуда мурда буд, ба воситаи ҷустуҷӯи ҳазиначӣ ба ҳарамсаро оварда шуд; сеюм духтари Иб-роҳимқӯча ном бухорӣ, чорум духтари Алимардон ном хонақоҳӣ ва дигарон пай дар пай оварда шудан гирифтанд, ки ҳарамсарои Ду-шанбе ҳам ба ўрдаи Бухоро наздик расид, яъне зоҳиран ва ботинан усули ибодироқ устуворӣ ёфт.

Амир барои таъдиди макон ва зидтар фонда бурдан аз ин салта-нати дубора ба Ҳисор рафтани шуда дар вақти савор шудани асп ба ҳокими Душанбе, ки рикобашро медоншт, гуфт:

— Ин занон ва духтарон он қадар лаззат надоданд, духтаре ҷавон-тар ёфта аз дунбол ба Ҳисор фиристон!

Ҳоким:

— Хўш, тақсир! — гуфта се бор таъзими руқъомонанди ба сачда наздик кард.

Барои ҳоким-воситаи баланд шудани мартабааш ёфт шуда буд, бинобар ин фурсатро аз даст навода, ба воситаи духтарёбони худ дарах кард, ки дар амлоқи Тудай Ҳисор Темуршоҳ ном касе духтари ҷамилае дорад. Фаврӣ Темуршоҳи мазкурро оварда ба супурдани духтараш амр фармуд.

— Духтарам ҳанўз сағираи хурдсол аст, ҳашт сол дорад, — гуфта гири кардани Темуршоҳ ҳеҷ фонда набахшид.

— Кори подшоҳӣ ҳазлкорӣ нест, бояд бечуну чаро ба ин амр розӣ

нашд, — гуфта барои иҷрои ин хоҳиш фармон додани ҳоким ба шотирлешагони яроқдори худаш масъаларо ҳал кард. Дар ҳудди ҳамагон шаб он духтаракӣ ҳаштсола ба кўртони Ҳисор ба ишратгоҳи амир Олимхон фиристода шуд.

Фардон он рӯз хабари аз Ҳисор ба Душанбе баргаштани амир ба ҳоким расид.

— Чаро ба ин зудӣ? — мегуфт ҳоким.

— Ясавули хабарбиёр гуфт:

— Духтаракӣ Темуршоҳ ба ҳайбати подшоҳӣ тоб наёварда тасад-дукоти ҷаноби амир шудааст (яъне мурдааст); ин маъниро аҳолии кўрнамаки Ҳисор фаҳмида ба шўриш омадаанд, бинобар ин ба таъби ҳумоюн куду-рат пайдо шуда буд, ки зуд баргаштанд.

— Афсус, ки ин неҳуҳизмати ман, — гуфт ҳоким, — абас рафт, ман умед карда будам, ки бо ин хизмат мук-арраби даргоҳ хоҳам шуд, ҳайфо, ки толеам нагоффт, падарлаънати Темуршоҳ духтари худро дуруст тарбия накарда будааст-дия.

Амир баргашта ба Душанбе омад ва:

— «Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре» гўён Абдулҳафиз-ро, ки «хурдсол аст» гуфта ба додани духтараш розӣ нашуда буд, сараскар карда ба ҷониби Бойсун фиристода духтарашро овард ва кудратеро, ки ба сабаби мурдани духтари Темуршоҳ ба дилаш пай-до шуда буд, бо ин васила бартараф кард.

«Зафар бар болои зафар»; аз ғайри 26 иафаре, ки аз аҳолии Ҳисо-ру Душанбе ва гурезагони бухорӣ ба гуноҳи ҷадидӣ ва болшевикӣ ба даст афтода қушта шуданд, аз майдони ҷанг ҳам ду нафар аскарӣ сурухро асир карда оварданд.

Амир инҳоро ба ҳузури худ даровард ва «барои биззот шарик шудан ба савоби ғазо» ба рўи ҳар қадоми инҳо як ишатронигӣ бо даст худ зад ва пас аз он амр дод, ки дар бозори Душанбе дор баста инҳоро овехта кушанд.

Барои ёрии амир омада бо Бойсун фиристода шудани 400 нафар босмачиёни Фаргона ҳам ба ин зафарҳои амир далел буд.

— Акнун Душанбеи мо аз Бухоро фарқ надорад гуфт амир ба Имомкул, — танҳо як қамӣ монд, ки дар ин ҷо ҷои сайру гашт кам аст, мачбур мешавем, ки ду шаб дар кўраон бошем, ду шаби дигар дар «дворес» манзил кунем, аммо дар Бухоро як шаб дар Ситора-

маҳхоса бошем, шаби дигар дар Ширбадан, он ҷо ба дил занал, ба чорбоғи Гул, ё ба Талча, ё ба Найманча ё ин ки ба арки Бухоро ме-
рафтем; гоҳо хавлиҳои даруни шаҳрамонро як-як сайр мекардем, ки
дар моҳе як бор ҳам ба ҳар қадоми онҳо иавбат намерасид, тӯйҳои
қозикалон ва қушбегӣ, духтару писар пешкаш кардани онҳо ва ба
сари мо тангаллошҳоишро ҳеҷ аз ёд бароварда наметавонам.

— Худо хоста бошад, боз ба он давлатҳо ба зудӣ мерасем, — гуфт
Имомкул, — лекин барои хушнудии хотири амир мумкин аст, ки ба
ҳар қадоми аён ва давлатҳои Душанбе ба навбат зиёфат фармо-
сем. Албатта, духтар ва бача бошад, дар ин ҷо ҳам қаҳ нест, як ҷиз
хаст, ки танга ба дасти мардум камёб аст, инро ҳам ба додани дусад ё
сеёк танга аз хазинаи ҳумоюн, ки имрӯзҳо хеле пур шудааст, ба ҳар
як аз зиёфаткунандагон барои пошидани ба сари муборақ, чора кар-
дан мумкин аст.

Ин фикр ҳам ба амир хеле хуш омад ва фавран ичрошро амр
фармуд; навбати зиёфат ба Ёрмухаммад расид, ин ҳам асоби зиёфа-
тро ба қадри ҳол омода карда, амирро ба хавли худ фурувард ва
сесад тангаеро, ки ба вай аз хазина дода шуда буд, аз дарвозаи хавлӣ
то дари меҳмонхонаш ба сари амир пошид, ин тангаҳоро пешхиз-
матон, маҳрамон ва ясаулон аз замин ҷида гирифтанд, ки ҳам амир
ва ҳам аҳли дарбор хурсанд шуданд.

Танҳо бе духтар гузаштани ин зиёфат амирро ва инчунин
Имомкуло, ки ҳамаи масъулияти ин зиёфатро ба гардани худ ги-
рифта буд, хеле нохушнуд кард.

Оқибат Имомкул ба забон омада ба Ёрмухаммад гуфт:
— Шумо як хохарзодаи ҷамила доштаед, ки муносиби ҷаноби
амир будааст; барои хушнудии хотири амир ҳамон духтарро пешкаш
карданатон даркор аст.

— Вай ба писари худам номзад аст, — Ёрмухаммад ҷавоб дод.
— Агар ҳазрат саломат бошанд, писари шумо безан наметавонад,
хозир хурсандии зоти оӣ даркор аст.

— Ин ҷо як гапӣ дигар ҳам хаст, — гуфт Ёрмухаммад, — Модари ин
духтар, ки хохари ман аст, ба ҷаноби амири марҳум, яъне ба падари
ҷаноби амири хозира доманрас шуда буд; дур нест, ки ин духтар ба
ҷаноби амир хохар бошад; дар ин сурат ба ин кор шариат роҳ на-
медихад.

— Ба шариат ороствакардани ин кор осон аст, — гуфт Имомкул ва
фавран Ҳаким савлатро, ки муфтин аскарӣ ин салтанати дубора буд,
ҷеғ зада оварда барои ин кор ғатво талабид. Муфтин аскар ҳам:

— Дар шариат ҳарач нест, — гуён ғатвое навишта муҳр карда дод.

Бо ин ҳама Ёрмухаммад розӣ нашуд; амир аз хонаи вай хашмгин
шуда баромада ба кӯрғон рафт ва меҳост, ки «амири шаръӣ»-ро ба
носптан «баҳодуруни» дарбори худ иҷро намояд, «афсӯс ки» (ба
қадри амир) хабари гузаштани аскарони сурх ва инқилобчиёни Бу-
хоро аз Бойсун ва расида омаданашон ба наздикии Душанбе ба ху-
сули ин муддао ҳалал расонид ва амир ҳам «барои зиёрати мазори
амири Ҳамадний» дар таҳияи сафари Қӯлоб афтод.

19. ЗАНАКИ «ДЕВОНА» (Моҳи феврвали соли 1921)

Шаб торик, барф меборад, лои барф ва яхолуди кӯчаҳои Душанбе
то миёни аспу одам мебарояд. Дар дарбори салтанати дубораи амир
як ҳаракати аз одат берун сар шудааст: аз фаррошон ва маҳрамон
гирифта то саркардагон ва ҳуди амир кор мекунанд, ҷизҳои қимат-
баҳоро ҷудо карда бор мебаранд; лекин ҳамаи ин корҳоро эҳтиё-
корона ва ҳомӯшона мекунанд, ки касе аз ин ҳол хабардор нашавад.
Як қисм ҷизҳои қиматбаҳо ва нақдинаи хазинаи давлати дубораро
баста ба аспон бор карда фиристоданд ва боз ба бастан ва тайёр кар-
дани ҷизҳои дигар машғул шуданд.

Аммо ҳаракати беруни шаҳр ҳам аз ҷунбиши даруни қалъа камӣ
надошт; гӯрӯх-гӯрӯх мардумони гуногуни силоҳдор аз тарафи Ҳисор
меоянд ва ба ҳар тараф пароканда шуда мераванд, дар миёни ин
гӯрӯхҳо барои тақсими ҷизҳои аз тороҷи сари роҳ дар даст доштаа-
шав. Гоҳо задухӯрд ҳам мешавад. «Ҳар аз ҳар монанд, гӯлашро ме-
буранд» гуфтаанд, онҳое, ки аз рафикони худашон ҷизро камтар ба
даст даровардаанд, қушиш мекунанд, ки аз хонаи деҳқоне ҷизе ба
даст дароранд ва ҷои қамихҳои худро пур кунанд.

250 нафар аз босмачиёни Фарғона, ки аз сафи «газо» гурехта
меомаданд, ба аввалин қорвони амир вохӯрда гуфтанд:

— «Ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегазем, об дар кӯзаву мо
ташналабон мегазем»; «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан аст» гуфта-
анд, пас чаро мо кӯҳ ба кӯҳ ва дашт ба дашт аз лаи гороҷгарӣ гар-
дем? Ин борҳои баста ва тайёршудаи амирро, ки монанди давлати
нотаҳонӣ аз пешамо баромад, ба даст даровардан аз ҳар гуна тороҷ
беҳтар ва осонтар аст. Дар ним соат ин фикр иҷро шуд; «оби ганда
ба хандак» гуфтаанд, молҳои амир ба дасти босмачиёни Фарғона
афтод.

Иброҳим Галлу ҳам, ки бо дастаи дуздони худ аз сафи ҷанг гу-
рехта меомад, ба сари ин воқеа рост омада:

— «Давои ҷурут оби гарм» аст, — гӯён худро ба босмаҷиёни Фаргона зад ва молхон амирро аз дасти онҳо дарабуда ба Куктош бурд, барои «салтанати» ояндаи худ хазинаи аввалинро барпо кард ва:

— «Дуздро қарақчӣ зад», — гуфта хурсандӣ мекард.

Ба даруни кӯрғон ханӯз кор давом мекард. Пас аз ба роҳ андохтани борҳои охирин худӣ амир ҳам ба асп савор шуд ва гирифташро аскарони хоссаи худаш ва афғонони ёридиҳандааш гирифтанд.

— Овозатонро набароред ва хабардор бошед, ки аспхотон шеҳа нақашанд, — гуфта амир ва наздиконаш ба аскарон ва афғонон ташта баргашта таъкид мекарданд.

Як ғулулаи бисёр пурхайбате, ки гӯё ҳазорҳо кас баробар фарёд мекашида бошанд, баромад; амир бо шундани ин овоз гӯё, ки ҳайкали ёлгорни салтанати дуборааш бошад, монанди сурати аз гач сохтанида, ба болои асп беҳиссу ҳаракат гардида монд.

Ғулула наздик шудан гирифт, ба «ҳайкал» ҷон даромад, лекин ин ҷон ба барои асари зиндагӣ нишон дода ба ҳалосии худ кӯшидан, балки барои аз болои асп ба замин афтода мурдан буд.

Имомкул ба ёрмандӣ расида омад ва аз бозуи амир нигоҳ дошта:

— Натарсанд ва ба хотири худ ҳеч андешасро роҳ надиханд, ки иншооллоҳ давлат барқарор аст, — гуфта ўро тасалли дод.

Гуруҳи фарёдкшон монанди сели хурушон ба кӯрғон наздик расид, пеш-пешӣ ин гуруҳ як нафар зане, ки мӯйҳои худро монанди девонагон кушода ва парешон карда ба атрофи худ партофта буд, фарёд мекард:

— Намонед ин дуздро! Намонед, ки пас аз тороч кардани мамлакат, рехтани хунҳо ва поймол кардани обрӯй ва номусҳоямон аз ин ҷо саломат гурезад; намонед, ки оёиши мо дар гирифтории ин шумқадам аст...

Дигарон ҳам бе он ки чӣ гуфтанишон маълум шавад, фарёд мекашиданд.

Гуруҳ ба кӯрғон расид, он зан:

— Атрофро ҷуббандӣ кунед, ки ин мурдор ба гурехтан роҳ наёбад, — гуфта амр дод, як нафар мард аз як қанор расида омад:

— Уй, девона. Уй, аҳмак, уй мӯйдарози ақлқутоҳ! Ин чӣ беҳаётӣ аст, ки пеш гирифтаӣ? Маро расво кардӣ, боғард! Вагарна хозир мекушаматугуфта ба занак хитоб кард. Аммо занак гӯш наме-
дод ва «намонед, намонед...» и худро такрор мекард.

Касе аз гуруҳи амир ҷудо шуда ба наздикии он мард рафт ва гуфт:

— Алимардон! Магар ин зани туст? Ҷаро ин расвро ба худ зан кардӣ ва ҷаро роҳ додӣ, ки вай аз хона баромада ба ин балғо ҳамроҳ

шавад? Зудтар илочашро кун, вагарна бо хонаводаат хароб мешавӣ.

— Вақте ки ман, — гуфт Алимардон, — инро ба худ зан кардани шуда будам, ин занак расво набуд, балки як духтари соҷибчамоли Дарои Нихон буд; ин ҷунон хушрӯй буд, ки ҳокими Сари Ҷуй ба ху-
даш зан карда буд. Лекин ба ҳоким сар нафуроварда се моҳи аруси-
ро ба ҷангу ҷидол гузаронид, оқибат ҳоким безор шуда:

— «Қолаи бад ба риши соҳибаш»; — гӯён инро ба худӣ ман бах-
шид; ба ман ҳам сар нафуровард, девонагиро сар кард; дар аввалҳои
кор дасту пояшро баста як бор базӯр ба вай наздики кардам, аз он
наздики як духтарча ба рӯи қадам омад; дигар бор ба ин наздики
карданам мумкин нашуда бошад ҳам, ба хотири он духтарча инро
бароварда пеш накардам, чанд моҳ аз ин пеш, ки он духтарча
ҷаноби амир гирифтанд, девонагиаш боз зиёдтар шуд ва ҳар замон
«амирро рафта мекушам» гӯён аз хона мебаромад. Бинобар ин ман
ба пой ин ишқел зада ба мадонхона андохта монда будам; чӣ навъ
карда имшаб дар набудани ман худро ҳалос карда берун баромадааст
ва ин пойбараҳнагонро, ки аз амир дилгир буданд, ба шӯр овардааст,
дар ин кор ман ҳеч гуноҳ надорам.

Ханӯз гуфтугузори он кас бо Алимардон ба поён нақашаида буд,
ки аз тарафи аскарон ва афғонони амир тирпарронӣ сар шуд, мар-
думи бешроқ дар зерӣ борони тир ба истодан тоб наёварда дар даҳ
дақиқа пароканда шуданд ва барои гурехтани амир роҳ кушода шуд.

Аммо он занак «девона» ба замин хобида ханӯз:

— Намонед!.. Намонед!.. — гуфта фарёд мекард.

20. «СОҲИБХУРУҶ»

Дар лаби дарёи Вахш дар қишлоқи Саргазон пансад нафар ода-
моне, ки ҳар кадомашон аз ҳар вилоят буданд, омада фурумаданд.

— Аз рун муборакномаи ҷаноби амир, — гуфт яке аз онҳо, —
маълум мешавад, ки ҳазрат барои зиёрати Амири Ҳамадонӣ ва мадад
таълибидан аз рӯхонияти он кас ба Кӯлоб рафтаанд ва ба мо амр дода-
анд, ки бо ҳар роҳе, ки метавонем, ба муқобили аскарони сурх исто-
дагӣ кунем; акнун бояд ҳар кадоми шумо дар ин бора ва савобдиди
худатонро гӯед, ки ба чӣ роҳ ва ба чӣ тарз ин амри амирро ба ҷо
меорем?

— Шарофбой! — гуфт дигаре, — акнун кор аз кор гузаштааст,
шаҳрҳои обод ва бандаргоҳҳои саҳт ба дасти аскарони сурх афтод,
би болои ин болшевикҳо ба ҳар қишлоқ одам фириастода ба мардум

вазӯ насихат карда худашонро нағз нишон дода, амирро бад карда, хамаро аз мо рӯғардон кардаанд; дар ин ҳол аз дасти мо чӣ кор меояд? Бехтар он аст, ки акнун аз пай ин кор нағашта хар кадомамо худро ба гушаи саломатӣ кашем.

— Ҷаноби амир, — гуфт сеюмӣ, — қадри дуогуёниро надонистанд; хар вақт сипоҳонро аз муллоён пеш донистанд; агар аз сипоҳ сад касро амалдор кунанд, аз мулло базӯр як касро амалдор карданд, агар ба як сипоҳ бист «қуш» танҳо диҳанд, ба як мулло базӯр як «қуш» доданд, хар кадоми ин корҳо ба ихонати уламо, ки дар ҳақиқат ихонати шарият аст, сабаб шуд; ихонати шариятро бошад, алъаёзу биллоҳ, ¹⁰¹ дар китобҳо қуфр гуфтаанд; фалочарам бар сарашон омад, он чӣ омад: дар ин сурат боз аз пай дурустии ин кор гаштан ба корҳои наӣ илоҳӣ ҷанг задан аст, бинобар ин ҳозир ризо ба қазо дода ба баромадани ягон соҳибхуруҷе мунтазир шуда истодан салоҳ аст.

— Эшони муфӣ! — гуфт Шарофбой, — хар кас аз ҷаноби амир гила кунад, гила кардани шумо дуруст нест, шумо як муллобачан пойлӯч буед, ҳеҷ чиз надоштед, ҷаноби амир шуморо муфӣ карданд, сулур карданд, ба шумо танҳо доданд, ихтиёри шаръии тамоми ҷамоати Лақайро ба шумо супурданд; боз чӣ кор кунанд? Магар подшоҳии худашонро ҳам ба дасти шумо супурданашон даркор буд? Шумо муллоён дар ғап задан, дар чиз гирифтаи усто, аммо дар вақти қор бошад, шона-шона (шонаҷубонӣ) мекунед, «ду зан як мард, ду мулло як зан» гуфтаанд, ки бесабаб нест. Мо аз баҳри ҳамаи мулку асбобамон гузашта ба майдон даромадем, лекин аз ҳеҷ кас гила ва шикоят намекунем; ҷунончи, худӣ ман дар Қаршӣ 150 дӯкони алоҷабой доштам, ки то Ҳалифаву шогирд дар онҳо сесад нафар кас қор мекард, агар қори боғу дехқониамро ба ин ҳамроҳ кунам, тахминан 400 нафар аз дари хонаи ман опу нон меҳӯрд: ҳамаи ин қизхоро дар роҳи «шарият», дар роҳи «ҷаноби амир» фидо карда ба майдон баромадам; боз ният дорам, ки то ҷон дар рамақ дорам, дар ин роҳ қушиш кунам. Нав қадом як саркардагони хисорӣ «қор аз қор гузаштааст» гуфта ноумедӣ кард. Ба фаҳми ман ноумедӣ ҳеҷ дуруст нест. Яқинд нафар бӯ-ори ба амир муқобил баромада, ба болшевикон ҳамроҳ шуда, дастае аз пойбарҳағони бетову сарро ба атрофи худ ғун карда ҳамин қадар қорро карданд ва қариб аст, ки тамоми мамлақатро соҳибӣ кунанд; агар мо ки ҳама қалоншавандагон ва зубдаи мамлақат ҳастем, яқдила шуда қор кунем, чаро ҷаноби амирро, ки «авлоди Темуранд» боз ба тахти Бухоро шинонда натавонем?.. Бинобар ин ҳеҷ васвасаро ба дил роҳ надода ба Қўлоб рафтан ва аз он ҷо бо маслиҳати ҷаноби амир қор сар қардан дарқор аст.

Ақли маҷлис гуфтаи Шарофбойи қаршиғиро қабул қарданд ва ба тариқи Қўлоб равона шуданд.

Шарҳи Қўлоб мурдаест, ки ҳеҷ асари зиндагӣ нишон наметрихад, мазористонест, ки садое намебарорад; дарвозаҳои бештарини халлихо боз, ақсари қизҳои рӯзгор ҷо ба ҷо гузошта шудаанд.

Дар ин шаҳри бечон, ғ мазори хомӯшон танҳо се нафар ба назар менемоянд; инҳо монанди юрмонҳои мазористон, ки аз ғуре ба ғуре даромада бароянд, ба хар хавлӣ даромада мебароянд, ба як хавлӣ даромаданд, ки дар он ҷо ҷанд мурдаи тоза кушташуда хобидааст.

— Одамони амир, — гуфт яке аз онҳо, — ҷунон дасту пой худро гум қардаанд, ки баъд аз қуштани ин қадидон мурдаҳояшонро ба як тарроф нест қардан он тараф истад, лоақал саллаву ҷомаи инҳоро ҳам қанда нағирфтаанд.

Секаса шуда либосҳои мурдаҳоро қанда гирифта худҳошонро дар як ҷоҳе, ки дар шафати он хавлӣ буд, андохтанд ва ба қоғуқови халлихои дигар рафтаанд.

Дар ҳамин вақт ғуруҳе аз саворагон омада ба шаҳр даромаданд, диданд, ки касе нест.

— Ман нағуфтам, ки, — гуфт яке аз онҳо, — қор аз қор рафтааст?

— Ба Афғонистон рафта; — гуфт дигаре, — аз ҳамон ҷо қор сар мекушем.

— Ба ин ғанатон ман ҳам ёр, Шарофбой! — гуфт сеюмӣ, — хар чӣ бошад, он ҷо мамлақати ислом аст.

Ин гуфтугӯзор бисёр дароз нақашаи ғуруҳ ба роҳ даромад; вақте ки инҳо аз шаҳр мебаромаданд, аз хавлие он се нафар юрмон баромаданд, ки ба дасти яке аз онҳо як қаторвазна буд.

— Биё, Иброҳим, — гуфт яке аз ғуруҳи саворагон, — ба Афғонистон меравем.

— Маро дар Афғонистон чӣ қор, ҳозир ба дастам 24 дона тир шифтол, агар як милтиқ ҳам ба даст дарорам, мешавам босмаҷӣ, — гуфт Иброҳим.

— Амир бо он ҳама тўпу тўпхонааш чӣ қард, ки ту бо ин 24 дона тир мекарда бошӣ, бехтар он ки ба Афғонистон равем ва то сар бардоштани соҳибхуруҷе сабр кунем ва агар муяссар шавад, аз давлати Инглис ёрмандӣ гирифта боз гардем.

— Аҷаб нест, ки он соҳибхуруҷи худӣ ман бошам, Эшони муфӣ! — гуфт Иброҳим ва ба хавлии дигаре даромада рафт.

21. ХИЧРАТИ АБАДИ

Амир бо асосаву дабабае, ки гӯе аз арки Бухоро баромада ба чорбоғи Ситорамаххоса марафта бошад, баромада дар лаби дарёи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фурумад ва ба хонаи сиёҳе, ки гулханаширо гарм карда ба чули асп ва кӯрпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст ва:

— Хазинаҷӣ! — гуфта фарёд кард.

Имомкул, ки ханӯз барои худ хобгоҳе тайёр накарда буд:

— Хуш тақсир! — гуён дарғоз омад ва ба хонаи сиёҳ даромада дар рӯ ба рӯи амир таъзим карда истод.

Амир ду сония чашм ба чашми Имомкул духта истода, пас аз дами сарде кашидан гуфт:

— Ба вилоятҳои бегона меравем, холо маълум нест, ки дар он ҷоҳо ҳоламо чӣ мешуда бошад?..

Вай қадре сукут карда истод; Имомкул аз ин сукут истифода карда гуфт:

— Ҳазратам ғам нахӯранд, иншооллох ба давлати олий ҳеч ҳалал нест.

Амир сари худро боло-поён ҷунбонида гуфт:

— Маълум нест, ки дар он ҷоҳо мувофиқи таъб зиндагонӣ карда метавонем, ё не? Бинобар ин фурсати охирино, ки дар ҳоки мамлақати худамон мегуззаронем, ғайимат доништан дарқор аст; имшаб ҳуди шумо ба дари хона навабддор шавед ва Файзичаи мавизфурӯро пешӣ ман фиристонед, ки ман як дами беғам занам, лекин эҳтиёт кунед, ки афғонон аз ин маънӣ хабардор нашаванд; онҳо оддмони серғал ҳастанд ва ба наздикии хонаи сиёҳ ҳеч қасро нагузоред.

Имомкул се таъзими болои хам карда пуштнӯқӣ роҳ рафта аз хона баромад ва баъд аз панҷ дақиқа як бачаи сафедруи чашму аборӯяш сиёҳи тахминан 16-сола омада ба пешии амир даромад.

Субҳ наздик шуд, аммо ханӯз абри сиёҳе, ки шарки ҷанубии қўҳистони тоҷикро фаро гирифтааст, ба сафед шудани рӯз роҳ намедихад; одамони амир аз хоби гарон сар бардошта барои бор кардани борҳо ба киштиҳои тайёри мебинанд. Дар ин вақт ҷамоае аз дур намоён шуданд, ки асп давонда меомаданд; туфангдорони афғон, ки тирдоғирди манзилгоҳи амирро посбонӣ мекарданд, ба муқобили ояндагон милтиқҳои худро рост карда нишон гирифта истоданд. Имомкул ҳам, ки то он вақт аз дари хонаи сиёҳи амир, наҷунбида

буд, саросема шуда барҳост ва ба пешии афғонони посбон рафта, мунтазирӣ наздиктар омадани ояндагон шуда истод.

Як қисми бору бунаҳ ва амалдорони амир аз дарё гузашта буданд, абрҳои сиёҳ ҳам қадре пора шуда рӯшноие ба уфуқи Тоҷикистон пайдо гардида буд. Ояндагон наздик омаданд. Имомкул ба афғонон гуфт:

— Хотирҷамъ бошед, ки инҳо азони худамон будаанд.

Милтиқҳои афғонон аз сари даст ба сари кифт баромад, Имомкул бо пешравони ояндагон бағал қушода вохӯрдӣ кард, ҳатто гӯё ки бо падар, ё фарзанди нав аз сафар омадан худ мулоқот мекарда бошад, сару рӯйҳои онҳоро чалп-чалп мебӯсид.

Баъд аз ба поён расидани расми мулоқот:

— Маълум мешавад, ки, — гуфт яке аз пешравони ояндагон, нуҷаноби амир ба ҳоки Афғонистон гузаштан мехоҳанд; мо ки ба сояи давлати амир осуда зиндагонӣ мекардем, баъд аз ин чӣ кор мекарда бошем? Мо омадем, ки ҷамоли ҷаҳонроияшонро ба чашми худ бинем ва аз барои ояндаи худ маслиҳати олиро фаҳмем.

Имомкул бозгашта ба дари хонаи сиёҳи амир омад, бе он ки ба дарун дарояд ва ё пардaro боло кунад, гуфт:

— Тақсир! Чорводорони калон ва давлатмандони вилоят омадаанд, ки манзурӣ назарӣ кимиёсари ҳазратам шаванд ва барои баъд аз ин чӣ гуна зиндагонӣ карданашон раъи олиро аз забони гуҳарбори шакарғуфтори ҳумоюнӣ шунаванд.

— Худатон медонед, ки, — гуфт амир, — мо ҳозир ба муроқаба ва вирду авроди¹⁰² сахарӣ машғулӣ дорем, — ҳамагӯ не, писарам, Файзича, — гуфта ба ҳамхобҳои худ хитоб карда ба суҳанаш давом намуд, — бинобар ин онҳоро ба пешии худ дароварда наметавонем; лекин ба онҳо гӯед, ки мо ба Афғонистон гурехта намеравем, ҳиҷрат мекунем. Ҳиҷрат суннати пайғамбарӣ мост, мо ҳиҷрат мекунем, ки дар он ҷо таҳияи дуруст дида аз давлати Инглис ёрманди гирифта бозгашта биёем. Калоншавандагонии вилоят худ медонанд, ки болшевик душмани давлатмандон аст, бинобар ин агар моро гӯянд ва ниғаҳдории моли асбоби худро хоҳиш дошта бошанд, рама ва галаҳои худро пеш андохта молҳои манкулаи худро гирифта аз дунболи мо ба Афғонистон гузаранд ва дар миёнаи оммаи мардум ҳам овоза андозанд, ки болшевик ҳамаро мекушад. То ки дигарон ҳам ба гурехтан маҷбур шаванд. Боз ҳар гоҳ, ки вақту соаташ расад, бо ҳам меоем.

Имомкул омада супоришҳои амирро ба калоншавандагонии мамлакат расонид.

Вақте ки Имомкул суҳани «мо ҳиҷрат мекунем, ки... бозгашта би-

ёмо»-и амирро ба калонон накл мекард, яке аз ҳаммомолони боркаш ба рафикаш охиста:

— Баъд аз ин мамлакатро дар хоби шабаш мебинад, ин хичрат, хичрати абадин уст, — гуфт.

Баъд аз ним соат амир бо наздикони худ ба кишги даромад; агарчи хануз порчагон абри сиёҳ дар хаво ҷавлон мекарданд, лекин фазои кӯхистони тоҷик хеле рӯшноӣ пайдо карда буд.

22. ДАҲШАТ

— Э мардум! Ношукрии шумо гирифт, осоиш аз миён рафт, пас аз ин дар фалокат, дар гурбат умргузаронӣ мекунед. Шумо - кадрҳои чаноби амирро надонистед, ба ҳар кори он кас забон расондед, надонистед, ки кори подшоҳон беҳикмат нест; надонистед, ки «салоҳи мамлакату мулк хисравон донанд». Агар амлоқдорон аз шумо молиқет талаб карданд, шумо норозӣ шудед, агар зақотчиён зақоти шаръӣ хостанд, шумо норозӣ шудед; агар саркардагон ва амалдорон ҳосилоти танҳоии худро...

Фардои он шабе, ки амир гурехта рафта буд, дар Душанбе овозҳои заҳон аҷибу ғариб афтод; гуё ки болшевикон, инкилобчиён ва русон меоянд, ҳамаро мекушанд, бачагони ширхораро ба сари найзҳои милтик мебардоранд; буду нобудӣ аҳолиро тороч мекунанд; бинобар ин ҳар чӣ зудтар гурехтан, ба Афғонистон рафтан ё ки худро бо хонаводаи худ ба куллаҳои кӯҳҳои баланд кашидан даркор аст.

Баъд аз он, ки мардум ба ин овозаҳо дода шуда бештаринашон дар фикри гурез афтоданд, саркардае ба сари баландие баромада ба мазмуни суҳанҳои дар боло навишташуда гап мезад. Хануз саркарда суҳани худро тамом накарда буд, ки муллое:

— Истед, истед! — гуфта ўро аз суҳан гуфтан боз дошт ва худ гап сар карда гуфт:

— Чунон ки пайғамбар бе уммат, пир бе мурид намешавад, инчунин ҳоким ҳам бе пешхизмат ва подшоҳ бе маҳрам намешавад. Мардуми мо беҳаёиро ба ҷое расонданд, ки агар ҳоким ё ки чаноби амир барои худ пешхизмате ё маҳрамбачае нагӯҳ доранд; онҳоро ливотагар¹⁰³ гуфта тӯҳмат карданд, ва ҳол он ки ягон кори бадӣ онҳоро меиданд ҳам, чашм пӯшида гузаштанашон даркор буд; дар китобҳо «ҳамли мӯъмин бар салоҳ» гуфтаанд, мардуми мо суҳани китобро зерӣ пой андохта аз рӯи гумон калонони худро балном карданд: «гумон аз имон ҷудо мекунанд» гуфтаанд, бинобарин инҳо ҳамагӣ кофир шуданд, иззат ва ҳурмати уламоро ба ҷо

наширданд, ба онҳо садакаи ғятр, пусти қурбонӣ, имоматӣ ва дигар садакоти воҷиба ва нофиларо¹⁰⁴ дар вақташ надоданд ё ки кам доданд; фалочарам ба сарашон омад, он чӣ омад...

— Шумо гӯрсухта муллоҳо, — гуфта як занакӣ ҷулидаму муллоро аз суҳан боздошт ва дар миёни ҳаёҳи мардум ба суҳани худ давом донда гуфт: — ҳама кори амиратонро аз рӯи шарият ва ҳар ҳаракати амирро қуфр нишон дода мардумро ба фақирӣ, талоӣ ва ғарибӣ андохтед, номус ва обрӯи мардумро ба шарият ораста карда помол қунондед; баъд аз гурехтани амир боз меоҳед, ки мардумро аз номи наӣ ва барои вай...

Мардум дар ҳаяҷон омаданд ва мулло:

— Уй, беҳаё, уй фоҳиша, — гуфта дастхояшро бардошта ишорати ҳуҷум кард ва:

— Ин зонияро дар ҷувол андохта ҳадди шаръӣ задан даркор аст, — гуфт. Ҳанд нафар муллобача ва бойбачагон ба тарафи занак давиданд ва гурӯҳе аз ағом худро ба миён андохта занакро аз дастӣ қучуқунандагон даррабуданд. Садои:

— Зан! Қуш! Қаш! — аз миёни мардум баланд шуд, ҳама ба якдигар дарафтоданд, аммо ба ҳубӣ маълум намешуд, ки кӣ бо кӣ ҷанг мекунанд.

Лекин садои қарс-қурси милтик, ки аввал ягон-ягон баромада, пас аз он ба якборагӣ дусад-сесад милтик ба тарзи шиллиқ ҳолӣ шуд, Мардумро аз задухӯрдӣ якдигар боздошт.

— Ман нагуфтам?.. Ин аст аввалин асари ношукрии шумо, ана болшевик омад, зудтар гурехтан даркор аст, — гуфта саркарда пеш даромад ва мулло ҳам:

— Ваъдаву ваиди худро ва расулаш дуруғ нахоҳад шуд, ин ҷазои қуфрони неъматест, ки шумо ба давлати чаноби амир кардед, — гуён аз миён ғойб шуд. Баъд аз як соат дар шаҳри Душанбе ва атрофи он касе намонда буд.

Баъд аз он ки чанд дафъа садои ба якборагӣ ҳолӣ шудани сад-дусад милтик баланд шуд, аз тарафи дарбодии шаҳри Душанбе таҳминан панҷсад нафар саворони мусаллаҳ намоён гардиданд, ба дасту миёни ин саворон аз шофу шамшеру қорду ханҷар гирифта то милтиқ таппончуву шашпар силоҳҳои гуногун буд; ба тани бештари инҳо, ҷомаҳои танги серпахтан фарғонагӣ, ба пойҳояшон муза ва чалвори кӯбкоритозӣ, ба сарҳашон телпақҳои намадӣи қирғизӣ буда, пешонаҳои ҳамаашон бо рӯймолчаҳои шоҳӣ ё алвон баста буд. Са-ворон бо ҳамин шаклу шамоил, дар ҳолате ки милтиқхоро бар сари дастхашон дошта муҳайёи парронидан буданд, дартоз ба шаҳр да-

23. МИТИНГ

ромада то пешия кўргон омаданд ва пас аз он ки як бори дигар мил-тиқхоро ба якборагӣ ҳоли карданд, яке аз инҳо, ки ба сараш салла дошт ба дигаре, ки ҷомаи кундал пушида миёнашро аз рӯй бо камарбанди тилло баста буд, гуфт:

— Ана, Асгар Понсад! Ин шаҳри аз одам холии аз мол пур ба ту пешкаш! Ту барои як беандешагии Иброҳим Галлу ҷамаи моро айбдор макун!

— Маҳсум! — гуфт одами ҷомаи кундалпӯш, — ўзбекони мо меғўянд, ки «қорним учун йигламайман, кадриим учун йиглайман». Ман дар зери дастӣ Кўри Шермат бошам ҳам, нисфи Фарғонаро худам мепурсидам, худам хон, худам бег будам; ман ҷамаи иззату хурмату шаъну шавкати худро гузошта ба гапи ту даромада барои ёрӣ додан ба амирлат ба нияти ғазо омадам, ба ҷои он ки маро ҷамаатон меҳмондорӣ кунед, Иброҳим Галлуат беҳурмат кард.

— Боз меғўям, ки, — гуфт Маҳсум, — гуноҳи як Иброҳимро ба сари ҷамаи мо бор нақун! Ҷаноби амир бошанд, туро хуб хурмат карданд, ба ту амали эшикоқобошигӣ, ¹⁰⁵ ҷомаи кундал ва камарбанди тилло доданд, ки барои расидани ба ин амал ва инъомҳо солҳо ба дарбори оли хизмат кардан даркор буд. Агар чиз гӯӣ, ана ин чиз! Аз кўргон гирифта то хавлиҳои фуқаро аз мону ашё пураст, бигир он чӣ мегири; агар бо инҳо ҳам сер наштавӣ, аз Душанбе гирифта то Ғарм хар чӣ, ки аз пеш барояд, хоҳ ғалаи асп бошад, хоҳ рамаи ғусфанд ва хоҳ мону асбоби хона, ҷамагӣ моли ману туст. Кист, ки дар ин вилоят ба дами ин милтиқҳо баромада пеши роҳи ману туро гирад. Ғарм бошад, он ҷо хонаи худӣ ман аст, дар он ҷо касе нест, ки аз гуфту фармони ман сар тобад. Агар бачагони ширмаккнро «Фузайл Маҳсум омад» гуфта тарсонанд, аз гиря бозмеистанд. Дар он ҷо туро чанд рӯз меҳмон мекунам, иззату хурматро ба ҷо меорам, кадом вақте ки аз иззат сер шуди, ба Фарғонаат мефиристонам.

Ҳануз ин ду сардор ғалагузори ва узру маъзури худро ба поён нарасонида буданд, ки панҷ савори дигар асп тохта омаданд ва:

— Зуд бошед, ки аскарони сурух ба ин сў нигоҳ карда аз Ҳисор баромаданд, — гуфта ҷамааро дар ҷунбиш оварданд.

Баъд аз чанд соат аскарони сурухи болшевикон, инкилобчӣ-и боз касоне, ки аз Бойсун то Ҳисор дар роҳ бо хоҳиши худ ба онҳо ҳамроҳ шуда буданд, ба шаҳри Душанбе даромаданд, ки он ҷо на одам мондааст ва на чиз; аз кўргони ҳукумати гирифта то хавли, сарой ва дукони фуқаро ҷунон ҳоли шуда монда буданд, ки гӯё он ҷохоро руфта, чида ва тозакарда рафта бошанд.

Шаҳри Душанбе ранги рӯзи наврӯзро гирифта буд, кўчаҳо пур аз одамҳои гуногун; раванда ба душворӣ роҳ меёфт; дар хавлиҳо бошид, гайр аз соҳибонашон боз меҳмонхое хастанд, ки барои тамошо кардани ин рӯзи нав аз кишнок ва сахроҳои дурдаст омаданд.

Дар ҳақиқат ҳам имрӯз барои аҳолии меҳнаткаши Душанбе, ҳатто барои ҷамаи деҳқонон, ҷўпонон ва подабонони Бухорои Шарқӣ наврӯз буд; имрӯз, рӯзи нава буд; ки истибдоди кўҳнаи чандиносонаи амир ва амирӣ аз миён рафта ва барои Ҳукумати Шўроӣ, ки навазарини усули ҳукуматдорӣ ҷаҳон аст, тахкурси гузошта шуда буд; имрӯз рӯзи нави бародари ва улфат буд, ки пас аз он ҷамаи дахшад ва нахшати амир ва амирӣ аз ояндаи пурсоиши наздикие мужда-ме-расонид; имрӯз касоне, ки аз ин пеш ҳеҷ гоҳ якдигарро надида буданд, бағал кушода бо ҳам мулоқот мекарданд; як тоҷики чорукпӯши «даридалибоси салладор бо-як шаҳсе, ки ботинкаи аврупоӣ дар по, шап-каран фарангӣ бар сар ва тужуркаву брюк дар бар дорад, бо камоли гармӣ бо ҳам вохўри мекарданд.

Деҳқоне, ки як хирвор гандум оварда ба бадали он газвор, қанд, ҷой на пул гирифтааст, ба ҳамкншлюки худ меғўяд;

— Он чи одамони амир ва муллоён гуфтад, ки болшевикон ҳамаро тороҷ мекунанд, ҷама дуруғ ва тўхмат будааст, мо то ҳол ёд надорем, ки деҳқоне ба дари ҳукумат ғалла оварда ба бадалаи чиз гирифта бошад; аммо ҳоло ман як ҷўвол гандум оварда ҳам мол гирифтаман ҳам пул.

— Ман ҳам, — дигаре меғўяд, — ғусфанде оварда будам, ки ба бадалиш мол ва пул гирифтам, ба ҷама ҷабаб додан даркор аст, ки ғаллаҳои зиёдатииашро ба шаҳр оварда ба ҷояш чизҳои дарқориашонро тиранд, агар ҳамин тавр кардан гирем, ҷойҳои тороҷхое, ки амир на дуздони ӯ карданд ва ҷама асбоби хона ва бисоти рўзгорамонро руфта чида бурданд, пур хоҳад шуд.

— Ҳамин тавр кардан даркор аст, — гуфта дигаре ҷавоб меод.

Аз як бухорӣ, ки:

— Биёстон, митинг мешавад, митинг! — гуфта мардумро ҷег мезад,

як тоҷики маҳаллӣ:

— Митингаш чӣ? — гуфта пурсид.

— «Ҳукуматҳо» мардумро ба як ҷо ҷамъ карда ваъз меғўянд ва чӣ будани Ҳукумати Шўроиро мефаҳмонанд, — гуфта бухорӣ ҷавоб дод.

— Биёед, биравем.

— Ҳо, меравем.

Дар ним соат майдони бозорҳои Душанбе аз мардум ғур шуд.

Яке аз ҷадилон ба болон минбар баромада:

— Бародарон! Митингро кушода эълон мекунам ва барои маъруза суҳан ба вакили мухтор дода мешавад, — гуфт.

Ҳанӯз вакили мухтор ба минбар набаромада садои қарсақ ва ҷапак ба осмон печид. Як шахси баландқомати зардинарӯи рангкандои камхун ба минбар баромад, қарсақ ва ҷапак тақрор ёфт.

— Бародарон! Интӯхин, — гуфта вакили мухтор ба гап даромад, — мо амирро бо ёрмандии аскарони сурух, интӯхин, пеш кардем, интӯхин, баъд аз ин ҳукумат аз онӣ халқ аст. Дар ин ҳукумат таърифдорони амирро, интӯхин, роҳ нест...

Аз рост истодагон яке ба дигаре, касеро нишон дода охишта гуфт:

— Инро мешиносӣ?

— Ҷаро нашиносам, Абдурахмон мингбошӣ-дия⁰⁶

— Вай дар ин ҷо чӣ қор мекунад?

— Ҳозир ҳам одами калон аствакили озуқа аст, ман гандумро ба ҳамин одам супурдам, моҳост ба ман пул ва мол надода пеш кунад, ҷанҷол кардам; як бухорӣ ба сари ҷанҷол омада ба вай коҳиш кард ва ба ман молу пул дод. Дамаш ба дарунаш афтода ҷизе гуфта натаво-
нист, агар замони амир мешуд, медиди чӣ қор мекард.

— Магар ин тарафдори амир нест, ки боз ба дари ҳукумат роҳ ёфта тааст?

— Ман чӣ донам, калонон медонанд.

Вакили мухтор ба суҳани худ давом карда гуфт:

— Амалдороне, ки интӯхин, дар вақти ҳукумати амир ба мардум зулм кардаанд, интӯхин ба ҷазои саҳт хоҳанд расид.

Яке аз он ду нафаре, ки дар боран Абдурахмон мингбошӣ гуфтугузор карда гушашонро ба нақли мухтор дода ҷашмашонро аз мингбонӣ намеканданд, ба рафиқи худ гуфт:

— Бубин, ки аз ин гапи вакили мухтор ранги мингбошӣ канд.

— Ҷаро рангаш наканад? — дигараш ҷавоб дод, — вай дар вақти амир қамақак зулм накардааст, хусусан дар ҳамин панҷ моҳи охирӣ, ки амир дар ин ҷо буд, панҷ ҳазор нафар аскар ва амалдорони дарбори ӯро ин одам бо хуни фуқаро сер кард, дар хонаи касе ҳатто барои як ӯз ҳам озуқа намонда гирифт ва ба онҳо хӯронд; аз ҷазои амали худ тарсад дуруст-дия.

— Мо, — гуфт вакили мухтор, — интӯхин, ба амалдороне, ки ба мо аз сядҳи дил хизмат мекунанд, муомилаи хуб хоҳем кард ва муко-
фотҳо ҳам хоҳем дод.

Ба шунидани ин суҳани вакили мухтор ба рӯи Абдурахмон андак

қун давид; лекин аз сари худро ҳам карда дар андеша афтоданаши мислӯм мешуд, ки ханӯз дар дил нобоварӣ дорад.

Вакили мухтор суҳани худро ба поён расонда дар зерӣ ҷа-
нақшиҳои бисёр аз минбар фуромард. Пас аз вай боз якчанд бухорӣ
наӣ дарҳам ба минбар баромада наздик ба мазмунӣ нутқи вакили
мухтор гап заданд.

Дар охири митинг як зани ҷулидаму, ки ба сараш фаранҷии да-
ридзе дошт, ба минбар баромад, дар аснои гап задан ҷулида рафта
фаранҷиро аз сар ҳаво дод, дар маҷлис як ҷунбш ба гил-ғидии аз
одаат берун рӯй дод; яке мегуфт:

— Ит занак девона аст, ки чанд рӯз боз дар ин ҷоҳо менамояд.

Дигаре мегуфт:

— Ии ситамдидаи даври амирӣ, ки аз шодӣ чи қор карданаширо
намедонад.

Дар ҳақиқат ҳам ин зани ҷулидаму чӣ гуфтанаширо намедонист:

— Бародарон! Ман шукр мекунам, ки... бародарон, ман муборақ-
бодӣ мекунам, ки... гуфта нотаом-нотаом гап мезад.

Баъд аз он ки ин зани ҷулидаму фаранҷиро аз сар ҳаво дод, як ка-
си ришу буруташ тамои тарошида аз миёни мардум бо диққати та-
мом ба вай нигоҳ мекард; оқибат ин каси риштарошида аз ҷои худ
ҳеста, охиствахиста аз миёни мардум роҳ ёфта ба пеш минбар рафт;
пас аз он, ки як бори дигар ба он зани ҷулидаму бо диққат нигарист:

— Ох, магар ту Гулнор нестӣ?! — гуфта як қад парид; зани ҷули-
даму, ки бо ни суҳани мард хомуш монда буд, ба пурсанда як сонии
нигоҳ карда истод ва якбора:

— Вох! Ту Ёдгори ман хастӣ, — гуён худро аз болон минбар ҳаво
дод. Агар пурсанда уро ба ду дасти худ аз ҳаво гирифта ба бағал
намекашид, эҳтимол, ки ба замин афтода ягон азояш шикаст меёфт.

1. ШАХСИ КАТОРВАЗНАДОР

Сарои Арбоб Носир дер боз аз оянда ва раванда ҳолӣ монда буд: деги сарой, ки ҳар шаб барон сер кардани 23-30 нафар шогирдпешагони ҳокимони Қулоб ва Балҷувон меҷушид, имрӯзҳо рӯи оташро намедид: Арбоб бо зани худ ду ба ду аз ин аҳвол шикоят карда нишаста буданд, ки ногоҳ дари сарой кӯфта шуд, Арбоб бо бисёр беҳавсалагиҳо аз ҷои худ хеста:

— Магар боз ягон болшевикӣ хушкпой омад, — гуфта охистваҳиста ба таги дарвоза рафт ва:

— Қист? — гуфта садо дод.

— Ошно, кушо!

Дарвоза кушода шудан замон як нафар савор ба сарой дарома, ки ба гарданаш каторвазнае ҳамовл буд.

Арбоб Носир ҳамин, ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаширо **гузошта гарму** ҷушон пешвоз ва пурсу пос кард: аспашро ба саисхона баст ва худашро ба меҳмонхона дароварда ба гулхан оташ гиронд, то гарм шудани хона ҷою дастурхон ҳам ҳозир шуд, шахси каторвазнадор аз ҷайби худ панҷ тангаи бухорӣ бароварда дода:

— Арбоб, ман то як соат ба ту меҳмонам, зуд бош як табақ ош тайёр кун! — гуфт.

Арбоб пас аз он ки ҳавлии дарун рафтагони худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада ба пеши меҳмони худлар сари гулхан нишаст. Хона хомуш буд. Ба гайр аз шитиришитире, ки аз сӯхтаҳои ҷӯби бурс(арча) мебаромад, дигар садое шундида намешуд.

Ин хомӯшӣ бисёр дароз нақашид, шахси каторвазнадор бе он ки дастони худро аз пеши шӯълаи оташ кашад:

— Арбоб, гап зан, ин вақтҳо аҳволат чӣ тавр аст? — гуфта гап сар кард.

— Чӣ тавр мешуд? — гуфт Арбоб, — баробари ҷаноби олий ҳайру ба-рака ҳам аз миён рафт, дар вақти мусулмонободӣ ягон шаб сарои ман аз меҳмон ҳолӣ наменонд; агар ҳоким ё амлоқдор меҳмон шавад, гайр аз хароҷоти муқаррарӣ ба ман ҷома ҳам мепӯшонд. Шогирдпешагон бошанд, ҳеч набошад, ягон гӯсфанд кушта як парчаширо худашон хӯрда дигарашро ба ман воғузошта мефартаанд; ҷӣ меғӯй, ки он вақтҳо зиндагонии ман монанди зиндагонии сиёҳгӯш, ки аз давлати шер шиками худро сер мекунад, бе ҳеч гуна ташвиш бо осудагӣ мегузашт.

— Акнун чӣ? — каторвазнадор пурсид.

— Акнун бошад, дар 15-20 рӯз сарои ман рӯи меҳмонро намсоби-нам; агар ягон болшевик даромада ояд, хӯроквориашро ҳамроҳи худ меорад; агар ба ҷизе мӯхтоҷ шавад ҳам, бе ҳисоб пул намедихад, ҳа-роҷотро як пул-як пул аз кире¹⁰⁷ гузаронида ба рӯйхаг навишта, даст монанда, пас аз он пул медихад.

— Зарар надорад, — гуфт шахси каторвазнадор, — инҳо меғузарад, боз дунё дунё мешавад, ҷаноби амир рафта бошанд ҳам, мо ҷароғи он касро хомуш нахоҳем кард; танҳо бейароқӣ корро камтар пас андохта истодааст; агар як милтик меёфтам, ки ба ин (каторвазнаро нишон дода) тирҳо рост меомад, аз ҳамин рӯз худӣ ман корро сар мекарам. Як қазоқи ҷорводор як милтики берданкаро бо чанд дона тираш ба ман дод, лекин танҳо бо вай корро пеш бурдан ҳеч мумкин нест, барои нағз кор кардан милтики 11-тира, ҳеч набошад панттира даркор аст.

Арбоб бо ишорати инкор сари худро ҷапу ростҷунбонида:

— Бо ёфт шудани милтик танҳо аз дастӣ худӣ ту чӣ кор меояд. «Пайғамбари беуммат барин» дар қўху дашт мегардӣ, агар шикорат барор гирад, бузе ё гӯсфандеро ба даст медарорӣ, ки бо он корҳо мамлакат мусулмонобод намешавад.

— Арбоб! — гуфт шахси каторвазнадор кадре шӯрида, — ту одами ин кора нестӣ, ту ба як табақ, ош ду танга харч карда аз мусофир панҷ танга гирифтаи ва ба дехконе сад тангари ба фоида дода дар як сол сад танго панҷ танга карда руёнданро медони; ту одамро намеши-носӣ, агар милтики музофик ба даст дарояд, бо ин (каторвазнаро нишон дода) тирҳо, ки 24 донаанд, ман метавонам, ки 24 милтиқи дигарро ба даст дарорам, аз вачҳи одам бошад, ҳоло ту аз дунё беҳа-бар ҳастӣ, ту шундӣ, ки Абдурахмон мингбошӣ ба болшевикҳо ва-кили озука шудааст, ё Давлатманд бӣ ба Балҷувон ревом¹⁰⁸ шуда-аст; мепиндорӣ, ки ҳама ба болшевикҳо тан дода рафтаанд; хо-тирчамъ бош, ки инҳо ҳеч гоҳ шаъну шавакати замони амирро фа-ромӯш нахоҳанд кард. Як садо аз тарафе барояд, лаббай гӯён аввал ҳаминҳо ёрӣ хоҳанд дод. Хушбахтии мо дар ин ҷост, ки ҷадидон «мо Абдурахмонро вакили озука кардем, Давлатманд биро ревом кардем, ба ин кор амалдорони амирро ба тарафи худ гардондем» гуфта на танҳо ба худӣ инҳо, балки ба ҳамаи амалдорони қўхна ҳам боварӣ доранд, русҳо бошанд, ба ин мамлакат нобаладанд, пасту ба-ландашро хуб намедонанд; ин аҳвол моро ба ҳар кор умедвор карда метавонад...

Ош тайёр шуд, шахси қаторвазнадор пас аз хӯрдани ош бо Арбоб Насир хушбодӣ карда рафтани шуд.

Дар вақте ки шахси қаторвазнадор ба аспи худ савор мешуд, Арбоб:

— Ин вақтҳо қўшонаат кучост? — гуфта пурсид.

— Дар ҳавли Абдулқайюм бӣ, — гуфта аспи худро ба тарафи қишлоқи Дангара ронда рафт.

2. ШАЙТОН

Як меҳмонхона пур аз одам, дуд ба дуд чилим мекашанд ва пай дар пай ҷой менушанд.

— Тағои ҷаноби амир Саидбег, — гуфт касе, ки дар пешҳои меҳмонхона нишаста буд, — хату хабар карда калоншавандагони тарафи Файзободро, тайёр кардааст; онҳо бошанд, як-як, ду-ду, дида ҳамаи амалдорони дигари тарафи Ҳисорро бар сари кор овардаанд, акнун калоншавандагони Кӯлоб ва Балҷувонро бояд шумо тайёр кунед, — гуфта ба касе, ки дар поёни хона нишаста буд, хитоб кард.

— Шайтон, — гуфт касе, ки дар поёни хона нишаста буд, — як каси мучаррад (безан)-ро игво кардааст, ки ба як зан наздиқӣ кунад, аммо зан ёфт нашудааст, лекин шайтон аз васваса бознаистодааст, оқибат марди мучаррад ба ҷон омада ба шайтон гуфтааст, ки ман ба ҳар кор тайёр ҳастам, маро игво кардан ҳочат нест, як зан ёфта шайтон хат кардан даркор аст, ки ярок ёфта диҳад, агар ярок бошад, мо ба ҳеҷ игво муҳтоҷ нашуда, қорномаҳо нишон додан мегирем.

Яке аз бошандагон:

— Агар ярок бошад, зан ҳам ёфт мешавад, а, — гуфт.

Ҳама ба якбора қажҷос зада ба суҳанфаҳмӣ ин одам хандиданд.

Як зани фаранҷиноқ ба таги дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун баровард.

— Ана ярок набошад ҳам, зан ёфт шуда монд, — гуфт касе; боз ҳамагӣ якбора хандиданд.

Каси берун баромада, зуд баргашта омад ва ба каси пешаҳнишин нигоҳ кард:

— Иброҳим, ин зан ба ту қор доштааст, — гуфт.

Иброҳим берун баромад, баъд аз панҷ дақиқа боз ба хона даромад:

— Дар ҳақиқат, — гуфт, — ин занро ба мо шайтон: фиристода буда аст, тайёр шавед, имшаб як толеъозмой кунем.

Ҳама миёнхоро баста, ҷомаҳоро пӯшида тайёр шуданд.

— Бӣ! — гуфт Иброҳим, — милтики қазоқро пок карда монда бошӣ, бароварда деҳ, ки имшаб қор мешавад, — ва худ қаторвазнаро аз тоқи меҳмонхона гирифта ба гарданаш ҳамоил кард. Соҳибӣ хона, ки Иброҳим ба ӯ бо унвони «бӣ» хитоб карда буд, як милтиқи берданкаро бароварда бо чанд дона тир ба ӯ дода:

— Сабилмонда, — гуфт, — магар ба таги ҳок бисёр монда будааст, ки ҳарчанд равған карда суиба задамаш, боз ҳуб покиза нашуд.

— Зарар надорад! — гуфт Иброҳим милтиқро гирифта, — як-ду бор ҳолӣ кунем, худаш покиза мешавад меравад.

Иброҳим пеш-пеш ва дигарон аз дунболи вай пиёда ба роҳ даромаданд; дар вақти аз ҳавли баромадан:

— Бӣ! — гуфт Иброҳим, — як гӯсфанди фарбех қулға яхнӣ кунонда мон, эҳтимол фардо худро ба қаноратаре қашиданамон даркор шавад.

Баъд аз ним соат инҳо ба дари сарои Арбоб Носир буданд; бе он ки сатҳе бароранд ва ё дарро кӯбанд.

Дарвозаи сарой кушода шуд, ки ба даруни дарвозахона Арбоб истода буд.

— Аҳвол чӣ таар аст, Арбоб? — гуфта Иброҳим аз он кас пурсид.

— Бад нест, — гуфт Арбоб, — қор нафар саллот ба сарой фурумаданд, дидам, ки шикамашон гурусна ва худашон мондаву ҳалоқ ме-намоянд, даррав барои онҳо обу таом тайёр карда занамро аз паси ту фиристодам; ҳамин вақт ҳамаашон мастӣ хобанд. Агар қоре мекуӣ, вақташ ҳамин вақт аст.

— Ресмон дорӣ?

— Қор дона қанаб тайёр карда мондам.

— Бисёр ҳуб, ресмонхоро ба дасти инҳо деҳ, — гуфта Иброҳим нафаронашро нишон дод, худ берданкаро ба даст ва нафаронашро аз дунбол гирифта ба дари меҳмонхона рафт. Аз даруни меҳмонхона тайёр аз садои хур-хури ҳобидагон дигар овозе шунида намешуд; ҳамагӣ охишта худро ба даруни меҳмонхона гирифтанд ва фаври ба қор тақсим шуда худхоро ба болои солдатҳои хобида партофтанд; то аз воқеа хабардор шудани солдатҳо, дасту пояшон бо ресмонҳои қанаб баста шуд ва аз таги сарҳашон қор дона милтиқро ба даст дароварданд. Иброҳим милтиқхоро ягонягон аз назар гузаронид ва ба яке аз онҳо аз қаторвазнаи худ тиреро гузаронида дид, ки рост омад:

— Шайтон ёрии муносиб дод, — гуён он милтиқро ба гардани худ андохт ва се дона милтиқи дигарро дар бағал гирифта, аз хона берун баромад ва рафиқонаш ҳам баромаданд.

дароварда, худхашон ҳам аз кӯҳ фурумадан гирифтанд; якчанд кадам поёнтар як мурдаи мусулмонро ҳам ёфтанд, Иброҳим вайро дида:

— Магар саллотон бӯи пилтаро фаҳмидаад, ки роҳбари худхашонро кушта партофтаанд, акнун худамонро дар гӯшаи дигаре кашида-намон даркор аст, — гуфта нафарони худро ба тарафи кӯҳи Табақчӣ гирифта бурд.

— Акнун корро сар кардан даркор аст, — гуфт Абдулкайюм бӣ ба Давлатманд бӣ, — аз воқеаи дируза албатта, болшевикон дар ҳаққи ту ҳам бадагмон шуданд. Агар сусти монем, аҷаб нест, ки аскарӣ бисёре онарда вилоятро хубтар забт кунанд ва тӯро аз миён бардошта, ба ҷои ту яке аз худхашонро гузоранд, дар он сурат кор кардан душвор мешавад.

— Гапи ту маъкул аст, лекин агар фурсат меоданд, ки боз чанд тоҳе ревом шуда нишаста кор мекардам, хубтар мешуд.

— Дуруст аст, ки хубтар мешуд, лекин ман гумон намекунам, ки боз тӯро дар ин ҷо саломат монанд, бинобар ин ҳамаи андешаҳо ба як тараф андохта, рӯйрост ба майдон баромаданамон даркор аст; намебинӣ Фузайл ва Эшони Султон кайҳо худашонро ба аҳолии ҳоким карданд, Фузайл Гармро, Эшони Султон Дарвозро аз онӣ худ кард.

— Ярок камӣ мекунад. Коре мешуд, ки як микдор ярок ба даст ме-даровардем, корро пеш бурдан осонтар мешуд.

— Бисёртар ярок ба даст даровардан ҳам бо рӯй рост ба майдон даромадан мешавад. Ту ҳокими вилоят шав, ман ба ту ноиб мешавам, Иброҳимро сараскар мекунем; ба аҳолии андоз меандозем. Барои аз аҳолии пул гирифта тавоништан ҳамин яроқҳои ба даст доштаамон кифоя аст, як микдор пули нақд, ки бадастдаровардем, ба Хонобод ба тағиии ҷаноби амир мефиристонем, ки дар се рӯз ба мо ярок ме-расонад.

— Ҳайф, ки, — гуфт Давлатманд, — беандешагиҳои Иброҳим корро лат дод, вагарна ман ба дарун истода бисёр кор мекардам. Надида-Исмоили девонбегӣ худашро ба болшевикон содиқ нишон дода, ҷи-корҳо кард. Шаҳри Сабз барин як вилоятро, ки аҳолии он ҷо худашон аскарӣ болшевикро пешвоз гирифта, Тураро дастгир кардани шуда, мамлакатро ба дастӣ худ ба онҳо супурда буданд, зеру забар кард; агарчи худаш ба гурехтан маҷбур шуд, лекин дар вилояти Шаҳри Сабз як захме зада гурехт, ки он захм ба ин наздикиҳо бех намешавад.

251

— Ма, инро ту гир, Асадулло! Ин аз онӣ туст, Шохимардонкул! Ва инро ту кор мефармоӣ, Тугайсарӣ! — гӯён ҳар се милтики дигарро як-як ба се нафари дигар дод.

— Инхоро, — гуфт Асадулло, магар зинда гузошта меравем?

— Албатта, — гуфт Иброҳим, — агар ба ҷони инҳо зағар расонем, ҳам Арбоб Носирро ва ҳам Давлатманд бии ревомро дар ташвиш меандозем; тадбир он аст, ки як қисм ҷизҳои Арбобро ҳам бо худ мебардорем, ҳар кас аз воқеа пурсад, дузд омад, нашинохта мондам гуфта ҷавоб медиҳад.

Ин тадбир ба Арбоб ҳам маъкул шуд, пас аз гирифтани ду-се бӯтча мол аз хонаи Арбоб ҳама баромада рафтанд.

Арбоб, пас аз баромада рафтани инҳо якчанд бор: — Дуздонро намонед, хонаамро рӯбучин карда бурданд, — гуфта фарёд кард ва баъд аз он ба пешии солдатҳо даромада дасту пои онҳоро кушод ва ба ҳоли онҳо «афеус хӯрда» ба тарафи Балғувон ғусел кард.

3. ОҶОЗ

Дар вақте ки Иброҳим бо нафарони худ дар ҳавлии Абдулкайюм бӣ яхнӣ хӯрда нишаста буд, саворе аз дарвоза даромад.

— Ҳа? Ҷи кор карда омадӣ? — гуфта Иброҳим аз он савор пурсид.

— Пеш аз он, ки саллотон ба Балғувон расанд, ман рафта Давлатманд биро дида корро пухтам: агар русҳо аз дунболи мо саллот фиришонанд, роҳбар, ки Давлатманд бӣ ба онҳо медиҳад, онҳоро ба кӯҳи Сарсарақ меорад, мо бояд зудтар ба он ҷо рафта камин гирифта истем.

— Сад нафар аскарӣ сурх меояд; пеш-пешӣ онҳо даромада як нафар балғувонӣ роҳбарӣ мекунад; аскарони сурх то бегоҳӣ кӯҳ ва дар-рэхоро кофта, аз душманони худ дарак наёфтанд; шом шуд, аскарони сурх меҳостанд баргарданд, роҳбар гуфт:

— Кӯҳи Сарсарақро ҳам дидан даркор аст.

То расидан ба доманаи кӯҳи Сарсарақ торикӣ рӯи оламро фаро гирифта буд, бо вучуди ин аскарони сурх азми худро нашикаста, ба болои кӯҳ баромадан гирифтанд; баъд аз якчанд кадам боло рафта, нашон аз рӯ ба рӯишон панҷ милтиқ якбора ҳоли шуд ва аз паси он, боз садон милтиқ пайдарҳам баромадан гирифт. Солдатҳо барга-штанд.

Баъд аз он ки садон пои аспӣ аскарони сурх дуртар рафт, аз болои кӯҳ чанд нафар фурумаданд ва дар камари кӯҳ панҷ мурдари бо панҷ дона милтики панҷтира ёфтанд; милтиқ ва либоси мурдаҳо ба даст

250

— Давлатманд! Агар-магархоятро мон! Агар ҷаноби амир намегузастанд, агар туро дар Кулоб ва маро ба Балҷувон хоким мекарданд, боз беҳтар буд, лекин ин корҳо нашуд, корҳои гузаштаро ёд карда, афсус хурдан нафъ надорад, фикри ояндаро дидан даркор аст.

— Лекин Иброҳим як олами гардангафси якраҳаи худписанд аст, вай меҳодад, ки худаш дар мамлакат калон бошад, наметодонам ба ин қавлу қарор розӣ мешавад, ё не?

— Ман вайро розӣ мекунам, худаш ҳам медонад, ки ӯ дар мамлакат обрӯи дуруст надорад, ҳар кас ӯро «Иброҳим Галлуи дузд» мегад, бойҳо ҳам ба калон шудани ӯ розӣ намешаванд. «Худаш чизҳои моро медуздад» гуфта метарсанд, ту ҳамшираатро ба вай лоданӣ шавӣ, ҳамин давлат барои ӯ бас аст, домодии «ҳокими мамлакат» ва сараскарнии «давлат» мартабаи калон аст.

— Хуб, набошад рафта Иброҳимро ба ин маънӣ розӣ карда, аҳду паймон баста гирифта биёр.

4. ОШТИ

Дар мавзёи Хоча Балҷувони вилояти Балҷувон маҷлиси тантананок ба ропо шудааст; ғусфандонро кушта дегҳоро қатор карда, ошҳои тунугун ғушта истодаанд. Дар як тараф калоншавандагони мамлакат: боён, муллоён, эпонён, саркардагон ва амалдорон дар хузури бародари вақили мухтор, ки баъди аз Бухоро рафтани ҳули вақил ба ҷои ӯ ҷонишини шуда буд, дузону нишаста «таксиркашӣ» мекунанд. Дар тарафи дигар Сураӣ афандӣ ба шарафи меҳмонон аскарон миллиро машқ дода намоиш кунанда тантанавӣ ин маҷлиси таърихиро ду-боло мекунад.

Дар поёни зиёфат Давлатманд бӣ, Абдуқайюм бӣ ва Абдушукур, ки ин зиёфат ба шарафи онҳо муҳайё шуда буд, бо ҷомаҳои зардор, аспони рохвор ва нахлаҳои бисёр сарафроз гардидаанд; лиғар калоншавандагон ҳам ҳар қадом ба қадри ҷоҳу мартабаи даври амирӣи худ, аз «давлати» ҷонишини вақили мухтор баҳравар шуданд; ҳуло-са, ҳама шод ва ҳама миннатдор.

Танҳо дар ғушае, дуртар аз маҷлиси зиёфат, дар ҷое, ки дар он ҷо аспони ҷонишини вақили мухторро баста буданд, Дохунда сари дупо нишаста буд, ки аз ҷеҳраш аломати нохушнудӣ хувайдо мегардид; ӯ аз наздикии ин маҷлис, ки овози «зинда бод!»-ҳо ва садои қарсаҳо ба осмон мепечид, гӯё ки ҳеҷ чизро наметодид ва наметунид бошад, пешонаи худро ба сари зонуи худ ниҳода, дар олами ҳоб ва ҳаёл фуру рафта буд.

— Ҳа, Дохунда! — гуфта як бухорӣ ин одамро аз ҳаёлоташ боз оварди:

— Боз дар сари худ чӣ ҳаёл дорӣ? Магар ҳоло ҳам мамлакат дар ҷери мӯзаи босмачиён поймол мешавад, гуфта ғам меҳӯрӣ? — гӯён маскура дошт.

— Ҳоло чӣ шудааст? — гуфта Дохунда ҳам ҳайрат ва ҳам савол кард.

— Сулҳ шуд.

— Бо кӣ сулҳ шуд? Бо босмачиён?

— Ҳоҳ босмачиён ном нехӣ, ҳоҳ калоншавандагони вилояти Кулоб ва Балҷувон, ҳар чӣ бошанд, бошанд, бо ҳаминҳо сулҳ шуд.

— Ба фаҳми ман сулҳ шудан надорад, — гуфт Дохунда, — агар дар миёнаи гургу ғусфанд сулҳ шудан мумкин мебуд, дар миёнаи мо ва босмачиён ё калонони мамлакат сулҳ барпо мегардид.

— Ҷонишини вақили мухтор қорекарданд, ки ҳам гург сар шуд ва ҳам ғусфанд осуда монд.

— Асли ман ба ин қор намерасад.

— Дуруст аст, ту як одами бесаводи нохондай, ҳеҷ чизро наметодӣ, инро ҳам наметодӣ, ки калонони мо одамони доно ва соҳибтадбиранд, хусусан ҷонишини вақили мухтор аз ақаллон ҳам донотаранд, ба соҳибтадбири ва фиребгарии ин кас ҳамаи ахли Бухоро қонланд, ин кас ҳазор босмачиро ба лаби дарё ташна бурда, ташна месранд, ин кас чанд сол дар Истанбул таҳсил кардаанд ва ба болои ин, аз дастӣ амир гуреза шуда, дар Тошканд гоҳо ба фирқаи эсёрҳо, гоҳо бо коммунистҳо ва гоҳо ба фирқаи ҷавонбухориёни инқилобӣ даромада қор кардаанд ва тарбияи сиёсӣ гирифтаанд; ту осуда бош, ки ин гуна одам хато нахоҳад кард.

— Хуб, бисёр хуб, шартҳои сулҳатон чист? — Дохунда пурсид.

— То ҷор моҳ яроқҳои калонони мамлакат, ба қавли ту босмачиён, ба даст: худашон меистад, хароҷотҳои он аз тарафи ҳукумат дода мешавад, ки як қисмаш дар ҳудди ҳамин маҷлис дода шуд; дар бадали ин инҳо дуздони майдоро барҳам мезананд, мамлакатро саришта мекунанд ва дар итоати Ҳукумати Шӯроии Халқии Бухоро нигоҳ мегарданд; баъд аз ҷор моҳ яроқҳои онро ба ихтиёри худ ва бо ду дастӣ адаб ба ҳукумат оварда месупоранд ва худҳои он ҳам таслим мешаванд.

— Барои ба ҷо овардани ин шартҳо аз ҷониби онҳо кӣ қарор шуд?

— Ҳамашон ба номи Хоча Балҷувонба ин бузургворе, ки дар ин мазор хобидаанд, қасам хӯрданд.

— Хай, хай бисёр нагз, лекин ба фаҳми кӯтоҳи ман «аз ин... хо ба-ча намерӯяд».

— Аҳли бо ман бастаг чӣ шуд, ки даррав бо ҳукумат ошғӣ кардӣ? — Иброҳим ба Давлатманд бӣ мегуяд.

— Ту намедонӣ, — гуфт Давлатманд бӣ, — ки мо бо ин сулҳ ҳеҷ чизро бӣ надодасем; ман аввал гумон надоштам, ки инҳо бо мо сулҳ мекунанд; акнун ки худхошон ба сари сулҳ омада то чор моҳ ихтиёри мамлакатро ба дасти мо гузоштанд, мо дар ин муддат ҳар кор карда метавонем: аввал он ки то метавонем, пул гундошта ба Афғонистон фириристода, ба воситаи тағони ҷаноби амир, ки дар Хонобод нишастааст, яроқи бисёре ба даст дарорем; дуйум ба номи ба ҷо овардани як моддаи сулҳ, ки барҳам задани дуздони майдаи ғилоят аст, мо метавонем ҳама дуздонро ба зерӣ дасти худ гирифта, мусаллаҳ карда, ба худ нафар ва навқар кунем ва ба ин восита мардум ҳам маҷбур мешаванд, ки барои ҳар кори худ ба мо рӯй оваранд, зеро касе, ки хонаашро дузд мезанад, маҷбур мешавад, ки ба мо ояд, моро хурсанд кунад ва аз мо ёрӣ талабад; дар ин сурат оброи ҳукумат паст мешавад ва оброи мо дар пеши мардум зиёд мегардад. Ҳоло Сурайё афандиашонро ба Ғарм ва Дарвоз фириристода, ки бо Ғузайл ва Эшони Султон ҳам сулҳ бандад; агар онҳо ҳам ақл дошта бошанд, ба ин гуна сулҳ розӣ мешаванд ва ҳанӯз ки қувваи дуруст надоранд, корро ба ҷанг оид намекунанд. Акнун, ки ту ба маҷлиси сулҳ ҳозир нашуда муқобилати худатро рӯйрост нишон додӣ, бехтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ кор сар кун.

5. СИЛОҲИ ҒАЙБӢ

Дар кишлоки Норун ҷамъомади бузурге барпо шудааст, ки қариб як ҳазор нафар меояд.

— Чӣ гап?

Иброҳим Ғаллу писари Чакқабой тўқсабо мардумро барои машварат ҷег задааст.

— Магар мардум кори дигаре надоштаанд, ки бо ҷег задани вай ин ҷо омадаанд?

— Намебинӣ, ки ин ҷо ҷамъшудагон кӣҳоянд? Инҳо ҳамон одамонанд, ки дар даври амир давр меронданд, соҳиби мамлакат буданд, Заминҳои хуб, рамаҳои қалон аз онӣ инҳо буд; баъзеашон «ман

саркарда, ман амалдори амир» гуфта, ба мардум ҳуқуқронӣ мекарданд, танҳо меҳурданд, кӯш мегарифтанд, мардумро ба муфт кор мефармуданд, баъзеашон «ман мулло, ман эшон, ман қозӣ ва ман раис» гуфта, хуни мардумро меҷаббиданд, вақф меҳурданд, назр мегуфтанд; акнун ки амир рафт, як қисмашон аз он шаъну шавкат ҷудо шуданд, баъзеашон ҳанӯз ба ҳоли аввалиашон монда бошанд, ҳам, метарсанд, ки дер ё зуд аз он ҳама муфтиҳуриҳо ҷудо шаванд, зеро инҳо ҳамаи давлат ва ҳашамати худхошонро аз амир медони-станд, ҷунончи ба ҳар қорашон «мо аз давлати ҷаноби амир ин тавр шудем» ва «мо ба сояи давлати амир фалон кор кардем» мегуфтанд; дар ҳақиқат ҳам ҳамаи қорро инҳо ба сояи «давлати амир» ва аз номи ӯ мекарданд, акнун шундаанд, ки ҳукумат аз онӣ меҳнаткашон шудааст ва медонанд, ки дар замони пеш дар ҳаққи меҳнаткашон худхошон ҷиҳо кардаанд агар дар ҳақиқат ин ҳукумат ҳуқуқмати меҳнаткашон бошад, медонанд, ки ба сари худхошон ҷиҳо ҳоҳад омад; бинобар ин ҷо ҷамъ шудаанд, меҳоянд, ки пеш аз ба қурбӣ нишастани ҳуқуқмати меҳнаткашон вайро нест кунанд ва даври амириро аз сари нав барпо доранд. Дигарон бошад, монанди ману ту ҳақиқати қорро нафаҳмида: «чӣ гап, чӣ гап» гуфта ё ки «бинем, инҳо чӣ кор мекунанд» гуфта ва ё ин ки ба сухани саркардагон, боён ва муллоён фирефта шуда омадаанд...

— Дар миёнаи як қисм одамони дар ин ҷо ҷамъомада ҷунин гуфтугузур мерафт, ки Иброҳим аз ҷои худ хеста ба баландие баромад ва пас аз ягон-ягон аз назар гузаронидани ҷамъомадагон гуфт:

— Мусулмонон! Ман шуморо барои ин ҷег задаам, ки ба ман ёрӣ диҳед, то ки дар роҳи ислом ва мусулмонӣ ғазо кунем, мамлакатро мусулмонобод намоем ва ҷаноби амирро аз Афғонистон оварда, боз ба худ подшоҳ бардорем...

Ғулгула дар миёни мардум:

— Мо аз амир чӣ неқӣ дидем, ки боз вайро металабем?

— Агар гушна монда бошӣ, камтар ҷиғ ҷамъ карда гир ва моро ба ҳоли худ ва ба бечорагии худҳома гузор.

— Вай нияти ғазо дорад, ҷаро ин гуна суханҳои пойдархаво мезанед? — гуфт мулло.

— Амраш бо он ҳама тӯпу туфангу хазинаву дафина чӣ кор карда тавонист, ки ин мекунад? Ба бехудагӣ мардумро тағӣ пой, хонаашонро вайрон ва деҳқониашонро парешон мекунонад.

— Ин ва касоне, ки ӯро пеш андохтаанд, ба хонавайрон шудани мардум чӣ парво доранд, қорёе шаванд, ки ҳеҷ набошад, ҷанд рӯзе давр ронанд, «гӯр сӯзадӯ дег ҷӯшад» мегӯянд. Дар замони пеш ҳам деги

инҳо бо сӯхтани хонаи мардум меҷӯшид ва фарбехии инҳо аз харобии фуқаро меомад, боз ҳамонро мецоханд.

— Ҳоло ҳукумат ҳукумати меҳнаткашон меҷӯянд, лекин дар ҳақиқат чӣ шуд? Абдурахмон мингбошӣ «ман вакили озуқаам» гуфта мардумро хонасалот кард; ба анбор ва ўраи пургандуми боён ва ханнотон кор надорад, «мо ҳукумати фақирхалк» гуфта ҳамеша ҷашнашро ба як хум тандуми деҳкони фақир дӯхтааст, пештар ба бадали ғалла ҷой, канд, ҷиг ва дигар ҷизҳо меод, акнун «ҳар гоҳ ҷиз аз Бухоро ояд, медеҳам» гуфта як дастхати хушк медеҳад, ин дастхатро деҳкон ба об гар карда хӯрад, ё ба замин андохта қорад?

— Ин гуноҳи Абдурахмон аст, имрӯз набояд, фардо хиёнатҳои ӯ маълум шуда ба ҷазояш мерасад; ба мо на Иброҳим даркор аст, на амиран.

Иброҳим баъд аз пасанда шудани гуфтугузур ва гулгулаи мардум ба суҳани худ давом карда гуфт:

— Ғарбро Фузайл ва Дарвозро Эшони Султон аз худ карданд; агар 60 нафар аскарӣ сурхеро, ки ба даруни Қӯлоб мондаанд, ба ҳисоб нагирем, гуфта метавонем, ки Қӯлоб ва Балҷувон ба дастӣ Давлатманд ва Абдулқайом даромадааст, худӣ ман бо чанд нафар ҳамроҳони худ як хат карда Қўронтеппаро ҳолӣ қундам, ревокии он ҷо бо хондани хати ман Қўронро партофта гурехт, ман дар он ҷо даромада чанд нафар марду занеро, ки ба болшеникони ихори дўстӣ мекардаанд, ёфта қуштам ва аз ҷониби худ дар он ҷо Кенҷабегро ҳоким таъин кардам. Аз хатҳои Сайдбег, тағони амир, маълум мешавад, ки ҷаноби амир ба зудӣ аз давлати Инглис ва Афғон ёрӣ гирифта меоянд; то он вақт мо мамлакатро аз душман ҳолӣ карда истода, намон даркор аст, то ки ба пеши ҷаноби амир бо рӯи сурх бароем; агар шумо ба ман ёрӣ диҳед, Душанберо ҳолӣ карда гирифта он қадар душвор нест.

Гулгула...

— Ҳеч намешавад, ту паси кори худ рав, моро ба бечорагариин худ гузур, ба ту ҷиз даркор бошад, мо каму беш ҷиз ҳам чамъ карда мефиристонем, — гуфт Қарахони ёвонӣ.

— Ҳайф ки, — гуфт Иброҳим худ ба худ, — ин одам бо падарам қадрон буд, вагарна ҳозир бо як тир майнашро аз косахонаи сараш мебаровардам, — ва ба мардум нигоҳ карда гуфт:

— Шуморо ман мусулмон гуфта ба ин ҷо ҷег задам, бо мусулмонони дигар як шуда ғазо кунем гуфтам, ғазо фарз аст, агар бовар накунед, аз муллоён пурсед...

— Ҷиход фарз аст! Ҷиход фарз аст! — аз ду-се каллаҳои салтан

сафеддор барои таслики суҳани Иброҳим ин гуна садо баромад. Иброҳим ба суҳани худ давом карда гуфт:

— Шумо ба ҷои ёрӣ додан ба ман гапҳои сахт мезанед ва варсоқӣ мекохед...

— Таксир, арз дорам.

Иброҳим аз гап задан ба мардум бозистода, ба ғундаи ин суҳани нигоҳ карда:

— Чӣ меҷӯй? — гуфт.

— Ман имшаб вақте ки аскарони сурх аз роҳ мегузаштанд, мабодо ба ман зарар нарасонанд гуфта, ғалаи худро ба канорае ронда то рӯз онҳоро нигоҳдорӣ кардам; баъд аз сафед шудани рӯз ғаларо аз ҷашм гузаронида дидам, ин дар миёни модӣҳо як аспӣ сиёҳӣ думбуридан занҷирнухтадор, ки ба болояш бори баста дошт, пайдо шудааст; он аспро даст гирифта борҳояшро қушода дидам, ки ду кутӣ тир ва шаш дона милтиқ ҳаст, ин асп ҳамон асп аст, ки бо бораи пеши шумо овардам, — гуфта он шаҳс аспӣ бордореро ба Иброҳим пешкаш кард.

Иброҳим пас аз шунидани ин суҳан ба мардум нигоҳ карда:

— Шунидед? Ин аст ёрии илоҳӣ, ин аст силоҳи ғайбӣ, ки худо ба мо фиристодааст, шумо ҳама беимонед, ки дар роҳи худо ёрӣ доданро намехоед, акнун ман миёни худро маҳкам баста, ба қор баромадам, ҳар кас, ки гардантобӣ қунад, доништа монад, ки ба ғазоби худо гирифта мешавад ва ба ҷо оварандаи он ғазоб худӣ ман хастам; мо дар роҳи худо ғазо мекунем ва худро бо мост, — гуфт ва аспӣ худро савор шуда ба тарафи Душанбе ронд; ва дусад нафар мард ҳам аз он чамъомад ҷудо шуда ба дунболи ӯ афтоданд.

6. ҶАЗО

Дар кишлоки Шохмансур аҳоли дар пеши масҷид чамъ шуда буданд; аз аҳволшон маълум мешуд, ки ҳодисаҳои аз одаг беруне рӯй додааст ва муносибати худро бо он ҳодисаҳо таъин карданашон даркор аст. Ёни кишлок гуфт:

— Иброҳимбег ба нияти ғазо миён бастааст: ба моён лозим аст, ки аз рӯи ҳақиқати исломӣ ба вай ёрӣ диҳем.

— Иброҳим кучову исломият кучо? — гуфт Ҳақбердӣ ном яке аз аҳолии кишлок, — як одаме, ки аз падару бобоиш дуздиро ба худ қасб карда омада бошад, ба исломият чӣ муносибат дорад?

Имоми деҳа ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Дар китобҳои таърих мазкур аст, ки амир Темури соҳибқирон ҳам дар аввалҳои кори худ роҳзани мекард; аҷаб нест, ки ин дузди мо ҳам рӯзе соҳибқирон шуда барояд. Бинобар ин ёрӣ додан даркор аст, то ки дар он рӯз шармсор нашлавед.

Садоҳо:

— Ҳақбердӣ рост меғӯяд...

— Аз дузд чӣ умед карда мешавад?!

— Максали вай тороҷ кардани мардум аст...

— Мо чаро ба тороҷунандаи худ ёрӣ диҳем.

— Дузд ҳам бошад, — гуфт бой, — ҳоло мургӣ давлат ба сари вай ништааст. Дар Норун ба вай аз ғайб силоҳ расидааст, милисияҳои ба худан муқобилбаромадаро пеш карда, баъзеашонро кушта яроқҳоиашро гирифтааст; ба як давлате, ки амирро гурезонда буд, муқобил баромадан кори осон нест; инҳо ҳама аломати он аст, ки ин одам соҳибқирон аст; як одамиро, ки худро ба мартабаи соҳибқиронииаш лонқ бинад, мо чаро аз вай гардан тобем?!

— Аз вай гардан тофтаи, — аз худо руй гардондан ҳисоб меёбад, — гуфт имом.

— Ягоҳи ғайбӣ, ки ту меғӯӣ, — гуфт Ҳақбердӣ, — он яроқест, ки дар гузори роҳ як аспе, ки ба вай силоҳ бор карда будаанд, ба сабаби саҳл гирифтани аскарони сурух ба ғалла модӣёно ҳамроҳ шуда мондааст; милисияҳои гурезонда силоҳи онҳоро гирифтаниаш айби ҳукуматдорони Душанбе аст, ки ба муқобили як дузди нишонзани таҷрибакор чанд нафар милисияи ноозмудақорро фириштгаанд; вақте ки ба муқобилаш чанд нафар аскари сурух баромедааст, ист накарда гурехтааст, «давидани ғӯсола то каҳдон» меғӯанд, ки рост аст.

— Ман, — гуфт бой, — барои нафъи шумоҳо гап мезанам, вагарна ба ман чӣ, ман ҳам яке аз шумоенам, агар ба Иброҳим ёрӣ надихед, ҳамин ғаллаётонро Абдурахмон мингбошӣ гирифта ба болшевикон меҳуронад, агарчи дар он қатор аз ман ҳам ғалла равад, боз ман метавонам, ш ҳудро хар нафъ карда аз гушнағӣ нигоҳ дорам, «хонаи гург бе устухон нест» гуфтаанд. Аммо агар ғаллаи шумо аз дастатон равад, аз гурӯснағӣ мемиред ва барои кишт ҳам ба дастатон тухмӣ наметавонед дар он вақт ман ҳам, ки ба дастам ғалла кам мемонам, мисли замони амир ба шумо барои тухмӣ ғалла дода наметавонам.

— Ҳукумати меҳнаткашон ба гурусна ва ба бе тухмӣ мондани деҳқонони хокпош розӣ намешавад; ин гапиро чанд бор коркунони ҳукумат дар маҷлисҳо ва бозорҳо ба мардум гуфтанд; агарчи дар вақти даркорӣ аз мо ғалла ситонад ҳам вақте ки мо мӯхтоҷ шавем,

хар нафъ карда ба мо мерасонад ва наметонад, ки баъд аз ин аз ту як мин тухмиро ба ду ман карз гирем.

— Ба мо, — гуфт Ҳақбердӣ, — дузд даркор не, агар ба ту даркор бошад, худат ба пешии вай рафтаи гир, агар Иброҳим зур барояд, боз ба сари мо амирро меорад, ки мо хануз ҷавру-зӯлми уро аз ёд набаровардаем.

— «Дарди кампир ғӯза», бой ҳам омадани амирро мецоҳад, — гуфт дигаре.

Маҷлис пароканда шуд ва аз ҳама пештар бой домани худро афшонда аз маҷлис баромада рафт.

Шаб, дар вақте ки мардум дар хоб буданд, садои пай дар пай ҳобӣ шудани чанд милтиқ омад; ҳама саросемавор аз хоб бедор шуда, ба тағи дарвозаҳои хавли худхошон баромаданд: лекин ҳар касе, ки аз хавлиаш баромад, дасту пояш баста шуда, ба кӯча афтод; дуздон кишлоки Шохмансурро фаро гирифта буданд; кишлоқро аз як сар хонаковак карде ҳама чизҳои қоройро ғундошта гирифтанд.

— Ин аст, — гуфт Иброҳим, — ҷазой касоне, ки ба «лашқари ислом» ёрӣ наметриханд; гӯшу бини касонро, ки мурдаи милисия ва аскаронро аз роҳ бардошта ғуронидаанд, бурред! Ҳақбердиро дасту гардан баста пеш андозед! Ва дигаронро ба ҳоли худхошон гузоред, ки аз гурусангӣ бимиранд ва бубинанд; ки болшевиконашон чӣ гуна озуқа расонда онҳоро сер мекардаанд.

Баъд аз як соат ғайр аз хонаи имом ва бой дар дигар ҷое чизе боқӣ намонда буд.

Баъд аз он ки Куктош, Мавлоно ва дигар кишлоқҳои агрофи Душанбе ҳам монанди кишлоки Шохмансур ҷазо دیدанд, қалоншавандагон: муллоён эшонон, саркардагон, амалдорон ва боён дар кишлоки Қарасу сарҷамъ шуда, аҳду паймон баста Иброҳимро ба худ қалон бардоштанд.

Дар поёни маҷлис Иброҳим гуфт:

— Худоро шукр, худамо акнун давлат шудем; лекин касоне, ки дар ин маҷлис ҷамъ омада фотиҳа хонданд, аҳду паймони худро нашикананд, чӣ будани «фотиҳа»-ро аз ёд набароранд...

— Фотиҳа «мӯҳри худост», тақсир! Касе, ки фотиҳаро мешиканад, гӯе ки мӯҳри худро шикастааст, — гуфт як мулло.

— Ҳо, ҳамин тавр аст, — Иброҳим ба сухани худ давом мекунад, — аз ҷаноби амир ҳам ҳар рӯз хабарҳои хуш расида истодааст; ҷаноби

7. БАЗМ ВА КУБКОРӢ

амир дар муборакномаи худ навиштаанд, ки «хар кадом аз навкарон ҷонбозӣ кунанд, ба мо маълум кунед, ба онҳо амалҳои калон медиҳем».

— Ҳазрат қаромат кардаанд, тақсир! — гуфт яке аз саркардагон, — расми подшоҳони пешин ҳам ҳамин буд, қасони ҷонсулорро аз давлат маҳрум намакарданд. Ҷунончи худӣ ман дар вақти падарашон амири марҳум, як деҳқонро, ки хирочи подшоҳиро надода меҳост ба Афғонистон гурезад, дастгир карда оварда будам, якбора маро митарохур карда буданд.

— Ҳоло ҳам ҷунин мешавад, — гуфт Иброҳим, — ҳар касе, ки ҷонсувори кунад, аз рӯи нишондоди ман ҷаноби амир сарафрозаш мекунад; тире гуфтанг ҳам аз ҷаноби амир пай дар пай расида омада истодааст, лекин мардуми мо ҷангҳои низомиро надидаанд, бинобар ин ба мо лозим аст, ки то дуруст машқ дидани навкаронамон, то метавонем, ба аскарони сурух рӯ ба рӯ нашавем. Аммо коре кунем, ки онҳо бе озуқа монанд; барои ин ба мо лозим аст, ки деҳқонро сахтгирӣ кунем, то ки ба шаҳр озуқа набаранд; агар донем, ки деҳқоне ба шаҳр як каф озуқа бурдааст ё ба озуқабарӣ далолат кардааст, ўро ба сахтгарини ҷазоҳо гирифторме намоём.

— Агар аскарони сурух худ баромада аз кишлоқҳо озуқа гиранд, ҷӣ кор мекунем? — гуфт навқаре.

— Агар аскарони сурух баромада аз кишлоқ озуқа гиранд, мо бояд баъд аз рафтани онҳо аҳолии он кишлоқро ҷазои сахт диҳем, то ки дубора ба ихтиёри худ ба аскарони сурух озуқа надиханд; дар ин ҳол аскарони сурух маҷбур мешаванд, ки ба озуқанадодагон муомилаи сахт кунанд; дар ин сурат дар миёни мардум ва аскарони сурух ҳафтае як бор меафтад, ки ин айни муддаои мост. Агар аскарони сурух ҳафтае як бор ба кишлоқе бароянд, одамони мо ҳамеша дар ҳама кишлоқҳо ёфт мешаванд, бинобар ин мо метавонем, ки ҳар навъ карда хукми худро ба кишлоқ ҷорӣ бикунем; дар кишлоқҳо пул, мӯза ва ҷомаандоз карда навкарони худро пӯшонда ва хӯронда истоданамон дарқор аст. Ба муллоён ва эшонон расми кӯш ва улӯфа доданро барпо кунем, ки инҳо дуогуёни ҳолиси мо ва ҷаноби амиранд ва метавонанд, ки мардумро ба ҳар роҳ аз додани озуқа ба болшевикон боздоранд.

Яке аз муллоён нимҳез шуда:

— Қаромат карданд, тақсир! Худо давлаташонро зиёда гардонад, биннабин ва олихилъамҷод(ба хурмати пайғамбар ва авлоди бузургвори ӯ), — гуфта дуо кард.

— Хулосаи калом, — гуфт Иброҳим, — мо метавонем бо ҳар роҳ озуқаро аз шаҳр боздорем; бехтарин ва осонтарини ин роҳҳо ҷазост.

Дар Кӯтош хавлиеро дарун-берун то пеши дарвоза ва сари кӯча рӯфта об задаанд, аспони бидави роҳворро сайсони ҷобукдаст дар якҷамъҳо қатор баста, обу ҷоруб мекунад. Ба рӯи шаҳсуфа қолини қалонро андохтаанд, ки сар то сари он суфари баробар гирифтааст; дар ду тарафи дарозрӯяи суфа ду кӯрпачаи якҷаандози ағри хисори-ро андохта дар пешгоҳаш ҷор қабат кӯрпачаи адрасу кимҳоя атласу маҳмалро пахш кардаанд; ба рӯи инҳо як шахси тахминан 45-солаи баландқомати бузриши сиёҳчеҳра се болиши париро болои ҳам ба зери оринҷи худ ниҳода якпахлу ёзида ништааст: ба тарафи пой ин шаҳе як ҷавони 16 — 17-солае ништааст, ки пойҳояшро мемолад. Дар тарафи поёнтари суфа боз як бачаи ба ҳамин синну сол миёни худро бо ғўтаи сафеде баста, ба пеши худ як ҷойнику пиёларо ба лаъличае ниҳода ништааст, ки ҳар гоҳ он шахси пешгаҳнишин инпорат кунад, ҷойро ба пиёла кашада, пиёларо ба рӯи лаълича ниҳода бо ду дасти адаб бурда ба пеши он шахс гузошта пуштнокӣ роҳ рафта ба ҷои худ бозгашта менишинад. Дар ду тарафи суфа ба рӯи кӯрпачаҳои якҷаандоз ҷор-панҷ нафари дигар ду зону ништа-анд, ки аз сару либосашон баъзеашон бой ва баъзеашон амалдор ба-рин менамоянд.

Дар тарафи поёни суфа ба рӯи кӯрпачае ҷор нафари дигар ништаанд, вай ба пешашон ду манқали оташ ниҳода шудааст: яке аз инҳо ба дасти худ рубобе дорад, ки гӯшаҳои вайро тофта торҳояшро ба мизроб меорад, ду нафари дигарашон дойраву думбаки дар даст доштаи худҳошонро ба рӯи манқали оташ таранг мекунад. Як нафари инҳо, ки тахминан 17-18-сола аст, кокулҳои сиёҳи дарозии худро аз зери калапуши тос бароварда шона мезанад.

Шаҳси пешгаҳнишин, вақте ки пиёлаи дар даст доштаи худро ҳоли карда, ба рӯи лаълича гузошт, ба тарафи рубобӣ нигоҳ карда:

— Шумо, ого, чанд сол боз дар ин тарафҳо ҳастед? — гуфт.

Шаҳси рубобӣ, ки аз қиёфа ва лаҳҷаш афгон буданаш маълум мешуд:

— Сардор соҳиб, — гуфт, — мо се сол шуд, ки ба нияти ғазо аз ватани худ омада, дар Бухоро ба амир соҳиб навкар шуда будем, гоҳо рубобе навохта базме карда аҳли дарбори амир соҳибро хурсанд ҳам мекардем. Пас аз он ки амир соҳиб аз ин мулк рафтанд, мо бесоҳиб шуда монда будем; шукри худо, ки шумо соҳибдават шудед, боз ба мо навбат расид, ки хунароҳон худро нишон диҳем. — Хуб, ин тавр болаз, як машқ кунед, шунавем қанӣ, — гуфт шахси садришин.

Рубобу дойраву думбак бо ҳам чур шуданд ва рубобӣ хониш сар кард:

«Бурд афгонписаре хуши ман аз бонги рубоб (2 бор),

Оллоҳ-оллоҳ аҷаб нағмасарое будаст! (2 бор).

Аз пинак рафтаву ҳамъезаву хоболудеш (2 бор)

Метавон ёфт, ки душина ба чое будаст (2 бор),

ой амон, амон...

— Ого! — гуфт шахси садрнишин, — уфар кунед, ки бозии бачаатро тамошо кунем.

Ба зудӣ нағмаҳои созҳо ба уфар гашт; бачаи кокулдор ҳам аз ҷои худ ҷеста ба рақс даромад ва рубобӣ хониш сар кард:

«Ба дастат додам теша,

Майда кунӣ қамиша (қамишро),

Касе, ки розӣ меша (мешавад),

Бағал калад бериша (беришро).

Ой касе, ки розӣ меша,

Бағал калад бериша»...

Дар айни гармии базм домолло имом аз дарвоза даромада омад, лекӣ барои ин ки базми «мири ғозӣ» ҳалал нарасад ва барои эҳтироми ӯ аз маҷлиси базм барнахезанд, зуд-зуд пой монда ба руи суфа баромад; шахси пешгоҳнишин барои эҳтироми вай ба андак ҷунбиш иктифо карда аз болотари суфа ба вай ҷое нишон дод; имом омада нишаста дар ҳаққи «мири ғозӣ» ва «ҷаноби амир» дуо кард.

— Тақсир, — гуфт шахси садрнишин ба имом, — айб нафармоед-дия, «гоҳ ғамзаву усул, гоҳ худову расул» — гуфтаанд, мо шабу рӯз дар роҳи дини ислом ҷиҳод мекунем, гоҳ баъзе тартиб дода димоғро ҷоқ накунем, намешавад.

— Албатта, албатта, — гуфт имом, — ин суннати подшоҳони пешин аст; дар китобҳои таърих мазкур аст, ки хулафои Аббосия¹⁰⁹ ҳам бо қанзақон базм мекардаанд. Албатта, дар вай будани онҳо ҳеч шак-ку шубҳа нест. Дур наравем, мепунидем, ки ҷаноби амир ҳам вақти дар Бухоро буданашон баъзҳои ҳосагӣ карда димоғашонро ҷоқ мекардаанд, гоҳ ҷаноби Эшонӣ қозикалонии шаҳидро ҳам ба базм ме-даровардаанд, ки он шахс аз ҷавон ҷойқанд карда гирифта, ба вай хушомадҳо мезадаанд.

— Хуб, ин тавр бошад, шумо ҳам суннати эшони қалонро ба ҷо оварда, аз ҷавони мо як ҷойқанд карда гирифта ба вай як хушомад занед қанӣ.

Имом як пиёла ҷойро пеши бачаи раққос овард ва дасти худро ба гардани вай андохта ҷойро пеши лабаш дошт ва:

— Садақаат шавум, барои хоҳири мо ба «мири ғозии мо» як илтифот кун, — гуфт.

Домолло, худатонро дидан гиред, — гуфт шахси пешгоҳнишин, — ба ман шаб дар таги кӯрпа илтифот мекунад.

Аҳли маҷлис қаҳқос зада хандиданд ва рубобӣ ба хониши худ давом кард:

«Ба дастат додам рӯмол,

Биё ба рӯи ман мол,

Касе, ки ғозӣ меша,

Ба вай расад пулу мол,

Ой касе, ки ғозӣ меша,

Ба вай расад пулу мол.

— Ба домолло имом ҳам андак пулу мол мерасад гӯй, ого, — гуфт имом ба рубобӣ.

Рубобӣ пас аз он, ки рӯи худро ба тарафи имом гардонда ду-се ноҳун ба рубоб зад, гуфт:

«Касе, ки мулло меша,

Залла барад ҳамеша,

Ой касе, ки мулло меша,

Залла барад ҳамеша».

Навкарони босмаҷӣ як нафар дасту гарданбастаро аз дарвоза дарозарда, ба шахси пешгоҳнишин рӯ ба рӯ карданд.

— Ин кист? — гуфт шахси пешгоҳнишин.

— Саъдулло ном аз қишлоқи Роҳатӣ аст, ки дар вақти барои бол-шевикон ба шахр ғалла бурда истоданаш дастгираш кардем, — гуфта як навқар ҷавоб дод.

— Хуб, ҳоло истад, пас аз базм аз вай гап мепурсем.

— Лекин то тамои шудани базм зинда мондан ба ин одам насиб нашуд; 50 нафар босмаҷии дигар бо Абдурашиди лақай савора ба ҳавлӣ даромаданд ва Абдурашид он мардро дид, ба шахси садрнишин гуфт:

— Иброҳимбег! Як лақиқа ҳам зинда мондани ин одам дуруст нест, ба мо супор, ки ба ёбон бароварда кӯбқорӣ кунем, то ки базми-ту бе кӯбқорӣ нашавад.

Ба «ҳа» ё «не» гуфтани Иброҳим мунтазир нашуда, саворон Саъдуллоро дарабуданд ва либосҳои ӯро аз танаш қашида гирифта, худашро аз дарвоза берун бароварданд ва бузвор ба кӯбқорӣ қар-данаш сар карданд. Дар майдони кӯбқорӣ ҷапондозон ба бузи сарбу-рида ҷӣ муосмила мекарда бошанд, инҳо ҳам ба одами зинда ҳамон муомиларо карданд.

Баъд аз нимсоата кашмакаш дасту пою сару гاردани Саъдулло аз ҳам ҷудо шуда танаш монанди хики пурхуне ба замин афтод.

— Акун тӯдакаш мекунем, — гуфт Абдурашид, — ҳар кас ин «буз»-ро аз тӯда бароварда, ба пеши «мири ғозӣ» бурда андозад, молу асбоб ва зани ҷавони ин аз он ҳамон одам аст.

Ин шарт ба ҷағандозон маъқул шуд; хики пурхунро касе ба болои дарахде баровард, ҷағандозон остихоро барзада, лаҷомхоро ба гари дани аспҳо партофта, камчинҳоро ба дандон газида дастҳоро бар ҳаво карда истоданд. Бузандоз пас аз он ки ин хики пурхунро ду-се бор ба ҳар тараф алвонҷ дод, дар миёнаи тӯда партофт.

Ҷағандозон бо камолҳои ҷолоқӣ қоматҳои худро аз болои асп ба замин ҳам карда, аз ҳар тарафи хики пурхун гирифтанд, боз кашмакаш сар шуд. Оқибат Абдурашид, яккачилавро ҷор кат карда, ба миёни хики пурхун андохт ва сари дигари яккачилавро ба қоши зин маҳкам баста, ба аспи худ қамчин зад; асп бо ду хез задан худро аз тӯда ба қанор кашид, агарчи дигарон ҳам аз паси вай асп ронданд, лекин аспи Абдурашид майдонро ҷағалат зада тахминан сад қадам аз тӯда ҷудо шуд ва ба даруни ҳавлӣ даромада, ба пеши маҷлиси базм истод.

Абдурашид хики пурхунро ба поёни суфа, дар пеши назари Иброҳим ба замин андохта гуфт:

— Ин аст қубҳории мо, ки бузро ҳам худам бароварда андохтам. Рубобӣ ҳауза ба ҳониши худ давом мекард ва:

«Пахтара гир, пахтара (пахтара), 2 бор

Пахтаи носохтара,

Касе ки ғозӣ меша,

Ба бар кашад духтара (духтарро),

Ой касе ки ғозӣ меша,

Ба бар кашад духтара!»

Гӯён вақти «мири ғозӣ»-ро хуш мекард.

8. ПАСГАШТАН БАРОИ ПЕШ ҶАҲИДАН

Ҳаво дар ғояти сардӣ, барф меборид; даруни клуби гарнизон, ки иборат аз як хонаи вайронаи маҳаллисхоҳ аст, дар сарди аз берун камтар фарқ дорад, ҳатто порчаҳои барфҳое, ки бо гирдбод аз тарқиши дар ва сӯроҳи раван пай дар пай даромада меистанд, рӯи хонаро монанди палюси сафед пӯшонда буданд.

Дар миёнаи хона даҳ нафар намондагони аскарони сурх ялшиқон аз тир холишударо дар зерӣ худ ниҳода нишастаанд: аз

шинел ва аз мӯзаҳои даридашон маълум мешавад, ки дар ин наздикиҳо ба инҳо либос нарасидааст, аз рангҳои парида ва рӯйҳои хушкдашон метавон ёфт, ки инҳо дер боз бо серӣ хӯрок ҳам нахӯрданд, лекин аз ҷашмони оташибори дурахшонан соҳир аст, ки шучо-лит ва ғайрати аскарисурхашон ханӯз побарҷост.

— Рафиқон! Маҷлисро кушода эълон мекунам, — гуфт райси маҷлис, — дар рӯнома танҳо як масъаламасъалаи Кулобро партофта баромадан, ё баъд аз ин дар ин ҷо мондан аст; касе ба ин рӯнома иловае дорад?

Нест; гуфта мешавад, ки рӯнома бо як овоз қабул шуд. Барои маъруза ба комиссари сиёсӣ суҳан дола мешавад.

— Рафиқон! Мо ҳар чӣ мумкин буд барои ниғаҳдории қалъаи Кулоб, қардем; дар гуруснагӣ, дар бараҳнагӣ ва дар сармо сабр намудем; ба се ҳазор нафар босмачӣ, ки бо яроқҳои англисӣ мусаллаҳ шудаанд, танҳо бо ин шаст нафар аскарӣ сурх, бо ин шаст нафар, ки бо ин ҳама сахтиҳо аз шучоати аскарисурхонаи худ ҳеҷ нақоҳиданд, музаффарона муқобилат қарда метавонем, лекин ман гумон мекунам, ки бошад, муқобилат қарда метавонем, зеро моҳҳо гузашт, ки баъд аз ин дар ин ҷо монданимон бефоида аст, зеро моҳҳо гузашт, ки аз тарафи Душанбе ба мо ёрӣ нарасида баъд аз ин ҳам дар ин наздикиҳо ба расидани ёрӣ умед нест; ба болон ин, хусусан масъалаи озуқа ҷои андеша аст; масъалаи озуқа маъсалаест, ки аз болои вай сарсарӣ гузаштан мумкин нест. Дар ин бора фикри рафиқонро шунида, бояд маҷлис ба як қарор ояд.

Ман, — гуфт яке аз нафарон, — дар ин фикрам, ки ҳар чӣ шавад, боз дар ин ҷо пойдорӣ кунем, то ки қалъаро, ки ба девори вай швири «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!»-ро зада моҳҳо боз ниғаҳдориаш қардаем, ба дастӣ душман нагузорем; озуқа бошад, то ҳол вайро ба чӣ навъ, ки ёфта бошем, баъд аз ин ҳам ба ҳамон навъ меёбем.

Командир суҳан гирифт:

— Ман аз он ҷо, ки гӯшти баданам дар ҷангҳои ҳамватанӣ ва дар оташи муборизан муқобили аксулинқилбчиён пухтааст, ҳеҷ наме-хоҳам, ки зинда истода қалъаи ба дастӣ меҳнаткашон даромадаро боз пас гузорем; хусусан моро, ки ҳукумати Шӯроии Халқии Бухоро барои ёрӣ додан ба меҳнаткашони мазлуми Бухоро ҷеғ зада, оварда-аст, аз ҳамияг нест, ки бори ба гардани худ бардоштаамонро дар роҳ гузорем, лекин масъалаи озуқа моро маҷбур мекунад, ки муваққатан аз ин ҷо пас қардем; ин рафиқ гуфт, ки «то ҳол чӣ навъ қарда, ки озуқа, ёфта бошем, боз ба ҳамон навъ меёбем»; ҳамин навъ озуқаёбӣ

маро дар андеша андохтааст; дар атроф чизе намонда ҳамаро босма-
чиён тороч кардаанд, хуроқворихоро дар ҷоҳои дурдаст ба куллаҳои
кӯҳ бурда пинҳон намулдаанд; кишлокҳо ҷунон бечиз мондаанд, ки
аҳолии дучори балои гуруснагӣ, ба болои ин мо чанд нафар шула ба
кишлоқ мебароем, каму беш чизе аз ҷое ёфта бозмегардем, ҳамин ки
мо аз кишлоқ бозгаштем, босмачиён меоянд, тару хушки он ҷоро
месузонанд ва «шумо ба аскарони сурх озука додед» гуфта, аҳолиро
ҷазо медиҳанд. Ба рафиқон маълум аст, ки босмачӣ ба аҳолии ҷи гуна
ҷазо медиҳад: ҷазои босмачӣ аҳолиро сӯхтан, куштан, овехтан ва
қубқорӣ кардан аст, камтарин ва осонтарини ҷазояш гӯшу бинӣ бу-
ридан аст, ки танҳо баъзе хушбахтон бо ин ҷазо халос мешаванд.
Агарчи баъд аз рафтани мо ҳам ин гуна муомилаҳои босмачӣ дар
кишлокҳо давом хоҳад кард, лекин дар он вақт, ҳеч набовад, мардум
ба, ин корҳо моро сабаб намедонанд, бинобар ин ман дар ин фикрам,
ки дар вақте ки барои мақсади умумии мо ҳеҷ нафъе надорад, аз ху-
дамо ба аҳолии хисӣ ранҷиш пайдо кунонда истоданамон лозим
нест.

Дигарон ҳам дар бораи нафъ ва зарари партофта баромадан ё ба
даст нигоҳ доштани калъаи Қулоб фикри худро гуфтанд; дар охири
маҷлис комиссари сиёӣ барои сухани охири навбат гирифта гуфт:

— Мо ин калъаро абадӣ партофта намеравем; мо меравем, ки ба
зудӣ бо қувваҳои нав ва асбобҳои мукамал баз осм; мо меравем, ки
боз омада бар бони ин хона, на танҳо бар бони ин хона, балки хо-
наҳои нав сохта, бар болои бомҳои онҳо ҳам ялави сурхро барафро-
зем; мо пас мегардем, лекин ин пастгардии мо монанди пас гаштани
касест, ки барои ҷаҳидан аз ҷӯе, ки дар пешаш баромадааст, пас ме-
гардад; мо як-ду кадам пас мегардем, то ки якбора давида омада аз
ин хандаке, ки дар пеши роҳи мо истилогарони англис ва вакилони
амир кардаанд, ба осонӣ ҷаҳида гузарем; таърихи ҷангҳои инкило-
бии мо аз ин гуна пас гашта пеш рафтаниҳо бисёр мисолҳо дорад...

Масъала ҳал шуд, маҷлис барои давида омада аз хандакҳои
босмачигарӣ ҷаҳида гузаштан як-ду кадам пас гаштаниро бо як овоз
қарор дод.

9. ХАЛТАИ ПУРГЌШУ БИНИ

Иброҳимбег, Эшони Султон, Давлатманд бӣ, Абдулкайном бӣ,
Туғайсариг, Барот эпикхоқобонӣ ва соирӣ Қурбошён ва сардорони
босмачӣ 160 даста ва наварони худ дар шаҳри Қулоб сарҷамъ шу-
данд; пас аз он ки миёни худ аҳду паймон баста ҳамри Қурбошён

Иброҳимбегро ба сари худ калон бардоштанд, калонон дар як хона
нишаста маҷлиси Ҳарбӣ барпо карданд; Иброҳим гуфт:

— Корҳо мувофиқи матлаб меравад; ба дастӣ мо афтодани шаҳри
Қулоб ин як фолл хайрест, ки пас аз ин то шаҳри Бухоро ба мо роҳ
кушода хоҳад буд. Аз тарафи ҷаноби амир ҳам хабарҳои хуш расида
истодааст; аз рӯи марҳаматҳои амир худо, пайғамбар ва шарият ба
мо ёр аст; ҷунончи, бо вучудӣ сактириҳои ҳукумати Афғонистон,
ки ҳеҷ наметухад миёни ҷаноби амир ва давлати Инглис робита пай-
до шавад, дар ин кор роҳ ёфта шудааст: касе аз коргузориҳои консул-
хонаи давлати Инглис ба либоси машқобӣ даромада миёни ҷаноби
амир ва сафири Инглис хату хабар бурда оварда истодааст; ҷаноби
амир ва сафир корро ба тарзе қарор додаанд, ки пас аз ин мо аз
ҷиҳати яроқ ҳеҷ тангӣ наметухем; ҳоҳ аз роҳи Хонобод бошад ва
ҳоҳ аз роҳи Бадахшон ба мо ҳар гуна яроқ расида менамояд, лекин
барои ин пул расонда истоданамон даркор аст ва низ Саидбег ба ман
навиштааст, ки муҷоҳидони дар ғазо корҳои намоён нишондодаро
руйхат карда фиристонам, то ки ҳар касро мувофиқи хизматаш ама-
ле аз пешгоҳи ҳумоюнӣ даррасад.

Масъалаи пул ба осони ҳал шуд: қурбошён бо як овоз қарор до-
данд, ки ҳар ҷӣ қадар нақдинаро, ки дар дастӣ аҳолии Қулоб ва
Балҷувон ёфт шавад, то тангаҳои ба қаллаи бачагон духтаи инҳо,
ҷамъ карда ба Хонобод фиристонанд, то ки Саидбег яроқ харид ку-
над.

Пас аз ин Иброҳим ба рӯйхат кардани касони ба амал шоед даро-
мад; ҳар кас барои даромадан ба ин рӯйхат корҳои худаш қардари
беён қардан гирифт:

— Ман фалон қишлоқро оташ сар додам.

— Ман як дарзӣ (хайёт)-ро, ки ба қадидон ва болшевикон ли-
босҳои ғурма духта, медод, куштам.

— Ман фалон касеро, ки мехост ба аскарони сурх озука фурушад,
аз гӯшаи ба дарахт парчин кардам.

— Ман як ятимро, ки «акнун замони хурият шуд, касе ба касе аз
бинӣ боло ғап зада наметавонад» гуфта, ба рӯи хўҷаинаш давида бу-
дааст, аз биниаш овехтам.

— Ман гандумҳои фалон қишлоқро, ки дидам ба кӯҳ қашонда
намешавад, оташ сар дода сӯхтам...

Дар ин маҷлис танҳо як нафар чизе наметуфт ва аз корҳои қардан
худ ҳисоб намедод.

Иброҳимбег ба он одам нигоҳ қарда гуфт:

— Ту чаро чизе наметуӣ, магар дар ин маърақаҳо қоре нақардай?

Он шахс як халтаи карбоси пурчири даҳанбастаро, ки дар зерӣ зор-
нуяш буд, ба Иброҳимбег нишон дода:

— Ҳар коре, ки ман карда бошам, ба даруни ин халта аст, — гуфт, —
ҳар вақт ки ҷаноби амир омаданд, ба худашон пешкаш мекунам.

— Ба даруни ин халтаат чист? — гуфт Иброҳим, — агар ҷавохир ва
тиллос, вақти сарфаш ҳамин вақт аст, ки ба Афғонистон фиристода,
ба ин яроқ харид кунам.

Не, — гуфт он шахс, — ин ҷавохир ё тилло нест, ба ин яроқ ҳам на-
медиханд, лекин як қизест, ки аз дидани ин ҷаноби амир аз дидани
ҷавохир ва тилло ҳам зиёдтар хурсанд мешаванд;

Як босмачӣ ба ӯши дигаре охиста гуфт:

— Маълум мешавад, ки ягон бачаи беришро дар ин халта андохта,
ба нияти пешкаш кардан ба ҷаноби амир бардошта ғаштааст.

— Нишон деҳ, ки ин матои нестдарчаҳонат чист, — гуфт Иброҳим.

Он шахс даҳони халтаро кушода нишон дод, ки ӯшу биниҳон
буридаи одамист ва гуфт:

— Ҳар кадоми ин ӯшу биниҳо ӯшу биниҳи ҷадид, болшевик ва
хайрхоҳони онҳост, ки ба нияти устувор кардани давлати амир бу-
ридаам ва баъд аз ин ҳам ҳар қадар ӯшу биниҳи, ки дар ин роҳ бибу-
рам, чамъ мекунам; ҳар вақт ки ҷаноби амир омаданд, ба ҳузури
муборак пешкаш менамоям, дар он вақт ҷаноби амир медонанд, ки
Туғайсариг, кӣ будааст ва марҳаматҳои муносиб дар ҳаққи ман
хоҳанд кард.

10. ЧАШМАИ ПУРТИР

Аскарони сурх аз Кӯлоб баромада, ба Кангурт расиданд; баъд аз
чангле дар он ҷо истодан, агарчи дар роҳ байни инҳо ва босмачиён
чангу ҷидоли бисёре воқеъ шуда бошад ҳам, худро саломат ба Фай-
зобод расонданд; саломат гузаштани шаст нафар аскарони сурх ва ҷанд
нафар партизани сурхи маҳаллӣ аз байни се ҳазор нафар боомачин
ҷаллод (ҳатто гоҳо ба душманӣ худ талафот ҳам расонда), ин як
маҳорат ё шучоат, ё як мӯъҷизаест, ки танҳо дар саҳифаҳои таърихи
муборизаи инкилобӣ дида мешавад.

Ин аскарон дар Файзобод ба як микдор аскаре, ки пеш аз он дар
он ҷо буд, ҳамроҳ шуда агрофи худро мустаҳкам карда, ҷанд гоҳ
монданд.

Адаби босмачӣ рӯз то рӯз зиёд мешавад. Ҳар рӯз дар ҳар кишлоқ
ба ҷанд нафар аз амир амалҳои тоза ба тоза мерасад, ки ин амалдо-
рони нав дар агрофи худ нафарҳо ғундошта, ба амалдорони кӯҳна

(босмачиён) омада ҳамроҳ мешаванд. Ба ҳамин тариқа ҷор ҳазор
нафар босмачӣ агрофи Душанбе ва Файзободро фаро гирифтаанд. Ба
Файзобод аз Душанбе мадад намерасад, аскарони дар Файзобод буда
бе озуқа мондаанд, бештарин аспҳшон ҳам аз беҳуҷроӣ талаф ва
монда шудааст; ҳар чӣ бодо бод аз Файзобод баромада роҳи Душан-
бери неш гирифта даркор аст, аммо асбобу аслиҳаи барзиёди худро
ҷӣ хор кунанд? Хусусан 20 ҷуволча тирҳои эҳтиётӣ худро, ки қариб
чил ҳазор дона меояд, ба ҷӣ чиз бор карда, ба Душанбе кашонанд?
Баъд аз ин як рӯз ҳам бошад, дар Файзобод мондан мумкин нест,
зеро на ба худ ва на ба аспҳон зиндамондашон яқруза озуқа ҳам
намондааст; ҳар чӣ ки дар наздикии Кӯрган як чашма ҳаст, вагарна
беоб ҳам мемонданд.

Дар кишлоқи Мавлоноӣ Душанбе «пойтахти» як «хукумат» барпо
шудааст, ки сардори ин «Мулло Муҳаммад Иброҳим бӣ девонбегӣ —
лашкарбонӣ-тупчибонӣ бини Чакабой тӯқсабо» аст, нағзӣ, ки ин
унвони дуру дароз дар мӯҳри ин сардор қанда шуда буд ва мардум
ин унвонро ҳар рӯз дар фармонҳое, ки бо ин муҳр содир мешуд, ба
имомии кишлоқ ҳононда тақрор мекарданд вагарна агар саҳван қасе
яке аз ин лақабҳоро партофта, ин сардорро ном мебуд, дар беодобӣ
гунаҳгор шуда аз дами тег мегузашт.

Ҳар рӯз пагоҳ ва бегоҳ ин «хукумат», ки дар сураг ва сифат вори-
си хукумати амир аст, ду тӯли кӯҳнаро, ки аз амир мерос монда буд,
дору ҷой карда оташ дардода, ба тарафи Душанбе нигоҳ карда ҳолӣ
мекунад.

Душанбе маҷбур шуд, ки ба аскарони сурх барои хучум кардан ба
ин «хукумати» кӯҳнаи нзвунёд руҳсат диҳад.

Аскарони сурхи дар Душанбе буда, ки шуморашон ягон рақами
қалонро нишон намерод, аз байни худҳо сад саворро бо ду пулемёт
ҷудо карда, ба тарафи кишлоқи Мавлоно фиристоданд.

Баъд аз он ки ин сад савор шабона ба кишлоқи Мавлоно расида
ҷойгир шуда, ба хучум омодагӣ дидаанд, босмачиён аз воқеа хабар
ёфта, ба сари инҳо рехтанд, лекин ба сари аскарони сурх рехтани
босмачиён ҳамон буду тут барин рехтанишон ҳам ҳамон; ду пулемёт,
сад милтиқ ва сад шоф, ки дар дасти корфармоёни мохираскарони
сурх буданд, ҳеле кор нишон доданд. Лекин муқобилати сад нафар
бо ҷор ҳазор нафар, ки дар байнашон ҳеле нишонзанони пангира ва
ёздахтирадор ҳам ҳастанд, қори осон нест: аскарони сурх ба ақиб-
нишини маҷбур шуданд, дар вақти ақибнишинӣ ҳеле аз аскарони

сурх талаф ва маҷруҳ шуда яроқашон ба дасти душман афтод. Ин ақибнишинӣ то расидани мадади нав аз Душанбе давом кард; пас аз он аскарони сурх дубора боз ба ҳуҷум даромада, «пойтахти» босмаҷиён кишлоки Мавлоно)-ро торумор ва аспронро халос карданд; тӯпу ялави амириро ҳам ба ғанимат гирифтанд.

Дар ин миён аскарони дар Файзобод монда ҳам фурсат ёфта бо босмаҷиён дар роҳ ҷангу гурез карда худро саломат ба Душанбе расонданд.

Баъд аз ин воқеа босмаҷиён диданд, ки «бо думи шер боз» кардан» (бо аскарони сурх муқобил шудан) кори осон нест, «подшобозии» рӯйростро ба як тараф гузошта дар як ҷо сарҷамъ истоданро муносиб надида, даста-даста ба кишлоқҳо ва кӯҳсорҳо пароканда шуданд ва дар агрофи худ посбонон гузошта ба тороч кардани кишлоқҳо, ки осонтарини қорхост, машғул гардиданд.

* * *

Оби чашмаи Файзобод ранги кабуд пайдо карда, таъмаш дигаргун шудааст; аз он чашма, акнун об хӯрдан мумкин нест, Мардуми атроф ин ҳолро дида ҳашар карда, ба тоза намулдани ин чашма даромаданд, ки дар он ҷо дар тағи об ва даруни лой 20 ҷуволҷаи пурҷиз хобндааст, инҳоро аз чашма бароварда кушода диданд, ки чил ҳазор дона патрони пур аст.

Иброҳимбек, ки баъд аз воқеаи Мавлоно гуё тамоман бе тир монда буд, дарҳол аз воқеа хабар ёфта ин тирҳоро ба даст дароварда ба мардум мегуфт:

— Ин аст «мадади илоҳӣ», ки барои ғозии ислом чашмаи обро пуртир кардааст.

11. «ҲОМИЁНИ ИСЛОМ»

Кӯҳҳои баланди ба фалак саркашида; дараҳои чуқури бетағу бунӣ ба қарри замин расида; роҳҳои танги пардевормонанде, ки қабк дар гузагтан аз онҳо ба худ мелағзад; тегҳои борики хавлангезе, ки абр аз расидан ба он ҷо ба худ меболад; харсангҳое, ки филро дар паси худ пинҳон медоранд; шугургарданҳое, ки аз печу хами худ морро дар ҳарат мегузорандин аст лавҳаи хурд карда кашидашудан кӯҳистони Масчоҳ!

Дар як қанори ин лавҳа як нуқтаи сиёҳи бағоят резаро мебинед; ин нишонаи кишлоки Оббурдони Масчоҳ аст, ки дар он ҷо як иморати дувоздаҳхуҷрадор бино ёфтааст; ин иморат аз соли 1920 то 1923

«пойтахти» як қисм «ҳомии ислом» шуда буд, ки сардори онҳо Саид Амир Аҳмадхон ном дошт; агар мо ҳолати онзамони ин биноро тасвир кунем, шумо ин манзараро мебинед:

Ба дарҳои ин хуҷраҳо лавҳаҳои хурд-хурдро бо хати настиблики қалӣ навишта овехтаанд; аз мазмуни навиштаҳои ин лавҳаҳо маълум мешавад, ки яке аз ин хуҷраҳо қозихона, дигаре муфтихона, сеюми раисхона, чоруми сараскархона ва монанди инҳо буданд.

Дар дари яке аз ин хуҷраҳо, ки нисбат ба дигарҳояш қаре калонтар аст «золи заседани» (машваратхона), «нишемангоҳи амир» гуфта навиштаанд; ба замини ин хуҷра қолинҳои нафиси қарамгиро бо кӯрпачаҳои якзаандози дарози бухорӣ паҳн карда, пешгоҳашро бо панҷ қабат кӯрпачаи шохӣ ва се дона болиши пар орастаанд; ба деворҳои ин хуҷра милтик, шоф ва шамшер барин силоҳҳоро овехта, дар пойтахаш як чаканро¹⁶ ба замин зада, ба болоиш шиинонда мондани як бози шикориро ҳам аз ёд набаровардаанд.

Агар бо зинаи гормонанде, ки даҳонаш аз як гӯшаи ин иморат кушода мешавад, тахминан 12 — 18 поғунда ба зерӣ замин фуросед, дар он ҷо як манзараи аҷиби дигареро мебинед: се хонаи зерзаминӣ, ба дари яке аз онҳо қалимаи «зиндон», ба дигаре «шарбатхона», ба сеюми «қурхона»-ро навишта овехтаанд; агар аз таркиши дари зиндон як чашм андозед, мебинед, ки дар он ҷо гул ва занҷирҳо ба гардан, кундаҳо ба по ҷанд нафар деҳқонони хучандӣ, ўротелпағӣ ва панҷакентӣ хобидаанд, ки барои ҷон додан ба фатвои «муфтии ислом» ва фармони Саид Амир Аҳмадхон интизорӣ доранд.

Агар ба шарбатхона дароед, мебинед, ки мавизҳои аз Уроғепша ва Панҷакент тохта овардари ба аппарати арақашӣ андохта, як шахси аврупоиранг, ки саллаву ҷо-маи мусулмонӣ пӯшидааст, арақ мекашад, агар ба қурхона дароед, мебинед, ки ҷанд нафари дигар аврупоии саллаву ҷомаҷуш барои «лашқари ислом» патрон месозанд ва тир мерезанд.

Дар тобистони соли 1921 ҳама калоншавандагони «ҳомии ислом» ба машваратхона ҷамъ шуда буданд; дар пешгоҳи хона худӣ Саид Амир Аҳмадхон ҷорзону зада менишаст; дар зерӣ девори тарафи дасти росташ то поёни хона муфти, қозӣ, раис ва соири уламо ва ба тарафи дасти чапаш қурбошиён саф баста, бо дузонуи адаб нишастаанд.

Маҷлиси машваратро Амир Аҳмадхон кушода гуфт:

— Ман андак вақт дар вўлуסי Бўксаи Исфони Хучанд раиси комитатаи иҷроия шуда, ба болшевикон хизмат кардам; лекин дар ин вақти кам аз онҳо бисёр ҷизҳоро ёд гирифтаам; яке аз қорҳои муҳими

Бози шикории ба болои чакас нишаста, ки дар аснои маҷлис бо минқори худ зери парҳои худро меҳорид, дар поёни сӯҳбат сари худро ба зери шаҳбол кашид, гуё вай аз ин ғавои муфтии ислом, ки барои манфиати босмаҷиён дар ҳаққи аҳли исломи Душанбе ва Ҳисор дода буд, шарм дошт.

Дар вақте ки Иброҳимбег Қӯлоб ва Балувонро ба дасти Давлатманд бӣ ва Абдулкайом бӣ супурда, худ бо Туғайсариг дар қӯҳистонии Ҳисор ва Душанбе тохту тоз карда мегашт, ба сари фуқаро ошӯби дигаре бархост; аз тарафи дараи Ромит Нусратшоҳи масъоҳӣ ва аз тарафи Варзоб Асрортӯра бо дастаҳои худ барои тохтутоз гузаштанд; инҳо монанди малаҳони гурусна, ки ба киштзоре хучум оранд, ҳар чӣ аз пешашон мебарояд, мебардоранд аз ҳӯроқворӣ ва пушқоворӣ гирифта то қолин, гилем, намад, кӯрпа, кӯрпача, дег, табак, коса, говдӯша ва аз соири асбоби зиндагӣ чизеро ба қояш намасгуздоранд, ҳамаашро ба ҳар ва аспҳо бор карда, ба тарафи Масъоҳ мефиристонанд, ҳару аспу гову гӯсфанди вилоятро ғала ва рама карда ба он тараф меронанд, ҳатто намақҳои оширо ҳам гундошта дар ҳар бор улав ва 400 улавро намақ бор карда ба Масъоҳ мекашонанд; ҳар кас аз аҳоли ба муқобили инҳо дам занад, аз дами тег ё тири милтикаш мегузаронанд.

Монанди ду даравагаре, ки аз ду тарафи замини гандум ба дарава даромада дар охири қор ба якдигар наздик мешуда бошанд, Нусратшоҳ омада, ба кишлоқи Қиблаи Душанбе ва Асрортӯра ба кишлоқи Чорбоғи Хонақоҳи Душанбе манзил кард.

Аммо баъд аз ин ки дастае аз аскарони сурх аз Душанбе ба инҳо хучум овард, ин «ҳомӣи ислом» микдоре аз нафаронашонро талафот дода, худҳошон боз як бори дигар Ромит ва Варзобро тороҷ карда, ба тарафи «диёри ислом», яъне «пойтахти» Сайд Амир Аҳмадхон гурехта бадар рафтанд.

Иброҳимбег аз ин воқеа ба амир ба ин мазмун маъруза навишт:

«Қаҳонпанҳо! Гуломаҳои мири Масъоҳ барои осоиши мусулмонан ва истеҳкомии давлати амир аз саркардаҳои худ Нусратшоҳ ва бародари худ Асрортӯраро бо дастае аз баҳодуронии «ҳомӣи ислом» фиристода буд, ки инҳо чанде ба осоиши фуқаро ва диёри душманӣ мусулмонон қўшида боз гашта, ба ватани худ рафтанд. Дигар аз ҳар ваҷҳ мамлакат дар осоиши буда, ба дуои чондарозии ҳазратам маъзулӣ доранд, аттақсир, аттақсир, аттақсир».

болшевикон ин аст, ки барои оянда пештар фикр карда, план кашада тайёрӣ мебинанд; бинобар ин дар ҳеҷ қор бесаришта намешаванд. Мо ҳам барои ояндаи худ ҳамин тариқа фикр карда, план кашада қор карданамон дарқор аст.

Ба аҳли маҷлис як назар андохта, боз Амир Аҳмадхон сухани худро давом қуноид:

— Чӣ будан ва чӣ чиз доштани Масъоҳ ва Фалгарро шумо медонед; Масъоҳ гуё ки ҳеҷ чиз надошт. Фалгар бошад, дар чандрӯза хӯроқи асп ва одамони мо тамои шуд; имрӯзҳо худӣ аҳолии ин райони аз гуруснагӣ дар мурдананд, чӣ қон он ки ба мо хӯроқу пӯшқоқ ёфта дода тавонанд. Пеш аз ин мо ба тарафи Хучанд ва Ёроғепша тохт оварда чизҳои дарқориамонро ба даст медаровардем, ҳоло он тарафҳоро болшевикон қунои сахт гирифтаанд, ки аз ағбан Рогиф ва Оббурдон ҷой берун ниҳодан ҳеҷ мумкин нест; чанд гох ба мо бародарамо қаноии амир амири Бухоро аз тарафи Ҳисор ёрӣ расонда истода буданд, лекин ба давлати он кас захира чашм расида, мо аз ёрмандии он кас ҳам маҳрум мондем. Агар ба зудӣ барои чизҳои дарқорӣ худ чора наҷум, танг мешавем; ба фаҳми ман ба тарафҳои Ҳисор ва Душанбе дастаҳо фиристора, аз он ҷоҳо барои худ хӯроқ ва пӯшқоқ тохта оварданамон дарқор аст; азбаски дар он ҷоҳо болшевикон ба тозагӣ омадаанд ва ханӯз вилоят дуруст ба тахти забти онҳо надаромадааст, барои ҳар гуна тохтутоз роҳ ҳаст; арқоин давлат ба ин фикри ман чӣ меғунд?

Ҳама бо як садо:

— Ҳазрат қаромат кардаад, — гуфта овоз доданд.

— Уламои дин дар ин бора чӣ мефармоянд? — гуфта Саид Аҳмадхон ба тарафи дасти ростӣ худ ийгоҳ кард.

— Тақсир! — гуфт қозӣ, — «дар қори хайр ҳоҷати ҳеҷ истиҳора нест» гуфтаанд, раъи амир айнӣ савоб аст, ба фаҳми ман бе ҳеҷ гуна машварат баҳодуронии умароро ба иҷрои ин қор амр фармудан лозим аст.

— Шумо чизе намеғунед, эшони муфти? — гуфта Аҳмадхон ба муфти нигоҳ кард.

— Ин қорро, — гуфт муфти, — дар қитобҳои сияр патаворих сарийя меноманд, ки пайғамбарамо ҳам барои тохтутоз ба дорулҳарбо аз асқоб сарийя мефиристораданд. Ҳоло, ки қаноии амири Бухоро рафта ва мамлакат ба дасти болшевикон ва қадидон мондааст, он қониб дорулҳарб ба шумор меравад; бинобар ин аз рӯи шарияти қарро тохтутози фуқарои он қониб қоиқ, балки суннати пайғамбар аст.

12. «ХАЁЛҲОИ КУҶНОРИЁНА»

— Дохунда!
— Уй, Дохунда!
— Дохунда меғуям!
— Ҷаббай, тақсир!
— Хобӣ, ё бедор, як чойник чой дам карда биёр!
Саркотибӣ вакили мухтор, баъд аз он ки бо доду фарёдӣ бисёр хизматгорро ҷеғ зада чой фармуд, ба ҳамкалами худ ки дар ҷаҳлуи нишаста буд, гуфт:
— Дар хотир дорӣ, шарик? Порсол дар вақте ки ба сафари Бухорои Шарқӣ тайёри мекунем, дар ҳақки ин Дохунда чӣ гуфта будам? Гуфта будам, ки агар хату савод медонист, ба вакили мухтор саркотиб мешуд; аз ин воқеа ханӯз як соли пурра нагузаштааст, лекин он таҳмини ман қариб дуруст баромада истодааст; ин одам дар ин муддат хату савод баровард, баробари баромадани хату саводаш авзоаш ҳам беҷо шуд, акнун он дидадоронҳои пештарааш нест; агар ягон қор фармоёд, худашро ба нодонӣ мезанад, ё базӯр меҷунбад, қариб аст, ки «худатон қардан гиред» гуянд; албатта, ки дар ҳаваси саркотиб шудан афтодааст. — Хаташиро ғайр аз худаш дигар ҳеҷ кас ҳонда наметавонад, чӣ гуна саркотиб шуданро ҳавас мекунад? Ё қисс, ки инро саркотиб кунад.

Дар замони ҷадидон ва болшевикон ба хусни хат қадру қиммат намонд: «хат дорӣ?» «Дорам!» Саркотиб шуд гуфтан гир. Болшевикон илро ҳам хор қарданд; мо чӣ қадар шаттаву шаллоки домуллоро хӯрда базӯр дар даҳ сол хату савод бароварда будем, ин Дохундаи кӯхӣ дар замони инҳо худ ба худ дар шаш моҳ хату савод баровардааст, ҳар чӣ ки вакили мухтор маро «аз қадрдонҳои кӯхна аст» гуфта хотирхоҳӣ мекунад; вагарна ин қорукӯш кайҳо аз дасти ман саркотибиро мегирифт; хусусан имрӯзҳо, ки Дохунда як болшевики фаёл ҳисоб мебад ва ман бошам, аз хизматгорони ҳукумати кӯхна; дар ин ҳол танҳо қадриносии вакили мухтор аст, ки маро дар ин ҷода нигоҳ доштааст.

— Шумо ҳам, ки як ҷақакатон боз шуд, дигар худатонро даст гирифта наметавонед, майна барин гап задагетонӣ гап задагӣ. Ин замон замони хуррият аст, касе ба касе аз бинӣ боло гап зада наметавонад; «хату савод баровард, саркотиб шуд, ё мешавад, болшевики фаёл шуд...» гуфта ғам хӯрда нишастан ҳам ғойда надорад; ака гӯед, ука гӯед, як навъ қарда қори худатонро пеш бурдан гиред; ана дар ҳамин вақт бурд мекунед; агар дар ҳар қор ҷанҷол бароред, қорро бой

медихед, панҷ дақиқа пеш не, панҷ дақиқа пас як чойник чой бошад, қимин Дохунда дам қарда медихад, ба ин қор ин қадар дӯ-моғуӣ ҳоҷат не.

— Охир аз тапшагӣ ҳалқам қок шуд, қариб аст, ки забонам ба қо-ним ҷаспад.

— Сабилмондаи барширо қамтар меҳуранд-дия, ҳамин пагоҳ қорд-чиро мисли белчаи Исоҳи аттор қарда қаллаи гов баринашро, ки нечона задед, акнун ҳалқи шумо қок нашуда, ҳалқӣ қӣ қок шавад?

— Агар ростӣ гапиро гуям, қорҳои вакили мухтор қайфи маро пар-ронда истодааст; имрӯзҳо вояро дучанд қарда бошам ҳам, қайфам ба қоши намеояд.

— Хуш, чӣ қори вакили мухтор қайфатонро парронид?

— Ҳамин рӯзҳо ба рафти қор ҳеҷ зехи мемуна? Вакили мухтор ҳамеша бо Алиризо¹¹¹ пичир-пичир дорад. Шабҳо то сахар ду ба ду менишинанд, ғайр аз Дониёл қаси дигареро ба сӯҳбаги худ роҳ на-медиханд.

— Хуб. Пичир-пичир кунанд, қардан гиранд, ба мову шумо чӣ?

— Инҳо...

— Инҳо чӣ?

— Дохунда омада равад, сонӣ гап мезанам.

Дохунда чойники чойро оварда пеш саркотиб монд.

— Қучо будӣ, ба ҷеғ задан «ха» намегуӣ? — гуфт саркотиб ба Дохунда.

— Алиризо афандӣ сарбозхоро парад қарда истодаст, тамошо ме-қардам.

Ана ин чойникро ҳам дам қарда биёр, баъд ба тамошоят рафтан гир, — гуфта саркотиб чойники холии дигареро пеш Дохунда тела дод.

Дохунда чойникро аз пеш саркотиб гирифта баромада рафт.

— Ҳоло ман чӣ гуфта истода будам? — гуфта саркотиб аз ҳамкала-ми худ пурсид.

— Мегуфтел, ки Алиризо ва вакили мухтор бо ҳам пачир-пичир доранд.

— Ҳо, инҳо ягон ҳаёли фосид доштагӣ барин менамонанд, шабҳо баъзе босмачиён ҳам пеш инҳо омада

мераванд; ҳар гапашонро аз таворишҳо (русҳо) ҷого мелоранд; мабодо ягон фалоқатро сар нақунанд, гуфта метарсам.

— Чӣ фалоқатро сар меқунанд меғӯед?

— Ман инҳо бо босмачиён як шуда нараванд, гуфта метарсам.

— Хуб, як шаванд, шудан гиранд: ба мову шумо чӣ? Вазифаи мо

кори харузаро мувофиқи гуфту фармони ҳаминҳо кардан ва моҳонамонро гирифтанд аст; инҳо бо босмачи як шаванд, ё ки босмачи шаванд, ба мо дахл надоранд, «хари лўлиро об деҳу пулаширо гир!» гуфтаанд; дар ин кор кайфпарронӣ, димоғсӯзӣ даркор нест.

— Ман ба ту як хикоят кунам: дар вақти ҷанги ҷаҳон, як рӯз Эшонӣ қозикалони марҳум аз ман пурсида буданд, ки ҳамин «Гинденбург» — аш ҷизайлӣ одам аст; ки дар ҳар қадом сафи ҷанг пайдо шавад, дах ҳазор-даҳ ҳазор одам мурдан мегирад?

— Ман бе ҳеҷ мулоҳиза дар ҷавоб гуфта будам, ки тақсир, вай аҷал аст, аҷал! Ҷ ба кучое, ки ояд; ҳамроҳи худ марг меорад.

Баъд аз ин хикоят ҳамеша дар назарам Гинденбург¹¹² монанди аҷал намоён шудан гирифт; хусусан вақте ки хобам мебуд. Гинденбургро ба сурати аҷал дида, тарсида бедор мешудам ва то ба поён расидани ҷанги ҷаҳон осуда хобида натавонистам, аммо аз бозе, ки босмачӣ баромадааст, ҳар шаб дар хобам ба ҷои Гинденбург босмачиро мебинам; хусусан имрӯзҳо ки гоҳо яке аз онҳо ҷашмаширо косаи пур хун барин карда пеши вакили мухтор даромада меояд, на ин ки дар хоб, балки дар бедорӣ сурати аҷалро дида хуш аз сарам мепарад. Агар ҳудо накарда, вакили мухтор бо инҳо як шавад, хотирчамъ бош, ки ҳамин босмачиҳо бошанд, на танҳо болшевиконро, ҳатто ягон қадиро ҳам дар дунё зинда намегузоранд; дар қатори инҳо мову ту ҳам ҳаром мурда меравем. Ана ҳамин андешаҳо аст, ки кайфи маро мепаронад, вагарна ба ман амираш ҳам баробар, босмачиаш ҳам баробар, қадидаш ҳам баробар. Қадомаш ки як лаб нон диҳад, ман ғуломи ҳамун, гуфтаи худат барин ман сухани пурхикмати «хари лўлиро об деҳу пулаширо гир»-ро ба гӯши худ маҳкам тарифтаам.

— Ман, аз ин ҳаёлҳои шумо чизе намефаҳмам; вакили мухтор, ба замини ин ки вакили мухтори қорҳои Бухорои Шарқист, раиси ҷумҳурияти Шўрони халқии Бухоро ҳам худаш аст, босмачиҳо бошанд, душмани ин ҳукуматанд, пас чаро вакили мухтор бо инҳо як шавад?

Саркотиб пас аз он ки қадре андеша карда истода, гуфт:

— Ман, аз Дохунда имрӯз набонам, фардо саркотибиро аз дастам хоҳад гирифт гуфта ҷӣ қадар тарсам, вакили мухтор ва қадидони дигар ҳам аз дохундаҳо ҳамон қадар метарсанд. Асли гап дар ин ҷост, ки инҳо ба тартиби ҳукуматдории болшевикӣ розӣ нестанд; ҳарчанд баъд аз инкилоби Бухоро вакили мухтор болшевик шуда бошад ҳам, ин қораш монанди қадид шудани мову ту аз зарури замон аст; дуруст аст, ки ҳоло вай ба сифати як болшевик раиси

ҷумҳурии Халқии Бухорост; лекин ба хубӣ медонам, ки ин тартиби ҳукумат дароз нахоҳад кашид, имрӯз набонам, фардо дохундаҳо, машқобо, мардикорҳо ва деҳқонони пойлӯч сар бардошта тартибон ҳукумати Бухороро ҳам монанди Россия ва Туркистон ба тартибон болшевиқии ҳақиқӣ хоҳанд овард; дар он сурат раиси ҷумҳурии наӣ (агар дар ин мансаб пойдор монам) ба дараҷаи охсақалии гадонӣ мефуриям ва ҳол он ки ӯ ва ҳамфикронаш меҳостанд, ки ҳуҷаини гадонӣ ва соҳиби зиндаву мурдаи мамлакат бошанд. Сабаб ин аст, ки вай барои пешгирии ин қор чора меҷӯяд ва меҳонам, ки бо як шудани босмачиён бошад ҳам, ба тарафи мақсади худ як қадам пеш гузорад.

— Тавришхоаскарони сурх, ки бо илтимоси ҳукумати Ҷумҳурии Шўрони Халқии Бухоро барои ёрӣ додан ба меҳнатқарони Бухоро дар роҳи дафъ кардани амир ва босмачиён омадаанд, магар ба ин қори вакили мухтор розӣ мешаванд?

— Агар фаҳманд, албатта розӣ намешаванд, лекин вакили мухтор ин қорро аз онҳо пинҳонӣ карда истодааст.

— Пас чаро Алиризо ва Дониёл, ки то ҳол аскар ва милисия тартиб дода, аз номи ҳукумати Шўрони Халқии Бухоро бо босмачиён меҷангидаид, ба ин фикри вакили мухтор ҳамроҳ шуда бо босмачиён як мешаванд?

— Инҳо ҳам то ҳол аз зарури замона бо босмачиён меҷангиданд, имрӯз, ки як тақтоғи қалон ёфтаанд, меҳонам ниқобро аз рӯи худ бардоранд.

— Хўш, тақтоғи қалони инҳо кист?

— Ту ба дунё нав омадагиро барин гап мезанӣ-а шарик! Анварпошио барин як одами машхур, ки қалони қадидҳои туркони усмонист¹¹³ аз Бухоро ба баҳонаи шикор баромада, гурехта омада дар минаи босмачиён ништааст, магар барои кимиз ва қазӣ хўрдан омада буд?! Аҳа ҳамин Анварпошио сарманшаъ аст, агар вай намебуд, эҳтимол вакили мухтор, Алиризо, Дониёл ва дигар ҳамфикрони инҳо ба изҳор кардани ин фикри худ қалон намекарданд. Вақте ки ин одам ба тариқи меҳ-монӣ ба Бухоро омада, қорро ҷўшонид, аҷаб нест, ки инҳо дар худӣ Бухоро маслиҳатро дар як ҷо монда бошанд ва дур нест, ки аз ҳукуматдорони Бухоро баъзе қасони дигар ҳам бо инҳо як шуда бошанд.

— Анварпошио...

— Исто, Дохунда ҷойро монда равад. — Дохунда ҷойники ҷойро оварда монда рафт.

— Шумо аз Дохунда чаро ин қадар эҳтиёт мекунад? — гуфта ҳамқалами саркотиб таъҷуб кард.

— Ин Дохунда он Дохундаи порсола не, ҳоло ӯ

ҳар гапиро мефаҳмад. Қадом шабе, ки ҳобам гурсад, гулҳанро гарм карда, ҳаминро ҷеғ зада оварда гап занонда менишам; бештарини қорҳои Алиризо ва вақили мухторро ҳам аз ҳамин Дохунда фаҳмида гирифта, Назар ба қавли Дохунда Абдурахмон мингбоши, ки дар аввалҳои инқилоб ба мо вақили озуқа шуда, фуқароро ба дод оварда, оқибат босмаҷӣ шуда гурехта рафта буд, ду шаб аз ин пеш ба назди Дониёл, ки пештар бо худаш, ҷанг мекард, омада аз вай чил дона милтиқ, ва ду яшиқ тир гирифта бурдааст. Босмаҷиёни пинҳонӣ пеш вақили мухтор омада рафтaro ҳам Дохунда ба ман нишон дод. Дохунда мегӯяд, ки «қадидон бо босмаҷиён як шуда, бо таворишҳо ҷанг мекардаанд» гуфта дар миёни мардум овоза бурдааст. Бо шунидани ин гапҳо бойҳо, муллоҳо ва амалдорони амир хурсандӣ мекардаанд; аммо фақирон бошанд, «магар фалокаги даври амирро яке бар даҳ карда боз ба сари мо меоранд» гуфта дар таъҷиб будаанд. Дохунда ҳар ҳикоят, ки дар ин бора кунад, «ҳаҳа» гуфта шундида менишам; аммо аз худам ҷизе намегӯям ва худро таъоман беҳабар нишон медиҳам. Агар фаҳмад, ки мову ту аз ҳамин гапҳо гуфтугузор карда нишастаем, аҷаб нест, ки «янҳо ҳам хабар доштаанд» гуфта гумон кунад. Ҳоло маълум нест, ки оқибати ин қорҳо чӣ мешавад; дарзамони инқилоб эҳтиёт даркор аст. Ҳоло чӣ гуфтан мехостӣ?

— Ман гуфтаӣ будам, ки Анварпошо барин як одами машхур ватани худашро монда дар ин ҷоҳо чӣ кор мекарда бошад?

— Ман қадид набошам ҳам, 17-18 сол боз аз ҷанги русу япон ин тараф газета мехонам: Анварпошоро аз бозе, ки дар Туркия хуррият шудааст, ба воситаи газета мениносам; ин ҳам дар хунрезӣ додари Гинденбург ҳисоб меёбад. Дар ҷанги ҷаҳон ҳам дар зерӣ дасти I инденбург истода кор кард. Дар муддати умраш «туркҳои рӯи заминро як мекунем, мусулмонони рӯи заминро як мекунем» гуфта каси бисёро ба қуштан дод. Оқибат дар ҷанги ҷаҳон шикаст хӯрда, беобрӯ шуда гурехт. Қамолпошо, хурӯҷ карда мамлақати аз даст рафтаи Туркияро боз ба даст даровард, «мабодо ягон ҷанҷол ва ғитнае барпо накунад» гуфта инро дубора дар он ҷо роҳ наод. «Дили одактарда «бало» гуфтаанд, ба болои ин худаш як одами лофакӣ паррами беандеша аст. Акнун ба ин ҷо омадааст, ки дар миёна мардуми нодон ягон қори қалон сар карда, шояд шӯҳрати аз даст рафтаи худро дубора ба даст дарорад.

— Босмаҷиён, ки душмани хунии қадидон буданд, чӣ навъ шуда бо Анварпошо созиш кардаанд?

— «Дузд дузд ро дар шаби торик меёбад» мегӯянд, ҳоло инҳо индигарро ёфта созиш кардаанд, лекин ҳар қадомашон мехоҳанд онҳо индигарро фиреб дода, ба мақсади худ қор фармоянд ва дар натиҷа ҳокимиятро ба дасти худ гиранд. Назар ба миш-миши мардум Анварпошо «иттиҳоди ислом» мекунем гуфта мехостааст босмаҷиёно сарҷамъ карда, ба итвати худ дароварда, ба мақсадаш қор фармояд ва ҳукуматро ба дасти худ гирад. Босмаҷиён, ки ҳазор мусулмонро ба як пули пучак намехаранд, мехостаанд аз шӯҳрати Анварпошо фоида бурда, ҳокимиятро ба дасти худ гиранд ва мувофиқи дилхоҳи худ мусулмононро тороч намоянд. Чӣ мегӯй, ки «ҳар кас барои мурдаи худ мегирад», дар миёна «қадид, қадим, мусулмон, турк, миллат, натав» гуфта фарёд заданҳо барои мардумро ба шӯр андохтан як алогӯй аст; дар ин миёна, ҷунончи, гуфтам, мову ту ҳаром мурда меранем.

— Ин гапҳои шумо ҳама ҳаёлҳои кўнориёна аст, иншооллоҳ ҳеч гап намешавад.

— Кўнорӣ ҳам гоҳо бо ҳаёлҳои худ бисёр ҳаққатҳоро меёбад, ҳар чӣ бошад, аз оқибати ин ҳаёлҳо тарсидан даркор аст.

13. ОЗУҚАВОРӢ

— Салом дур!

Аскарони миллӣ, ки дар қўрғони Душанбе ду соат боз саф баста рост истода буданд, бо шунидани ин фармон «вазъияти салом» гирифтанд. Фармондех, ки як шахси қоматбаланди шохбургутдор ва зардинаи формаи туркишӯш буд, пас аз болоноки тоб додани бургутхоиш ба касе, ки бо либоии аскарони қавқазӣ дар паҳлӯиш, аммо қадре пасттар аз худаш истода буд:

— Насил (чӣ гуна аст), Дониёл афандӣ? — гуфт.

— Чук гузал! (бисёр нағз), — гуфта Дониёл ҷавоб

Худи фармондех ҳам бо Дониёл вазъияти салом гирифтанд. Аз тарафи дигари қўрғон як шахси қоматбаланд, қамхуни ранганд, ки осори андеша аз ҷашмонаш пайдо буд, намудор шуда, охишта-охишта бо тамкин ва виқор пешӣ фармондех омад ва пас аз қабули арзи эҳтиром ва ҷавоби саломӣ фармондех ва Дониёл ба сарбозҳои ниҳон карда:

— Уғлонларим... — гуфта ба забони туркии усмонӣ аз сарбозон

холшурсй кард. Сарбозхо ҳам мувофики таълимоте, ки дар ин чандруза машқ омӯхта буданд, ҷавоб гардонда ва:

— Ёшосун вакили мухтор ҳазратлар! — гуфта дуо карданд, ё вакили мухтор дар ҷавоб, сари худро як ҷунбонида:

— Ташаккур эдарам. — гуфт.

— Аз сафи дуйм, сарбозе аз сарбози дигаре охиста:

— Ака Шариф! Вакили мухтор «ташшоқата ҳурам» гуфт-мӣ, — гуфта пурсид.

Шариф худдорӣ карда натавониста хандида фиристод. Фармондеҳ бо як ҷобукне, ки сараскаронро дар ин гуна мавридҳо сазовор аст, ба сафи дуюм гузашта Шарифро як торсақӣ зад ва:

— Пазаваглар! Исси! — гуфт.

Шариф:

— Ҷа! Акрам тўлчибўшӣ аз кадом гур зинда шудамад-а? — гуфта сарбозхоро боз хандонд. Аммо фармондеҳ ин дафъа худро ба нодонӣ зада, ба ҷои худ бозгашт ва дар рӯ ба рӯи вакили мухтор вазъияти салом гирифта истода, бо забони туркӣи усмонӣ:

— Аз ин ҷавонони ба ҳубӣ таълимдида ва дар зерӣ интизом даромада ҳар ҷизро умед кардан мумкин аст, — гуфт.

Вакили мухтор ҳам бо як забони шукрон:

— Чўк ёшо, интуҳин, шей, Алиризо афандӣ! — гуфта фармондеҳро табрик кард.

Алиризо пас аз ари эҳтиром ва ташаккур вакили мухторро ба як хучрае, ки дар он ҷо буд:

— Ташриф фармоянд, — гуфта гирифта даровард ва рафики худро ҳам:

— Дониёл бӣ, ту ҳам бӣ! — гуфта таклиф кард.

Ҳар се нафар ба хучра даромаданд. Вакили мухтор:

— Корхо ҷӣ гуна меравад? — гуфта аз Алиризо пурсид.

Алиризо:

— Бисёр нағз, — гўён аз ҷайби худ мактуберо бароварда ба вакили мухтор дод. Вакили мухтор бе он ки овози худро барорад, мактубро меҳонд ва дар аснои хондани мактуб осори андеша аз чеҳрааш бар-тараф шудан гирифт, ҳатто дар вақти ба поён раоидани мактуб дар лабҳояш табассум пайдо шуда:

— Гуфта мешавад, ки интуҳин, шей, кор бо роҳи худаш меравад, ва мактубро дубора ба дасти Алиризо дод. Алиризо дар ҳолате, ки мактубро дар ҷайби худ мегузошт:

— Бешубҳа, — гуфт, — кор бо роҳи худаш меравад, мо имшаб бо Дониёл афандӣ барон «озуқаковӣ» меравем ва ҳар ҷизро бо худашон

забонӣ гуфта мешунавем: аз ин хусус бо оварандаи ҳамин мактуб ҳам навишта фиристодам.

— Ҳар ҷӣ бошад, шей, — гуфт вакили мухтор, — интуҳин, шей, тай-ёр шудан даркор аст, ки интуҳин, сад, ба сад шей, интуҳин, муваф-фақ шавем, — ва боз андак осори андеша дар чеҳрааш пайдо шуд.

— Зоти олии ҳазрати вакили мухтор, — гуфт Алиризо, — аз банда-гонашон хотирҷамъ шуда метавонанд. Мо як мушт зобитони усмонӣ, арманӣ, курд, арнавуд, араб, турк, худоса ҳамаи ихтилол-чиҳои миллатҳои зулмдидаи усмонро бо суҳанҳои ширин ба ағрофи худ гун карда, машрута барпо намудем ва бо ҳамин қувват, воқеан 31-ми мартро аз сар гузаронида Абдулҳамидро аз тахт фурувардем, дар ҷанги Болқон аскарро ба гурезу шикаст водор карда, қобинаи Комилпошоро ғалтондем, аз ихтилоф ва ҷанги Булғору Сербу Юнон истифода карда, бе он ки тире андозем, Адриани аз дастрафта-ро боз пас гирифтем ва бо ин обрӯи қобинаи хуло дар пешӣ дусту душман баланд кардем; роҳи оҳани Бағдодро ба немисҳо на дигар имтиёзхоро ба дигар давлатҳои авропо бахшиш карда, маошҳои ҳамаи мансабдоронро моҳ ба моҳ дар вақташ расонда истодем; ниҳоят ба ҷанги Ҳахон Ҳамроҳ шуда, дар қатори давлатҳои Ҳахонгир даромада номи усмонӣро, баландовоза карда, гушзади Ҳахонгир гардонидем. Дар ин маврид ҳам, ки нисбат ба воқеаҳои аз сар гуза-ронидани мо ҳеҷ аст, метавонем бо сояи давлати Ҳазрати вакили мухтор, ки дар айни замон ранси ҷумҳури миллати Бухороанд, ҳар корро бо муваффақияти том ба анҷом расонем. Танҳо дар мақсад ва ваядаи худ устувор истодани ҳазрати зоти олии вакили мухтор даркор аст.

Бо шундани ин «манокӣбҳои зафар» ва унвонҳои пурқаруфар аз чеҳраи вакили мухтор боз осори андеша барҳам хӯрда, аломати хушнудӣ ва умедворӣ намоён гардид:

— Ташаккур мекунам, интуҳин, ба шумоён, шей, роҳи интуҳин, сафед металабам, — гуфта вакили мухтор ба идорахонаи худ барга-штани шуд; Алиризо ҳам бо қамолӣ эҳтиром мулоқоти видео карда:

— Бо мусоадаи зоти олиашон мо ҳамин соат барои «озуқаковӣ» меравем, — гуфт.

Дар қишлоқи Куктош даруни як хонаи поҳсае, ки бомаш бо най ва ҳас пўшида шуда, ҷиҳоз ва бисотҳоиаш ҳам аз хонаи деҳқонони оддӣ он ҷо фарқи қалон надонист, як шахси миёнақадӣ қамгўшт рост истода буд. Пўшоки ин шахс ба тарзи авропоӣён бошад ҳам, аз сик зада баромадани ришаш маълум мешуд, ки руяш ба ин наздиқиҳо

тарошро надидааст; хар гоҳ, ки ин шахс шохбуртҳои дарози худро болои тоб медод, торҳои бурут ба сикҳои ришаш печида, ба ҳусни сураташ ҳалал мерасонид; ин шахс магар аз ин ҳол дар асаби-ят меафтод, ки фаврӣ нуғи бурутхояшро аз риш ҷудо карда миёни лабҳои худ бурда меҳонд ва дар пеши пои худ ҷашм дӯхта меистод.

Ин шахс пас аз он ки фурсате бо ин ҳол андешамандона дар миёнҳои ин хона рост истод, рӯи хонаро аз боло ба поён ва аз поён ба боло ба қадам задан даромад; хар боре, ки ба пойғаи хона мера-сид, аз тарқиши дар ба берун нигоҳ карда, боз пас ба қадамзании худ машғул мегардид.

Баъд аз он, ки аз шаб ду пос гузафт, садон пое аз берун баланд шуд; ин шахс ҳам интизомӣ қадамзании худро барҳам дода, бо рафтори ҷобукона ба пеши дар омад ва

— Ҷӣ гап? Ҳасанбей! — гуфта аз оянда, ки ханӯз ба пеши дар нара-сида буд, пурсид.

— Омаданд, агар руҳсати хазрати пошпо бошад, дароянд, — гуфт Ҳасан.

— Фармоянд, — гуён, ин шахс бурутхояшро, ки бо оби даҳан тар шуда, қобилияти печид пайдо карда буданд, ба боло тоб дода, қадре ба интизом овард ва боз пас ба миёнҳои хона омада рост истода, мунтазири қабул кардани ояндагон шуд.

Ин интизорӣ бисёр дер нақашид: ду нафар аз дар даромада бо эҳтиром ва саломӣ аскарӣ дастҳои худро ба пешонашон бур-да, дар рӯ ба рӯи ин шахс рост истода.

— Алиризобей, чаро дер мондӣ, ду соат боз интизорӣ мекашам, — гуён ин шахс ҳам дар ҷавоби эҳтиром ва салом дастҳои худро қадре боло бардошта, пас аз он барои вохӯрдӣ дароз кард. Алиризо давида омада дастҳои ин шахсро ба ҷашмони худ молид ва фаврӣ худро ба замин андохта пойхояшро ҳам бусид. Лекин бо:

— Барҳез! — гуфта фармон додани ин шахс бо як фармонбарии ас-кариёна сабук аз ҷои худ ҷаста:

— Аз қаҳрамонони машхури ҳамроҳони мо (майитимизинг машхур қаҳрамонларидан) Дониёлбейгуён рафиқи худро ба ин шахс тақдим кард.

— Ҷомоди халифаи муслимин Анвар! — гуён он шахс дастҳои худро барон мулоқот ба Дониёл ҳам дароз карда:

— Шучоат ва қаҳрамонии шуморо аз Алиризобей шунида ғоибона ситоишқори шумо будам, — гуфта Анварпошпо Дониёлро ба ҳусни таваҷҷуҳи ҷудогонаи худ «шарафёб» гардонид.

Пас аз он Алиризо:

— Аз раиси қомитаи иҷроияти Ҷумҳурияти Шуруни Халқии Бухоро ва дар айни замон вақили мухтори қорҳои Бухорои Шарқӣ Усмонхӯча арзи салом мерасонам, — гуфта эҳтироми худро ба қамол расонид.

Пас аз ба поён расидани маросими мулоқот хар се нафар бо ҳам нишаста сӯхбат сар карданд.

— Корро ба қадом ҷо овардед? — гуфта Анварпошпо аз Алиризо пурсид.

— Ҳама ҷиз тайёр аст, барои хар қор ҳозирем! — Алиризо ҷавоб дод.

— Усмонхӯча ҷӣ?

— Усмонхӯча ҳам ба аҳду паймони худ устувор аст, танҳо ба му-соада ва фармони хазрати пошпо мунтазирем.

— Ин тавр бошад, корро сар кардан дарқор аст.

— Ба сару ҷашм, — гуён Алиризо аз ҷои худ ҳест ва дасташро то пешонаи худ бардошта, фармонбарии аскарӣи худро нишон дода боз пас нишаст.

— Агар қуввататон қамӣ кунед, — гуфт Анвар, — барои ёрӣ додан ба шумо босмаҷиён тайёранд, лекин як қисми онҳо сикҳо надоранд, аз Ҳиндустон аз болои Бадахшон сикҳои нав расидани буд, аммо дер қашид; бояд шумо то рӯзи воқеа босмаҷиёни бесикҳои боз яроқ таъмин кунед.

— Ба ҷашм!

— Аскарони миллий, хусусан миллисиягон, ки онҳоро худам баргу-зида тарбия кардаам, аз ӯҳдаи хар қор баромада метавонанд, — гуфта Дониёл бечо набудани шухрати қаҳрамонии худро изҳор дошт.

— Муҷоҳидон омаданд, — гуфта аз беруни дар пешизмаат хабар дод.

— Фармоянд, — гуфт Анвар.

20 нафар аз кӯрбошиёни босмаҷӣ бо Иброҳимбег омада дарома-данд. Хар қадомии инҳоро Анварпошпо бо унвонҳои «ғозӣ, муҷоҳид, девонбегӣ, долтоҳ...» ном бурда, расман бо Алиризо ва Дониёл ши-носо кард. Пас аз мулоқоту пурсишҳо ҳамагӣ ҷо ба ҷо нишастанд. Алиризо бо Иброҳим, Дониёл бо Абдурахмон паҳлу ба паҳлуи ҳам-дигар нишаста, гарми сӯхбат шуданд; чунон ки бинандагумон ме-кард, инҳо паҳлавонони гуштигири сахнаи сирқанд, ки пас аз ба пе-ши тамошобинон бо якдигар дарафтода адо кардани роҳҳои худ ба хуҷраи ҳосашон даромада, бо ҳам ҷақ-ҷақ мекунанд.

Баъд аз музокира ва қарордоди рӯз ва нақшаи хуруҷ Алиризо:

— Бо мусоадаи хазрати пошпо зудтар баргаштани мо беҳтар аст, —

гуфта рухсат талабид, — лекин мо аз Душанбе ба бахонаи озукаковӣ баромада будем, агар тикидаст баргардем, дур нест, ки ба пешин таворишҳо ҷои шубҳа шавем.

— Аз ин ваҷҳ шумо хотирчамъ шуда метавонед, Иброҳимбей шуморо дастгирӣ нахоҳад фиристонд, — гуфт Анвар.

Алиризо ва Дониёл аз пешин Анварпоширо ба босмачиён баромада ба роҳ даромаданд ва аз лаби дарё даҳ сар гӯсфанд ва сад пуд гандумро, ки барои худашон тайёр шуда буд, гирифта ба ҳузури вакили мухтор омаданд.

Барои ин ки вазифаи «озукабӣ» худро «музаффарона» адо карда буданд, аз вакили мухтор тахсинҳо ҳам шуниданд.

14. АМИРИ ЛАШКАРИ ИСЛОМ ВА НОИБИ ҶАНОБИ АМИРИ БУХОРО

Дар яке аз шабҳои моҳи декабри соли 1921 дар шаҳри Душанбе ошӯбе барпо шуд:

— Ҷа гап?

Вакили мухтор аскарони сурхро ба босмачиён таълим шавед гуфта амр додааст, аммо онҳо қабул накардаанд.

— Баъд?

— Баъд аз ин Алиризо ва Дониёл аскарони худро ба муқобили қрепост орастаанд, ки бо зӯр яроқи аскарони сурхро бигиранд.

— Худи вакили мухтор дар қучост? Шояд ин хиёнатро худи Алиризо ва Дониёл аз пели худ карда бошанд.

— Не, худи вакили мухтор дар манзилҳои худ нишаста, яроқҳои аз Бухоро овардашро ба босмачиён тақсим карда дода истодааст.

Дар миёнаи ду нафар душанбегӣ ин гуна гуфтугузор мерафт, ки яқбора садои милтик ва пулемёт аз тарафи қрепост баланд шуд. Мардуми шаҳр вақти сахар бо ин садои пурдаҳшат аз ҳоб бедор шуда дар пайи гузешта афтоданд, бачагони хурдсоли худро ба гардан бардошта аз шаҳр баромадан гирифтанд; то соати 8 дар шаҳр аз аҳсолии маҳаллӣ гайр аз чанд хонавор яҳудиён, ки ҷои гузешта надонистанд, қасе намонд, лекин асбоби зиндагонии мардум ҷо ба ҷо ба ҳоли худ монда буд.

Дар шаҳр соат ба соат ошӯб зиёдтар мешафт; вакили мухтор ба яроқтақсимкунии худ ханӯз давом дошт; босмачиёне, ки аз «шарафи давлат»-и вакили мухтор яроқдор мешуданд, аввал одамҳои худӣ вакили мухторро, дуюм хонаҳои бесохиби фуқароро, сеюм яҳудиёни беҳовандро тороч карда, аз шаҳр бадар мерафтанд.

Вақте ки вакили мухтор дид барои хӯрок дар шаҳр озука намонд, босмачиён меҳоянд бо қуввати он силоҳе, ки худаш ба дасти онҳо додааст, бақияи силоҳ ва асбобро ҳам аз дасташ даррабоянд ва аскарони сурх ҳам ба беҳудагӣ яроқи худашонро ба дасти «ҳарати вакили мухтор» намесупоранд, дар пайи гузешта афтод. Шабангом, вақте ки борон меборид, чизҳои қиматбаҳо, нақдинаи тиллоӣ танга ва як қисм яроқҳои сабуки аз «бахлиш» боқимондари бардошта, бо Алиризо, Дониёл, Сурайё ва соири ҳамроҳони худ аз шаҳр баромад. Аммо дар қӯрғон, яҳдонҳои пур аз ҷома, тойҳои қолин, анборҳои пур аз мисина, сесади яшик тир, яроқҳои дигар ва соир чизҳои, ки вакили мухтор ва ҳамроҳонаш бардошта натавонистанд, монда буд.

Босмачиён аз гузешта вакили мухтор хабардор шуда, ба шаҳр даромада ҳамин ин чизҳоро даррабӯданд, чизҳои яҳудиёноро ҳам тохтанд, хонаҳои фуқароро толон карданд. Вақте ки рӯз сафед шуда аскарони сурх аз манзилҳои худ шаҳрро диданд, ба ҷуз иморатҳои аз одаму чиз холишуда ва яҳудиёни сару по бараҳна дар қӯрғон ва шаҳр қисе ва қасе ба назарашон наменамуд. Аммо гиридогирди шаҳро таҳминан панҷ ҳазор нафар босмачиён бо яроқҳои нав мусаллаҳ шуда ҳалқаи фаро гирифта буданд ва ба болои онҳо Анварпоширо бо унвон ва имзои «амири лашкари ислом, доимии халифаи муслимин ва ноиби ҷаноби амири Бухоро» фармондхӣ мекард. Лекин ын сардори номӣ, ки дар саргузашти мӯҷорачӯнаи (авантюраи) худ сафҳоро шикаста ва ҳусусан дар ҷанги ҷаҳон куртаки Гинденбургро хӯрда буд, наметавонист бо панҷ ҳазор ҳамроҳони хунхори худ ба якҷанд даҳ нафар аскарони сурх, ки намоёндогони пролетарҳои ҷаҳон ва ҳомии ҳукуки онон буданд, ғалаба наояд ва ин шаҳри Душанберо, ки дар оянда маркази ҷумҳурияти Тоҷикистон шуданист, ғасб кунад; аммо ин сардори овозадор, гуноҳи ин номуваффақияти худро қисман ба бевафой кардани босмачиён ба вакили мухтор ва қисман ба пайдори карда натавониستاني худӣ вакили мухтор бор карда, худро тасалли медед.

15. ҚОФИЛАИ ПАРЕШОН

Қофилаи вакили мухтор, ки қариб аз пашсад-хафтсад нафар одам, 21 дона пулемёт, 1700 дона милтик, санҷҳои пур аз тангаву тилло, яҳдонҳои пур аз ҷома ва либосҳои аъло ба ҳам расида буд, сарсариёна дар қўҳу биёбон мешафт. Худи вакили мухтор «интуҳин, шей, интуҳин, шей» гӯён пеш-пеш асп меронд; Алиризо бошад, аз ғояти хашм шохбурӯтҳои худро ҳойда, «пазаваңлар, сафиллар-

пазаванглар, сафиллар» гӯён касони номаяълумро дашном меод, кофила ду рӯз дар кӯху кутал гашта соатҳои 12-и рӯзи сеюм ба қишлоқи Латтабанд омада фурумад; лекин пеш аз он ки аҳли кофила обу таоми худро тайёр кунанд, аз гирдогирди қишлоқ садоҳои ҷонфарсон милтиқҳо ғулғулаандоз шуданд, вақили мухтор акнун «интӯхин, шей» ҳам гуфта наметавонист; ҳар гоҳ барои суҳан гуфтаи лаб во мекард, дандонҳои монанди касони ҷараҷа гирифта шақаррос зада ба ҳам хӯрда ба ҳаракат кардани забон роҳ намендод, балки аз ғояти тарсу бим худӣ забон ҳам ҳаракат намекард. Садо то-рафт шиддат мегирифт. Баъд аз чанд дақиқа дар зери ин садоҳо намондагон босмачиён пешӣ вақили мухтор омада таслим шудан ва тарқи карданаширо таклиф карданд. Дар панҷ дақиқа овозаи «таслим, таслим» дар миёни аҳли кофила нахн шуд.

— Бародарон! Ба кӣ таслим? Ба босмачиён таслим?! Ба он босмачиёне, ки мо то имрӯз бо роҳбарии фирқаи коммуниста аз номи ҳукумати Шӯроии халқии Бухоро ва оммаи меҳнатқатлон бо онҳо меҷангидем, таслим?! Ин таклифест, ки инро танҳо босмачиён ба мо карда метавонанд; ин таклифест, ки инро танҳо касоне, ки дар ҳақиқат худ босмачианд ва ба либоси хизматгори хукумати Шӯроӣ дар миёнаи мо даромадаанд ва моро роҳбарӣ мекунанд, қабул карда метавонанд. Мо бояд то ҷон дар рамақ дорем, бо босмачиён ва дар навбати аввал бо касоне, ки моро ба таслим далолат ме-кунанд, бичангем; бас аст хӯрдани он фиребс, ки то ҳол ба мо ба си-фати вақили мухторӣ доданд; бас аст пайравӣ кардан касонеро, ки оқибат моро ба ин водӣ кашола карда оварданд; имрӯз вақили мухтор ва ё ин ки сардорӣ аскар дар миён нест; имрӯз танҳо босмачӣ дар майдон аст; биёед бичангем бо босмачиён ва тарафдорони онҳо!..

— Дохунда рост меғӯяд, — гуфт Шариф, — мо ба чӣ ният аз Бухоро ва аз хонаву ҷон худ ҷудо шуда ба ин ҷоҳо омада будем? Мо барои чӣ то ҳол бо босмачиён меҷангидем? Агар мо босмачӣ шудани ме-будем, ба мо ин қадар ташвиш ҳоҷат набуд, мо метавонистем, ки аз хонаи худ набаромада ҳам босмачӣ шавем, мо агар нияти ба босмачӣ таслим шудан медоштем, ин қадар кӯху биёбонгардӣ чӣ даркор буд? Мо метавонистем, ки дар хонаи худ осуда нишнем, на рӯи босмачиро бинем ва на рӯи таслим шудани ба вайро; мо ҳар қадом аз ғайри он, ки касе моро маҷбур карда бошад, барои адои вазифаи фирқагӣ ва иҷтимоии худ бо хоҳиш ва ихтиёри худ дар майдони ҷангу ҷидоли бо босмачӣ баромадем; дар ин роҳ бисёр вазиниҳоро бардоштем, моро заданд, «мазанг» * «сатил» * гуфта дашном доданд,

сабр кардем; ҳамаи инҳоро барои он бардоштем, ки босмачиёне дафъа кунем ва бо қори деҳқонии худ осуда машғул шавем. Аммо ин сардорони мо, ки ёд аз Акрам тўғчибонӣ ва Наврӯзи зӯр мединханд, мецоханд худӣ моро босмачӣ кунанд ва ба он ҳама ҷонсупориҳои мо бо абадӣ бадном кардани мо «инъом» бахшанд. Биёед, бичангем бо босмачиён ва бо хуни худ бишӯем он доғи бадномиеро, ки вақили мухтор ва ҳамраҳони ӯ аз мансаби худ ғойда бурда ба домани ному-си мо заданд!..

— Меҷангем, меҷангем!..

Ин садое, ки аз забони бептарини аскарони Алиризо ва милисия-гони Дониёл бо як овоз баромад, садои ғулғуладори милтиқҳои босмачиёне зер кард; ин садо буд, ки аҳли кофиларо ба ҳам зад, ин оташи шӯълаваре буд, ки аҳли кофиларо дар бутайи имтиҳон андохта ғудохт, мисро аз тилло, нуқраро аз қалъагӣ ва гишро аз ҳолис ҷудо кард; ин сели хурушон буд, ки сангро ба санглох, регро ба лойдон ва ҳасу хошоқро ба канор андохта худ ба роҳи худ мерафт; дар аввали он ки пистонаҳои милтиқ дар ҷунбиш омада тирҳо рафтумадро сар карданд, Дониёл бо 70 нафар аз милисиягони худ, ки онҳоро худ баргузида ва худ тарбия карда буд, аз майдони қорзор баромада босмачи мустақил шуда ба тарафи Сангирдак рафт; қисми дигар ба тарафи босмачиён гузаштанд; аммо маркази фидоён, ки ба тас-лим муқобил баромада буд, бе он ки ба вай касе сардорӣ ва фармон-диҳӣ кунанд, ба сари худ бо босмачӣ меҷангид; дар ним соат босмачӣ монанди мӯру малаҳ атрофи қишлоқро фаро гирифт; бозори ҷон ар-зон ва қор ба фидоён гарон шуд; сели хурушон ба дарёи хуни ҷӯшон бадал гардид.

Вақили мухтор дид, ки оқибат монанди як душман ба дасти босмачиён афтода ҷазо хоҳад дид, ё ба дасти фидоён талаф хоҳад шуд, барои ҳалосии худ ҷора ҷуст; он ҷораеро, ки бо он ҷора Ху-доёрхон¹⁵ 22 — юми моҳи июли соли 1875-аз Хўқанд ва амири охи-рини Бухоро 3-юми сентябри 1920 аз Ғиҷдунов ғурехта буд, қор фармуд, яъне санҷҳои пуртилло ва яхдонҳои пуртангари бо ҳаман пулемёт ва милтиқҳо дар роҳдар роҳи босмачиён ягон-ягон партофта меғурехт ва ҳар боре, ки босмачиён наздик меомаданд, боз аз он ха-зинае, ки то охири дақиқа бо худ дошт, миқдореро ба роҳ андохта бо кӯху кутал асп медавонид.

Оқибат босмачиёни гурусначашм аз ин ғаниматҳои ройгон ҷунон пурбор шуданд, ки дигар пеш кардани вақили мухтори сабукбор-шударо лозим надонистанд.

Вақили мухтор бо бақии ҳамроҳони худ, ки баъзеи онҳо ба их-

тиёр ва баъзеашон бинобар набудани чораи дигар аз дунболи ӯ ме-
рафтанд, ба кишлоки Узбакон Кендӣ омада фуромад ва одамони
худо ду-ду, чор-чор ба хавлиҳои мардум тақсим карда худ бо Али-
ризо дар хонае ҷойгир шуд.

То сахаргоҳон аз ин қофилаи парешон, дар ин кишлок касе
намонда буд: ҳар қас бо дилҳои худ ба тарафи хотирҳои худ рафт;
баъзе ба тарафи босмачиён, баъзе ба тарафи ташилотҳои ҳукумати,
вакили мухтор бошад, бо Алиризо ба тарафи Афғонистон раҳишор
гардиданд.

Сарқотиби вакили мухтор, ки аз ҳама ақиб монда буд, қуттии
барширо¹⁶ ба ҳамкалами худ нишон дода: — Хайрият,* ки дар вақти
ҳаво додани хӯрчини тилло ба тарафи босмачиён, гирифта мондани
ин қуттиро фаромӯш накардам, вагарна ин зинда мондан барои ман
ба як пули сиёҳ ҳам намеарзид, — гуфта шукрона мекард.

16. ҒАНИМАТ ВА АСИР

Дар мазеи Юрчи як бесариштагии аз одат берун рӯй дола буд;
мардум чизҳои зиёдагии худро дар замин мегурониданд, чизҳоеро,
ки он қадар қадру қимати қалон надошт, ба ҳоли худаш мегузоштанд
ва чизҳои заруриашонро, ба қадре, ки метавонистанд, бо худ бардо-
шта гову гусфанд барин хайвоноти хонагишонро пеш андохта ду-ду,
чор-чор ба тарафи кӯҳу биёбон мефтаданд.

Дар вақте ки гуё дар Юрчи касе намонда буд, даҳ нафар марди
мусофири саруло бараҳна ин ҷо омада даромаданд; агарчи аз шақлу
шамоили гуногунашон аз як шаҳри дигар ва ё вилоти дигар будани
ҳар кадоми инҳо маълум шавад ҳам, либосҳои дарода баданҳои аз
зарбу лаг бисёр маҷруҳшуда, поҳои аз пиёдагардӣ варамнда, чаш-
мҳои аз ғуруснагӣ чуқур рафта, лабҳои аз беҳунӣ қабудшуда, би-
ниҳои аз беқувватӣ татқилидаҳулоса ин гуна ҳолатҳои умумиашон
нишон меод, ки ҳамаашон дар як вақту соат ба як фалокат ги-
рифтор шудаанд.

— Ревкомхонаи ин ҷо дар кучо бошад? — гуфта яке аз инҳо аз ди-
гараш пурсид.

— Ман чӣ донам? Ув, аз вай одам пурсем-чӣ? Шояд вай донад, —
гуфта мардери, ки ду бачаи хурдсолро дар бағал гирифта бо зане, ки
як бугча модро ба сар бардошта буд, мефафт, нишон дод.

— Уй, ака, ин ҷо ист!

Марди раванда ба шундани ин овоз рӯи худро пас гардонда ба
тарафи мусофирон як нигоҳ кард ва кадами худро аз пештарааш
тезтар ғайрифта боз ба роҳи худ рафтан гирифт.

— Уй одам, ин ҷо ист меғӯям!

Агарчи он мард ба ин овоз гӯш наандохта зани худро ба тезравӣ
даволат карда рафта истода бошад ҳам, мусофирон тезтар роҳ рафта
ба вай расиданд.

— Одам асти ё хайвон, чаро ба гап гӯш намеандозӣ? — гуфт яке аз
мусофирон.

— Ана гӯш андохтам, чӣ меғӯй? — гӯён марди раванда аз роҳи худ
бозистод.

Ревкомхона кучост?

Марди раванда пас аз он ки мусофиронро ягонягон аз назар гуза-
ронид:

— Шумо, шумкадамон, — гуфт, — магар қадидед? Бинед, ки аз шу-
мин шумо ба чӣ ҳол афтодем; вакили мухтори шумо мамлакатеро,
ки дар асл об барин лап — пида истода буд, оташ дардода гурехт; ак-
нун аз як тараф аскарҳо дар ҳаққи мо бағдумон шуда моро босмачӣ
гуфта ба назари бад нигоҳ мекунамд, аз тарафи дигар босмачиён
«мамлакат аз онӣ худамон шуд» гуфта беиҳо буду нобуди моро толон
мекунамд, мо бечорагон бошем, дар миёнаи ду оташ монда чӣ кор
карданамонро намедонем...

Ин мард, ханӯз дарди дили худро тамои нақушода буд, ки аз як
тараф садон милтиқ баланд шуд ва аз кӯча чанд нафар саворони
протдор пайдо шуда ба тарафи инҳо тохтанд.

Босмачӣ, босмачӣ! — гӯён мусофирон аз баҳри ёфтани ревкомхона
гузашта ба ҳар тараф пароканда шуда гурехтаид.

Яке аз инҳо, ки:

— Нагурезед! Вагарна дар ҳаққи мо бағдумон мешаванд, — гуфта
ба ҷон худ истода хамроҳони худро аз гурехтан бозмедошт, ба дасти
саворон афтод.

— Ту кистӣ? — гуфта яке аз босмачиён пурсид.

— Ман одам!

— Ман ҳам медонам ту хайвон нестӣ, аз қалом тоифаи меғӯям.

Ханӯз мусофири дастгиршуда лаб ба ҷавоб нақушода буд, ки
марди раванда:

— Ман гумон мекунам, ки ин қадид аст ва ё болшевик, зеро аз ман
ревкомхонаро меурсид, — гуфт.

Дарҳол дасту гардани мусофири дастгиршуда аз тарафи саворон
баста шуд.

— Худи ту кисти ва кучо мерави? — гуфта яке аз саворон аз марди раванда пурсид.

— Ман ҳаминҷиам, ба тарафе ки мардуми ин ҷо рафтаанд, ман ҳам меравам.

— Бисёр хуб, бугчаатро ба мо дех, худат сабукбор шуда хар ҷо, ки хоҳӣ, рафтаи гир, — гуфт савор.

Ба ҷавоби рад, ӯ қабули марди раванда мунтазир нашуда, яке аз саворон бугчаро аз сари занак дарабуд.

То ин вақт шаҳр аз саворони яроқдор пур шуда буд: саворон аспхшонро дар кӯчаҳо баста ба хонаковӣ даромаданд, аз як сар хавлиҳоро кофта чизҳои аз гурезагон бозмондари ба даст дароварданд. Ҳатто заминҳои хавлиҳоро калангтардон карда чизҳои гурондари ҳам ёфта, ҳамагӣ дар як ҷо сарчамъ шуданд.

— Ин бандиро чӣ мекунем? — гуфт касе, ки бандии мусофирро посбонӣ мекард.

— Чӣ мекардем? Як дона тир ҳам садқан сари ин, «хас каму ҷаҳон пок», — гуфта яке аз яроқдорон милтики худро рост кард.

He! — гуфт дигаре, «аҷаб нест, ки ин одам болшевик набуда ҷадид бошад. Азварлошно, хар ҷадид ва хар олами хукумат, ки ба даст афтад, нокушта ба марказ фиристонанд гуфта амр додааст, мири ғозӣ ҳам ин маъниро қабул кардаанд, бинобар ин бо як қисми ин ғаниматҳо ин касро ҳам асир гӯен ба Қўқтош фиристонанамон даркор аст.

Босмачиён ҷизҳои аз шаҳр ба даст афтодари миёни худ тақсим намуда ва як ҳисмашро ба номи сардорони марказии худ ҷудо карда ин асирро ҳам ба вай «ғанимат» ҳамроҳ намуда бо даҳ нафар савор ба тарафи Қўқтош фиристонданд ва худҳошон аз Юрчӣ баромада ба тарафи Дехнав рафтанд.

17. САНҶОР

Қишлоки Янгикўртон аз босмачӣ пур шуда буд; босмачиёни лақай, марқа, қарлуқ ва тоҷик ҳама хавлӣ, хона ва кӯчаҳои қишлоқро фаро гирифта хобида буданд; дар миёнаи инҳо тахминан ҳаштсад нафар босмачиёни қашшӣ ҷубинпули дарвозӣ буданд, ки ба гарданашон ғайр аз милтики панҷтира ва ёздахтирани фарангӣ як-як камонгулаки бобой ҳам овехта дар лофзани аз ҳама пелӣ мекарданд.

Дар миёнаҳои қишлоқ дар як хонае, ки бо асбобҳои нафиси аз вақили мухтор ғаниматафтада ораста шуда буд, Эшонӣ Султон, Али-

рок нам хукуматдорони ин ҷо фондаҳои калон хоҳанд бардошт. Ам-
ин пелӣ кўрбониҳо ва муллоҳои ҷоҳил ба ин ҷоҳои қор намерасад ва
мекоҳанд дар як деха ӯ ноҳия хукумрон бошанд ва хўрда хобанд. Хар
ин бошад, бо фармони қазонҷараёни пай дар пай бародарамо, ҷаноби
он, Нероҳим ҳам ба сари итоат омад ва бо як ҳазору дусад нафар
назарони худ ба лашкарҳои мо омада фурумад. Алҳол қариб даҳ
ҳазор муҷоҳиди ҷангӣ Бойсунро ниғинвор ба миёна гирифтаанд, ки
ба як хуҷуми мардона қори ин шаҳро ҳам тамои хоҳем кард, пас аз
он пайвастӣ Шеробод мерасад, ки ба даст даровардани он алоқаи мо-
ро ба ҷаноби амир наздик мекунад. Сад шутур либоси низоми, сойри
асбобҳои ҷангӣ ва тиббӣ, ки бо кўшиши ҷаноби олий ва дастёрии Ис-
миён девонбегӣ аз Хиндустон ба даст даромада будааст, ба мо раси-
да қори моро хеле хуб кард; пас аз ин ҳам ин гуна кўшиш ва ёрман-
дари дарег надиштан даркор аст.

— Сӣ қатор нафар афғони газоталаб, ки бештарини онҳо аз худди
Хиндустон ба даст даромадаанд, мунтазирӣ руҳсат ва фармони ҳаз-
рати пошшоҳанд, хар ғоҳ иҷозати олий шавад, омада қуввати ғозии
назаро дучандон хоҳанд кард, — гуфт Ҳочӣ Латиф.

— Дуруст аст, — гуфт сардор, — ҳамаи ин қорҳо нишон медиҳанд,
ки интирон иқбол ба тарафи ислом тофтааст, ҳозир дар ҷойҳои, ки ба
дасти болшевикон аст, низ тарафдорони мо ҳастанд ва аз дарун ис-
лом ба манфиати мо қор мекунад...

— Пидеа аз Бойсун омадааст, ба ҳазрати пошхо мактуб ва арзи
маъриф дорам меғўяд, — гуфта пешхизмат сухани сардорро бурд.

— Гўй дарояд, — гўён сардор ба харитае, ки пас аз омадани Ҳочӣ
Латиф аз мутолиа маҳрум монда буд, як назар андохт.

Пидеа даромада мактуберо ба дасти сардор дод; сардор мактубро
қушода ба хондан шурў кард; дар аснои хондани мактуб аз ҷашмо-
ни сардор аломати андеша намоён мегардид; аммо бо як табассуми
соати кўшиши мекард, ки андешаҳои худро аз зоҳир шудан ниғаҳдори
кунад, пас аз хонда шудани мактуб ба Ҳочӣ Латиф нигоҳ карда:

— Хабарӣ хуш! Ҳозир меоям, — гўён пидеаро бо худ гирифта ба
лоқони дигар гузафт ва пас аз он ки бо вай қадре гуфтушунид кард,
пас гашта ба хонаи аъвалӣ омад:

— Пешақӣ аз қасди душман хабардор шудан ҳам... нимаи зафар
аст, — гўён ба ҷои худ гузашта нишаст ва ба Ҳочӣ Латиф, ки бо ни-
гоҳҳои худ меҳост аз ҷиғунагии ҳол хабардор шавад, нигоҳ карда:

— Душман имшаб меҳостааст, ки ба мо хуҷум намояд, — гуфт ва ба
лоқони худ нигоҳ карда:

— Ҳозир аз шаб ду соат гузаштааст, фурсат дорем, — гўён қаламро

ба даст гирифта ба коғазнависӣ шуруъ кард ва дар аснои хатнависӣ пешхизматро сало карда:

— Алиризоро гӯй! — гуфт.

То омадани Алиризо чанд порча коғазӣ дигарро бо ҷусту ҷолоки сиёҳ кард; Алиризо ҳам даромада дасти худро ба пешонаи худ ниҳода бо як эҳтиромӣ аскарӣ:

— Фармон! — гуфта рост истод.

Сардор яке аз коғазҳои навиштаи худро ба дасти Алиризо дода:

— Ин барои худат аст, — гуфт, — бояд ту мувофиқи ин фармон аскарони баргузидаи худат ва ғозиини афғонро аз рӯи нақша дар роҳи Бойсун посбон монӣ ва худ бо дастаи саворонат аз болои онҳо ҳабдорӣ кунӣ.

Коғазҳои дигарро ҳам ба дасти вай дода:

— Инҳоро бо саворони муътамад ба кушхонаҳои кӯрбошиён расон, бояд ки ҳамагӣ дар ним соат ҳозирӣ дида ба майдони ҷанг бароянд.

Алиризо, — ба ҷашм! — гуён сари худро ҳам карда аз ҳузури сардор баромад, Сардор ҳам таппончаи худро ба гардан ҳамоил карда дурбинро ба даст гирифта, аз хона баромада худро ба болои бом гирифт ва дурбинро ба ҷашми худ ниҳода, ба тарафи Бойсун ҷашм дӯхт.

Хеле фурсат гузашт, на аз тарафи Бойсун ва на аз тарафи кӯшхонаҳои кӯрбошиён ҳаракати аз одаг беруне намоён намешуд. Танҳо аскарони савора ва пиёдае, ки дар атрофи борғӯҳ буданд, дар ҷунбиш даромада ба тарафи Бойсун мерафтанд.

Сардор ба яке аз ҷор нафар пешхизматгони турки усмонӣ, ки бар болои бом як қадам аз худаш пасттар истода буданд, нигоҳ карда:

— Зуд рав! Аз Алиризо пурс, ки фармонро ба кӯрбошиён расондааст, ё не? — гуфт.

Пешхизматгони ҷолокона аз бом фууромада, пас аз як соат боз омад ва коғазеро ба дасти сардор дод.

Сардор ба коғаз бо рӯшноии гӯгирд задане нигоҳ карда:

— Гуфта мешавад, ки фармон дар соати худ расидааст, аммо ҷаро аз ин танбалон то ҳол ҳабаре нест? — гуфт.

Ба ногоҳ садон милғит ва пулемёт аз тарафи Бойсун баланд шуд.

— Кор сар шуд, — гуфт сардор ва дурбини худро ба тарафи кушхонаҳои кӯрбошиён гардонда ҷашм дӯхт; ҳанӯз ҷунбиш намоенамояд.

— Ман ки амири лашкари ислом, ноиби ҷаноби амир амири Бухоро ва домоди халифаи муслимин Анвар мебошам, фармониш меку-

нам, ки ҳама ғозии дақиқае нагузаронида тайёр шаванд ва ба ҷанг тоқ бароянд! — гуён сардор фарёд кард. Боз асаре нест, ин «фарёд» аз се бор тақрор ёфт, аммо натиҷа ҳеҷ. Сардор шитобкорона аз бом фууромад ва исп талаб карда савор шуда ба тарафи кӯшхонаи Абдурахмон мингбошӣ, ки ба наздикии борғӯҳ буд, ронд ва рафта ба кӯшхона даромад, ки нафарони Абдурахмон мингбошӣ ҳар қалом бо ҷашм дар зери дарахте ҳобидаанд ва худӣ Абдурахмон ҳам дар ҳолати ҷашм ба рӯи суфаи он ду-се нафар созандагон нишаста:

— Ҳар кас, ки ғозӣ меша (мешавад),

ба бар ҷашм берипа (берипро) — гуён дойраву дунбақ менамояд, бо бачае ҳобидааст. Сардор монанди касе, ки ба як фалокати мингбошӣ бархӯрда бошад, қадре дар хайрат афтад ин манзаро ро тамошо кард ва пас аз он ба ҳол омада дашном дода бонг зад. Аммо садон тӯшу туфанге, ки аз наздики борғӯҳ меомад, ба сардор фурсат наод, ки ин «ғозиини» фосики худро ба кор дарорад ва ё ба кӯшхонагон дигар рафта дар он ҷоҳо ҳам монанди ин манзараро ба ҷашми худ бинад. Фаври аз ҷорбоғ баромад ва ба тарафи қароргоҳи худ исп ронда ба дари борғӯҳ омада дид, ки он ҷоро тороҷ кардаанд. Сардор шидтар дар хайрат афтад; пешхизматгони пеш омада арзи ҳол нарасонид, ки:

— Пас аз рафтани ҳазрати пошшо, Абдулҷаббор кӯрбошии шаҳри сабӣ бо дастаи худ омада ҳазина ва кӯрхонаро тороҷ кард; чанд кӯрбин тило ва қисме аз яроқхоро гирифта гурихт ва пас аз он Ҷаноби Султон бо дастае аз афғонон омада ду хӯрчин тиллоро бардошта вай ҳам гурихт.

Сардор фурсат наёфт, ки дар ҳақи ин «ғозиини» дузда худ қисе гуфта кӯҳи отишфиро аз тарафи Бойсун наздик расида омада истода буд, онҳое, ки бо як далерии бешууро ба муқобили вай меистоданд, монанди сангҳо ва дарахтҳое, ки ба муқобили ҷараёни ловаи кӯҳи отишфиро истода бошанд, дар як ҷашм пӯшида кушодан нест; небул мешуданд. Биззот (шахсан) ба ҷанг даромадани сардор ҳам ҳеҷ фоидае набахшид; баъд аз чанд соат дар майдони ҷанг ғайр аз пуштҳои кушта ҷизи дигаре намонда буд.

Оре, қароргоҳи босмачиёни кӯҳи барфине буд, ки дар муқобили отишфирои аскарони сурх пойдорӣ карда натавонист ва бо таъсири «ловача» об шуда сели ҷӯшон гардида ба ҳар тараф рафт ва ҳар ҷиро, ки дар роҳаш рост омад, сӯхт, ҳароб кард ва бо худ гирифта бурд. Ин буд, ки босмачиёни зиндамонда дастадаста шуда ҳар қалом ба ҷаҳон аслии худ гурихтанд ва ҳар ҷизеро, ки ба пешанон рост омад, аз тороҷ кардан ва сӯхтани он заррае фуругузошт накарданд.

Худи Анварлошпо қариб як ҳазор нафар аскарони баргузидаи худро бо худ гирифта дар Сари Қамиш дубора толезомӣ карда бошад ҳам, ғайр аз талафоти кулӣ додан фоидаи дигаре надид.

21. ЛАШКАРИ ШОХИ ДАРАХТ

Аскарони сурх дастаҳои босмачиёро дунболошон карда дар 24 рӯз ба Душанбе расида дар кишлоки Чоряккорон бозистоданд; дар ин сафари 24-рӯза дар роҳ,

дар кишлоқ ва кӯрғонҳо, ғайр аз босмачиёне, ки барои тороҷ кардани аҳолии сари роҳ дар гурези худ сакта оварда, ҷо-ҷо пас меомданд, ба муддаи барнаҳӯрданд.

Аммо аз кишлоки Чоряккорон ба шаҳри Душанбе ҳаракат кардани аскарони сурх қадре ба сусти анҷомид; зеро аз аломатҳо маълум мешуд, ки босмачиён дар Душанбе ва атрофи он хеле тайёри доранд, пулҳо (купӯрҳо)-ро тамоман вайрон карда дар сари роҳ якқатор ҷинак ва хандакҳо барпо намуфта буданд ва аз ҷангу ҳоке, ки аз Душанбе ба осмон мепечид, таҳмин карда мешуд, ки дар он ҷо бояд 30-40 ҳазор нафар марди ҷангара ҷамъ омада бошад. Аскарони сурх ба ҳамин мулоҳиза аз Чоряккорон шаҳрро ба зери тӯл гирифтанд; бегоҳӣ аз он ҷо баргашта дар кишлоки Мортенпа манзил гузиданд; рӯзи дуюм боз ба Чоряккорон омаданд, ки имрӯз аз дируза ҳам зиёдтар ҷанг ба осмон мебарояд. Тақрибан шаҳрро ба зери тӯл гирифтанд. Аз тарафи шаҳр аломати ҳучуми саворон ки гирдобди ҷангу ҳок аст, ба Чоряккорон наздик меравад, аммо аз худӣ саворон аса-ре нест имшаб ҳам аскарон ба кишлоки Мортенпа баргашта атрофи худро мустаҳкам карда, посбони хушёр гузошта хобиданд. Рӯзи сеюм боз ба кишлоки Чоряккорон омаданд; пас аз якқатор тӯлзани, ки тирин он ба даруни ҳокборони Душанбе гум шула натиҷааш маълум намегардид, дар този асп ба тарафи шаҳр ҳучум карданд; ҳар қадар ки аскарони сурх ба шаҳр наздик мерасиданд, гирдбоди ҷангу ҳок камтар мешуд; оқибат ба шаҳр наздик раоиданд, ҳанӯз аз мукобила-ти душман асаре нест; ба шаҳр даромаданд, боз ҷизе наменамоёд. Қўчаҳои шаҳрро аз як сар гардиш карда баромаданд, ғайр аз шохҳои дарахт, ки даста-даста ба кўча афтода буданд, ҷизеро надиданд. Пас маълум шуд, ки босмачиён барои ниғаҳдорни шаҳр ҷорай охири-ни гуфта шохҳои дарози дарахтҳои бурида ба аспони худ бор карда дар кўчаҳо гардондаанд бо ин тадбир қуввати худро хеле калон нишон дода ба ҷашми аскарони сурх ҳок дошидани шуданд.

таронида гурезондаанд; баъд аз гурехтани аҳоли он ҷохоро тороҷ карда, иморат ва анборҳои ғалларо месӯзонанд.

Аммо аскарони сурх қофиларо ниғаҳдорӣ карда пеш мераванд; эшон ва мардонии ҷирсон ва бачагони хурдсоли яҳудиёро ба аспҳои худ бор карда пеш мераванд; дар ҳолате, ки аз пасу пешу росту чап ба босмачиён ҷанг мекунанд, пеш мераванд; монанди он ки нишон-донии моҳир гургони ваҳширо пеш кунанд, душманони худро пеш карда ба худ роҳ кушода пеш мераванд. Монанди танк аз пасу пеш ва аз пахлуҳои худ тир бароварда ба пастихо, баландихо, ҷўйҳо, ҷарҳо, кўҳҳо ва кутелҳо нигоҳ накарда пеш мераванд.

19. ҶАШНИ ЗАҒАР

Дар миёнаи Дехнав ва Бойсун ягона гузаргоҳе ҳаст, ки бояд ҳар рӯзида ва оянда аз ин ҷо гузарад; ин гузаргоҳ, ки «Анборсой» ном дорад, гузаргоҳи сел буда ба мурури айём бо гузаштани селобҳо, дар ин ҷо горҳо, гўмҳо, пастихо ва баландихо ба ҳам расида як монеаи табиӣ пайдо шудааст, ҷунон ки агар як одам бо як милтиқ сари роҳро гирифт, бе он ки тирӣ тарафи мукобилро ба худ расонад, барои дахҳо одам роҳро мебандад.

Анварлошпо, ки аз Душанбе то ин ҷо ба аскарони сурх даст нагирифта буд, ин вартаро муносиб дарёфта доми худро, дар ин ҷо инқилоб, ба монсаҳои табиӣ ҷандин хандакҳо ва шинакҳоро мувофиқи ғайри ғайри имрӯза сохта илова намуфт; ҷор ҳазор босмачиҳои тирани-дорро, ки аз дах ҳазор якқачин карда баргузида гирифта буд, дар ин ҷо ҷо дод; барои ҳар гурӯҳ яке аз туркони қорозмуда ва ҷандидаи худро фармондех таъин карда, фармондихиҳои умумиро ба дастӣ худ гирифта барои «пешвозӣ» аскарони сурх тайёр истод.

Аскарони сурх ва партизанҳои сурхи маҳаллӣ, ки дар шумора таъминоти диҳаки ин «пешвозгирандагонӣ» худ буда, дар ҳар қадам аз ҳар миллатро дида меомаданд, ногаҳонӣ ба ин монеа бархурда бо як фармони сардори худ худҳоро ба замин андохта ба ғавакшӣ даромаданд. Тир аз тарафи душман монанди борон меборад, ғайр аз тӯлаҳои барфҳос, ки сару тани худро дар он пинҳон карда ғавак ме-тавонанд, сипаре нест. Гурриши тӯлу парриши милтиқ гулгула дар кўдор мешод.

Аскарони сурх ба ҳамин ҳол дар се соати ғавакшӣ ба лаби хандакҳо расиданд.

Душман гурехт ва аз вай ҷуз хандакҳои пур аз патронҳои ҳоли асаре намонд. Аскарони сурх дар қароргоҳи душман, ки хеле муво-

физики техникаи ҷангии имрӯза сохта шуда буд, ором гирифтанд.

Сардори ҷангии аскарони сурхро бо ғалаба карданашон ба машхуртарини сардорони ҷангии дунё табрик кард; дар ҷавоби табрик суруди «Байналмилал», ки бо як овоз хонда шуд, кӯҳсорро ба садо овард, гуё кӯҳсор ҳам суруди «Байналмилал»-ро хонда ин зафарро табрик мекард.

На шоху на тавоигарам,
Либоси кӯҳна дар барам,
Бошленикист раҳбарам,
Дохунда қаҳрамон мешам,¹
Пои пиёда меравам,
Роҳи кӯшода меравам,
Даст надода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.
Кӯҳу кутал гузаргаҳам,
Сина ба барф мениҳам,
Лек чу барқ меҷаҳам,
Дохунда қаҳрамон мешам.

20. КҶҶҶ ОТАШҶҶҶ

Дар кишлоки Кофуруни Бойсун боргоҳе монанди боргоҳи амири собиқи Бухоро барпо шуда буд; гирдогирди боргоҳро аскарони тоҷик, афгон ва узбек, ки либосҳои аскарӣи аврупоӣ пушида буданд, дар зери фармони туркони усмонӣ нигоҳдорӣ мекарданд. Дар пешгоҳи боргоҳ хонаеро орошта буданд, ки дар он ҷо сардоре дар зери либоси низоми дар ҳолате, ки сари бозу ва сафҳаи синаи худро бо погон ва нишонҳо зинаг дода буд, нишаста ба ҳарита нигоҳ мекард ва ҷо-ҷои харитаро бо калами қариндош нишон карда ба коғазӣ дигаре, ки дар паҳлуи он харита паҳн буд, ҷизе менавишт.

— Ҳоҷӣ Латифи девонбегӣ аз ҳузури ҷаноби амири Бухоро омадааст, агар руҳсати олии ҳазрати пошшо шавад, ба дастбӯсӣ мушарраф гардам меғӯяд.

Сардор пас аз ҷанд дақиқаи шунидани ин суханҳо бе он ки сари худро аз харита бардорад:

¹ Хонда шудани ин нақш аз тарафи як тоҷик тантанавӣ ин ҷашни зафарро дуболо кард. Маълум аст, ки ин тоҷик қаҳрамони ҳикояи мо Ёдгор ва ба қавли бухориён «Дохунда» буд.

— Пас аз 15 дақиқа дарояд, — гуфт.

Нешкизмате, ки дастӣ худро ба пешонаи худ ниҳода арзи ҳоли Ҳоҷӣ Латифи девонбегиро расонда интизорӣ мекашид, бо шунидани ҷаноби сардор сари худро бо эҳтироми тамоҳам карда:

— Хуб! — гуён аз дар баромад.

Сардор тақдор дар мутолиаи харита фуру рафт: баъд аз 15 дақиқа нешкизмат боз даромад, аммо ин бор ҷизе нагуфта дастӣ худро ба пешонаи худ ниҳода истод.

Сардор пас аз он ки даҳ дақиқаи дигар харитаро нишон ва коғазро ҷанг кард:

— Хуб, гуӣ дарояд! — гуфт.

Як шахси таҳминаи 45-солаи баландқомати миёнариш, ки саллаи худро ба гирдан ва пешонаи худ фуруварда печонда баста буд, аз дар даромада ба пешӣ остана дузону нишаста монанди он, ки амири Бухоро дуо мекарда бошад, бо ҳамон тартиб ва одоб ба дуо кардани сардор даромад. Аммо сардор ба тамоҳам шудани дуо мунтазир набууд, ҷолокона аз ҷои худ ҳест за бо меҳмони худ, ки ӯ ҳам барои эҳтиромӣ сардор аз ҷои худ ҳеста буд:

— Магар ба зиёрати Ҳоҷӣ Латифбой мушарраф мешавам, — гуён тарму сузон мулоқот кард ва барои ӯ ҷои нишаст нишон дода, худ ҳам ба ҷои худ нишаст. Пас аз пурсуносии аҳолии худӣ Ҳоҷӣ Латиф:

— Мизоҷи шарифи бародарам ҷаноби амири Бухоро ҷӣ гуна аст? — гуфта пурсид.

— Алҳамдулиллоҳ, — гуфт Ҳоҷӣ Латиф, — вақти ҷаноби амир аз хар ниҳ хуш аст; ба дуои ҷондарозии ҳазрати пошшо маънуӣ доранд, саломӣ дустана мерасонанд ва ҳамаи умедашонро аввал ба худ, дулум ба ҳазрати пошшо бастаанд ва умедворанд, ки бо ёрии худову пир ва ҳазрати пошшо ба зудӣ ба тахти Бухорои шариф зинагбаҳо шаванд.

— Иншооллоҳ, — гуфт сардорҳамаи мақсадҳо ба зудӣ ҳосил ҳоҳад шуд. Мо ҷанд тоҳ боз барои ба як интизом тобеш шуда муттафиқона кор кардани кӯрбошиён, ки хар қадом худро ҳокими мутлақӣ як кишлоқ ё музофот медонистанд ва бештарин барои нуфуз байни худ ҷанг мекарданд, кӯшиш доштем; оқибат ба ҳусни тавачҷуҳӣ бародаламо ҷаноби амир амири Бухоро як дараҷа ба ин мақсад расидем, алҳол ҳамаи кӯрбошиёни Самарқанд, Бухоро, Шаҳри Собз, Қаршӣ, Гузор, Шеробод ва умуман кӯрбошиёни Бухорои Шарқӣ ба мо итоат ва ниқибд доранд; бештаринашон бо дастаҳои муҷоҳиди худ ба ин ҷо ҳозир шудаанд, ки дар зери фармони мо кор мекунанд. Гардан-шахтарини кӯрбошиён Иброҳим буд, ки вай ҳаргиз ба мо итоат кар-

дан намехост, муллоҳои ҷохил ҳам ба вай ёрӣ медоданд, Бинед муллоён ба вай ба ҷӣ мазмун хат карданд, — гуён сардор аз ҷуздони худ мактуберо бароварда хонд (айнан):

«АМИРУЛМУЪМИНИН САЛЛАМАХУДЛОХУ ТАОЛО ХУВАЛФАТТОХ»¹¹⁸

Аморатпаноҳ, иззатҷоҳи мир бӣ додоҳ лашкарбоширо баъд аз тӯҳфаи дуову салом расида бод, ки моҳон уламоён-дуоғӯни муътақиди салими дар Султонобод иди муборакро гузаронида иҷтимоъи ҷида маслаҳат намудем, ки чанд кас аз ҷаноби оӣи ва аз ҷаноби иҷмои гашиа баъӣ¹¹⁹ иродааст гуфта меишнавем ҷанобашон ба моҳон маълум намоед кадом кас бошад ба Анеар мутобаат намудагҳоро аз руи китоб ғибояти ашма¹²⁰ намуда коф-ир гардонда ҳама уламоён ва фуждрён чамъ шуда аввал аз худӣ лақай баъӣ иудагҳоро мувофиқи шаръи шариф ба қатл мерасонем баъдаху ба ғазо меравем ва сония аз ғайри лақай аз тоҷикион ва аз қарлук ба Анеар мутобаат кардагҳоро ба моён маълум кунед мувофиқи шаръи шариф ҳамаи уламо ва фуждрён чамъ шуда ба қатл мерасонем аз руи шаръи шариф моҳон кор мекунем ҷаноби иҷмо ба моён ҳавола карда истед ҳар баъномаӣ бошад дар болои моён шавед агар ба ҷанобашон маълум бошад боз худашон бехтар ва хубтар медонистд аптақсир асسالому алайкум.

Мӯҳр ва ишзон сехибони мактуб.

1. Мулло Муҳаммадсалими мударрис, 2. Халифа Мулло Оллоназар маҳдум, 3. Мулло Исматулло маҳдум, 4. Мулло Алимӯҳаммади мударрис, 5. Мулло Тағоимуроди мударрис, 6. Мулло Абдурахмон маҳдум, 7. Маҳдум Мӯҳаммади тӯқсабо».

— Мо зобитони¹²¹ усмонӣ, — гуфт сардор, — дар ин ҷо абайи намонем, ҳар гоҳ мамлакатро аз болшевикон пок карда ба ҷанобӣ амир супорем, ба ватани худ меравем ин ватани шумо як ҳазинаи сарпушда аст, ки барои кушодани он қувваи қорғарӣ ҳам аз худаш мебарояд. Ҳар гоҳ мо ин ҷоро аз болшевикон пок кунем, пули давлатҳои пулдор, хусусан инглис, ба болои ин ҷо бозӣ хоҳад кард. Тоҷикон як масалии хуб доранд: «агар пул бошад, дар ҷангал шӯрбо» меғӯянд. Дар он вақт ҳукуматдорони ин ҷо ихтиёр ва имтиёзи ҳазинаҳои ниҳони мамлакатро бо қувваи қорғариш ба дасти давлатҳои пулдор супурда ба бадалаш ҳазина-ҳазина тиллоҳои нақда гирифта ба хушӣ ҳукиронӣ хоҳанд кард; савдогарӣ равоҷ хоҳад гирифт, ки аз ин

мардон, Абдулкайюм бӣ ва дигар қўрбошён ва муллоён нишаста буданд.

Эшони Султон ба Алимардон меғӯяд:

— Аяун ту бо ёрии мо ва домоди халифаи муслимин Анварпӯш-шо ба ҷои Иброҳими дузд гузаштӣ, ҳеч қорро бе маслиҳати мо ма-қуи мо бояд ин давлати худодаро бо ҳам бинем. Иброҳим меҳост, ки ҳама ҷизро худаш хӯрад, ҳар қор ба ихтиёри худаш бошад, у ҳеч қорро писанд намекард.

— Албатта, — гуфт Алимардон, — вақте ки шумо бо мо дӯст бошед, мо ҳам ҳеч қорро бе маслиҳати шумо намекунем; ҳоло ҳам ман ба маслиҳати шумо барои маслиҳат омадаам, ки ҷӣ навъ карда урусоҳоро аз мамлакат пеш мекунем?

Нис аз муллоён ба ғайи ҳамроҳи шуда гуфт:

— Ҳар қорро мувофиқи шаръи шариф қардан дарқор аст, дар қамон сураат мамлакат мусулмонобод мешавад, ба ҷӣ тарз, ки аз дасти қадидхо ҳалос шуда бошем, аз дасти урусоҳам ҳалос меша-вем; дар охириҳон қор Иброҳимбег шариятро дуруст пос надошт, уламоро эҳтиром накард, аз ғаниматҳое, ки аз вақили мухтор ба даст даронард, 6 а муллоён ҷизи дурусте надод...

Садди ғалоғулае, ки аз берун омад, муллоро ба тамои қардани су-қонани роҳ надод; чанд нафар ҷроқдор як марди дасту гарданбастаро гирифта меоварданд, ки аз дунбол зане ҳам девонавор фарёд карда Алимардон ва босмачиёни дигарро дашном дода меомад.

Бандиро аз дари боло ба Эшони Султон манзур қарданд:

— Ин кист? — гуфта пурсид Эшони Султон.

— Ин қадид аст, мо аз Юрҷӣ дастгираш карда оварда будем, ди-дем, ки дар Кўктош қалонон нестанд, ин ҷо ба хизмати шумо овар-дани шуда ба роҳ баромадем; дар роҳ ин зан ин бандиро ба дасти мо данда барои ҳалос қардани девонавор худро зад, ҳарчанд пеш қордем, аз роҳ нагашт ва то ин ҷо аз дунболи мо омад.

Алимардон бо диққати тамои ба он бандӣ нигоҳ карда:

— Қомат чист? — гуфта пурсид.

— Ёлдор!

Алимардон сари худро бо ишорати тасдиқ болову поён ҷунбонида:

— Магар ту ҷулони гурезаи Азимшоҳи сариҷӯи набудӣ? — гуфт.

... — бандӣ ба ин савол ҷавобе надод.

Ба Эшони Султон нигоҳ карда:

— Таксир! Ҳикояти ин мард ва ин зан бисёр аст; ман инҳоро дер-нист боз медонам, инҳо дар байни худ муомилаи ғайришаръӣ до-штанд; ба болои ин ҳар дуи инҳо ҳам ба муқобили мо дар ҳар қучо

гап мезадаанд, аз рӯи шуниди ман, дар кишлоқи Латтабанд ҳам отрядони вакили мухторро ба мукобили аскарони мо ҳамин одам ҷанг кунонидааст; бинобар ин агарчи Анварпошо «ҷадидонро накушед» гуфта бошанд ҳам, ба фаҳми ман инҳоро куштан даркор аст; аҷаб нест, ки ин одам болшевик ҳам шуда бошад.

Яке аз муллоён:

— Модом ки, — гуфт, — бо якдигарашон алоқаи ғайришаръи доштаанд, инҳоро сангсор¹⁷ кардан даркор аст, сангсор!

— Албатта, сангсор кардан даркор аст, — гуфт муллои дигаре ба гап ҳамроҳ шуд.

Пагоҳирузӣ муллоён фатвои гунаҳгориноро навишта оварданд, хондани фатво ба маҳрамай худ:

— То фардо, — гуфт Эшони Султон, — нигоҳ доштан, ба уламо ривояти шаръи нависонидан, пас аз он дар миёнаи мардум бароварда сангсорашон кардан даркор аст, — ва ба одами худ нигоҳ карда, — инҳоро бурда ҷудо-ҷудо дар ду хона андоз ва аз болояшон кулф зан, — гуфта фармон дод.

— Гунаҳгориноро биёранд, — гуфт.

Баъд аз панҷ дақиқа:

— Оварданд, — гуфта маҳрам аз дар даромад.

Эшони Султон, ки аз дари боло ба рӯи суфа нигоҳ карда танҳо бандии мардро دید:

— Занакаи гунаҳгор кучост? — гуфта аз одами худ пурсид.

— Тақсир!

— Занагро ҳам биёр меғям.

— Занагро дар хонаи дудара ҳабс карда, аммо кулф задани дари дигарашро фаромӯш карданд, бинобар ин гурехта рафтааст.

Эшони Султон, пас аз он ки одамони худро ба сабаби ин безҳтиётӣ ва сахлгирашон хуб дашном дод, гуфт:

— Зуд бошед, дар як ҷои васеъ ҷоҳчае канда бандиро то миёнаш гӯронед ва аскаронро хабар диҳед, ки ҳар кас яксангӣ зада ҳама ба «савоб» дохил шаванд; агар мурда монад ҳам, то гӯр шуданаш аз сангзанӣ даст нақашанд.

Пешҳизматон бандиро аз суфа фуруварда ҳанӯз аз дарвоза берун набароварда буданд, ки садои милтиқ ва пулемёт баланд шуд. Босмачиён ба ҳоли худ шуда ҳар кас дар пай ба даст гирифтани силоҳ ва савор шудани асп афтод.

То 20 дақиқа агрофи кишлоқи Янгиқўргонро тахминан сад нафар аскарони суҳр ва партизанҳо гирифта буданд; босмачиён ҳам аз ҳавли ҷон ба ҷанг даромаданд, муллоён: «кушедгӯзӣ, муредшаҳид»

гӯфта онҳоро ба ҷанг ташвиқ мекарданд. Аммо ба босмачиён «ғозӣ» шудан мумкин нашуда, ҳама гуруҳ-гуруҳ «шаҳид» мешуданд. Дар ин пешниҳоди босмачиён, ки дарвозиён буданд, кафшҳои ҷубини худро партофта гурехтанд.

Валлоҳи, — мегуфт яке аз дарвозиён, — ба ин гуна ҷанги номардонӣ ҳеҷ кӯшам намеояд, ба ман муборизе даркор аст, ки мардонавор баён ба бағал дарафтад, то ки мард аз номард ҷудо шавад.

Майлони ҷанг ба даруни кишлоқ даромад, тирҳое, ки аз ду тараф мебаромад, душту душмани худро фарқ накарда синаҳоро мешикӯфт; босмачиён диданд, ки ба ҳоли кардани кишлоқ маҷбур мешаванд, аммо онҳо талланокро оташ дардоданд; кишлоқ дар миёнаи хуну оташ монда буд.

Босмачиён гурехтанд; аскарони суҳр ба кишлоқ даро — мада ёфтандан онҳоро кофтанд; ғайр аз Дохунда, ки дар паси дарвозаи кушканан Эшони Султон дарро ба худ сипар карда истода буд, дигарро наёфтанд ва уро пеш андохта ба тарафи Душанбе бурданд.

18. «ТАНК»

Гардогарди шаҳри Душанbero тахминан даҳ ҳазор нафар босмачӣ халқдор гирифта буд; ин босмачиён монанди босмачиёни пештара бенитизом ва бехабар аз до ниши ҷангӣ не, балки ба инҳоро аз машхуртарини сардорони ҷангин дунё Анварпошо раҳбарӣ мекунад, хусусан баъд аз хиёнати вакили мухтор нуфузи маънавии ин сардор ба болои босмачиён ва аксинкилобчиён зиёд шудааст; ин босмачиён ба вай хуб итоат мекунанд. У ба ҳар тараф бо имомани амираи лашкари ислом, ноиби амираи Бухоро ва домоди халфаи муслимин Анвар» хату хабар карда мардумро ба итоати худ ва ба муқобилати ҳукумати Шӯроӣ ҷеғ мезанад. Муллоҳон аз тороҷ ба даст даровардаашро ба Афғонистон фиристода яроқ ва либосҳои низомии мекарифта ва бо имзои худ «коғазакча» бароварда мардумро ба қабул кардани он ба ҷои пули нақда маҷбур мекунад.

Дар шаҳри Душанбе бошад, аҳвол бо бисёр сахтӣ мегузарад; дағдаге аз аскарони суҳр, ки бо ҷанг нафар бухорӣ ва тоҷики маҳаллӣ дар он ҷо ба муқосира монда буданд, хўроквории харрўзашонро бо танискатии бисёр ба даст медароранд, ҳатто роҳи обро ҳам босмачиён бистанд, ки ин ҳам ба осонӣ ёфт намешавад. Бисёр вақтҳо маҷбур мешаванд, ки ташнагии худ ва аспони худро танҳо бо оби барон ва барфе, ки меборад, бишкананд; либосҳояшон тамоман да-

22. САРДОР И БЕТОЛЕЪ

Дар амалҳои моҳи августи соли 1922 дар яке аз қиш — лоҳҳои ви-
лояти Балқувон дастае аз босмачиён, барои иди қурбон ҷамъ омада
буданд ва мардумро, дар масҷид гун карда ба муқобили болшевикон
ва иттифоқи байни худ ташвиқ мекарданд. Дар аснои гармин машғул
нашавиш ношинуе пайдо шуда, дар гӯшае ба таҳорат кардан машғул
шуд. Сардори босмачиён, ки дар он ҷоҳо нобалад буд, ҷи кас будани
ин шахс ношинуе аз мардум пурсид. Яке:

— Як нафар тоҷики фақир аст, ки барои адои намози иди қурбон
онадааст, — гуфта ҷавоб дод.

Маҷлисе тамои шуд, ҳама таҳоратхоро тоза карда барои адои
намози иди тайёр шуданд.

Аммо аз дили сардор шубҳа бартараф намешуд, ҳар кас ба наза-
рини ӯзеуси ҳукумат ва ҳар сиёҳи аломати аскарӣ сурх шуда ба наза-
рини менамуд. Оқибат шубҳаи худро пинҳон карда нагавоништ:

— Он шахси ношинуе даст гирифта биёред, аз вай гап пурсем, —
гуфта ба нақарони худ фармон дод; нақарон ҳарчанд ҷор тарафро
сифтанд, гайр аз нақши по ва саргини аспе, ки дар паси деворе 15
дақиқа пеш аз ин баста шуда будааст дигар нишонаеро наёфтанд.

Аз шудани ин аҳвол шубҳаи сардор зиёд шуд: мусаллаҳ шуда ба
дар ақимол ҳозир истодагони ба одамони худ амр фармуд.

Ҳинер дер нақашид: аз тарафе тахминан 30 нафар аскарӣ сурхӣ
тағир ва якчанд партизан бо як пулемёт пайдо шуданд. Аскарони
сурх, то ба аспҳои худ савор шудани босмачиён атрофро фаро ги-
рифтанд; ҷанг сар шуд, тири пулемёт монанди обе, ки аз фаввора
барояд, ба сари босмачиён пош меҳурд. Сардор нақарони худро ба
асеи ҳуҷум амр фармуда худаш пеш даромад. Босмачиён ва аскар-
они сурх бо ҳам омехта даст ба гиребони, якдигар шуданд; акнун
бештар ба ҷои милитик сарнайза ва ба ҷои таппонча шамшер қор ме-
кард. Мурдагон ва маҷруҳон ба майдон афтодан гирифтанд.

Босмачиён гурехтанд; аскарон масофате онҳоро пеш карда рафта
таппон гун карданд ва ба роҳи худ бозгаштанд. Дар вақти бозгашт
дар миёни кушташудагон ду мурдаи соҳибшавкатеро дида либосҳои
онҳоро кишида гирифтанд; вақте ки ба қароргоҳи худ омада ли-
босҳоро тафтиш карда диданд, аз ду либос ду мўҳр баромад, ки дар
яке аз онҳо каллимаи «Давлатманд бӣ», ба дигар «амири лашкари ис-
лом ва домоди халифаи муслимин Анвар» нақш карда шуда буд.

Бо ҳамин бетолени айёми ҳаёти 42-солаи Анварпошо, ки бешта-
риниш бо мочароҷуҳои гузашта буд, ба поён расид.

рида аз қор баромадааст, ба ҳаде, ки гӯё зимистони қаттолро бе ли-
бос мегузаронанд; бемори, маҷруҳи рӯз то рӯз қуватеро, ки дар асл
кам буд, боз камтар мекунад. Аспҳои гурусна дар майдони болош
кушода дар зерӣ барфу борон монда ланг ва барҷоманда шудаанд.
Аз Бухоро мададе намерасад.

— Баъд аз ин дар ин ҷо истодан мумкин не!

Ин суҳан аз сардорон гирифта то нафарӣ аз забони холи ҳама ме-
баромад; лекин интизоми аскарӣ сурхӣ иҷозат намедихад, ки касе ин
суҳанро ба забон ронад, зеро аз марказ аз Бухоро хабаре нест, агар
хабарҳои бесару бунро, ки ғоҳ-гоҳ ба воситаи телеграфи ҳавоӣ ме-
расад, ба назар нагирем, гуфта мешавад, ки умуман роҳи мухобараа-
шон аз рӯи дунё ба-ста шудааст.

— То гирифтани фармони дуюм муваққатан Душанберо гузошта
гас гардед!

Пас аз се моҳе, ки дар муҳосирамондагони Душанбе ба он ҳама
машаққатҳои тоқатгузоз бардошт карданд, телеграфи ҳавоӣ ин фар-
монро аз Бухоро овард.

Иҷро кардани ин фармон, ки онҳоро аз тангнои муҳосира ҳалос
мекард, аз иҷро накарданиш ҳам мушқилтар буд; лекин азм ва иро-
даи аскарисурхӣ ҳар мушқилро осон мешуморад.

Шаб торик, борону барф меборад, дар лои замин аспу одам то
миёна меғтад; аспҳое, ки се моҳ боз рӯи сериро надида аз пой
мондаанд, барои аз лой кишида баровардани саворони худ қор
намеоянд; балки саворон маҷбуранд, ки пиёда шуда то миёни дар лой
ғутида саворҳои худро аз лой кишида бароранд.

Қофила бо ҳамин аҳвол аз Душанбе баромада ба роҳ даромад;
гайр аз 60 хонавор яҳудиёни Душанбе, ки зану мард, сағирӯ кабир,
пиру ҷавони сарупобараҳна ба ҳимояти аскарони сурх аз дасти
босмачиён метурехтанд, касе садое намебаровард, пасу пеш, рости
чапи қофиларо аскарони сурхӣ савора ва пиёда посбони мекунанд,
асбоби қўрхона, беморони сарочанилин ва тўдаи гурезагон аз миё-
наҳои роҳ роҳӣ мешаванд.

Душвории роҳро аз ҳамин қиёс бояд кард, ки аз соати даҳи шаб
то соати нӯҳи рӯз базур ҳафт ҷақримьяк фарсах роҳ тай шуд.

Босмачиён, ки аз ин ҳол беҳабар монда буданд, баъд аз баромада-
ни офтоб аз аҳвол хабардор шуда атрофи қофиларо фаро гирифтанд.
Аз пешу пасу рости чап ҳамеша тирборон карда роҳро ба аскарони
сурх тағ мекунанд, ба болои ин ҳар қадар пулқўпрук, ки дар роҳ
бошад, вайронкардаанд, аҳолии Регар, Сари Осиё, Юрҷи ва Деҳнав
барин шаҳр ва кишлоқҳои сари роҳро «аскарони сурх меоянд» гуфта

Фармондеҳи ин гурӯҳи аскари сурх пас аз он ки нафарони худро бо ин зафари намоён табрик кард, ба як нафар тоҷике ки ўро дар сафари худ ба сифати роҳнамоӣ бо худ гирифта буд, нигоҳ карда:

— Ту ҳам, — гуфт, — сазовори табриқӣ, агар санҷидакорихоӣ ту намешуд, мумкин буд, ки мо шикори худро аз даст гурезонем.

Як нафар бухорӣ, ки вай ҳам дар ин сафар ҳамроҳ буд, ба ин тоҷик нигоҳ карда:

— Дарвоқеъ, Дохунда, кори намоёне кардӣ, офарин ба ту, — гуфт.

— Агар фақирони дар пеши масҷид ғуншуда сирри моро намулошонданд, ман ба даст афтода талаф мешудам, ин зафар ҳам ҳосил намешуд; бинобар ин табрику офаринҳои шуморо ба номи фақирон қабул мекунам, — гуфта Дохунда ҷавоб дод.

23. АКНУН НАШУД

Баъд аз гӯронидани мурдаи Анвар ва Давлатманд бӣ дар кишлоки Чаган босмаҷиён ва аскарони хоссаи Анвар ба лаби дараи Туфаланг чамъ омада барои ҳаракати ояндаи худ нақша мекашиданд ва мардуми кишлоқро ғун карда барои гирифтани хуни Анварлошшо ва Давлатманд бӣ аз болшевикон, ташвиқот мебурданд.

Аз ёварони Анвар Юсуф Зиё гуфт:

— Мо амири лашкари ислом ва домоди халифаи муслиминро барой ҳалосии шумо аз дасти кофирон, қурбон кардем; лекин агар ёри шумо бошад, ҳар кадоми мо метавонем, ки як амири лашкари ислом шавем; аз шумо хоҳишмандем ки монанди пештара ёрии худро аз мо дарёғ надоред, то ки хуни амири худро гирем ва кори пешгирифтаи ўро ба поён...

— Худамо барои гузаронидани якрӯза зиндагии худ ба ёрӣ мӯхтоҷем, аз як тараф шумо ва аз тарафи дигар аскарони ҳукумат! Мо дар миёнаи ду оташ мондаем, бас аст ин ҳама харобӣ.

Ин суҳан, ки аз даҳони дехконе баромада суҳани Юсуф Зиёро буррид, аз ҳар тараф аз миёни дехконион ҷавобӣ:

— Рост метӯяд, рост метӯядро ёфт.

— Агарчи Давлатманд бӣ шахид шуд, ман метавонам, ки кори ўро пеш барам; ҳар касе, ки монанди пештара ба мо ёрӣ надихад, аз дунболи кушташудагон ба он дунё хоҳад рафт, — гуфта хоҳарзодаи Давлатманд бӣ Абдулқодир суҳани Юсуф Зиёро қувват дод,

— Бародарон! Акнун нашуд, ахволро ба ҳисоб гирифта даркор аст, баъд аз ин беҳтар он аст, ки ба ҳукумат таслим шавем, ҳар кас

нашуд, ғуён ба тарафи Афғонистон раҳсунор гардидаанд.

— Ин муртад, бачабоз аст, суҳани у ҳеч эътибор надорад, — гуфт Юсуф Зиё.

Масҷиде ба ҳам хӯрд:

— Магар бачабозии ў акнун ба шумо маълум шуд?!

— Магар ғайр аз ў дар байни шумо дигар бачабознест?!

— Ҳар кас, ки номи таслимиро гирад, ў муртад аст, воҷибулқатл аст.

— Акнун наменҷавад, таслим шудан даркор аст.

— Бас аст ин ҳама харобӣ бо номи «ҳалос кардани муслмонон»...

Ба ҳамин тариқа ҳар кас бе навбат ва бе тартиб муллои худро назор карда фарёд месад.

Юсуф Зиё:

— Хуб, пас аз ин маслиҳат мекунем, — гуфта масҷидро тамоми кард ва нафарони худро гирифта Ҳоҷӣ Абдулқодирро пеш андохта, ба тарафе рафт; инҳо яқиндан қадам аз мардум дур шуда буданд, ки таппончаи Юсуф Зиё ҳолӣ шуд ва ҷасади Ҳоҷӣ Абдулқодир ба майдон афтод, тақрор гулула бархост: яроқҳои босмаҷиён ба мукобила пешдари ҳавола ёфт. Мардум аз дунбол расиданд.

— Кушандан Ҳоҷӣ Абдулқодирро ба мо супоред! — гуфта фарёд мебаранд.

Юсуф Зиё ҷида аст, бинобар ин Ҳоҷӣ Абдулқодирро кушт, қасоси ўро аз ин паллад гирифта даркор аст.

Ин садо мардумро, ки дар асл ба шӯриш омада буданд, дар қулоқини онард. Туркан гурехтанд, пешо пеши гурезандагон Юсуф Зиё асп меронд ва дар този асп ба лаби дарёи Туфаланг омада бо аспи худ муаллиқшавон дар қатри об рафт ва қораш тамоми шуд.

Босмаҷиёни дигар параканда шуданд. Эшонӣ Султон бо нафарони худ ба тарафи Ваҳе рафта дар фикри таслим афтод; Дониёл бо нафарони худ ба тарафи Ғарм ба ҳузури Фузайл Маҳсум рафт; босмаҷиёни Кулоб ва Балҷувон хоҳарзодаи Давлатманд бӣ Абдулқодирро ба миёни худ гирифта ба тарафи Балҷувон рафтанд; баъзе босмаҷиёни аз саф баромада барои таслим шудан ба тарафи ҳукумат гурехтанд.

Форук, Усмон, Алиризо афандиён ва туркони дигар: — Акнун нашуд, — ғуён ба тарафи Афғонистон раҳсунор гардидаанд.

24. ОРНОМА

Дар аввалҳои соли 1923 гирдогирди қалъаи Кӯлобро 3 — 4 ҳазор нафар босмачӣ фаро гирифта буд: роҳи бурду оварди озуқа ва рафтуомади мардум тамоман аз қалъаи бурида шуда буд. Ҳамаи ин босмачиёро Салим Сомипошшо, ки пас аз қушта шудани Анвар бо сесад нафар аз Афғонистон омада буд, сардорӣ мекард.

Назар ба қавли ҳудайш ин турки усмонӣ аз Анварпошшо ҳам кордонтар ва қаҳрамонтар аст:

— Ман, — меғӯяд, — аз Афғонистон ба ин мақсад омадам, ки хуни шогирди худам Анварпошшоро, ки аз камтаҷрибагии худ «шаҳид» шуд, бигирам ва қорхоеро, ки вай нотаъмин гузошт ба поён расонам.

Аммо босмачиён ба ин сардорӣ худ лиғаргунатар баҳо медоданд: — Сомипошшо, — меғӯфт яке аз босмачиён, — ҳеч гоҳ ҷои Анварро гирифта наметавонад, дере нагузаштааст, ки ин одам дар миёнаи моён пайдо шуд, лекин дар ин муддати андак чорсад аспӣ бидавро ба худаш махсус карда гирифт; ба болои ин ҳафтае ҳафт зан мегирад, ки ин номаъқулно амир Олимхон ҳам накарда буд.

— Ҳар чӣ бошад, — меғӯфт босмачии дигаре, — агарчи «деҳаи вайрон аст, номи калон дорад», бо шунидани номи ин кӯрбошиёни пас аз қушта шудани Анвар парокандашуда дар як ҷо ғун гардиданд: анкариб аст, ки дар зери сардории ин Кӯлобро ба даст дарорем, нағзии ин аз Анвар дар ин ҷост, ки ба неку бади мо қор надорад, аз баски худаш зандӯст ва молпараст аст, забонаш кӯтоҳ аст, бинобар ин ба айшу ишрат ва молгундории мо роҳ мекӯнад.

Ба даруни қалъаи Кӯлоб панҷсад нафар аскарӣ сурх ва чанд нафар аз фидоӣёни тоҷик муҳосира мондаанд; 20 рӯз аст, ки муносибати қалъа аз берун бурида шудааст; дар рӯзҳои охир аскарон аз беозуқагӣ ва аспҳо аз беобу алафӣ дар тангӣ афтадаанд.

Барои хуруҷ аҳвол мувофиқ нест, зеро ин босмачиён монанди босмачиёни соли 1921 нестид, инҳо дар ин ҷангу гурезҳои сесола ва таълимҳои туркони усмонӣ хеле қорозмуда ва таҷрибадида шудаанд ва бо яроқҳои, ки пай дар пай аз Афғонистон ва Ҳиндустон мерасад, ҳуб мусаллаҳ гардидаанд. Баъд аз қушта шудани Анвар аз пароканда шуда ба нестӣ наздик расидани худрошопон ибрат гирифта «ҳар чӣ бошад» ба Сомӣ итоат доранд.

Аммо баъд аз ин дар ин қалъа мондан мумкин нест, зеро инсон

метавонад ҳар вазниниро бардорал, лекин бо гурӯснагии дуру дароз муқарраб қарда наметавонад, аҳвол танг, ҷора нест.

Шумо, ки мардуми маҳаллиед, барои ҳалоси аз ин маҳлака чӣ маслиҳател? — гуфта сардори аскарони сурх аз фидоӣёни тоҷик пурсид.

Шумо, — гуфт Дохунда, ки яке аз фидоӣён буд, — ба ман як нишона диҳед, ман бо он нишона рафта аз Душанбе аскар меорам.

Сардор бо шунидани ин сухан Дохундаро ишорат карда ба ҳудудҳои худ даровард ва бо вай сӯҳбати пинҳонӣ сар кард.

Аз қалъа бо қадом роҳ мебарой ва аз миёнаи босмачиён чӣ гуна мегузарӣ, ки ба даст наафти? — гуфта сардор пурсид.

Ин қори ман аст, — гуфт Дохунда, — агар ман ба даст афтам ва аз ҷиҳати шавам, шумо вайр аз як нафар дигар чизеро бой наметаред, агар ба қори худ комёб шавам, ҳамаро ҳалос хоҳам кард.

Дар вақти аз қалъа баромадан ба даст босмачиён, ки шабу рӯз савт додҳои мекунанд, албатта, гирифтормешавӣ.

Ман чорас индишидаам, ки бо вай сад ба сад қори худ комёб хоҳам шуд, шумо ба ман як бел, як зогнул, ду занбар ва чор нафар

басер ҳуб, — гуфт сардор, — лекин фурсате нест, ки ба Душанбе рафта мадад орь; агар ба баромадан комёб шавӣ, рост ба кишлоки Ҷауран аз аскарӣ гаризони он ҷоро ба сарвакти мо расон.

Шаб аз як ғушши қалъа нақбзанӣ сар шуд. Дохунда бо он ғайрат ва ғайрибае, ки дар вақти гурехтани аз зиндони Бухоро нақбзанӣ мекард, зогнул мекунанд ва сангу хокхоеро, ки меканд, нафарони дигар ба занбарҳо андохта берун мебароранд.

Дохунда пас аз он, ки ду метр заминро ҷуғур кофт, яқбора: «Ҷауран, ин чӣ ҳол? — ғуён аз қор бозистод; роҳи нақби Дохунда бо нақбе, ки ба томағӣ аз берун зада буданд, рост омада буд.

Дохунда мактуби нишондори сардорро гирифта, бо ин роҳе, ки нишондори ёфт шуд, аз қалъа бадар рафт.

Сардор пай бурд, ки босмачиён барои шабохун задан ба қалъа аз берун нақб задаанд; барои дар шубҳа наандохтани онҳо дахони нақбро то ҷос, ки Дохунда кофта буд, аввалинаш барин қарда ғуронид ва ба дари нақб посбони хушёре гузошта, як дараҷа осуда шуд.

Дар шаби 24-ми айёми муҳосира вақти сахар чанд ҷои қалъаи

Кулоб монанди он ки аз он чохо кӯхи оташфисоне ба харакаг омада бошад, бо гумбур-гумбури дахшатангезе бар хаво шуд; аз паси сангу хоке, ки монанди гирдоб ба осмон баланд шуда буд, дулу оташ ба фалак печид. Мухосирашудагон бо дахшати тамом аз хоб бедор шуданд.

Лаҳза лаҳзаи ҷон гирифтанд буд, албатта, аз паси ин дулу оташ хазорҳо нафар босмачини мусаллаҳ ба болон панҷсад нафаре, ки нан аз хоб хеста ханӯз дуруст тайёри надидаанд, пахш карда мебароманд.

— Ҳозир бош! — сардор фармон дод.

Аскарони сурх ва фидоиёни тоҷик бо ин фармон дахшатеро, ки аз ин ҳодисаи ногаҳонӣ рӯй дода буд, ба зудӣ аз худ дур карда барои ҷанг кардани то рамаки охири тайёр шуданд.

Ҷангу хоку дулу оташ паст шуд; аммо аз хучумкунандагон асаре нест. Танҳо аз пушти қароргоҳи босмачиён садоҳои милтику пулемёт бошидат мебарояд.

Рӯз сафед шуд, босмачиёни гирди қалъа ҳам шитобкорона ба та-рафи пушти қароргоҳи худ медавиданд.

Аскарони сурх ғусратро аз даст надоданд, бо роҳи қалоне, ки худди босмачиён бо тарқонидани девори қалъа кушола дода буданд, бо сафҳои кӯшоди якқадармиён аз қалъа баромаданд ва аз дунболи босмачиён, ки пушти худҳошонро ба қалъа гардонда ба паси қароргоҳи худ медавиданд, бо тирборони милтику пулемёт ба хучум даромаданд.

Оғтоб баланд шуда оламро равшан кард; босмачиён ҳам монанди торикии шаб аз назар ғойб шуда буданд; дар майдон танҳо аскарони сурхи аз қалъа баромада ва гарнизони аз Ёксу омада рӯ ба рӯи ҳам менамуданд, ки якдигарро табрик мекарданд; албатта, ҳамагӣ Дохундаи моро, ки қаҳрамони якуми ин қорнома буд, сазовори табрик медонистанд.

25. ЯҚДИГАРКУШИ

Дар қўргони Ғарм маҷлиси харбӣ барпо шудааст; дар он маҷлис Сомипошро раёсат мекунад; дар маҷлис гуноҳ ва хиёнатҳои Эшони Султон ягон-ягон аз тарафи хозиршудагон шумурда шуд; дар охири маҷлис Фузайл Махсум гуфт:

— Охири гуноҳи Эшони Султон ин аст: ман мехостам Кури Шермати (Шермуҳаммади) босмачи фарғонагиро, ки аз хоки ман ба тарафи Авғонистон гузаштани буд, дастгир карда, ҳамаи мол ва

синаи уро ба даст дарорам ва ба ин восита давлати ҷавони худро, ки ин тангил кардам, қувват диҳам ва ҳам ба босмачиёни дигар ибрат навам, ки дигар дар ҷаи гурес наафтанд; ба хамин мақсад ман роҳи давлати Ҷиллараро вайрон кунонида будам; Эшони Султон роҳро дуруст карда, Кури Шерматро ба тарафи худаш гузаронид ва барои бостани роҳ ба рӯи аскари мо роҳи давонро дубора вайрон кард; ин гуноҳи охирини Эшон Султон ҳам ба хукмнома дароварда шавад.

Сомипошро:

— Пеки (хуб), — гуфта ин таклифро ҳам дар қоғаз навишт ва ҳамаи навиштаҳои худро, ки дар забони тур — ки усмонӣ буд, барои тарғима ва тахрир ба қотиб супурд.

Рӯзи чумъа дар масҷиди ҷомеи Ғарм мардум барои адои намози чумъа гун шуда буданд; имом бо одаи муқаррарӣ ду хутбаи маълуми чумъаро хонд ва дар охири хутбаи дуюм дар мавриди зигри подшоҳ аср «...аъний амир Фузайлиддин Муҳаммад Баҳодур Султон» гуфта номи Фузайл Махсуми босмачиро ба амирӣ ёд карда ва пас аз намози чумъа хукмномааро, ки дар поён дарч менамуд, хонда ба мардум шунанинду боз як бори дигар дар ҳаққи подшоҳи нав дуо кард ва аз мардум ҳам дуо гирифт:

«АВРОКИ ИГТИҲОМНОМА»¹

Хиёнат ва ҷиртикоб²³ намудани Эшони Султонхочан ҳоким ва аскарбони аилояти Дарвоз

Ҷаноби амираи Бухорои шариф Сайд амир Олим ба хоки Афғонистон суҳбатан баъд Эшони Султон ба ҳаёли мутасарриф гардида-ин аҳвали Дарвоз аскар ҷамъ намуда, атроф ва ҷавоибро таарруз ва тасарруф намудан эҷод намуда, Бағҷуён,²⁴ Оқсу, Кони Тилло ва Қунобдараро ба худ тобеъ намуда, ағвои фитна ва фасод намудани у равшан ва хувайдо гардид. Шаҳид Анвародишоҳи марҳум аз тарафи ҷаноби олий ноиб ва вақил шуда қорҳои мулкӣ ва аскарӣро дар рӯди гирифтси идора кардан баъд, Эшони Султон дар байни муҷоҳидони исломи ба ҳузури амираи лашкари мазкур будагӣ нифоқ афшома аз натиҷаи фитна ва фасоди Эшони мазкур шаш ҳазор асқари муҷоҳиди ба ҷавори Бойсун будагӣ пареион гардида муҷобили-дӯшман ҷанг нокарда ба якдигар дар ҷанг шуда дар ин миёна садҳо мардумон ба таъзири Эшон қурбонӣ шуданд, аз саъдат Эшони Ни-

¹ Иттиҳомнома²³ ашнан дарч шуда, аз тарафи муқаррар танҳо» баъзе нукта ва ҷергуноҳи афғонӣ

иро гирифта ба Дарвоз аз ҷиҳати ғуруснагӣ таслим гирифтани бунёд ва ё худ ба Афғонистон ба фирор маҷбур нагаштааст. Ин нақшо намудагӣ ва хатҳои навиштагиаш ба даст афтодагӣ мебошад ва низ ин ифодаҳоро аскари ба мо илтиҷо намуда таслимшудагӣ понадаҳои Шермуҳаммад ба рӯи Эшони Султон мутарокиб бада то ин вақт кардагӣ анҳои ҳаракат ва ҷиҳати нақшаҳои широк дар ин қарор намуда ман ушлагам¹⁷⁷ будам, бинобар ин қорҳоро иҷро накардам (гуфт); ҷиҳати ҷурм ва ҳиёнаташ тақрор шуда ва нақши муҳораба ба мумилаиҳ¹⁷⁸ қавоидҳои ҳарб ба қарори девони аскар ба мӯйи аз маҳкамаш шарҳия истифсоз шудагӣ сул¹⁷⁹ ва нақшаи он қарор дода шуд.

28-уми рабиулаввали соли 1341

Мухр: Бошқумондони урдун иттилои умуми мусулмонон
Соминшо».

Накте ки Кури Шермаг босмачии фарғонагӣ аз Эшони Султон рӯи ғайи надида аз Тавилдара ба Қалъаи Хум рафта он чор тамоман тороҷ карда ба тарафи Авғонистон гузашта рафт, омад-омади Фуздаи Махдум ва Соминшо ҳам ба Дарвоз овоза шуд; дере нагузаст, инҳо бо навқарони худ ба Тавилдара расида омада Эшони Султонро дастир карданд ва ба Қалъаи Хум кас фириштада бародари Эшони Султон Сулаймонро ба тариқи «дӯстӣ» ҷеғ зала оварда, ӯро ҳам ба ҳабс гирифтанд. Пас аз он «Иттиҳомномаи» дар боло дарҷшударо ба рӯи онҳо хонда гуноҳи онҳоро «мувофиқи шарҳи шариф» собит карда сахаргоҳон хар ду бародарро дар сари қабри Муҳаммад Акбари тӯқсабо, ки ӯро Эшони Султон кушта буд, ба дор кашиданд.

Рӯз сафед шуд, мардум ба пой даромада мурдаи ба дор овеста шудагонро тамошо мекарданд; аз миёни тамошобинҳо як нафар тоҷик, ки ба ҷасадҳои ин «қаҳрамонон» ба назари ибрат менигарист, гуфт:

«Биканшед теги тезу бикӯшед якдигарро,

Баравед аз ин диёру бубаред дарди сарро».

Нарамарле аз миёни тамошобинон:

— Шерри хубе хондӣ, бача! Боз як бор хон! — гуфт.

— Як бор не, борҳо ин шеърро хоҳем хонд; лекин бо шеърҳои

қор тамом намешавад, — гуфт ҷавон.

— Худо таъфикашон диҳад, аз дасти мо ҷӣ меояд, — гуфт шира-

мар.

311

ли ҳисорино бинобар рақибии ба фарғонагиҳо фармуда қатл намуда аҳолиро дилхун кард. Дар байни аълоди Бухоро аз низоъҳои қабилӣ истифода намуда ўзбак ва тоҷикро ба якдигараш муқобил намуда, мақсади хоин будани худро аз феъл ба ғизал овардани шуд ва низ ҳамроҳи русҳо ба муносибат даромадагӣ сасад-донии милитш ва ду донна тилемет талаб намуда аз пеши муҷоҳидини ислом урусоҳи зада ва аз ақиб Эшони мазкур задани шуда аҳдӣ паймон намуда, ки хатҳои мазкур мӯайян ба даст афтод ва ғайр аз ин фарғонагиҳоро маа аскарҳои кирғиз ҷағ андохта ба чор тараф заҳр зада муҷоҳидини исломро дар ҳолати заифӣ оварда дар ин сурат низ ҳаҷроҳи русҳо хат карда сadoқати худро баҳс кард, дар ҳамаи қадар заҳмат ба (нияти) мақсади исломширо таъмин ва муҷоҳидаро давом намудан ба орузи мардум ба ҳар вилоят идораҳои маҷлиси ҳарб таъин намуда ба воситаи идораи маҷлиси ҳарб ҳукумат таъсис карда, дар ин сурат ба таъзири¹²⁵ мазкур додани шуда баъд аз ин нусумед монда ва низ ба орузи мардум ба лашкарбонии Дарвоз таъин шудагӣ муҷоҳиди фишобилилҳо¹²⁶ Муҳаммад Акбар тӯқсабаро ба хонаи худ бурда ба болои дастархон ба сурати номардона пахш карда гирифта ба қатл расонида сиволи ўро мусъдара карда фирзандони ўро урён ба қучаҳо сарғардон карда монд ва ғайр аз ин саркардаҳои мӯътабарӣ лашкарбонии ин ҷавонӣ намудагӣҳоро таъин ба қатл намуд ва низ Эшон ҳамроҳи Шермуҳаммад (Шермит)-беги фарғонагӣ муҳораба намуда турши ва воли Қаротегин Фузайлидин Махдумро маҳв намудан хаёл карда, маслиҳатро қарор дода, баъд аз он дар болои мо ҳуҷум намуда, мо низ аз рӯи тартиботи аскарӣ ҳуҷумро мудофиа намуда дар муқобили он низ таарруз намудем. Аз ҷиҳати тааррузамо маа аскараш ба тарафи Эшони Султон гурехт. Қабл аз ин ба вайрон кардани роҳи давои Ҷилдара аз ҷиҳати мурури Шермуҳаммад амр дода будем. Аз тарафи Эшон роҳи вайроншуда таъмир шуда аскарҳои Шермуҳаммадро гузаронид ва аскарҳои мо нагузарад гуфта боз роҳро вайрон намуд. Бародараш Эшони Сулаймонро дар муқобили мо барои муҳораба ҳозир намуда ба Тавилдара омада маслиҳат намуданд, ки Шермуҳаммадро ба тарафи Дарвоз гузаронид. Ғайр аз ин Ғайратшоҳ бӣ додҳо, Диловаршоҳ бӣ лашкарбонии Дарвоз ва баъзе дигарро ба қатл расонидани шуда аз ақиб аскарҳои мо зада, ақибӣ моёиро Эшони Сулаймон гирифта ба Тавилдара ва Сағирдашт истода сипоҳи милитшҳои чанг намуда маа аскарӣ Шермуҳаммадбег як шуда мо ба Дарвоз будагӣ вақт ба дар рафта Муҳаммад Ашурбег бӣ додҳо лашкарбонии Қулобро ба қатл расонида баъд аз он тарафи пеши аскарӣ моё-

Тавфики инҳо тавфики гургист, ки гург то намирад, ба тавфик намеояд, лекин гург бимирад ва ба тавфик ояд гуфта нишастан кори одами доно не.

— Пас чӣ бояд кард?

— Ҳар коре, ки аз даст меояд, бояд кард, то ки зудтар ин гургон аз сари гусфандон нест шаванд.

Пирамард наздиктар омада охиста ба гӯши ҷавон гуфт:

— Ҷавони аҳле менамой, «пой мург чандто?»

— «Пой мург якто!»

— Агар дасту пой худатро бибуранд?

— Боз якто!

— Пас гӯш кун! Агар метавонӣ, худро ба Кӯлоб расонӣ ва ба ҳукуматдорон фаҳмон, ки Фузайл қасд дорад додари худ Садодро бо Сомипоши бо болон Кӯлоб фириштад, то ки бо хоҳарзодани Давлатманд бӣ Абдулқодир, Тугайсариг ва Барот эшик-оқобонӣ аз ду тараф ба Кӯлоб ҳучум кунанд; мегӯянд, ки Иброҳим ва Раҳмон ҳам бо инҳо як мешаванд. Хабари дигар ин аст, ки Эшони Раҳмат-додари Эшони Султон пас аз қушта шудани бародаронаш ба «тавфики гурғӣ» омадааст ва меҳоҳад, ки ба ҳукумат таслим шуда хизмат кунад.

— Худи Эшони Раҳматро дидан мумкин аст? — ҷавон пурсид.

— Мумкин аст, лекин одамони Фузайл хабар ёбанд, ҳамаамонро мекушанд.

— Бобо, ба ҳафтод даромадӣ, аз мурдан чӣ метарсӣ, агар онҳо накушанд ҳам, худат хохӣ мурд; биё биравем пеши Эшони Раҳмат!

Пирамард ҷавонро ҳамроҳи худ гирифта ба кӯхсори дурдасте бурд ва ба пеши мағорас, ки гиридогирдаш бо харсангҳо ихроға ёфта буд, ҷавонро монда худ ба даруни мағора даромад ва пас аз панҷ дақиқа баромада ҷавонро ҳам ҳамроҳи худ ба даруни мағора даровард ва ба ҷавоне, ки дар он ҷо нишаста буд, рӯ ба рӯ кард:

— Ин аст Эшони Раҳмат! — гуфт.

Эшони Раҳмат қадре ҷашми худро ба ҷашми ҷавон дӯхта истода:

— Магар ту он касе нестӣ, ки туро дар кишлоки Янгиқургон ба сангсорӣ ҳукм карда буданд?

— Эҳтимол.

— Бубаҳиш, бародар, ман акнун тавба кардам, ту ба ҳаққи ман неки кун ва арзи маро ба Ҳукумати Шӯроӣ бирасон.

— Ман барои ин ба Тавилдара омада будам бифаҳмам, ки арзани таслими бародари ту Эшони Султон аз таи дилаш аст, ё сохта? Акнун, ки вай қушта шудааст, ту гӯӣ, ки ба чӣ ният таслим мешавӣ?

— Ман ғайр из таслим чораи дигар надорам, зеро агар ман таслим нишам, албатта, Фузайл ё Диловаршох маро хоханд кушт.

Ҷавони шеърхон, ки Ёдгор, бо номи дигар Дохунда буданаш ба қонндагон маълум шуд, аз мағора баромада пиёда роҳи Кӯлобро пеш гирифт.

26. САРДОРИ ХУШБАХТ

Дар кӯхсори Хаволинг босмачиён манзил кардаанд; Сомипоши Садод, Дониёл ва кӯрбошиёни дигарро пеш хонда ба онҳо аз «интиҷои» даре мегӯяд:

— Хоҳ дар Кӯлоб бошад, хоҳ дар агрофи Кӯлоб, — мегӯяд Сомӣ, — бояд нафарон ҳеч чизро ба сари худ ва манфиати худ тороч накушанд, хоҳ аз фуқаро бошад ва хоҳ аз ҳукумат ҳар чизи аҳамиятноке, ки ба даст афтад, бояд ба қароргоҳ гундоранд; пас аз «фатҳи шаҳр ва тавмини осоиш» ба ҳар қас мувофиқи қораш муқофот дода мешавад. Аз руи таълимоти Сомӣ Садод ва Дониёл боомачиёниро даста-даста карда ба роҳ дароварданд ва худашон ҳам бо дастаҳои хоссаи худ ба роҳ даромаданд; аз ҳама пастар Сомӣ савор шуда ба роҳ даромад ва ба ёвари худ таъин кард, ки:

— Ҳар гоҳ фатҳи Кӯлоб муяссар шавад, ҳар чизи муҳимме, ки ба даст афтад, ба воситаи одамони худамон ба тарафи Афғонистон гузарон, дар ин бора кори имрӯзаро ба фардо магузор, ки аз дасти ин дуздон ба дасти мо чизе саломат нахоҳад монд.

Лашкари босмачиён бо роҳи печ дар печ пеш меравад, роҳ ба қадде танг аст, ки дар баъзе ҷо як асп баъур меғунҷад, ба замми ин ҷунгон иштибу фароз аст, ки дар бештарини ҷоҳо инсон маҷбур мешавад, ки пиёда шуда ва аз думи асп гирифта боло равад; як тарафи роҳ баландист, ки қадам мондани бар он ҷо ба абр ҳам муяссар намешавад, тарафи дигар оби чуқурест, ки ҷуз сангҳои гелони қуҳистон касе ба он ҷо фурумада наметавонад ва агар беихтиёр фурунад, яъне гелад, дигар ба дунё барнамегардад ва аз роҳи об ба маҷони муқаррарии хошиаг меравад.

Вақте ки босмачиён бо ҳамин мушкилот мерафтанд, ногоҳ садони милтиқ ва пулемёт баланд шуд; ин садон шил лики аскарони сурх буд, ки ба пешвози Сомипоши аз Кӯлоб меомаданд.

Ҷанг дарпайваст, пас аз кӯшиши бисёре оқибат босмачиён шикаст

Тавфики инҳо тавфики гургист, ки гург то намирад, ба тавфик намеояд, лекин гург бимирад ва ба тавфик ояд гуфта нишастан кори одами доно не.

— Пас чӣ бояд кард?

— Ҳар коре, ки аз даст меояд, бояд кард, то ки зудтар ин гургон аз сари гусфандон нест шаванд.

Пирамард наздиктар омада охиста ба гӯши ҷавон гуфт:

— Ҷавони аҳле менамой, «пой мурғ чандто?»

— «Пой мурғ якто!»

— Агар дасту пой худатро бибуранд?

— Боз якто!

— Пас гӯш кун! Агар метавонӣ, худро ба Кӯлоб расонӣ ва ба ҳукуматдорон фаҳмон, ки Фузайл қасд дорад додари худ Садодро бо Сомипошию ба болон Кӯлоб фириштад, то ки бо хоҳарзодани Давлатманд бӣ Абдуллоқир, Тугайсариг ва Барот эшик-оқобонӣ аз ду тараф ба Кӯлоб ҳучум кунанд; меғӯянд, ки Иброҳим ва Раҳмон ҳам бо инҳо як мешаванд. Хабари дигар ин аст, ки Эшони Раҳмат-додари Эшони Султон пас аз кушта шудани бародаронаш ба «тавфики гургӣ» омадааст ва меҳоҳад, ки ба ҳукумат таслим шуда хизмат кунад.

— Худи Эшони Раҳматро дидан мумкин аст? — ҷавон пурсид.

— Мумкин аст, лекин одамони Фузайл хабар ёбанд, ҳамаамонро мекушанд.

— Бобо, ба ҳафтод даромадӣ, аз мурдан чӣ метарсӣ, агар онҳо накушанд ҳам, худат хохӣ мурд; биё биравем пеши Эшони Раҳмат!

Пирамард ҷавонро ҳамроҳи худ гирифта ба кӯҳсори дурдасте бурд ва ба пеши мағорас, ки гирдогирдаш бо харсангҳо ихдга ёфта буд, ҷавонро монда худ ба даруни мағора даромад ва пас аз панҷ дақиқа баромада ҷавонро ҳам ҳамроҳи худ ба даруни мағора даровард ва ба ҷавоне, ки дар он ҷо нишаста буд, рӯ ба рӯ карда:

— Ин аст Эшони Раҳмат! — гуфт.

Эшони Раҳмат қадре ҷашми худро ба ҷашми ҷавон дӯхта истода:

— Магар ту он касе нестӣ, ки туро дар кишлоки ЯнгиКургон ба сангсорӣ ҳукм карда буданд?

— Эҳтимол.

— Бубаҳиҷ, бародар, ман акнун тавба кардам, ту ба ҳаққи ман неки кун ва арзи маро ба Ҳукумати Шӯроӣ бирасон.

— Ман барои ин ба Тавилдара омада будам бифаҳмам, ки арзани таслими бародари ту Эшони Султон аз таи дилаш аст, ё сохта? Акнун, ки вай кушта шудааст, ту гӯӣ, ки ба чӣ ният таслим мешавӣ?

— Ман гайр из таслим чораи дигар надорам, зеро агар ман таслим нашавам, албатта, Фузайл ё Диловаршох маро хоханд кушт.

Ҷавони шеърхон, ки Ёдгор, бо номи дигар Дохунда буданаш ба қонандагон маълум шуд, аз мағора баромада пиёда роҳи Кӯлобро пеш гирифт.

26. САРДОРИ ХУШБАХТ

Дар кӯҳсори Хаволинг босмачиён манзил кардаанд; Сомипошию Садод, Дониёл ва кӯрбоншиёни дигарро пеш хонда ба онҳо аз «интиҷои» даре меғӯянд:

— Хох дар Кӯлоб бошад, хох дар агрофи Кӯлоб, — меғӯяд Сомӣ, — бояд нафарон ҳеч чизро ба сари худ ва манфиати худ тороч накунам, хох аз фуқаро бошад ва хох аз ҳукумат ҳар чизи аҳамиятноке, ки ба даст афтад, бояд ба қароргоҳ гундоранд; пас аз «фатҳи шаҳр ва тасмини осони» ба ҳар қас мувофиқи қораш муқофот дода мешавад. Аз рӯи таълимоти Сомӣ Садод ва Дониёл боомачиёнро даста-даста карда ба роҳ дароварданд ва худашон ҳам бо дастаҳои хоссаи худ ба роҳ даромаданд; аз ҳама пастар Сомӣ савор шуда ба роҳ даромад ва ба ёвари худ таъин кард, ки:

— Ҳар гоҳ фатҳи Кӯлоб муяссар шавад, ҳар чизи муҳимме, ки ба даст афтад, ба воситаи одамони худамон ба тарафи Афғонистон гузарон, дар ин бора кори имрӯзаро ба фардо магузор, ки аз дасти ин дуздон ба дасти мо чизе саломат нахоҳад монд.

Даркари босмачиён бо роҳи печ дар печ пеш меравад, роҳ ба қадде танг аст, ки дар баъзе ҷо як асп баъур меғунҷад, ба замини ин ҷунон нишебу фароз аст, ки дар бештарини ҷоҳо инсон маҷбур мешавад, ки пиёда шуда ва аз думи асп гирифта боло равад; як тарафи роҳ баландист, ки қадам мондани бар он ҷо ба асп ҳам муяссар намешавад, тарафи дигар оби чуқурест, ки ҷуз сангҳои гелони қуҳистон касе ба он ҷо фурумада наметавонад ва агар беихтиёр фурунад, яъне гелад, дигар ба дунё барнамегардад ва аз роҳи об ба замини муқаррарии хокиаш меравад.

Вақте ки босмачиён бо ҳамин мушкилот мерафтанд, ногоҳ садони милтиқ ва пулемёт баланд шуд; ин садон шил лики аскарони сурх буд, ки ба пешвози Сомипошию аз Кӯлоб меомаданд.

Ҷанг дарпайваст, пас аз кӯшиши бисёре оқибат босмачиён шикаст

хӯрданд ва ҳар кас ба ҳар тараф мегурехт; онҳое ҳам ки аз тирборон саломат мемонданд, дар вақти гурез аз болои кӯҳ сарозер ба тарафи об афтада, ба макони абадин худ меафтаданд.

Сомӣ, Дониёл ва Садод ҳам ҳар қадом ба ҳар тараф гурехтанд; Сомӣ дар камаре, ки аз ҳеч тараф дида намешуд, бо одамони махсуси худ пинҳон гардид; Садод худро ба тегаи кӯҳе кашида мунтазир оқибати қор шуда истода.

Дониёл бо навқарони қорозмудан худ ба қон бисёр бале афтада буд, се тарафаш девораи ростбаромадан кӯҳ буд, ки гӯё найро сангтарошон махсусан бурдаанд; тарафи дигар роҳи бориқе буд, ки аз он ҷо аскарони сурух мӯрчавор қатор шуда мебаромаданд ва пешонаи аскарони сурух чанд нафар фидоиёни тоҷик бо Дехунда меомаданд, ки инҳо бо як ҳолокии кӯҳистониёна аз сангҳо барои аскарони сурух сипар месохтанд.

Дониёл ночор аз боло истода ба тирборон қардан даромад, ҳолаш танг шуд, гириш, ки бештари нафас муфт меафтад, қариб ба охир расид; аскарони сурух қушта шудани худро ба назар нагирифта ба бслоравии худ давом мекарданд; оқибат ба қароргоҳи Дониёл расида босмачиёро ба зерн тиру тег гирифтанд; шаб шуд, босмачиёни зиндамондари торикии шаб дар оғӯши худ пинҳон қард. Аскарони сурух ҳам ба қароргоҳи худ баргаштанд.

Садод бо сафед шудани рӯз аз қои пинҳоншудан худ баромада ба қангтоҳи дирӯза омада дид, ки дар миёни қушташудагон Дониёл ҳам боа спл худ хобидааст ва мурдан ӯро бардошта ба тарафи Ғарм гурехт.

Сомӣ бошад, ҳазинаи хоссаи худро, ки дар ин ҷандмоҳа «бошқумондонӣ» аз охири қути лоҷмунти мардуми факр ба даст дароварда буд, ғанимат шумурда, бо махсусони худ ба тарафи Афғонистон гурехт, ба сабаби ин ки аз ин маҳлақа молу қони худро ба саломат бурда буд, худро аз Анварпошшо хушбахтар мешумурд.

Абдулқодир, Тугайсариг ва Барот эшик-оқобошӣ, ки инҳо ҳама аз Қӯлоб гурехта ба Хонободи Афғонистон рафта буданд, дар он ҷо шаъну шавкати Сомипошоро дида:

— «Бошқумондонии урдуи ихтилоли умуми мусулмонон» дар дудзи аз мо хунариандтар баромад, — меафтанд.

27. ТАРМА

Дар моҳи июли соли 1923 дар кишлоки Оббурдони Масчоҳ дар «боргоҳи Сандамир Аҳмадхон» дар машваратгоҳе, ки мо вайро як бар дар соли 1921 дида будем, кӯрбошиён барои машварат гун шуданд; Савд Аҳмадхон гуфт:

— Мо ҳаргиз гумон надонистем, ки аскарони сурух дар кӯҳистони мо роҳ ёбанд; акнун чӣ бояд қард?

— Мулки худро танг нест, агар дар Масчоҳ истодаи мумкин нашомад ба Қаротегин меравем, ки дар он ҷо «давлати мустақиллаи Фузайлиддин ғоза» барқарор аст, — гуфта Холбута кӯрбошӣ фикри худро мильум қард.

— Агар пойбараҳнагонн Фалғар намешуданд, — гуфт Асрортӯра, — қач қоҳ аскарони сурух дар ин кӯҳистон қадам монда наметавонистанд; ин пойбараҳнагон на танҳо ба аскарони сурух роҳбарӣ қарданд, балки тӯлҳои кӯҳро ҳам ба қардани худ бардошта ба тегаҳои кӯҳсори мо бароварданд, афсӯс, ки дар вақти ҳолимии худ ҳамаи онҳоро нақуштам, агар ин гуна рӯзро медонистам, як фалғари ро ба дунёи анда намегузаштам.

— Аз фалғариён нолидан дуруст не, — гуфт Нусратшоҳ, — агар сояи аскарони сурухро ба сари худ бинанд, ин қорро пойбараҳнагонн Масчоҳ ҳам хоҳанд қард. Пойбараҳнагонн фалғарӣ чӣ қадар, ки аз мо озурда шуда бошанд, пойбараҳнагонн масчоҳӣ ҳам, ки мо қанд сол боз то яқруза хӯроқвориашро гирифта хӯрдаем, ҳамаи қадар аз мо озурдаанд; пас чорас андешидан дарқор аст, ки баъд аз мо дар Масчоҳ як нафар ҳам қас намонад, нағарна инҳо ҳам аз дунболи мо ба аскарони сурух роҳбарӣ қарда, моро дастгир хоҳанд қунонид.

— Чораи ин осон аст, — гуфт Холбута, — аҳолиро аз болшевикон тирсондан ва агар гӯш яккунанд, зӯри қардан дарқор аст, ки аз мо пештар ба Қаротегин гурезанду дар ин ҳол аскарони сурух ба Масчоҳ даромада дар ин сангистони беодам қанд рӯз истода пас хоҳанд гашт.

Маҷлиси машварат бисёр дароз нақашид, зеро хабари ба Оббурдон надиқ омадани аскарони сурух расида буд.

Босмачиён:

— Болшевикон тухми одамро аз ҷаҳон нест мекунанд; дар Фалғар аз ҷану марду пиру ҷавон ҳар касеро, ки ба дасташ он афтадааст, қуштаанд; агар зинда монданро хоҳед, зудтар худро ба ҳоки «давлати Фузайлиддин Махсуми ғозӣ» ба Қаротегин расонед, — гуфта аҳолиро ба гурез водор мекарданд.

Аҳолии Масчоҳ, ки аз куҳистони худ берунтар ҷосро надида, ки будани болшевиконро танҳо аз рӯи тавоифи босмачиён шундида даҳшат пайдо карда буданд, дар ғурез афтоданд.

Як тоҷики бегона:

— Бародарон, ба игъои инҳо гӯш надихед ва аз ватани худ овора нашавед ки болшевикон дӯстдорони фақиронанд, — гуфта хост аҳолиро аз ғурехтан боздорад, аммо як тирӣ босмачӣ, ки дар ҷавоби ин суҳанхош аз буни гӯшаи гузашт, уро маҷбур кард, ки худро канора кашад ва дар камари кӯҳе даромада аз назарҳо пинҳон монад.

22-моҳи нони соли 1923 аскарони сурх ҳамроҳи камбағалони Фалғар ба «пойтахти Саид Аҳмадхон» ба кишлоки Оббурдон даромаданд, ки дар он ҷо касе нест; дар «боргоҳ» бошад, танҳо зиндони пурғулу заңҷир, шарбатхона бо ашарати арақкашиш, кӯрхона бо асбоби тиррезнаш аз сесола ҳукумати Аҳмадхон ёдгори мондааст; аммо дар машваратхона ба болои ҷакас бози шикорӣ ҳамчунон бо минқорӣ худ зери болҳои худро меҳорид ва гӯё ба вайрон шудани ин «қуббаву боргоҳ» ҳеч парво наметард.

Аскарони сурх босмачиёро дунболиғири карда баъзеро куштанд ва баъзеро дастгир карданд; аз кӯрбошиён танҳо Холбӯта худро ба ҳимояи Фузайл Маҳсум расонда тавонист.

Аскарони сурх пас аз тамои кардани кори босмачиён ташвиқотчиён фириастода хостанд, ки аҳолии бо игъои босмачиён ғурехтаро ба хонаҳои худхошон бозгардонанд; аммо то расидани ташвиқотчиён ба ағбаи Пакшиф зану мард, хурду калон ва пиру ҷавони аҳолии ғурехта дар ин ағба дар зери тармаи барф монда талаф шуданд.

28. ҒАРМИ «МУСТАҚИЛ»

Соли 1923 вилоти Ғарм аз вачҳи озука ва дигар чизҳои даркорни зиндагӣ зиёдтар дар танги афтода монда буд; вилоте, ки нимаи аҳолии қорқунаш бо ҳосили меҳнати худ аз Фарғона зиндагонӣ мекард, паш сол боз ба балои бекорӣ гирифтормондааст; деҳқонии он ҷо, ки ҳеҷ гоҳ ҳамаи мардуми ҳудашро сер накарда буд, дар се соли охири дар зери пои босмачиён тамои хароб шуда рафтааст, босмачиёни ин ҷо ки пештар бештарин бо ҳосилони аз торочи вилотҳои Ҳисор ва Қӯлоб даст даровардашон зиндагонӣ мекарданд, як сол боз маҷбур шудаанд, ки ҳар чиз хоҳанд, аз ҳуди ҳамина вилот ёфта хӯранд ва пушанд.

Пас аз он ки Фузайл Маҳсум худро «мустақил» шумурда аз ҳар тараф 4-5 ҳазор босмачиро ҷамъ карда, бинои милитиксозӣ, тиррезӣ

ин либоси низомидӯзиро гузошт, боз аҳволи иқтисодии ин вилоти «мустақил» тангтар шуд; табии дар ин тангиҳо аз ҳама бештар аҳолиро фақирон азоб мекашиданд, боён, муллоён, эшонӣ ва амалдорони амир бошанд, ё худашон босмачӣ буданд ва ё ин ки дар сояи босмачиён соҳибона ҳукумат ба шумор меафтанд; бинобар ин онҳо метавонистанд, ки осудагии худро ниғаҳдорӣ кунанд.

Вилоте, ки дар замони осудагӣ ҳам ханӯз тамоиан давраи муованан мол ба мӯлро аз сари худ нагузаронида буд, баъд аз «мустақил» шудан яқбора ба давраи қоғазакчагӣ гузашт; дар аҳли истиклоли Фузайл Маҳсум аҳоли маҷбур буд, ки ҳар чизашро ба бадали қоғазакчаи у фурушад; дар андак вақт ҳама аз «қоғазакча» бой ва аз чиз ғайбӣ шуданд.

Сабаб ин буд, ки як қисми мардуми фақир ҳам аз ғуруснагӣ ба қабул кардани навқарин Фузайл Маҳсум маҷбур шуданд.

Сабаб ин буд, ки дар вақти Оби Ғарм рафта бо аскарони сурх ҷанг кардани Фузайл Маҳсум дар даруни вилот ба муқобили у шӯриш ва ҷунбиш бархост. Мардум аз ёри додани ба у даст кашиданд, ташвиқотчиёни дохундаҳо аз ташвиқоти бой ва муллоҳо ба мардум пурасаргар гарид.

Боз сабаб ин буд, ки Фузайл Маҳсум бо ҳамаи шӯҷагӣ худ ва сарҳати қӯҳистони Ғарм пас аз 12 рӯз истодагӣ карда ҷангидан дар Оби Ғарм ба шикаст хӯрдан ва ғурехтан ба кишлоки Бинни Сифён маҷбур шуд.

29. СЕ ШОДИИ НОҒАХОНӢ

Дар кишлоки Бинни Сифёи вилоти Ғарм ду лашкаргоҳ дар ду тарафи оби Сорбуг рӯ ба рӯи ҳам афтода буданд: дар як тарафи оби кишлоки Почиро ба худ қароргоҳ карда аскарони сурх нишаста буданд; дар тарафи дигар дар кишлоки Қазнок манзил карда Фузайл Маҳсум тайёрӣ медид ва ба ғун кардани навқаронӣ дар воқеаи Оби Ғарм парокандашудан худ машғул буд.

Дар миёнаи ин ду қароргоҳ ягона гузаргоҳ як пул (қўпрук) буд, ки наиро ҳам Фузайл Маҳсум вайрон карда буд; бинобар ин худро дар он сӯи об аз ҳуҷуми аскарони сурх осуда пиндошта хотирҷамъона қозирӣ медид.

— 25 нафар аскари ҷанговари худро ҷудо кардам, ки аз об гузашта аз аҳволи душман хабар гирифта оранд, барои ҳамроҳ карда фиришодани ба инҳо ҷанд нафар тоҷики диловар дарқор аст, — гуфт рафӣқ Баринов ба раиси комиссияи мубориза бо босмачӣ.

Аз ғайри таклиф ва таъини раиси комиссия, панҷ нафар тоҷикӣ фидой талабгор шуданд, ки дар сари инҳо Дохунда меистод.

Ин гуруҳ, ки ҳамагӣ сӣ нафар буданд, аз поёнтари об, дар қое, ки аз чашми босмачиён пинҳон буд, пул баста ба он сӯи Сорбуг гузаштанд ва барои худ шинаки муносибе сохта ба ҳаракати босмачиён чашм духта истоданд.

Бисёр дер нагузашт: босмачиён аз аҳвол хабар ёфта ба шинак хучум оварданд. Аҳвол ҳақиқатан мушқил буд. 30 нафар, ки танҳо 25 нафари он аскарӣ машқлида буд, ба хучуми тахминан ду ҳазор нафар босмачии тирандоз бояд ҷавоб мегуфт: албатта, дуруст сохта шудани шинак ба инҳо ёрӣ дод, инҳо босмачиёро дида нишон гирифта, зада метавонистанд, аммо ҳар тире, ки босмачиён меандоختанд, ба санги шинак бармехурд.

Оқибат босмачиён кушта шудани худро ба назар гирифта, якбора аз се тараф ба шинак хучум оварданд, худӣ Фузайл ва Холбӯта онҳоро сардорӣ мекарданд, аҳоли шинак ва шинакнишонин танг шуд, аскарони сурх шинакро ҳолӣ карда ба пас нишастан мачбур шуданд; аммо дар вақти паснишинӣ ҳам бо шинак ба замин ҳобида санҳоро ба рӯи худ спар карда, дар ҳолате, ки пушгнокӣ мегечиданд, бо босмачиён ҷанг мекарданд ва аз босмачиёни наздик расида тирҳои паррони худро дарег намедоштанд, ин вазъият мисоли намоёни «чангу гурез» буд.

Аскарони сурх ба ҳамин вазъият худро ба лабӣ об расонда диданд, ки босмачиён пулро вайрон карда роҳи гузаргоҳи инҳоро бастаанд; як тараф об, тарафи дигар оташ. Дар миёна ҷанг нафар аскарони сурх монанди шероне, ки дар бешаи оташгирфтаи канори-бахрӣ монда бошанд, мегурриданд ва барои ҳалосии худ роҳ мечустанд.

Аммо босмачиён ба охиштагӣ меомаданд ва мунтазир буданд, ки тирӣ аскарони сурх тамои шавад ва онҳоро бе ҳеҷ талафот дастгир кунанд.

Ин ҳол бисёр дароз нақашид; тоҷикони фидой гузаргоҳи муносибе ёфта бо рафиконашон худро дар об заданд ва дар як чашм пушида кушодан аз оташи душман дуртар рафтанд.

Босмачиён аз даст рафтани шикори худро дида дар ҳашм шуданд ва якбора ба хучум даромада савора аз об гузаштанд ва пиёда шуда аз дунболи қисмашон тирпарронӣ карда давиданд.

Аскарони сурх дар канори об, ки монанди девори сангине баланд шуда рафта буд, пароканда гардида аз миёнаҳои харсангҳо ва мағораҳо боло давиданд. Босмачиён ҳам боло медавиданд; аммо бо

қурбани тире ва ба куштан додани як-ду нафари худ пас ташта, боз бо роҳи дигаре боло рафта пешии аскарони сурхро гирифтани мешу-данд.

— О роҳ! Дохунда нест! — ин овоз, ки дар вақти ғун карда аз назар гузарондани нафарони худ аз даҳони фармондеҳи гуруҳ баромад, дар панҷ дақиқа дар лапикароғҳо паҳн шуд. Ҳар кас ба ғум шудани Дохунда афсӯс меҳурд.

— Дар ин задухӯрдҳо, — гуфт яке аз фармондеҳон, — бисёр рафикоии мо қурбон шуданд, Дохунда ҳам як шахсе буд, ки дар ин роҳ фидо шуд; лекин ин шахсе буд, ки дар шахсияти вай аҳоли рӯҳияи умуми намбағалони тоҷик дида мешуд, ба болои ин, ӯ як шахс буд, ки шахсияти худро дар ҳолиши ва иродаи фирқай мо, — фирқай коммуниста фидо карда буд ва болшевики ҳақиқӣ ва ҳама қораи болшевикона буд; бинобар ин аз миён рафтани ин шахс зиёдтар ҷои афсӯс аст.

— Шахси Дохунда аз миён рафт, лекин шахсияти вай дар миёни омма ва намбағалони тоҷик пойдор аст ва инчунин фирқай мо пойдор аст, ки ҳазорҳо ин гуна шахсҳоро ҳоҳад расонид, — гуфта фармондеҳи дигаре рафики худро тасалли дод.

Босмачиёни ба канори об баромада, дигар ҷои худро аз даст налоданд ва тайёрихон ҳам ба «камоли» расид ва атрофи лапикароғҳои сурхро фаро гирифтанд; аҳвол танг шуд, озӯка нест, ҳар тараф сангистон ва кӯҳистони саҳт буд, ки аскаронро аз ин маҳлака ақиб кашидан ҳам мумкин набуд. Босмачӣ соат ба соат хучуми худро састтар ва доираи аскарони сурхро тангтар мекунад.

Дар лаби обн Сорбуг дастае аз аскарони сурх, ки дар зери фармони Шасдов¹³¹ аз Самарқанд меомад, сиёҳии касеро дар паси харсангҳо дида, он ҷоро нишон гирифта тирборон кард; аммо аз тарафи сиёҳӣ ҳеҷ ҳаракате намоён намешуд.

Даста аз худ гуруҳеро ҷудо карда барои зинда дастгир кардани он касе фиристод, то ки аз вай аҳвол ва вазъиятро пурсида фаҳмад, гуруҳ ба сиёҳӣ наздик расида боз як бори дигар тирборон кард.

— Свой-свой (аз они худ).

Ин овоз аз тарафи сиёҳии пасисангӣ баромада гуруҳро аз тирпарронӣ боздошт ва сардори гуруҳ:

— Руки вверх (дастатро боло кун)! — гуфта ба сиёҳӣ фармон дод.

— Сиёҳӣ аз паси санг рост хеста дастони худро боло бардошта ис-

тод; гуруҳ пеш омад ва ўро дастир карда бо милтиқаш, ки дэз паси санг истода буд, гирифта пеши даста бурд.

— Ин одамро ман мешиносам!

Ин овоз аз дахони як тоҷики фалгарии фидой, ки бо дастаи Швецов ҳамроҳ буд, баромада хамаи чашмхоро ба тарафи он кас дӯзонид.

— Ту набудӣ, кӣ, — гуфт фалгарӣ, — дар Масчоҳ мардумро аз гу- рехтани ба ин тараф боздоштани шуда ташвиқот мекардӣ, чӣ шуд, ки худат дар ин ҷо ба миёни босмачиён омадӣ?

— Ман дар асл аз ин ҷо барои санҷидани ахволи он тараф рафта будам, пас аз воқеаи Масчоҳ боз гашта ба Оби Гарм рафта ба дастаи худ ҳамроҳ шуда, бо Фузайл Махсум ҷангида дубора ин ҷо омадам, — гуфта он кас ҳоли худро баён кард.

Дастаи Швецов аз пушти босмачиён хучум карда, сафи онҳоро дарронида гузапта ба дастаи Баранов ҳамроҳ шуд.

Дар қароргоҳи Баранов се шодии ногаҳонӣ рӯй дода буд: босмачӣ шикаст хӯрда пароканда шудааст; аз Самарқанд ёрӣ расидааст ва Дохунда, ки хама ўро талафшуда мелиндошт, зинда ва саломат ба лашкаргоҳ расидааст, яъне он касе, ки дар паси санг пинҳон шуда худро ба дастаи Швецов расонда буд, Дохунда будааст.

Фузайл пас аз ин шикаст дигар қомати худро рост карда нагаво- нист; дар қишлоқи Мазори тобинӣ Ҳоит як бори дигар ба аскарони сурух дучор шуда, ночор ба ҷанг даромада боғад ҳам, асли худро ба куштан дод, бо асли дигаре гурехт ва рост дар қишлоқи Метинон ба ҳавли худ рафта нақдинаи худро бардошт; ялави «истиклол»-ро, ки ба бони хонааш барафроншта буд, ғалтонда бо ҳавлиаш ҳамаро дар як ҷо бо дастии худ суخت ва аз роҳи Тупчоқ, ба тарафи Ваҳе гурехта ба лаби дарёи Панҷ расид.

Навқаронаш диданд, ки вай меҳоҳад ба Афғонистон гузарад, хо- станд ўро дастгир карда бо дастии худ ба ҳукумат пешкаш кунанд ва бо ин васила афви гуноҳи худро талабад; аммо Фузайл «бӯи пилта- ро фаҳмида» барои ин қор ғурсат навода, бо бародари худ Саод ва се одами дигараш шабонаб аз об гузапта ба тарафи Афғонистон бадар рафт.

Навқаронаш ҳам фардои он рӯз даста-даста бо яроқҳои худ омада ба ҳукумат таслим шуданд.

Пас аз ин вилёти Гарм дар роҳи обод шудани худ озод буд.

30. АРТИСТИ ХАВАСКОР

Аскарони сурух дар вилёти Дарвоз Сағирдаштро барои худ қароргоҳ карда буданд; дар ин дашти ваҳшӣ ҷодирҳои кироатқона, ки ба театри худро барпо намуда, бо роҳи маданий истироҳат ва дамдирӣ мекарданд.

Баъд аз тамошони кино бозни театр сар шуд; як маҷлиси тамошо ба ноён расида парда барафтод; ҷароғ тарафи нишастгоҳи тамо- шобинонро равшан кард; чашми Дохунда дар пушти тамошобинони маҷалӣ ба зане афтод, ки ба тарафи худаш тез-тез менигарад ва аз ҷанминаш маълум мешавад, ки шиносост. Дохунда барои фаҳмида- ни ӯи худани ин зан аз ҷои худ хеста ба тарафи пушти тамошобино- ни маҷалӣ, ки рост истода буданд, гузашт; он зан ҳам гӯё, ки аз маҷалӣ Дохунда хабардор бошад, аз катори тамошобинон ҷудо шуда худро ба каноре кашида ҷўндаи худро мунтазир шуд.

Дохунда қадами худро партофта ба зан наздик расид ва якбора дар қайрат афтода;

— Бахайр, Гулнор? Ту дар ин ҷо чӣ кор мекуни? — гуфт.

— Ту чӣ кор карда гаштай? — гуфт зан, — як соли пур шуд, ки аз Душанбе ҷудо шудай, на ба Душанбе бармегардӣ ва на маро пеши худ меҳонӣ, оқибат ҷудой ба ҷонам расид, дар пай ҷустуҷўи ту афтодам; гуфтанд ба дашти Бедона рафтааст, он ҷо рафтам; гуфтанд ба Оби Гарм рафтааст, он ҷо рафтам; гуфтанд дар Гарм аст, он ҷо рафтам, гуфтанд ба Тавилдара рафтааст, он ҷо омадам, гуфтанд ба Сағирдашт рафтааст, охир ин ҷо омада туро ёфтам. Ман омадам, ки аз ту як гапӣ пухта шунавам: «чӣ бояд кард»? Ана ба ҳамин гапӣ ман ҷавоб деҳ!

— Дигар тоқати интизорӣ намонд.

— Босмачиёро нест бояд кард! Ҳозир гайр аз ҳамин қори дигаре ба назари ман наменамояд, — гуфт Дохунда.

— Босмачиёро аскарони сурух нест мекунанд, нест кардани босмачиён ба ту нигоҳ карда намондааст.

— Ту ғалат мекуни, Гулнор! Дар асл нест кардани босмачиён ва- зифаи ман, вазифаи ту ва вазифаи хамаи меҳнатқашони тоҷик аст; нигоҳ ҳамаи Касонеанд, ки пештар ба номи амалдорӣ, ба номи бой, ба номи қозғӣ ва ба номи ҳокимӣ хуни моро меҳўрданд; имрӯз ба дубоси босмачигарӣ баромада боз меҳоҳанд ҳамон даври амирӣ, даври амалдорӣ ва даври оқсақолиро барпо кунанд; боз меҳоҳанд хуни машу туро ва тамоми меҳнатқашонро мақанд. Бинобар ин вази- фи барҳам задани босмачиён аввал ба гардани ману ту меафтад, зеро осониш мо дар барҳам хўрдани ҳаминҳо аст. Мо бояд дар агро-

фи аскарони сурх гун шавем, то ки тухми босмачиро ба дасти худ аз ҷаҳон нест кунем.

— Агар гап ҳамин аст, маро ҳам бо худ гир ва маро ҳам дар роҳи нест кардани босмачиён кор фармо. Агар хохӣ, албатта, ба ту ҳам кор ёфт мешавад.

— Чаро нахоҳам, ман ки умри ҷавоинам дар зерӣ қонун ва қоидаҳои даври амири пусид, ман ки ҳар чизи худро ба урфу одатҳои кӯҳна аз даст додаам, агар дар ин майдони кашмакаши кӯҳнаву нав, дар ин задухӯрди даври амири ва ҳукумати меҳнаткашӣ агар аз дастам ояд ва ба ман корфармо бошад ва хизмати ман дар ин роҳ даркор бошад, чаро кор накунам?

— Хуб, ман тӯро кор мефармоям, дар кучо, чӣ гуна ва бо чӣ қувват будани Диловаршоҳ ва Ғайратшоҳи дарвозиро фаҳмиданамо даркор аст; агар барои ин кор мардиро фиристонем, албатта талаф ҳоҳад шуд, зеро босмачиён дар вақтҳои охир аз ҳар кас дар шубҳа афтада бе пурсиш кушта истодаанд. Аммо бояд дар занҳо он қадар шубҳа надошта, бошанд, бинобар ин ман гӯмон мекунам, ки ин корро ту карда метавонӣ.

— Албатта, метавонам, бо сафед шудани рӯз ба тарафи Қалъаи Хум равона мешавам, — гуфт Гулнор. Занги сар шудани бозии театр зада шуд, Дохунда хост, ки ба тамошо равад, Гулнор ӯро боздошта гуфт:

— Ба дили ман як тадбир омад.

— Чӣ тадбир?

— Ман имшаб дар ин ҷо як кори ғалатино дидам: вақте ки бозигарон барои бозии театр тайёр мешуданд, дар қатори онҳо як зани чиркинӣ миёнсол ба ҷодир даромада ба сурати як духтари хушрӯи 18-сола шуда баромад. Агар метавонӣ, маро ҳам ба сурати як духтари 18-сола дароварда ба роҳ андоз.

— Ханӯз ту, — гуфт Дохунда хандакунон, — ба чапми ман аз ҳар гуна духтари 18-сола хушрӯйтар ва зебогарӣ; ин сохтакорихо чӣ лозим аст?

— Ба назари ту зҳтимои ҳамин тавр бошад; аммо баназари босмачиён аз ман то духтари 18-сола фарқ бисёр аства ба ин тадбир ба мақсад зудтар мерасам.

— Дар он ҳол мабодо ба ту зараре расонанд.

— Барои ноомати кор ба ман як ханчар ёфта диҳӣ, кифоя аст.

— Магар меохохӣ, ки дар номади кор ба синаи худ ханчар занӣ?

— Не, худо накунад, ба ин синае, ки дар вай муҳаббати ту ҷойгир мудааст, ҳеҷ гоҳ ман бо дасти худ ханчар нахоҳам зад; агар ин корро

дар номади кор бо вай худро нигоҳдорӣ кунам; агар рост ояд, онро ба синаи душманони ту, душманони худам ва душманони бечорагон ин тӯқеи занам.

— Бисёр хуб, — гуфта Дохунда ба ин тақлифи Гулнор ҳам розӣ шуд, ҳар ду аз бахри тамошони театр даргузашта дар пушти сахна ба таҷрибаи сартаришӣ даромаданд.

31. ДУХТАРИ МУЛЛО ЧОРТОРӢ Ё ШОҲСАНАМ

Аз тарафи Сағирдашт ба тарафи Қалъаи Хум нигоҳ карда як сарфариш медавонид; вақте ки ба Қалъаи Хум наздик расида омад, аз ҷиҳате, ки аз ҷашмае равон шуда меомад, аспи худро бо додани шуда аз роҳ бозистод; дар вақти об хӯрда истодани асп, ба гӯши сарфариш аз тарафи ҷашмасоре, ки атрофширо сабзаву себаргаву лолаҳои кӯҳи фаро гирифта буданд; нолаи ҳазинонаи касе расид, ки бо назари тӯр ғалахонӣ мекард:

— Дар кӯҳу дар дашт

Лола расида,

Дар боғу дар кишт

Сабза дамида,

Бингар ба ҳар ҷо

Ҷуз хотири мо

Боди муроди

Шодӣ вазида

Э боди хушбӯй!

Аз вай хабар гӯй!

Оби нигорам

Ояд давида?

Аз дидаву дил

Бе ту чӣ ҳосил?

Э қуввати дил

Э нури дила?!

Дарин савор бо шунидани ин ашъори обдор бекарор шуда, сари аспи худро ба тарафи ҷашмасор гардонда рафт ва дид, ки як духтари

тахминан 18-солаи сохибчамоле чортреро навохта ғазалхонӣ мекунад, гӯё ки аз омадани ин савор хабар надорад, чашми худро пӯшида тор менавозад.

— Кистӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекуни?

Ин пурсиши савор духтари аз худдрафтаро ба ҳоли худ бозбард ва чортреро худро ба замин ниҳода:

— Ғарибе шугнонамгуфт, — бо падари худ ҳар ду ба нияти расидан ба боргоҳи шохбачагони Дарвоз ба ин сарзамин гузашта будем, падарам дар роҳ вафот кард ва ман танҳо монда рохро гӯм кардам, чанд тоҳест, ки кӯҳ ба кӯҳ, дашт ба дашт нолакунон мегардам.

— Номат чист ва падарат чӣ ном дошт?

— Номи ман Шохсанам аст, агарчи номи аслии падарам Шохгул бошад ҳам, ба сабаби торнавозиаш уро мардум Мулло Чортреро мегуфтанд ва бо ин лақаб шухрат ёфта буд.

Бисёр хуб, — гуфт савор, — биё ба пушти ман савор шав ба боргоҳи шохбачагонат мерасонам.

Духтар тори худро ба даст гирифта ба асп савор шуд, савор аспи худро ба тарафи Қалъаи Хум расида ба хавлие, ки босмачиён дар он ҷо

Савор ба Қалъаи Хум расида ба хавлие, ки босмачиён дар он ҷо манзил доштанд, аз асп фууромад ва духтарро дар гӯшае гузошта худ ба хонае, ки қурбошиён нишаста буданд, даромад.

— Биё, Мирзо Аскар! Чӣ хабар овардӣ? — гуфта Диловаршох аз оянда пурсид.

— Хабар хамин аст, ки болшевикон ба итоати забони мо розӣ намешаванд, «агар шумо дар ҳақиқат аз сари савдон босмачигарӣ гузаштани бошед, бе қилу қол, бо ҳама навкар ва яроқҳои худ омада ба мо таслим шавед» меғӯянд.

— Гӯй, аз дасташон чизе, ки ояд, аз мо дарег надоранд.

— Болшевикон, — гуфт Ғайратшох, — «тушбераро ҳом шумурдаанд», тӯпу пулеметҳои онҳо дар майдонҳои ҳамвор қор меояд: аммо дар кӯхистони мо, ки ҳар тарафаш бо қалъаҳои худрофарид муостаҳам шудааст, агар аз тегаи кӯҳе сангеро ғелонем, ҷавоби сад тӯпу пулеметро медиҳад, ҷӣ қор карда метавонанд.

— Сиддиқбек қурбошӣ, — гуфт Диловаршох, — ҷавонони далери ҷанговарро бурда гузаргоҳро посбони кунад, мо бояд ба ин дугҳои хушку ҳолӣ осоиши худро аз даст надихем ва дар пай хурсандии худ бошем.

— Агар ҳазрати шох ба базм ва хурсандӣ майл дошта бошанд, — гуфт Мирзо Аскар, — як шикори шугнонии чорторнавоз ҳам ба даст افتод, ки базмро мувофиқи табъ гарм ҳоҳад кард.

— Ин ҳам лодӣ худост, зуд базмро тайёр кун! — гуфт Диловаршох ба Мирзо Аскар.

Шаб дар хузури Диловаршох ва Ғайратшох маҷлиси базм орошта гардида буд; духтари Мулло Чортреро шугнонӣ тор менавоخت ва ғазалҳои мекард; як тоҷик думбак зада усули нағмаи торро нигоҳ медошт ва дар нағбати худ бо духтар ҳамовоз шуда ин ҳам ғазал мекард ва нақш мегуфт. Базм гарм шуд, мӯи диловази духтари шугнонӣ, ки дар вақти бо рез навохтани тор ба рӯиш афтада меларид, ҳисси хайюнии Диловаршохро бедор кард ва хост, ин муддаои худро бо ғазалхонӣ ва бадеҳагӯӣ ба духтар пешниҳод кунад; думбакеро ба даст гирифт ва бо нағмаи чортреро ҷӯр карда ба бадеҳагӯӣ давомат.

Диловаршох:

— Ой духтари Мулло Чортрерӣ,
Ғри мо мешӣ (мешавӣ)?

Духтар:

— Намшам (намешавам)?
— Ҷони мо мешӣ?
— Намшам!
— Онӣ мо мешӣ?
— Намшам!

Диловаршох:

Канду асал лабони ту,
Ширӯ шакар забони ту,
Гунҷи гул даҳони ту,
Ой духтари Мулло Чортрерӣ,
Ғри мо мешӣ?

Духтар:

Намшам!
— Ҷони мо мешӣ?
— Намшам!
— Онӣ мо мешӣ?
— Намшам!

Диловаршох зорӣ карда:

— Себи Сифохонат медиҳам,
Давли Бадахшонат медиҳам,
Ҳар ҷӣ хоҳӣ, онат медиҳам,

Ой духтари Мулло Чортарӣ,
Ёри мо мешӣ?

Духтар:

- Намшам!
- Ҷони мо мешӣ?
- Намшам!
- Они мо мешӣ?
- Намшам!

Диловаршох кадре вазъияти ҷиддӣ гирифта:

Маҷ шехи дарвозиям,
Амиру миру козиям,
Диловаршохӣ розиям.
Ой духтари Мулло Чортарӣ,
Ёри мо мешӣ?

Духтар:

- Намшам!
- Ҷони мо мешӣ?
- Намшам!
- Они мо мешӣ?
- Намшам!

Диловаршох:

Пиру ҷавон азони ман,
Хукми равон азони ман,
Мулки ҷаҳон азони ман,
Ой духтари Мулло Чортарӣ,
Ёри мо мешӣ?

Духтар:

- Намшам!
- Ҷони мо мешӣ?
- Намшам!
- Они мо мешӣ?
- Намшам!

Диловаршох аз инодкорӣ ин духтар дар ғазаб омад ва думбакро ба як сӯ ниҳода даст ба қабзаи шамшерӣ худ бурда рост хест. Духтар ҳам торро ба замин гузошта даст дар бағали худ зада ба муқобили вай рост аstood.

Диловаршох:

Теги никор мекашам,
Душману дӯст мекушам,
Шарбати васл мечашам,
Ой духтари Мулло Чортарӣ,
Ёри мо мешӣ?

Духтар:

- Озмой!
- Ҷони мо мешӣ?
- Озмой!
- Они мо мешӣ?
- Озмой!

Диловаршох шамшерро аз ғилоф кашида хост ба духтар хучум кунад, духтар ҳам аз бағали худ ханчареро бароварда хост ба тарафи синан вай ҳавола намояд; Диловар даст ёзонда аз қабзаи ханчар гирифт ва хост, ки онро аз дасти духтар даррабояд; дар ҳамин вақт тирин милтики пангтирас бо камоли даҳшат ба ғӯшхонаи Диловаршох омада расид, ки ҷо ба ҷо ба замин афтод; хонаро дули сиёҳи бадбӯе фаро гирифт, ҷароғ хомӯш гардид. Аҳли базм ба ҳам бархӯрда милтикдорро ба даст гирифта ба тарафи омади тир нигоҳ карда диданд, ки боқар ҳаширо аскарони сурух фаро гирифтаанд; тирин дигаре аз тарафи бом омад, лекин ин ҳато хӯрд.

- Дохунда! Худдорӣ кун, ки Гулнор талаф мешавад!

Пас аз баромадани ин овоз дигар аз тарафи бом тире наёмад ва аскарони сурух бе он ки милтикпарронанд, худро аз бом ба даруни ҷавон партофта гирифтанд. Босмачиён ҳам барои дастгир шудани худ ғурбат наҷода бо роҳи пинҳоние, ки худ медонистанд, аз торини шаб истифода карда гурехтанд. Аммо ҳазина ва асбобҳои ҷандинсолан аз тороҷ ҷамъкардашон ба дасти аскарони сурух монд.

Аскарони сурух ҳам аз дунболи босмачиён афтоданд; босмачиён мурда-мурда ба Ванҷ расиданд ва дар он ҷо охирин бор толеъозмояи ғарда ба аскарони сурух муқобил истодаанд; аммо дар натиҷаи як ҷанги сакт каси бисёро, ки яке аз онҳо Ғайратшох буд, ба хуштан дод, андамондагонашон ба Афғонистон гузаштанд. Пас аз он аз он ҷо милтикҳои худро ба гардан андохта, омада ба ҳукумат таслим шуданд ва ҳамин тавр шуда аз Дарвоз то Помир аз босмачиён пок шуд.

32. «МАКТУБИ. ПУРҚИМАТ»

«ХАЗРАТИ ИЛЛОҲ»

Чаноби чалолатмаоб вазоратпаноҳ ноиби шарқии-амири Бухорои шариф мир-бӣ девонбегӣ лашкарбонии гозӣ соҳибдавлатам салламаҳуллоҳ,

Бадъ аз адои дуо ва салом чунон расонида мешавад, ки уммедгоҳи меҳрубоно ин ҷониб омада дар остонбӯси чаноби оӣ хазратам мушарраф шуда саломатини чаноби умедгоҳамро расонида тор-туҷи марҳамат намудаашро сӯрида чаноби оӣ хазратамро аз ҳар ваҷҳ хурсанд намуда дар ҳаққи чаноби умедгоҳам ва дар ҳаққи аскарони ислом муҷоҳидони ғисабиллоҳ¹³² дуо гирифта дуоҳо намудам, умедгоҳи нушину паноҳ о аз вақти ин гулом ба рикоббӯси хазратам мушарраф шудан боз баъзе чизҳои хуш аз ҳар тараф со-дир шуд бинобар ин Қосим тўқсаборо дертар ҷавоб додам меҳрубо-но панҷ давлат аз ғайри давлати ислом масалан давлати Черман, Италия, Амрико, Фаранса, Ангрес панҷ нафари шўҳ иттифоқ намуда тўқми болшевикро нобуд кардан шўҳи эълони ҷанг доданд алҳол ҷанд аҷад ысҳрҳое, ки дар хати собиқ зикр шуда буд аз дастии болшевик давлати Усмония яъне турко ва Қара Қозимтошо, ки ин ҳам аз ҷимояи Туркия мебошад гирифтанд ҳақи давлати Усмония дар Фаранг буд ё дар рус буд ё дар Черман буд алҳамдулилло ҳама халос шуд. Абдул карим тоширо ҳи з о з и дар вилояти Араб дар мулки Реф ва Яман аввалан босмачӣ шуда алҳамдулилло ба марҳамати шўҳӣ ҳамин вақт ду лаг аскарӣ ҷангуи ғисабиллоҳ пайда карда, аз ҳар ваҷҳ анҷоми тўи пулемут, айруллон ҳеҷ камӣ надорад, ки дар байни аҳли насоро аз кадом тараф душман пайдо шавад тайёр буда ба ионати шўҳ ҳамеша зафар ҷониби ислом шуда истодааст. Маккаи шарифро Мадинаи мунаввараро Ибни Сууд гирифт алҳол дар байни давлатҳои исломия иттифоқ шуд, ки дар ҷаҳми мусулмонон як нафар халифа шудан даркор халифаи мазкур дар Маккаи муаззама будан даркор иттифоқи кулӣ шуд иншооллоҳ Султон Абдулмаччиро халифаи исломия месозанд меҳрубоно аз ҳуди шўмо ган нисмонанд бонд, ки дар ҳар аскарбонӣ хат карда аскарро бисёр намуда дуои фақирӯ фуқароро гирифта ба дуои ҷондорозин ҳазратам машул бонед иншооллоҳ анҳариб аст ки ба муроди дин воқеа гардед, аз тарафи болшевик як нафар рус омад, ки амири Бухоро бурда дар тахти салтанати худашон менишонем чаноби

хазратам қабул накарданд марҳамат намуданд, ки аввал аз вилояти шарқид бигдаҳу мо аз дарё гузашта дар вилояти Қўлоб истиқомат намудан ноиби худ девонбегиро Бухоро фириристода худамо Бойсун мурағам ин навъ гуфтугўзор шуда истодааст иншооллоҳ наздик аст ки корҳо ба итмом расад у м е д о ҳ о як хат карда собиқ фири-ристода будам аз барои хати вақолат бонд, ки фавран хати вақолат аз ҷаҳми аскарбонии шавад, ки моён вақили кул гардонидем мир бӣ девонбегиро ва низ аз ҳуди шўмо як хати вақолат ба номи ин гулом намуд ҳамаи хати вақолати аз аскарбонии ҳар шўмо меомандагӣ ва хати вақолати худӣ ҷанобашонро ҳамроҳи доранда Қосим тўқсабо фириристоид ки ин ҷониб дар болои гуфтугўзор даркор мешавад ал-батта барнақри изод кардан даркор арзи дигар ин ки Исмоилбег де-вонбегиро ҷаноби амир фириристоид ҳамроҳи Мулло Қори тўқсабо иншооллоҳ аз болои Бадахшон д а р шўмо анҷом меиравад ҳар вақт ки дар шўмо хат рафт, ки ном надорад лекин тўқсабо дорад донед ки вақили ҷаноби оӣ мебошад меҳрубоно дар Ҳоҷӣ Исмоил-девонбегӣ хат намуи будааст дар ҷаноби шўмо бисёр дўсти динӣ будааст ин ҷониб дар ҷаноби шўмо як хат карда як дурбин ба ин гулом дод азбаски роҳро андак мўхотава буд дурбини онро нигоҳ дошта хаташиро фириристоид бонд ки ҷаноби шўмо як хат карда ду ҷури алочаи хуб фириристоид албатта дар Ҳоҷӣ Исмоилбег фири-ристода мешавад дигар дар ҳеҷ кас хат кардан даркор не аз ғайри ин ду ҷури алочаи шаш ҷура алочаи қаратог фириристоид ин гулом дар ҷон даркоринаш медахтам.

Муҳри соҳиби мактуб: Мулло Муҳаммад Ниёзбег бӣ Иноқи калон

Пас аз ба поён расидани кори Анвар, Сомӣ, Фузайл ва шўҳача-гонии Дарвоз Иброҳим Галлу худро «мустақил» эълон карда, бо ма-шварати Саидбег тағони амир шаш хазор тангаи нақдаи бухорӣ ва ду хазор сар гуфанди чорӣ, сесад сар асп ва сӣ сар шутур дода Мулло Ниёзро вақил ва Солиқ пучуқро девонбегӣ карда ба Кобул ба пешии амираи собиқи Бухоро фириристода буд, ки ин мактубро Мулло Ниёзи мазкур пас аз рафта расиданаш ба Кобул ба Иброҳим навиштааст.

Иброҳимбег аз мазмуни ин мактуб бисёр мамнун шуд, хурсандии анвал ин буд, ки «болшевикон бе ҳеҷ гуна ҷангу ҷўш мамлакатро аз байн карда ба амир месупоранд», хурсандии дигар ин буд, ки амир ин аз худаш ноибаш Иброҳимбегро ба Бойсун ва Бухоро мефари-стонам гуфта ваъда додааст; ба ин восита шаст хазор тангаи нақдаи бухорӣ, ду хазор сар гуфанди чорӣ, сесад асп ва сӣ сар шутур, ки бо

«араки чабин» аз факирони тоҷик ва лақай тороч карда ба Кобул фиристода буд, яке бар даҳ шуда ба кисааш медаврояд.

Иброҳимбег ба мазмуни мактуби боло, ки ба шарҳ кардан ҳеҷ ҳоҷат надорад, хошияҳо ва иловаҳо баста ба ҳама кӯрбошиёни атроф навишта фиристо; ба ин восита босмачиёро, ки як дарана ба маъюси афтода дар паи таслим шудан буданд, «ба омади амир» ва «нест шудани болшевик» умедвор карда дигарбора ба ҳаракат овард. Фоидаи нақдаи ин «мактуби пурқимат» ба Иброҳимбег ҳамин буд.

Мактуби дигаре ба номи Иброҳимбег аз тарафи амаки амир Миракрам бинни амир Музаффар¹³ омад, ки ин ҳам дар боран «ба зудӣ нест шудани болшевикон» мазмуни мактуби болоро таъкид мекард. Миракрам дар мактуби худ пас аз «муҳда» расониҳо дар як ҷо менавишт: «Кӯри Шермуҳаммад, Фузайл Маҳсум ва бародараш ба ҳоли табоҳе дар роҳи Кобул ҳоб кардаанд», ин фирқа ҳам барои дар майдони боздоштани босмачиёне, ки меҳостанд ба ҳоки Афғонистон гузаранд, ҳеле фоидаманд шуд. Миракрам дар як ҷои мактуби худ ҷумлаи: «Бародаро ба ҳамаи амалдоршудагон аз ҷониби ман муборақбодӣ расонанд, иншоилоҳ муборақбодиро аз Мулло Ниёз хоҳем гирифт»-ро иявшита талабери дар миён оварда бешал ҳам, ин талаби вай бо як маблағе, ки аз босмачиёни амалдоршуда ба номи муборақбодин амаки амир гуядошта фиристода шуда буд, адо ёфт ва ба ҳамин тариқа, ин мактуб назар ба мактуби аввал ҳеле арзон афтид.

33. ХУКМНОМА

«Меҳрубано,

Як ҷуфт мӯза, дусад дона мӯки мавзир, панҷоҳ дона тирӣ наган, сӣ дона тирӣ тантончаи ҳафттиран итолиягӣ фиристодаатон, ду ҷойишкӣ ангретӣ, як ҷуттӣ кӯрс, бист дона кулӯча, ҷолвор як ойнак, се дона кулӯча ҷолвори хоссагӣ, умедгоҳо кулӯча-ҷолворго дар Абдурахмони парвангӣ фиристонед. Меҳрубано як арзиши шукрона ҳам даркор умед аст ки як сад дона тиллои даҳсӯмӣ дар ҷаноби амир як сад дона тиллои даҳсӯмӣ то олуқи-дари хона то харчи рафтани ин ғулом фиристонед аз пули фиристодаатон ҷизе намонд дар вақти ин ғиламанд бисёр мебошад умед аст ки одамои рафта-гиро барвақт фиристонед кулӯча, ҷолвори, кулаҳбороннок мавҷуд нашуд аз Пиншувӯ таъин кардам иншоилоҳ худам мебарам худаванд ба муроди аслии ҷанобашон ва ҷамии аҳли мӯъмин расонад омин дар вақти омадани банди Мирзододдоҳ набуданд ҷиз ҳам наоварда будем худашон се ҳаҷ кардагӣ як сад рупия фиристода як хат кумед дар удайчӣ ҳам. ягон марҳамат карда фиристонед дар Шайх

Ҷаҳид як хати ҷизҳо расидан кунед ҷиз фиристодан даркор не дар Аҳли Мирзо хат кунед аммо ҷиз даркор не дар парваначӣ ҳам хат кунед ҷиз даркор не ғайр аз ду кас дар дигар кас ҷиз даркор не. Роҷаи ҷаноби амир ҳам ҳамин агар пул дошта бошед ҷи қадар пул бошад ба ин ғулом фиристонед ҷои харҷи онро медонам тантонча ба як мебарам асломумуғлайкум
Аҳли Мирзо Мулло Муҳаммад Ниёзбег бӣ Иноқи калон».

Накте ки мирзо ин мактубро то нақши мӯхраш хонда ба поён расонид, Иброҳимбег ба вай гуфт:

— Ҳатро ин ҷо мон, рафта маҳрамро гӯй ҷилим биёрад, — ва худ иншоилоҳ бо даст гирифта ба андеша фуру рафт.

Як ҷаноби тахминан 17-18-сола ҷилим андохта оварда ба пеши Иброҳимбег дузону нишаста наи ҷилимро ба даҳони ӯ дошт, Иброҳимбег ҷилимро болоиҳам панҷ-паш кулӯб кашада ҳама дудашро аз димоғаш баровард ва ба маҳрамаш, ки ҷилимро гирифта аз ҷони бармехост:

— Ҳолиқ тӯксаторо гӯй, пеши ман ояд ва дигар касе надарояд, — гуфт ва худ боз пешонашро гирифта ба андеша фуру рафт.

— Ёз ҷи бало эд, кайфат паридаст, — гуфта Холиқ омада ба пеши Иброҳим нишаст.

— Шаст ҳазор тангаи нуқран сарай бӯхорӣ, ду ҳазор гӯсфакди ҷолвор, сесад асп, сӣ шутуринҳо ба гуфтан осон, — гуфт Иброҳим ва бо дастии худ ба синаи худ ишорат карда, — ин Иброҳим буд, ки ин қадар инқилоз аз як мамлақати харобшуда, ба даст дароварда фиристода буд. Ҳамаи инҳо ба коми наҳанг фуру рафт, ин бас нест, ки боз хошонаи Мулло Ниёз хат карда сад тиллои даҳсӯмӣ ба ҷаноби амир, сад тиллои даҳсӯмӣ барои худаш, сад рупия барои қадом як соҳибқардони фиребгар талаб мекунад; гӯё ки ман бача бошам ва маро фиреб мевода бошад, чанд касро як-як номбар карда ба инҳо ҷиз даркор не гуфта худашро ба ман давлатҳох нишон медиҳад, боз дар оқираш мегуяд, ки «ризои ҷаноби амир ҳам дар ҳамин аст, хар қадар пул бошад, ба худӣ ман фиристодан гиред, ман роҳи харчаиро ме-донам, тирӯ туфанг меҳарам» гуфтааст; аммо як кулӯча ҷолвори кулаҳбороннокро, ки ман чанд бор пурсидаам, аз Пиншувӯ оваронда донаро ғайда мекунад: Маълум мешаад, ки ҳамаи инҳо ниятамонро ғайда мекунад: Маълум мешаад, ки ҳамаи инҳо ниятамонро ғайда мекунад, пештар ба муқобили хар пуле, ки фиристода мешуд, тирӯ туфанг меомад, аммо ҳоло ба бадали шаст ҳазор тангаи нақдаи бӯхорӣ, ду ҳазор гӯсфанди ҷорӣ, сесад асп ва сӣ шутур, ҷизе ки фиристоданд, ба панҷсад танга намеарзад.

— «Тею (деху) талаб» гуфтаанд, — ба онҳо дихӣ, боз аз фукаро мегири, барои ин кор ин қадар шӯридан даркор нест, ҳеҷ чизро аз миёни худ намедихӣ, магар аз ёдат баровардӣ, дар вақтҳое ҷам, ки мову ту дуздӣ ва роҳзанӣ мекардем гап ҷамин буд, аз як тараф мезадем, мекӯрдём, аз тарафи дигар ба ҳоким, қозӣ ва миршаб меодём, онҳо ҷам як қисм чизҳои аз мо гирифташонро ба амир ва ба аҳли рикобаш меоданд. Акнун ки худӣ ту нойби ҷаноби амир шудӣ, лашкарбошӣ шудӣ, чаро чиз додан саҳт мерасад; аз ёд набарор, ки ҷамаи ин мансабхоро ту аз давлати ҷаноби амир ёфӣ. Агар онҳо талаб накунад ҷам, аз худ доништа дода истоданат даркор аст, — гуфт Ҳолик.

— Ҳозир мамлакат он мамлақати пештара не. Акнун аз ин мамлакат чиз ёфта ба се душвор аст, аввал он ки гуё дар ин мамлакат чизе намонда ҷамаро гирифтём, хӯрдём, ба амир ва ба одамони ӯ фиристодём, ба дасти боён ва молдорони қалон чиз бошад ҷам, мо ба онҳо даст расонда наметавонем, зеро дар мамлакат ҳозир тақтоҳи мо танҳо ҷамин одамшавандагонанд; ҷаминҳоанд, ки моро аз ҷамини болшевик пинҳон медоранд.

Агар ба инҳо ҷам дастларзӣ кунем, дар кучо меистем? Дуюм, аз бозе, ки Тоҷикистонро як ҷумхурият эълон карданд, тартиби ҳукуматдорихошон ҷам дигар шуд, пештар ҷадидон ҷамеша ба қалоншавандагонӣ мамлакат инъому эҳсон карда, умедашон ҷамеша ба таравфи онҳо буд, қалоншавандагон бошанд, фуқароро зердасти худ карда, то мумкин аст, ба мо ёрӣ меоданд ва мо ҷам осуда ҳукумронӣ мекардем. Акнун бошад, ҳукумат ҷамаи умедашро ба тарафи нойбархандагонӣ мамлакат монд ба онҳо тухми кишт дод, гов дод, асбоби деҳқонӣ дод ва аз онҳо отрядҳо сохт, ки акнун худӣ факиронӣ мамлакат дар пайи мо афтаданд; ба ҷое, ки қадам монем, пеш аз он ки ҷо гарм кунем, ба ҳукумат ҷабар мерасонанд ва қасонеро ҷам, ки моро роҳ додаанд, дастгир мекунонанд; милитк бардошта пешопеш аскарони сурх медаваранд; ҳатто беяроқхошон ҷам «қалтакдори сурх» шуда ба мо ҳуҷум мекунанд. Дар ин ҳол мо аз қӣ ва аз кучо чиз ҷам мекунем? Шиками худро сер карда тавонистанамо бас нест, ки боз ба ҷаноби амираг фиристонем.

— Алимардон тӯксабо омад, агар руҳсат бошад, дароям меғӯяд, — гуфта маҳрам сухани Иброҳимро бурид.

— Гӯй, дарояд, — гуфт Иброҳим.

Алимардон бо ҷашмони ҷуроб салом дода ба ҳона даромада, давида рафта дузону нишаста дастони Иброҳимро бӯсид ва пас аз он пуштиноӣ ба поёни ҳона рафта ба ғӯшае нишаст.

— Ҳа, ҷӣ гап, тӯксабо? — гуфта Иброҳим ҳолпурсӣ кард. — Нойлӯҷони кишлоки мо ба ҳукумат маълумотгӣ шудаанд, ҷанд ғӯй бо ман аз дасти онҳо рӯй пинҳон карда мегаштам, дируз отряд ҷамини ҷамини маро тала кунданд. Пешӣ Абдулло додхоҳ рафта ин асқаро гуфтам, «зӯри мо намерасад, ба пешӣ мири тулчибошӣ рав» гуфт. Агар ҳол ҷамин аст, зиндагонӣ барои мо басте мушқил шуд, мо бошӣ пешини шавем ва ё ба Афғонистон гурезем.

Иброҳим ба Ҳолик нигоҳ карда:

— Ба ҷаноби оӣ ва Мулло Ниёз гӯй, омада ин корро илоч кунанд, — гуфт ва котиби худро ҷег зада:

— Ба Абдулло додхоҳ хат навис, — гуфт.

Котиб ҷу зағари худро қушода қаламу қоғазро ба даст гирифта дар саршаван хат ҷумлаи:

«Аморатпаҳоҳ Абдулло додхоҳро буда медорад ки»-ро наништа ба Иброҳим нигоҳ карда истод, Иброҳим имло кард (айнан):

«Чанд нафар ҷамини доранда Алимардон тӯксаборо маълумот дода тала кунонида буданд, бинобар он ба шумо огоҳӣ дода мегаштад, ки ба расидани разима ҷамини маълумотчиҳоро ёфта амвали тӯксабон макурро гирифта дода худӣ он маълумотчиҳоро ба ҷазои ҷамини расонида ҷӣ гунагиро маълум кунед муаккад аст. Боқӣ асало-ҷу алабӯм, санаи ҷиҳрӣ 1344».

Иброҳим пас аз ҷамом шудани хат ҷалтаи маҳрдони худро, ки ба дарунаш ҷанд дона маҳри қалону хурд буд, ба пешӣ котиб ҷавоб дод:

— Маҳр кун! — гуфт. Котиб ба хат маҳрро пахш кард.

— Қадом маҳрро пахш кардӣ? — Иброҳим пурсид. Котиб ҳонд:

«Мулло Муҳаммад Иброҳимбеги девонбегӣ туп — ҷибошӣ лаш-карбошӣ бини Ҷақабой тӯксабо».

Иброҳим:

— Дуруст, — гуфта маҳрдони худро гирифта ба қисаи худ андохт ба Алимардон ҷам «ҳукмнома»-ро гирифта баромада рафт.

34. ПОДШОҲИ БЕПОЙТАХТ

Дар кӯхистони Боботог дар қамари кӯҳе кӯрбошӣни босмаҷӣ бо муфтискарони худ ҷамъ шуда буданд. Абдуллобеги додхоҳ гуфт:

— Дар ин гуна ҷамони инқилоб шуморо тасдее¹³⁵ дода ба ин ҷо гун ҷамини мо сабаб дорад: мо аз рӯи ҳукмномаи ҷаноби тупчибошӣ

Иброҳимбег барои ситонидаани амволи Алимардони тўқсабо ва ҷазо додани маълумотиён як даста ҷавонро ба кишлоки вай фиришода будем; вақте ки инҳо ба кишлоқ расида оташ мезананд, дастае аз отрядони фуқаро ва мардуми калтакдор пайдо шуда ба инҳо ҳуҷум кардаанд; дар ҷанг каси бисёре аз мардуми кишлоқ ва ду нафар аз аскаронамо кушта шудаанд, бо вучуди ин аскарони мо ҷанд асп ба даст дароварда халос шуда омаданд. Ман ин маъниро ба мири девонбегӣ ва лашкарбошӣ арз карда, яке аз он аспҳои ба ғанимат афтодаро тортуқ намуда бо Ҳимматали тўқсабо фиришода будам, аз мир дар ҷавоби он аризаи ман як хат омад, ки ба номи Ҳамаи моён аст, -- гуфта Абдулло додхоҳ ба хондани хат даромад (айнан):

«Ҷазилатпаноҳон дуогуёни ислом муфтиаскарон ва Мулло Абдулқайюми судур»

Аморатпаноҳ фидокорон Абдуллобег бӣ додхоҳ ва Мулло Аҳмад бӣ додхоҳ ва Паҳлавон додхоҳ ва Ҳайдархули бӣ -- ро буда медорад, ки ба марҳамати яздон ва ба шарафи давлати ислом аз ҳар ваҷҳ саломатӣ ва хотирҷамъӣ буда ба дуогуёни муноқиҳони ислом шоғлем бадбаху ин ки ҷазилат ва аморатпаноҳон ҷунончи рақимаи фиришодамон ҳамоҳи аспии тарлон аз саҳобати доранда Ҳимматали тўқсабо омада расид, ки мутолааи фармуда саломатӣ ва хайрияти ҳамаи доништа бисёр хурсанд гардида дуоҳо намудем, ба хати саломатӣ қўмак гуфта ифода намуда будаед мо ҳазир қўмак фиришодани будем ки моҳи сафарулмузаффар дохил шуда баъд аз моҳ сафар мавқу монда бинобар он аз Шеробод ин тараф будагӣ аскарбошӣ бошад амр намудем, ки дар дохили моҳи сафар роҳи телеграфро хароб мекунанд аз ин ваҷҳ ба шумоён низ огоҳӣ намуда будем лоззо ¹³⁵ саломати роқам фармуда интилоҷ дода мешавад, ки тоҷик ўзбак як синф шуда ҳар коре, ки бошад ба саъобдиди якдигар намуда бӯзбала баҳодуронро дар як бўлак ва дигар камгайратонро як бўлак намуда шабона ба кишлоқро рафта озқаро гирифта касони атрад додагӣ бошад ва ё ҳешу ақрабои атрад бошад гириштугир сахт намуда баъзеи ўро аз рӯи вафқи шарф ва ё аз рӯи сиёсат ба ҷазои сахт расонида ва низ номи маълумотиҷ бошад ёфта қити фармудин гиред ва низ таъхир накарда роҳи телеграфро хароб кардан гиред сими мобайни нустхонаҳо бутун намондан ҷанг қити душман соф намешавад иншооллох ба хароб гардидаи роҳи телеграф душман маҳв хоҳад шуд аскарпаноҳи бидилтарро дар як ҷо истироҳат фармуда бӯзбалаҳои багайратро гирифта корҳои фармудагиро чӣ миқдор сахт гиред ва низ ҳар кадоми шумоён шертар-

ини мардонасурат мебошед ризон худовандӣ шуда ду нафар шуда наҷадуниллох дигарон саломатанд. тавассул ба зоти шлоҳӣ намуда ва тоби шарнат ва аз азият ва аз бузургворон истионат хости ҷаҳан мардонасурат даррав гирифта зуд-зуд роҳи телеграфро хароб карда одамони номашуаро ҷазо дода дуо ҳосил кунед изҳори мардонасурат дор ин вақтиро маълум мешавад, банд аз модар омадан бояд мардан аст ақуи худ хоҳад вақти маҳв ва нобудии душман омадаи бисёрҳо бестоқатӣ нақунед ки ба андак фирсат ба шодомӣ восил шуда ҷаҳан-ҷаҳан хурсандхоро мебинед, натиҷаи изтиробии душман ин ки айронгон бутун барҳам хурда ба тарафи роғи ҷанги давлати рафтагӣ мебошад, асло камдилӣ нақунед ба Ҳамаи шумоён ҳуфти ҳаи худованд бошад ҳар ҳафта хату хабаратон омада истад боқӣ асломому алайкум 1344 ҳиҷрият набавил.

Мир: Мулло Муҳаммад Иброҳимбег бӣ девонбегӣ тўнчибошӣ бошад Ҷазилатпаноҳи тўқсабо»

Мулло Абдулқайюми судур гуфт:

Мусулмононе, ки атрад додаанд, ё атрад шудаанд ва ё ҳешу таъхир атрадшудагонанд, дар назари шариат муртад буда аз кофирон-бағавонанд, бинобар ин бе ҳеч андеша онҳоро куштан ва хонахошонро сӯзондан даркор аст.

Мулло Аҳмад бии додхоҳ гуфт:

Мо бояд ин фаромӯшро ба Ғаюрбег, Исмаилюллобег ва дигарон ин расонида Ҳамамо аз Ҳама ҷо ва баробар сар бардорем, вагарна ақуи ақон ба даст атрадони фуқаро афтада Ҳама талаф мешавад.

Ҳазир худӣ ҷаноби тўнчибошӣ кучо бошанд? -- гуфта Паҳлавон додхоҳ нурсид.

Ҳимматали ҷавоб дод:

Нақте ки хатро ба ман супорндаид, дар дараи Гардани Ҷавзобула, ман ҳануз аз дара набаромада будам, ки аз як тараф як даста ақуи суғр на атрадони фуқаро пайдо шуданд; магар мир истода бо қўмаи ҷанг кардандро муносиб надидаанд, ки бо одамони худ ба тағҳои Ҷавзобула ва саломат баромада рафтанд.

Ҳазир подшоҳи мо белойтахтанд гўй-чӣ? -- гуфта Мулло Абдулқайюми судур хандаи хазломезе кард.

Белойтахтӣ ба як подшоҳ айб нест, худо ҳам ломакон аст, -- гуфта муфти дигар таъсири бадеро, ки аз суҳани мавқеинопиносоии судур ба ақли маҷлис рӯй дода буд, баргараф намулд.

Дар ин вақт ба як ногоҳ садои карсо-курси милтиқ баланд шуд; садои ба дахлат афтоданд, ин садо бо ақси садон қўхсор ҳамроҳ шуда

дахшатро зиёда кард. Босмачиён сангхоро сипар карда ба тегаҳои кӯх гурехтанд, тир ҳам монанди борон, лекин аз поён ба боло нигоҳ карда меборид. Аз миёни борони тир як босмачӣ муаллақанон ба поён ғелида афтод. Дохунда, ки пешопеши фидоиён меомад, давида ба сари босмачии аз кӯх афтода расид, ки Алимардон аст ва ҷон меканад. Дохунда пас як дақиқа ба рӯи Алимардон нигоҳ карда истодан:

— Ин ҷазои гуноҳи охирини туст, ки бечорагонро кушта кишлоки худамонро сӯзонда аз дасти мо гурехта будӣ, хайфо ки гуноҳхое, ки аз ин пеш дар муддати умрат дар ҳаққи мо бечорагон карда будӣ, бе ҷазо монд, — гуфта бо душмани дерини худ видон охиринашро кард.

35. МУСУЛМОНКУШӢ

Соли 1925 бештарини меҳнаткашони Тоҷикистон хоҳ узбек бошанд ва хоҳ тоҷик дар майдони мубориза бо босмачи баромаданд; ҳатто фуқарон беяроқ ҳам калгасхоро ба даст гирифта «калгаҷдорони ни сурух» гардида гуруҳ-гуруҳи шуда босмачиконӣ мекарданд.

Зиндагии босмачигарӣ сахт буд; агар рӯйроштар дар ободӣ қадам менишонданд, ё кушта мешуянд ва ё дастгир; ин аҳвол пон босмачиро дар ларзиш овард; аз як тараф фақирон даста-даста шуда худро ба дастаҳои фидоӣ менависониданд; аз тарафи дигар аз нафарони босмачӣ — онҳое, ки аз зарураг ва ё ки ба игвон кӯробиён ва далолати муллоён фирефта шуда босмачӣ шуда буданд, панҷ-панҷ, даҳ-даҳ, омада ба ҳукумат яроқашонро супурда таслим мешуданд.

Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯйроштар ба майдон бароянд. Ҷӣ ҷӣ он, ки ба аскарон ва ё ба отрядҳои фидоӣ муқобилат намоянд. Босмачигарӣ ҷон меканд, аммо монанди он мор, ё калдуме, ки дар вақти ҷонкашӣ сахттар неш мезанад; ба ваҳшониёт даромад, дар ин бора Абдурахмон парвонаҷӣ, ки ба тарафи Зиддӣ гуреза шуда меташт, ба Холмурод ва Розик ном босмачиён ин мактубро фиристод (айнӣ):

«Нури ҷашмиён Холмурод ва Мулло Розик ва ҷамеи аскарнаро бурда бод ки ба тарафи Зиддӣ омада омади корҳои хайриятмези шуморо дошта зиёда хурсанд гардида ҳар кас бад бошад ҳавола-широ дар худо қардем бинобар он огоҳӣ дода мешавад, ки дар ҳар кучо ёру дӯстатон бошад ва мигистиҳои мебаромадагӣ бошад ҳат ва таъини кунед ки бароянд ва низ мигистиҳои тарафи Варзоб, Зиддӣ будагӣ Гоиб ва Раҳматулло ҷамагӣ баромаданд қатл шуданд, агар фарзандӣ мекарда бошед ва аз худо ва шариат умед дошта бошед, аз мусулмони бедин ва бедийнати нияташ гиштиагӣ ёфтагитанонро то панҷсад нафарашро қатл карда, молу амволаш ва хонаводаашро

...ида рафтаи гуред асло риоя накунад албатта ва низ дар кучо, ки асли хуб бошад дидед фаври гирифта қабзи дастии худ намоед албатта зарур аст агар ба дой фарзандиро дарез надоред, дар гати дой асли намоед боқи асسالому алайкум.

Мухр: Абдурахмон парвонаҷӣ лашкарбошии зотӣ».

Нороҳимбег ҳам, ки дар кӯхсори Сарсарақ сарсарӣ мегашт ба муфтин сулур, уламо, Абдулло додхоҳ ва Хайдарқулӣ бӣ ин мактубро таъини (айнӣ):

«Амортишонагӣ ва муфтин судур дуоғуёни ислом амортишонагӣ Абдуллобег додхоҳ ва Хайдарқулӣ бӣ ро буда мебаранд, ки ба муфтин афзуни илоҳӣ аз ваҷҳ саломатӣ ва хотирҷамъӣ мебошад амортишонагӣ рашимаи марсулдоштахотон омада расид, ҷиғунагиро додхоҳ аз хусуси шаҳодат ёфтани амортишонагӣ Исмаилбег додхоҳ муфтингардида ва парешонқол шуда боз ба қазон илоҳӣ таъин додхоҳи муфтин бандогиро ба ҷо оварда аз оёти қарима хонда дуои кӯх намуда шуд худованди олам ба ҷавори раҳмати лоязали шуд кунед омиш».

«Аскарниш тоҷикия аз рӯи хониши калону хурд Хайдар бӣ ро информатсия будаанд хурсанд шуда амортишонагӣ мазкурро ба ўрни амортишонагӣ таъин карда шуд бинобар он ба шумоён огоҳӣ дода мешавад ки ҳар дуатон як одам шуда аскарнаро ҳурум карда илоҷе бошад то иши моҳ ҳамоҳӯи куффор ҷанг нокарда мусулмонкушӣ кунед ба қадом мавозеъ ҳоҳ аз уламо ҳоҳ аз фуқаро номи ҳукуматро ба лашон гирифта рағбат карда бошанд бутун қатли ом накарда амортишонагӣ оташ зада абтир гардонед ҷӣ микдор заират кунед ин сарӣ иҷаръ аст зинош муфтин савол кунед фатво будагист ва низ муфтингардида се нафар шаҳид кардааст бояд ки ақлу аслом ва саркардаи онҳоро тамоман қатл кунед ва низ аскарнахотонро ба қарда карда аз Қӯлоб ва Қизилсу ва Қангурт куш Сағлоҳ ва кӯҳи Сарсарақ ва кӯҳистони Сел ёфтагӣ мусулмонро ба қатл расонидан оғӯд тифоқ шавед аз саломатӣ ва ҷиғунагӣ зуд маълум накарда фиришонед албатта вассалом 1344 ҳ. набавӣ».

Мухр: «Мулло Мухаммад Иброҳимбег бӣ девонбегӣ ва тўнчибошӣ лашкарбошӣ бини Чақабой тўқсабо».

Имрӯҳо дар ҳақиқат ду синф рӯйроштар ба муқобили яқдигар ба майдон баромада буданд: босмачӣ, ки то ҳол ҳамаи ваҳшониёташро ба номи ҳимоят кардани мусулмонан мекард, рӯйроштар ба мусулмонкушӣ даромада буд, албатта, ҳар мусулмонро намекушт, ҳатто «муф-

тии сулур» ва «аморатпаноҳон»-ро, ки инҳо ҳам мусулмон буданд; барои куштани соири мусулмонон ҳар мусулмоне, ки «номи хукуматро ба забон гирифта бошад» ва ба хукумат «рағбат карда бошад», қор мефармуд. Табиӣ аз кадом табақа будани рағбаткунандагони хукумат маълум буд, инҳо оммаи васеи меҳнаткшон буданд: ки бо роҳбарии фирқан коммуниста ва хукумати Шўроӣ ва бо ёрмандии иқтисодии онҳо дуруст кардани зиндагии худро меҳостанд.

Босмачӣ симои синфӣи худро чунон рӯйрост карда буд, ки бароматгоҳи иҷтимоии душманони худро ҳам намебахшид, куштани элу авлод ва ҳешу ақрабон кушандагони Исмағуллобегро низ амр мефармуд ва бо ин кори худ аз «эшони муфӣ» ғатво меиурсид. Табиӣ, муфӣ ҳам дар ин бора ғатво доданро дарег намедошт. Темур иннок, ном яке аз саркардагони босмачӣ ба чанд нафар фақироне, ки ба хукумат рағбат карда буданд, ҳат карда дар як ҷои мактубаш менавишт (айнан):

«То шумо падарлаънатхоро ба қатл расонида аҳли байти шуморо асир карда оварда нобуд намекарда бошам дар дунё як рӯз намегардам».

Фақирон ҳам, ки то ҳол ба кучо рафта ва ҷӣ қор кардани худро намедонистанд, роҳбарихои амалӣ ва ёрмандихои иқтисодӣи фирқа ва хукуматро дида дӯстро аз душман фарқ карда буданд; ба фақирон қаноат ҳосил шуда буд, ки барои дуруст кардани зиндагии осуда нест кардани босмачиён ва тарафдорони эшон шарғи аввал аст ва инро ҳам доиёста буданд, ки нест кардани босмачиён бе иштироки оммаи васеи манфиатдор мумкин нест; ба сабаби ҳамин буд, ки омма ба муқобили босмачӣ бархоста буд, ҳатто онҳое ҳам, ки аз хукумат ба дасташон яроқ нарасида буд, қалтак ва ҷубдастхоро гирифта «қалтакдорони сурх» шуда ба муқобили босмачӣ мебароманданд. Фақирон гурӯҳ-гурӯҳ аз тарафи босмачӣ кушта мешуданд; аммо ин мо ин кушта шуданҳо хуни зиндамондагонро ба ҷӯш оварда, оммои ин зиёдтар ба майдони мубориза мекашид; кишлоқҳо месӯхт, аммо ин сӯхтаҳо монанди сӯхтаи шафаки шодӣ аз рӯзи равшани офтобно-ки оянда хабар медод.

36. ҒАЗАБИ ОММА

Санг аз паси санг омад,
Дохунда ба ҷанг омад,
Аз дастӣ фидоиён
Босмачӣ ба танг омад.

Дар кӯҳистон гул рӯяд,
Чунон духтар гул бӯяд,
Чирки босмачиёбро
Хуни босмачӣ шӯяд.

Абри найсон меборад,
Қоғариҳои мешорад,
Ин ҷавони қаҳрамон
Сари босмачӣ орад.

Дар соли 1925 меҳнаткшони Тоҷикистон ба муқобили босмачӣ бархоста, бо роҳбарии фирқа ва хукумат ва ёрмандии аскарони сурх кучо дошту дараро фаро гирифта буданд; оммаи бағазбомада аз Шайхони то Ғайзобод, аз Ҳисор то Ромит ва аз Дехнав то Шеробод босмачиёни мекарданд.

Босмачи ҳам охири куввати худро дар майдон андохта хун ме-роқт, лекин месӯхт ва ҳонадон байрон мекард.

Аммо оммаи бағазб омада, ки дар ин панҷ-шашола босмачи-гарӣ аз қима ҷиғаш ҷудо шуда буд, акун аз ҳеч ҷиз намегарсид: акун меҳост душманони худро нест карда бо роҳбарӣ ва ёрмандии фирқа ва хукумати худ зиндагонии осуда барпо кунанд: дар ин роҳ ҳар гуна монет бошад, аз миён бардоштан меҳост бинобар ин монетан қасоне, ки ба тӯи аруси мсрафта бошанд, ғазалхонӣ ва настиғи карда ба ҷанг мерафт. Дохунда ба сифати як болшевик пеш-шонии фақирон медавид ва монанди қаҳрамонони афсонагӣ:

Санг аз паси санг омад,
Дохунда ба ҷанг омад,
Аз дастӣ фидоиён

Босмачӣ ба танг омад. — гуён худситой мекард.

Босмачӣ ба танг омад: дастаҳои Ғаюрбег, Исмағулло-бег, Шайхбег, Батирбег ва 21 кӯрбошии дигар торумор гардиданд. Абдураҳмон парвонаҷӣ ҳам, ки дар кӯҳистони Зиддӣ гуреза шуда аст, аз ғазби омма ҳалосӣ наёфт ва дар Ягноб дастгир шуда са-рош аз тан ҷудо шуд; Темур иннок, Абдулазизи хонақоҳӣ ва чанд на-фар кӯрбошиёни онҳо несту нобуд гардиданд. Як қисм кӯрбошиён ва ғазбиёни аз дастӣ ғазби омма ба танг омада, даст ба домони меҳнаткшони хукумат зада, бо яроқҳои худ таслим шуданд.

Акун дар мин танҳо Иброҳимбег монда буд, ки монанди нағибари беуммаг дар гирди худ ғайр аз чанд нафар наздикони худ қасе надошт; Иброҳимбег намедонист. Имрӯзо уро танҳо

тегаҳои кӯхи абрногузар дар майдон монда буд, аммо дар кучо будани ӯро касе ва дараҳои тангӣ обногузар нигоҳдорӣ мекарданд.

38. АНҶОМ

Тобистони соли 1926 дар кӯхистони Сарсарак ба тегаи кӯхе, ки дар он ҷо на об буд ва на озука «Мулло Мухаммад Иброҳимбеги девонбегӣ тӯлчибошӣ лашкарбошӣ бини Чакабей тӯксасе» бо биёту чанд нафар наздикони худ ҷор моҳ боз хобида буд. Ин ҳамаи ҷо буд, ки Иброҳим Галлу аз ҳамаи ҷо хуруҷ карда, ба мартабаи «тӯлчибошӣ», «лашкарбошӣ» расида буд, лекин ин вақто ин кӯхи сангиди, саҳтрӯ меҳрубониҳон пештараширо нишон наметод ва ба фарёд, зорихон паноҳандаи худ ҳеҷ илтифот намекард. Охириин моҳи зиндагӣ ҳам, ки аз як ҷувол гандуми бирён беш набуд, ба поён расид. Ҷора нест, бояд, ки як асли худро кушта хӯрем, — гуфт Иброҳим ба одамони худ. Аспро кушта тор кашиданд ва пушташиро ҳам бо оби ҷӯш парт карда намак заданд. Аммо дер нақашид, ки ин ҳам тамои шуд.

Дар рӯзе, ки охириин порчаи пусти аспро ҷӯшонда обашро ба ҷон шӯрбо менӯшиданд, Иброҳим ба одамони худ гуфт:

— Бо ин ҳол зиндагӣ мумкин нест; ду нафар ҷонсупур даркор аст, ки ҷони худро ба даст гирифта ба поён фуриянд, шояд кути лоямуте ёфта барои мо орад.

Як нафар ба ин хизмат талабгор шуда аз миён бархост ва даст пеш гирифта рухсат талабид.

— Офарин ба фидокориат, — гуфт Иброҳим, — агар дар замони соҳибдавлатиям дар хизмати ман мебудӣ, туро ба ин ҷонсупурият дар як вилоят ҳоким мекардам. Ҳозир туро забонӣ «додхо» кардам; ҳар гоҳ ягон порча коғаз ёбам, яриқи ин амбро ба ту медиҳам, — ва як нафар навқари кӯхнаи худро ба вай ҳамроҳ карда рухсат дод.

Озукаҷӯён аз ҷашм пинҳон шуда буданд, ки ба дили Иброҳим ҳавл афтод:

— Ҳай дарег — сад дарег, ҷаро ин одами навомади ноозмудро ба рои ин кор фиристодам; дур нест, ки хиёнат карда моро дастпир кунонад, — гуён Иброҳим дурбини худро ба даст гирифта ва ба қуллаи кӯх баромада дар паси санге нишаста дидбониро пеш гирифт. Ҳар санг, ҳар сиёҳ ба назараш асқари сурх ва отряди маҳаллӣ менамуд. Дилаш мелағзид ва окибати торике ба назараш намоён мегардид.

— «Илочи воқеа ҳаёл аз вуқӯъ бояд кард», — гуён аз ҳест, сангини худро дар ҷо дуртар аз қароргоҳи худдар ҷо, ки соли гузашта зану

фаришди фуқарон отрядшударо ба он ҷо бароварда ба атрофшон пинҳон монда аз гуруснаӣ қушонда буд, ба дасти худ бурда пинҳон кард ва дубора дурбини худро рост карда ба роҳной даромад.

Нафа ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда ӯро нафаи нафа шубҳа намонд.

— Ҷа тан? Чаро дер рафтӣ?

— Ин милликоро аз кучо ёфтӣ?

— Даркашро ёфтӣ, ё не?

Дохунда ба ҷавоби ин саволҳо, ки аз ҳар тараф ва болои ҳам атроф, ҳамаи қадар гуфт, ки:

«Ҷағам, аммо гурехтан маслиҳат набуд, имрӯз баҳонае ёфта бо гурехтан худаш баргаштам, касеро, ки ба ман ҳамроҳ карда буд, но-бӯд карам милликашро гирифтам, тайёр шавед ки фурусат аз даст на-равад».

Асқариин сурх ва фидоён дар даҳ дақиқа тайёр шуда ба роҳ да-рошанд, ва пешонепи даста Дохунда:

— Санг аз паси санг омад,

Дохунда ба ҷанг омад,

Аз дасти фидоён

Имомҷӣ ба танг омад, — гуён тарона мекард.

Даста ба кӯхноя расида буд, ки Иброҳим бечо набудани милликорои худро дониست ва ба кӯхи Қилонтоқ нигоҳ карда балар канд ва дар он ҷо 12 рӯз пинҳон монда боз як асли худро хӯрд.

Даста ба он ҷо ҳам пай бурд; Иброҳим аз он ҷо гурехта ба Бе-ноҳи раи аз он ҷо ба Сари Чашма рафта аз мардуми он ҷо губсар та-лаб кард, надидаданд; дастаи пешкунанда наздик расида буд; Иб-роҳим дид, ки агар сустӣ кунад, дар пай губсар сараш аз даст хоҳад рафт, ӯ аз гурехт ва ба Бешкаппа рафта бо 26 нафар ҳамроҳони худ дар отираи моҳи нони соли 1926 побараҳна худро ба дарё зад, панҷ нафар навқари аз тирбороне, ки ӯро ба тарафи Афғонистон пеш мебард, ба дуруи дарё талаф шуданд ва худаш бо 21 нафар навқари надидаданд ба Афғонистон гузашта, ҷони худро аз дасти мардуми он ҷо карда ва мардум ҳам аз дасти ӯ халос шуда буданд.

1. КАЖДУМИ ТАКИ БҮРЁ

Дар мохи декабри соли 1926 шаҳри Душанбе бо як зинати аз одат берун ораста шуда буд, гӯе, ки шаҳрро оина баста бошанд, ҳар тараф чу оина мусаффо буд; дар сар то сари кӯчаҳо шишилаҳои қонғазҳои рангорангро тор кашида, дар бандаргоҳҳо дарвозаҳои баланди саб-забанди шинонда буданд. Дар порчаҳои алвон ширҳои «Зинда бод анҷумани якуми шӯроҳои коргар, аскар ва деҳқони Тоҷикистони мухтор!», «Зинда бод анҷумани барпокунандаи Тоҷикистони мух-ри шӯро!», «Зинда бод хуҷаини Тоҷикистон»-ро бо хатҳои ҷалӣ навишта ба дару деворҳои идорахонаҳо гузаргоҳҳо овехта буданд. Дару бёми хонаҳои хусуси ҳам ялавчаҳои сурх холи набуд. Шаҳр аз оянда ва раванда пур буд, ҷойхонаҳои сурх аз нағмаҳои рубобу тап-буру дутору думбак мечушиданд; клубҳо бо овози гулгулаҳои су-ханварон, ки ба омма ҳисоби аичумани якумро медоданд, меҳӯрушиданд. Тасмаҳои кино, манзараҳои Маскави сурх ва лаваҳои ҷангу ҷидоли синфи ва ҳамватани СССР-ро ба пеши ҷашми ибрати тамошбинон менамуданд; қарнайҳои радио нағмаҳои гӯшаҳои дурдасти дунёро оварда ба гӯши «чорукӯшони кӯй» месуруданд. Махтобҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электри-ки торикӣсӯз буданд.

Дар ин шаб, ки аз руз равшантар буд, Дохунда ва Гулнор пахлу ба пахлуи ҳамдигар таъя дода, бозу ба бозуи якдигар гузаронида то со-ати яки шаб шаҳрро гардиш карда, оқибат ба манзилгоҳи худ барга-штанд; манзилгоҳи онҳо яке аз хонаҳои бесоҳиб мондаг Душанбе буд, ки пас аз тамош шудани босмаҷигарӣ бо руҳсати комхоз ба вай дару бастӣ карда дар он ҷо менишастанд.

Дохунда дар пеши хонаи худ дасташиро аз зери бозуи Гулнор, ки ҳеҷ сар додан намерост, базур кашида гирифта, аз ҷибаки худ қалд-ро бароварда, дарро кушод ва гугирде зада ҷароғро даргиронид. Хо-на аз ҷиҳати ин ки тоқҳои аз чинивор ва равоқаш аз бугҷома ҳолӣ буд, нимаврӯпой менамуд, лекин ба ҷои фарш ва пол дар заминаш бурёс андохта буданд, ки аз байни бофтаҳои он хокҳои дамида намо-ён шуда меистод. Як тарафи хонаро як қати ҷубини дӯкаса, ки ба болояш як ҷои хоби содда бо ҷойгӯши суф паҳн кардагӣ буд, зинаг медод.

Дохунда ҷароғро ба рӯи курсичаи ҷубине, ки ба пеши кат истода

бад, оварда ниҳод ва ҳар ду аз ғояти мондагӣ бе он ки либосҳои худ-ро аз бар кашанд, пойҳои худро ба замин дароз карда ба лаби кат нишастанд. Гулнор, ки пахлу ба пахлуи Дохунда нишаста буд, як дастини ӯро бо як дастии худ маҳкам гирифта дастии дигарашро аз пушт ба вай вай гузаронид ва сари худро ба синан ӯ гузошта бо ҷашмо-ни инчунин қоболудан ба замин дӯхтаи худ ба ҳаёлот фуру рафт. Дохунда ҳам, гӯе ки ҳаёлаш ба як қори муҳимме банд, бошад, ҷашми худро ба гушан муқобили сакфи хона дӯхта дар дарёи андеша ғарк шуда буд.

Гулнор қаларе ба худ омада ҷашми худро кушод, лекин бе он ки сари худро аз синан Дохунда бардорад, гӯе ки палос ва бисоти хонаи худро тамошо мекарда бошад, бофтҳои хокдамидаи бӯрёро, як-як аз паҳлӯи гузаронид ва тап сар карда:

Дар кино сурати хонаҳои озода ва боғчаҳои зеборо дидам: дар ин гуна хонаҳо андагонӣ кардан ба кас муяссар шавад? — гуфта ор-ҷи ин ки худро ба ҳамхонаи умрии худ маълум кард.

Дохунда дар ҷанобгӯй дер намонд:

Набӯён гуфтаанд, ки «хонем коза бошад, дидам тоза бошад» ди-гар ин ки қол...

Вай мор не-мӣ? — гӯён фарёд карда гӯшаи хонаро нишон додани Гулнор сӯхани Дохундаро бурид.

Дохунда бо як хез худро ба он гӯшаи хона расонида дид, ки даронест, мор аст ва меҳоҳад, ки гурезад. Аммо азбаски аз сардии ӯро қарқат шуда буд, ба ҷуз дар зери бӯрё гирифтани нимаи бадани худ дар рафта натавонист. Дохунда бо пойҳои музадори худ аз рӯи бӯрё сари морро пахш карда ду-се бор саҳт молиш дод. Мор пас аз ин ки аққиди дақиқа нимаи поёни бадани худро печу ҳам хуронда аз аққон ҷон ба ҳар су зад, ором гирифт.

Мор мурда буд, Дохунда бо як дастии худ аз думи мор гирифта бо дастии дигараш бӯрёро бардошта хост мурдаи вайро аз таги бӯрё ка-шида, ба назараш як ҷондори дигар намоён шуд, ки монанди сӯзана-и оёи ба рӯи хок ҷолокона медавид.

Гулнор! Ҷароғро пештар биёр! — гуфта Дохунда фарёд кард.

Гулнор, ки аз тасви мор худро ба рӯи кат гирифта беҳиссу ҳара-кат монда буд, ёдгирро дар таҳлукамонда пиндошта бо як фидоко-ни инқилобона ҷароғро бардошта ба пеши вай давд.

Дохунда бо рӯшони ҷароғ дид, ки аз он ҷондори ба назараш намоёнда асаре нест:

Нагаре! Қори морро тамош кардам, — гӯён ҳамчунон аз думи мор бардошта аз дар берунаш андохт:

— Кори морро тамои кардам, лекин гумон мекунам, ки зар таги бурё кайдуме хаст, — гуфт.

Гулнор ҷароғдорӣ мекард ва Дохунда бӯрёро бардошта ҳар тарафи замини хонаро аз ҷашм мегузаронид, гумони Дохунда дуруст баромад: як кайдуми сабзи калон, ки думаш тахминан 12 банд (буғум) дошт, саросемавор ба ҳар тараф медавид ва сари худро ба зерӣ ҳок меҳалонид, аммо роҳ намеёфт.

Дохунда ҳам аз дунболи кайдум медавид, оқибат дар зерӣ мӯзаи худ гирифта, вайро ҳам поймол карда ошуда шуд ва бӯрёро ҷо ба ҷо тахт карда, боз бо Гулнор ба лаби кат рафта нишаста нафаси худро рост гирифт.

— Воқеан ин мору кайдум ҷои ибрат аст, — гуфта Дохунда ғап сар кард ва ба суҳани худ давом карда гуфт: — Дар анҷумани якум, ки дируз тамом шуд, ман аз аввал то охир ҳозир будам; суҳанҳои ҳамаи маърузачиён ва ба музокира баромадагони бод диққати тамои гӯш кардам; ҳамаи суҳанҳои тахминан ба ҳамаи мазмун буд: «мо босмаҷиёро, ки монанди мор ба назар изомён буданд, нест кардем, аммо он гуруҳ ва синфе, ки босмаҷиён намоёндагони онҳо буданд, ханӯз ҳастанд, монанди кайдуми таги бӯрё бе он ки ба назари мо худро рӯйрост нишон диҳанд, заҳр мезананд, барои ҳар гуна пешрафти мо монеъ мешаванд. Мо бояд ин кайдумони таги бӯрёро тамоиан нест кунем, то ки ба тартиби социалиста аз сари нав сохтани мамлакат ба мо муяссар шавад.

Дохунда як дақиқа хомӯш монда боз ба ғап даромад.

— Гулнор! Ту нав аз факирони будани хонаи худомон тӯе ки шикаҷат мекарди; ман гуфтани будам, ки обод ва озода кардани як хона кори бисёр осон аст, лекин мақсади мо ин дараҷа хурд нест; чунон ки анҷуман қарор дод, мо бояд ҳамаи душманонамонро, ки монанди ободии умумии мамлакатамонанд, нест кунем; баробари ҳамаи, мо бояд мамлакатамонро монанди як хонаводаи обод ва озода, ки ҳама ҷиш муҳайё бошад, аз сари нав созем, дар он вақт ману ту ҳам дар он хонавода монанди як аъзои он ба ошудагӣ зиндагӣ хоҳем кард. Барои ба даст овардани ин мақсад бояд ҳамамо бо як тартиби муайян ҳамеша кор кунем, кор омӯзем, хонем ва ёд гирем. Бинобар ин аст, ки ҳукумат аз як тараф қорҳои калон сар карда, аз тарафи дигар ҷавононро ба Маскав ва Тошканд барин шаҳрҳои қалони илмхона барон хондан фириристода, истодааст. Агар ту ҳам розӣ боши, ман меҳостам ҳар ду бо ҳам барои хондан рафта ҷанд сол илм омӯзем; то ки бозгашта омада, барои аз нав сохтани хонаи худомон, яъне мамлакат бошуурона кор кунем.

— Маъ, ки ханӯз савод надорам, ҷи гуна барои хондан ба мақсади калон меравам? — гуфт Гулнор.

— Ин ҷамбудири дар шашмоҳ барҳам задан мумкин аст. Агар хоҳи метавонӣ дар шаш моҳ хату саводи хубе барорӣ. Маро намебинӣ, ки дар аввалин инкилоб худ ба худ хату савод баронарда будам, дар ҷанну ҷадлои бо босмаҷиёи фурсати хондан нашуд; дар вақтҳои охири мамлакат қадре ошудагӣ ёфта мо ҳам ором гирифтём, кушиш карда маълумоти худро зиёд кардам, ҳоло метавонам ба мактабҳои ҷанну дароём. Лекин ин қадарҳо кам аст; бояд фаромӯш нашавад, ки барои дуруст кардани он харобиҳо, ки босмаҷиён ба сари мамлакат баронанд, бисёр меҳнат, бисёр илм ва бисёр хунаи даркор аст.

— Дар муллати босмаҷиғарӣ мамлакат ҷи қадар зарар дида бошад? Гулнор пурсид.

— Мамлақати мо пеш аз инкилоб ҳам он қадар обод набуд, аз ҳамаи мамлақат танҳо амир, амалдорони ӯ, муллоён, эшонон, заминдорон ва ҷорвдорони калон ғойда мебуданд, насиби деҳқонони камбағал, ҷораккдорон, панҷаккдорон мардикдорон ва ҷӯпонон бошад, меҳнати сиёҳ қардан боду бас, албатта, онҳое, ки танҳо манфиати худро дар назар доштанд, дар обод қардани мамлакат кушиш накарданд. Дар воқеан босмаҷиғари аҳвол боз ҳам бадтар шуд.

Дохунда аз бағали худ дафтареоро бароварда ба вай нигоҳ карда гуфт: —

Аз рӯи ҳисобе, ки ҳукумат дар анҷуман дод, дар муллати босмаҷиғарӣ кинтукори мамлакат ва ҷорвдорӣ қариб ним шудааст, ба болон ин, ҷуйҳо вайрон, заминҳо майта, кишлоқҳо хароб шуда рафтанд. Дар асл аз ин кишлоқ ба он кишлоқ, ё аз ин дара ба он дара ва вай ҳам танҳо дар фаслҳои тобистон бо як ҷӯб ё ованг (рафак) мегузаштанд. Дар замини босмаҷиғарӣ инҳо ҳам тамои вайрон шуда монанд. Дар хонаводаи факирон, ки бештари аҳолии мамлакат бошад, порчаи ғалосе ва қосаву табақе намондааст. Агар дар як кишлоқ як деги лабшикаста ёфт шавад, ҳамаи аҳли он кишлоқ, аз вай истифода қарда худро хушбахт мешуморанд. Худат ҳам ҳисоб кунӣ, дарёи харобкории босмаҷиғари ба осонӣ мефаҳмӣ, босмаҷиғарӣ қариб шаш сол дароз қашид; вақтҳои бад, ки шумораи босмаҷиён қариб ба сӣ ҳазор нафар расид. Инҳо аз як тараф мамлакатро сӯзонд, хароб қарданд ва аз тарафи дигар тороч қарда ба айнӯ нуш қуд сарф намуланд, ба амирашон фириристодаи ва ба Инглисашон фириристодаи мултику тирӯ дору хариданд. Ин гуна харобӣ ва торочи нашононаро ҳисоб кунӣ аз ҳазор миллион сӯм мегузарад. Мамлақате, ки ҳамаи мардумашро ҳаштсад ҳазор нафар таҳмин мекунанд, аз

тахти ин ҳама хароҷот ва харобӣ ба чӣ ҳол шуда мебарояд ва барон обод кардани ин гуна мамлақати захмидида чӣ қадарҳо меҳнат ва пул сарф кардан даркор мешавад.

— Ана ҳамин гуна аҳволро ба назар гирифта камарбанди Ҳимматро ба миёни меҳнат маҳкам бастан даркор аст.

2. РОҲИ ОҲАН

Дар роҳи оҳани Тирмиз-Душанбе оташароба бо камоли ҳашамат ва шавкат ҳаракат мекард; дашт бо он паҳновариин худ ба печи гавак қашидани ин катори-чобуқрафтор танг менамуд; кӯҳ бо он азаматии худ, аз шеҳакашиҳои ин аспи бодлои оташниҳод ба фиғон меомад, кӯҳу биёбон барои ҷавлони ин қорвони маданият яксон шуда буд, дараву дашт барои гузаштани он чун қафи даст хамвор гашта буд. Оре, дасту бозуи пурзӯри меҳнатқашон аст, ки дараҳои ҷуқурро пур карда кӯҳҳои баландро бурида барои пешрафти олами инсоният роҳ кушода буд. Дар ин кӯҳҳо, дар ин куталҳо, ки пеш аз ин чанд сол ҷавлонгоҳи босмачиёни ваҳшӣ буд, осори маданият қадим гузоштааст; аст ва он ҳама воқеаҳои хунин, дар саҳифаҳои таърих гузаштааст; танҳо хотираҳои пурдаҳшат бинандагони он ғочаҳоро монанди хоби парешон аранг-аранг дар ёд мондааст:

Ин ҳамон дараест, ки мо дар ин ҷо бо дастаи Абдулло додлоҳ як ҳафта ҷангида бо қурбон қардани чанд нафар ҷавонони фидокор бошад ҳам, оқибат парешонаш карда будем.

Ин ҳамон камарест, ки мо дар ин ҷо шинак карда то омадани мадад худҳоморо аз ҳуҷуми Мулло Аҳмад бии қўрбошӣ ниғаҳ-дӯрӣ намудам.

Ин ҳамон қулласст, ки босмачиёни дар ин ҷо нишаста ба мо тир ҳоли мекарданд, мо сангҳоро ба рӯи худ сипар карда қадам ба қадам боло баромадем; оқибат босмачиёни шикаст хӯрданд, баъзеашон аз сари қулла ғелида ба пой худ аз дунё рафтанд, баъзеашон бо сарнайза ва шампери мо кушта шуданд; каме аз онҳо гурехта зинда ҳалос шуда бошанд ҳам, ба ғайр аз таслим шуда милтиқҳошонро супурдан чораи дигаре наёфтанд.

— Ҷ-вв, он хонаҳои сафеди катори дудқандорро, ки гирдогирдаш майдони васеи пахтакорӣ аст ва як тара — ғаш: боғчаи нави сабз аст, дидед? Ҷ-вв, ба он дарахти калони бошоҳу барг ҳам диққат кунед. Ин ҷо як кишлоки обод буд; босмачиёни ба ғуноҳи ин кн аҳолиаш аскарони сурхро ба худ роҳ додаанд, ин чорро сӯхтанд, ҳар касеро, ки аз марду зан, пиру ҷавон, хурду калон ба дасташон афтод, куштанд. Пас аз

барон қурдани босмачиёни дар ин ҷо қолҳои пахтакорӣ барпо шуд. Он ҷазираҳо, ки мейнед, мактаб, клуб, кироатхона ва машинахона аст, ки мувофиқи зиндагони нав сохта шудаанд. Аҳолии ин ҷо инсонии худро бо усули тоза аз сари нав сохтаанд, ки ҳама яқоя қор шуданд. Ҳоло аз он қушқуқиҳо ва сӯзосӯзиҳо дар ин ҷо асаре намондааст; танҳо он дарахти калони бесар, пас аз сӯхтани шоху баргаш ғолиб шуда мондааст, ки монанди як ёдгори пуралам, гузаштаи ғочадореро ба ёди ибрати ояндагон оварда истодааст...

Равандагони поездсавор, ду-ду, сарҳои худро аз даричаҳои ғолиб барун карда бо якдигар ингуна хотирагӯй мекарданд.

Катори нагон дар ҷавлон буд; дашту дара монанди хотираҳои инсонияти он дар ақиб мемонд, торафт монанди як ояндаи дурмон ба печи назар манзараҳои хуши дилрабо, киштзорҳои дилрабо, зебо мебаромад; дар ҳар истоҳ аз равандагони вагонсавор ҷаҳе нони фурумада ба ҷои онҳо ҷанде дигар мебаромаданд; поезд монанди аробаи олами инсоният, ки сайри ҷаҳон қунад, ҳамчунон нур буд.

Дар ин ҷо истоҳҳо як марду як зани миёнсол, ки ба тани худ либосҳои аярупоӣ доштанд, аз вагон фурумаданд.

Агар дар таҳмини худ ҳаго карда боши, ташвиши муфт-мекашии, — гуфт зан ба мард.

— Хотирчамъ, бош, ки ин таҳмини ман ҳаго намебарояд; ман ин қадарро наҷаб ба наҷаб медонам.

— Хуб, ин тавр бошад, равон шав зудтар ба манзил бирасем.

— Равон шав!

Марду зан дар ҳолате, ки ба дастӣ яке ҷамадончаи дастӣ ва ба дигаре як сумкаи занона буд, пиёда ба роҳ даромада ба тарафе рафтанд ва дар ҷаҳд дақиқа аз назари бошандагони истоҳ ғойб шуданд.

2. ДАРАИ НОШИНОС

Аз рӯи таҳмин бояд баромадгоҳи Дараи Нихон ҳамин ҷо бошад, ҷаҳд ин ҷо ҳоло ба он ҷое, ки таҳминан бист сол пеш аз ин дида дар вақти ҷангу ҷидоли босмачиёни борҳо ин ҷо омада сангҳояшро ағон-ағон шумурда будам, ҳеч монанди надорад, — гуфта марде, ки аз нагон фурумада меомад, ба зане, кн ҳамроҳи худаш буд, тавонубашро маълум кард.

— Нагуфтам, ки агар дар таҳмини худ ҳаго карда бошӣ, ташвиши муфт-мекашием, ҳоло маълум мешавад, ки дар таҳмин ҳаго кардӣ, — гуфта занак сарзаниш кард.

— Не, мумкин нест, ман якин дорам, ки роҳи Дараи Нихон аз хамин ҷо буд, лекин тағҷуби ман дар ин ҷост, ки ҷаро аломатҳо дигаргун шудаанд.

— Аҷаб нест, ки аломатҳои ҷароғуш карда бошӣ.

— Не, Гулнор! — гуфт мард, — ҳар ҷизро фаромӯш карданам мумкин аст, аммо аломатҳои Дараи Нихонро, ки ҳам саодати ман ва ҳам фалокати ман аз ин ҷо сар шудааст, фаромӯш карданам мумкин нест: вақте ки ман аз дасти Азимшоҳ гурехтам, паноҳгоҳи ман Дараи Нихон шуд; бо ту ҳам дар ин ҷо шинос шудам; ба дасти Алимардон ҳам дар ин ҷо гирифтӣ гардидам; оқибат дар вақти ҷангу ҷидоли бо босмаҷиён ба Алимардон ҳам дар доманаи кӯҳи Боботоғ, ки ба Дараи Нихон мепайвандад, ғолиб омадам. Ҷӣ шуд, ки дар ин ҷанд сол ҳаман аломат ва нишонаҳои он ҷо якбора фаромӯш мешавад.

Марде, ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузаштиш маълум шуд, аз бағали худ дафтареоро бароварда аз даруни вай порчаи қоғазро гирифта ба вай як ҷашм андохт ва гуфт:

Вақте ки дар мактаб дарси ҷуғрофия мехондам, аломатҳои Дараи Нихонро ба хотир оварда як ҳаритачаи тахминӣ кашида будам; аз рӯи ин ҳаритача ҳам дар хамин ҷо будани Дараи Нихон маълум мешавад; танҳо он нишонаҳое, ки дар ҳарита ишорат шуда буданд, дар ин ҷо нестид. Нишонаи калоне, ки дигаргун шудааст, роҳ аст, роҳи Дараи Нихон зиёда пурпечухам буд, баъзе ҷойҳои дар ҳолате буд, ки гузаштан аз он ҷойҳо бисе душворӣ мекард: ҳоло мо роҳи ростӣ калони аробагузарро мебинем.

— Хуб, рафтан гиём, оқибаташ маълум мешавад, — гуён Дохунда дафтареоро дар бағал гузошт ва бо рафикаи худ пеш рафтан гирифт. Ҳанӯз панҷсад қадам дигар роҳро тай накарда буданд, ки Дохунда тахтасанги калонро дида шодикунон:

— Ҳар ҷӣ як аломаташ пайдо шуд, — гуфт, — ин ҳамон тахтасангест, ки ман пас аз халос шуданам аз дасти Азимшоҳ аввалин бор ба рӯи ин санг, бо осудагӣ хобида будам; пас аз барҳам задани дастаи Алимардон ва Абдулло додхон ҳам ин ҷо омада бо рафикаи ба болои хамин тахтасанг нишаста нон хӯрда будем. Лекин дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта ба дара даромада мешуд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобилгузар пайдо шудааст. Дарвоқеъ ҳам ин ҷо автомобил гузаштааст, нақши ҷарҳон он дар замин маълум аст, — гуфта Дохунда ба Гулнор нишон дод.

Пас аз қадре истироҳат кардан ба болои ин тахтасанги таъриҳи боз ба роҳ даромаданд лекин ҳар қадаме, ки мемонданд, тағҷуб ва ҳайраташон зиёда мешуд: роҳ торафт хубтар шуда мерафт, ҷӯй-

наро, ки аз ҷашмаҳои кӯҳсор шорида аз ин пеш ба хотирҳои худ ҳар ҷӣ, ки мекостанд, мерафтанд, ҳоло ба як тартиб андохта обҳои паррандаро дар як ҷо сарҷамъ карда аз онҳо як ҷӯи калоне ба ҳам рахиданд, ин ҷӯиро бо дарғотҳо ва даҳанаҳои сангдорӣ тақсим карда ҳар ҷо-ҳар ҷо ба киштзорҳо фиристодаанд; дар дара порчае аз заминӣ майта ва ноқораи намондааст. Дар байни киштзорҳои нақшонҳои пахтакорӣ аз ҳама бештар диққатхоро ба худ мекашиданд, ки пеш аз ин дар ин дара аз онҳо асаре набуд.

Агар ман дар ин ҷо дар тахмини худ ҳаг карда бошам, — Дохунда ба Гулнор мегӯяд, — магар дар ягон ҷои Тоҷикистон пеш аз ин ин гуна ҷо-ҳар ҷо буданд; пас маълум мешавад, ки бисёр ҷизҳо дар ин ҷанд солҳои охири аз сари нав сохта шудаанд.

Бо ин муҳокимаи Дохунда дар Гулнор ҳам дигар шак намонад буд, ки ин ҷо ҳамон Дараи Нихон аст, лекин ғоятш ин аст, ки аз сари нав ба тартиби хубе сохта шудааст, ба ҳаде, ки ба шакли як дараи номинусе даромадааст.

Равандиҳои мо тамошокунон пеш мерафтанд; ба ҷое расиданд, ки қаноне аз алафзоҳе алаф медаравид. Лекин алафҳои ин ҷо ба инчунин, ё ба дигар алафҳои худро монанд набуданд, балки монанди пуштан гули қалқари барғҳои паррадорӣ аррагӣ доштанд.

Дохунда аз ҷавони даравгар:

— Ин ҷӣ ҳел алаф аст? — гуфта пурсид.

Ҷавон аз ҷои худ рост хеста пас аз он ки сар то пой пурсандаи худро аз назар гузаронид, гуфт:

— Маълум мешавад, ки ту инҷой нестӣ; агар инҷой мебудӣ, дараҳои тутро аз алаф фарқ мекардӣ.

Дохунда аз сарзаниши ҷавон андаке дигаргун шуда боз пурсид:

— Пас ҷаро инҳоро монанди алаф дараи мекунӣ?

— Ду сол аст, ки гуфт ҷавон, — дар кишлоки мо

нормалдорни намунагӣ кушода шудааст; бо нишондоди донишмандони пиллагири дар ин майдон тухми тутро алафвор гӯли карда ништем; ҳар сол инҳолҳои тутро монанди алаф дараи карда ба ғармак меҳуронем; аз таҷрибаи дусола маълум шуд, ки кирмаҳо назар ба барғҳои тутҳои калон, барғҳои ин гуна ниҳолҳои нахвезро бештар ва хубтар меҳурдаанд; нафти дигари ин гуна тутзор ин аст, ки назар ба дарахтзори тут меҳнат барои ин замин камтар меравад.

Дохунда охира ба гӯши Гулнор гуфт:

— Маълум мешавад, ки кишлок аз мактаб пеш рафтааст: мо се сол боз дар ин мактабҳои миёна хонем ҳам, аз болои ин гуна масалаҳои сар-сари гузаштем ва ҳол он ки ин ҷавони кишлоқӣ, ки савод дошта-

наш маълум нест, масъалан кирмақдорӣ ва тутпарвариро аз мо бехтар омӯхтааст, ҳатто ман ба пешии ин ниҳолҷаҳои тутро аз алаф фарқ накарда шарманда ҳам шудам.

— Барои ёзида чизе хӯрдан дар ин наздикиҳо ҷое ҳаст-мӣ? — гуфта Дохунда аз он ҷавон пурсид.

— Агар таҳминан ҳазор қадам пештар равӣ аз пешат иморати мактаб, ҷойхонаи сурх ва клуб мебарояд; дар он ҷо меҳроҳӣ меёзӣ, меҳроҳӣ меҳурӣ, меҳроҳӣ меҳобӣ ва меҳроҳӣ китоб меҳонӣ, — гуфта ҷавон ба кори худ машғул гардид; равандагон ҳам ба тарафи нишондодаи ӯ равон шуданд. Лекин аз дунбол садои гакар-тақари пой асп баромал ва инҳо аз роҳашон бозистода худро ба канортари роҳ гирифта пас нигоҳ карданд, ки саворе меояд.

Савор ба рӯ ба рӯи ҷавони дарағар расида бе он ки ба тарафи равандагони мусофир чашм андозад, ба ҷавон гуфт:

— Монда нашавӣ, Сангинзода! Кирмақҳои намунагиат пилла баста хонаатро аз абрешим пур карданд-мӣ?

Савор ба ҷавон фурсати ҷавоб гуфтан надода заҳрхандакунон гуфт:

— Дар пиллагири расми падару бобоятро партоғтӣ, номатро ҳам дигар карда худро «Сангинзода» номидӣ, ҷаро то ҳол ба қолхоз ҳамроҳ намешавӣ?

Ҷавон бе он ки дасту пой худро аз қор боздорад ва ба тарафи савор нигоҳе кунад, гуфт:

— Хӯҷин! «Навбатӣ Лайли гузашту навбати Мачнун расид», гуфтаанд; дар замонаш шумоён ҳар чӣ меҳостед, қардед, акнун навбати мост, пиллаи намунаги меғирем, номамонро дигар мекунем, ба қолхоз ҳам мебароем, масҳара доштани шумоён моро аз роҳи худ боздошта наметавонад.

Савор:

— Хуб. Ҳар чӣ меҳостед, кунед! — гӯён асли худро ронд ва аз пешии равандагони мо гузашта рафт.

— Ин одам кӣ бошад? — гуфта Гулнор аз Дохунда пурсид.

— Ман ҳам нашинохтам, бояд яке аз муштгӯрони қишлоқ бошад, ҳамон қадараш маълум шуд, ки дар қишлоқ муборизаи синфӣ боло гирифтааст.

— Ҳоло Ҳамроҳбой зинда бошад-мӣ?

— Вай дар вақтҳои мурдани падару модари ту мурда будааст; ман дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков қардам, як мӯйсафед, ҳар сеи инҳоро дар як моҳ гӯронидем гуфта буд. Аммо писарашро зинда меғуфтанд.

Гулнор, ки гуссамарг шудани падару модараш ба ёдаш расида буд, кайро дар андӯх афтод: андӯҳи вай ба Ёдгор ҳам асар карда гуфт: гулнорон бурида шуд ва ҳар ду ҳомӯшона ба роҳи худ рафтанд.

4. МАКТАБ

Дар пешии як иморати сафеде, ки мактаб буданаш аз лавҳаи маълум набуд, заминҷаиро ба ҷои гул пахта қишта буданд; ҷавоне тақрибан 25-сола, ки дар пешии ин замин ҷағонро ба гирди худ ғун карда аз ақамияти пахтақорӣ гап мезад, бо омадани ду нафар мусофир сулҳи худро бурида ҷағонро озод карда ба ояндагон:

— Муаллими ин мактаб Ф...зода, — гӯён як-як даст дод.

— Онда гон ҳам яке:

— Аз таъбағони тоҷик Ёдгор Бозорзода.

Дигаре:

Гулнор Рустамзода, — гӯён худро шиносонданд.

Нас аз пурсуҷи муқаррарӣ Дохунда аз муаллим:

— Магар ин пахтаро худат қиштай? — гуфта пурсид.

— Хо, — гуфт муаллим, — ин пахтаи мисрист; аз рӯи гуфтаи агрономҳо дар ҷохое, ки монанди ҷои мо баҳораш барвақтар сар шуда, замини ғармтар бошад, пахтаи мисрий аз ғайри парварда қардан ҳам мумкин аст; ба машварати агрономи маҳаллӣ барои таърибаи ин заминро пахтаи мисрий қишта будам, ки дар ҳақиқат хуб расида истодааст.

— Ҳақиқатан мактабиро мактаби қор қардӣ, офарин! Агар фурсат дошта бошӣ, моро ба ҷойхонаи сурх роҳбарӣ карда бубар, дар он ҷо ба қор нишаста қадре сӯҳбат кунем, — гуфт Дохунда.

Муаллим:

— Ёдгор хуб, — гӯён пеш даромад ва баъд аз чанд дақиқа ҳар се ба ёлони кате, ки дар пешии ҷойхонаи сурх буд, нишаста ба ҷойи нӯлӣ ва сӯҳбат машғул шуданд.

— Дар Тоҷикистони мо чӣ қадар мактаб кушода шуда бошад? — гуфта Дохунда аз муаллим пурсид.

— Маълум аст, қиғуфт муаллим, — дар замони амир мактаб ном намебуд; дар пешии баъзе масҷидҳо мактабҳои динӣ бошанд ҳам, аз даҳ руҳи мардумро дар он ҷоҳо роҳ набуд ва садяки хонандагони онҳо нест аз даҳ сол шаттаву шаллоқ хӯрдан кӯрсаод шуда мебароманд; дигаронашон тамоман бесавод мемонданд. Бинобар ин одамон саводнок дар Тоҷикистон дар саде як ҳам ёфт намешуд. Дар

вакти ҷумхурияти собики Бухоро ва инчунин дар замони ҷангу ҷидоли бо босмачиён ҳам албатта дар роҳи мактаб коре кардан мумкин нашуд; гуё кори мактаб аз соли 1925-пас аз барпо шудани Ҷумхурияи Тоҷикистони мухтор сар шуда, баъд аз рӯ ба нестӣ овардани босмачиён ва ба дурустӣ по гузоштани аҳоли иқтисодӣ ба роҳ даромад. Бо вучуди ин ки роҳ набуд, асбоб набуд ва муаллим набуд, дар ин се соли охир кори мактаб хеле пеш рафт; аз як тараф дар курсҳои кӯтоҳмуддат муаллимҳо расонда, аз тарафи дигар мактабҳо кушода шудан гирифтанд; ҳозир дар Тоҷикистон садҳо мактаб кушода шудааст, ки дар онҳо ҳазорҳо фарзандони меҳнаткашон мекхонанд. Албатта, дар соли оянда мактаб ва шогирд боз ҳам зиёдтар хоҳад шуд. Аз ҳазор нафар бештар ҷавонони тоҷик дар Маскав, Тошканд ва Самарқанд барин шаҳрҳои калони илмхона мекхонанд. Барои нест кардани бсаводӣ ҳам кор сар шуд, имсол барои ин кор садҳо курс давом дорад. Дар ин се соли охирӣ дар роҳи мактаб ва маориф ду-се миллион сӯм сарф шудааст, ки ин ба кори мактаб ва маориф чӣ қадар аҳамият додани фирка ва ҳукуматро нишон медиҳад. Дар ин дусоли охирӣ аз тарафи Навриёти Давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ ҷоп шуда баромалааст; ин ҳам пешрафти кори мактабро нишон медиҳад. Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб ҷоп хоҳад шуд.

Лекин дushmanони синфӣ ба кори мактаб ҳам ҳалал расонда истодаанд ва ба муқобили мактаб ғнвоҳо пахн карда мекушанд, ки меҳнаткашонро аз хондан боздоранд.

5. РОҲСОЗӢ

Як ҷавони тахминан 27-сола бо як зани миёнсол ба ҷойхонаи сурх омада бо муаллими кишлоқ Ф... зода вохӯрдӣ карданд. Муаллим инҳоро бо Дохунда ва Гулнор шиносо карда якеро котиби ҷавобгари ҷайкаи фирка Мискинзода ва дигареро раисаи шӯрои ҷамоат Фотимабегим гуён вохӯрдӣ кунонид. Дохунда ва Гулнорро ҳам:

— Талабагони мактаби миёнаанд, ки дар рӯзҳои таътил барои ғитироҳат ва бо ҷашми худ дидани комёбиҳои мо омадаанд, — гуфта бионҳо шиносонид.

Дохунда бо котиби ҷайка ба тарзи муқаррарӣ вохӯрдӣ карда бошад ҳам, бо шунидани номи Фотима дар андеша ағод ва дар вақти вохӯрдӣ кардан, бо як ҳаракати кунҷковона ба ҷалмони ӯ зехи мемонд; ҳатто ин ҳоли Дохунда аз Гулнор ҳам пӯшида намонд; лекин ба пурсидани сабаби ин аҳвол тарзи маҷлис гулҷонш намедод.

Хуш омадед, — гуфтани котиби ҷайка Дохундаро аз андеша боздорид ва ҳисси худро гун карда:

Хушнакст бошед, — гуфт ва боз ба тарафи Фотимабегим як ҷашми ғитироҳат.

Боре Тоҷикистони моро дар роҳи ободӣ чӣ гуна дарёфтед, — гуфта пурсидани котиби ҷайка Дохундаро маҷбур кард, ки андешаҳои худро ба як су гузошта, ба ин пурсиш ҷавоб диҳад; пешонаи худро то нимаи сар бо қафи дасти худ як молида гирифта ва ба ғитироҳат гуфт:

Тоҷикистони навро ханӯз тамома надидаам, он ҷизе, ки дар ин ҷамоати андақаз роҳи оҳан то ин ҷо дидем, моро дар хайрат андохт; ин ҷамоатро, ки пеш аз ин чанд сол дид ва вачаб ба вачаб меодонидам, қариб аст нашиносем.

Боре дар роҳ, таъшиши зиёде нақашидед? — котиб пурсид.

Ҷизе, ки моро зиёдтар дар хайрат андохт, ҳамин осудагии роҳ буд, куку куталхоеро, ки мо пештар рӯзҳо гапта бо ҷонкании бисёре ба сӯр мегулаштем, ҳоло ба чанд соат бе он ки монда шавем, пои пиродан ғитироҳат.

Маълум мешавад, ки шумо аз истоҳи роҳи оҳан то ин ҷо пиродан омадед, агар меҳостед автомобил ҳам буд; ҳукумат на танҳо роҳро дуруст карда истодааст, балки мувофиқи ин роҳҳои дурустшуда автомобил ва автобус ҳам оварда истодааст, ки равандатан бо осудагӣ аз ҷое ба ҷое мераванд. Агар шумо Тоҷикистони навро дуруст сиеҳат кардани шавед, баъд аз ин бо автобус сайр кунед, дар он сурат дар муддати андак бисёр ҷойҳоро мебинед. Хусусан ҷонҳои нав об баровардашударо, ки дар он ҷоҳо қолхози ва ҷамоати барпо шудаанд, дидан даркор аст, намунаи Тоҷикистони нав ин ҷоҳо ҳисоб мебаранд, рафтуоӣ автомобил ва автобусҳо ҳам дар он ҷоҳо бисёртаранд.

Котиби ҷайка пиёлаи ҷоеро, ки ба сабаби гармии сӯхбат аз хушк шуда рафтани хабар надишт, бо ишорати муаллим бардошта як ҷашми ғитироҳат бурд ва боз ба гап даромад:

Саре, бо он роҳе, ки дар замони амир барои торҷ кардани як кишлоқ, ҷунон ки кишлоқи дигар хабар набад, сохта шуда буд, яъне бо он бароҳа, ки кишлоқро аз кишлоқ, дарро аз дара, шаҳро бо тарзи нисо аз муносибат бозмедошт, дар роҳи пешрафти мамлакат бар кардан мумкин набуд; овардани молҳои саноат, асбоби деҳқонӣ ва асбоби маданият ба мамлакат, ва баровардани молҳои дохилӣ ба берун, барпо кардани корхонаҳо ва мактабҳо, — роҳи боб месохтанд.

6. ОБОДИ

Моро ин мамлакатро монанди як хонавода карда боло бардоштани-
ем, моро, ки чамъияти нава ба усули социалисти меҳоҳем созем, аз
хама пештар роҳ даркор буд. Бинобар ин ҳукумат дар қатори дигар
ободии мамлакат дар бораи роҳсозӣ ҳам пул ва меҳнатро дарё
надошт; аз руи китобнае, ки дар бораи ҳисоботи ҳукумат дар
анҷумани дуйум ҷон шуда буд, дар ин ду соли охирӣ барои роҳсозӣ
ва асбоби борқашонӣ сарф шудани панҷ-шаш миллион сум маълум
мешавад; лекин ҳанӯз ин корҳо дар ин роҳ аз «нӯги ҳамир фағир»
аст. Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро аз сари нав созем,
то ки аз ҳазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнат-
кашони Тоҷикистон ба хуби фоида баранд.

— Агар мо ба тарафи ҷоҳи нава оббароварда рафтани шавем, ав-
томобилро қай ва аз кучо меёбем? — Дохунда пурсид.

— Аз ҳамин ҷоҳе ҳам ҳафтае се-чор бор автобус мегузарад, агар ба
лаби Қофарниҳон равед, ҳар рӯза ёфт мешавад; лекин шумоён як-ду
рӯз ба мо меҳмон шавед ва кӯфти роҳро бароред, пас аз он ба дигар
ҷо меравед, — гуфт қотиби ячейка ва:

— Боз сӯҳбат мекунем, — гуён бо Фотимабегим ҳар ду хеста аз кат
фуромаданд ва як-ду қадан он сӯтар рафта миёни худ гуфтугӯзор
карда боз пас ба пеши меҳмони баргаштанд. Қотиби ячейка:

— Мо меҳоҳем ба шарафи шумо меҳмони азиҷамон маҷлиси уму-
мӣи шӯроӣ ҷамоатро ҷеғ занем ва дар он маҷлис аз вачҳи ободии
Тоҷикистон гап занем; аз шумо мепурсидем, ки соати панҷи бегоҳи
ба клуби қишлоқ ҳозир мешудед.

Меҳмони ин тақлифи қотиби ячейкаро миннатдор шуда ҳуш
қабул карданд.

Мискинзода ва Фотимабегим рафтанд, аммо ҳанӯз ҳавоси Дохун-
да ба он зани миёнсон банд буд; оқибат Гулнор худдорӣ карда ната-
вониста охишта:

— Ҷаро аз дидани ин зан бечой шудӣ, магар аз ин пеш бо вай
алоҳае доштӣ — гуфта нимҳазил ва ним аз тағи дил карда аз Дохунда
пурсид.

— Ин зан ба ман бисёр шинос менамояд, аммо ҳарчанд фикр ме-
кунам; ба кучо диданам ба ёдам намерасад; гумон мекунам, ки бояд
ман ин занро пештар на як бор, балки борҳо дида бошам; аммо дар
кучо ва қай? Ён ба ёдам намерасад; ин аҳвол аст, ки ҳавоси маро та-
мом парешон кард; Фотима... ин ном ба ман бисёр наздик аст.

Муаллим, ки ҳамроҳи қотиб ва раиса то як ҳиссаи роҳ рафта буд,
боз омад ва меҳмони худро гирифта ба гардиш бурд.

Дар клуби қишлоқ марду зани ҷамоат гун шуда буданд. Фотима-
бегим аз нони шӯроӣ ҷамоат маҷлисро

кунона меҳмони азиҷро хуш омадеш гуфт ва барои марӯза дар
бораи ободии Тоҷикистон ба қотиби ҷамоатгари ячейка Мискинзода
роҳи дора.

Насте ки Фотимабегим гап мезад, боз диққати Дохунда ба тарафи
кунона шуда ва охишта ба гӯши Гулнор:

Насте, ки ман ин занро пеш аз ин дидам; лекин аҷаб аст, ки бо
ӯро ин фаровуш накарданам ҳеҷ як аз ҷиҳҳои диди ва шундидаи худ-

ро дар кучо дидани ин занро аз ёд баровардаам.

Маълум мешавад, ки алоқаат бо ин зан саҳт нашуда будааст, —

гуфт Гулнор шӯҳӣ кард.

Гулнор! Аз ту мепурсам, ки баъд аз ин аз хусуи алоқаам бо ди-
гар занон гап нази! Ҳарчанд медонам, ки ҳазл мекуни, бо-вучуди ин
аниқан бо дигаронро, ки мақсад аз ин «алоқа» маълум аст, аз забони
ту қам бошад, тоби шунидан надорам.

Мискинзода ба гап даромада пас аз он ки се-чор қалима дар бораи

меҳмони умуҷим хориҷӣ ва дохилӣ суҳан ронд, гуфт:

Ман дар бораи корҳое, ки дар қишлоқи худамон карда шудааст
ва қабулдиҳое, ки дар ин ҷо ҳаст ҷизе наметӯям; зеро ҳамаи инҳо ба
пеши аҷимӣ ҳамамон намоён аст; меҳмони азиҷи мо ҳам як
ҷиҳати дидан, ягон рӯза дигар дар ин ҷо монда бақияшро ҳам
кунанда дора. Ман меҳоҳам дар бораи корҳои умуҷиме, ки дар роҳи
аҷи кардани Тоҷикистон карда шудааст ва шуда истодааст, кӯтоҳ
саро ҷаба даҳан гап занам.

Рафсон! Таърихи ободии Тоҷикистон аз анҷумани якум сар
мешавад аз он таърих то ба ин дам, ки аз се сол қамтар вақт гуза-
ридааст, келе корҳо ба майдон омад.

Дар натиҷаи таърихҳои босмаҷиёни торонгар қишлоқори
таърихатон аз сад шаст монда буд, ҷордорӣ бошад, ним кам
шуда буд. Дар ин се сол майдони қишлоқор ва ҷордорӣ ба дараҷаи
таърихатон худ расид. Аз ҷумлаи қишлоқор, пахтакорӣ, ки пеш аз
таърихатон хурдиро фаро мегирифт ва дар замони босмаҷигарӣ
таърихатон шаст шуда буд, ҳоло аз ҷандлаҳазорҳо гектар гузашт. Ал-
таърихатон шаст шуда буд, ҳоло аз ҷандлаҳазорҳо гектар гузашт. Ал-
таърихатон шаст шуда буд, ҳоло аз ҷандлаҳазорҳо гектар гузашт. Ал-
таърихатон шаст шуда буд, ҳоло аз ҷандлаҳазорҳо гектар гузашт. Ал-

моддӣ ва маънавия меҳнаткашони Ўзбекистон ва тамоми СССР ба ин қорҳо сабаб шуд.

Дар муддати ин се сол барои дуруст кардани ҷўйҳои кўҳнаи бо-тилшуда, баровардани ҷўйҳои нав аз дарёҳои Қофарниҳон, Вахш, Қизилсу, Сурхоб маблағҳо сарф шуд, ки бо ин хароҷот ҳазорҳо гектар замин обёрӣ карда шуд; ба маблағҳои калон асбоби деҳқонӣ оварда дар миёни деҳқонон паҳн карда шуд; дар роҳи дафъ кардани зараррасонандагони хочагии кишлоқ ҳам пули бисёре сарф шуд, қарз гуён ба деҳқонони камбизоат ва бебизоат ёрмандиҳои моддӣ бисёре дода шуд.

Дар аҷаи бехбудии аҳолии иқтисодии меҳнаткашони Тоҷикистонро аз ҳамин ҷо бояд қиёс кард, ки пеш аз ҷанг бештарини хонаводаҳо ҳамаи ҷизҳои дарқории рўзгори худро худ тайёр мекарданд, аҳёнан баъзе ҷизҳо харанд ҳам, ба тариқи муовазани мол ба мол аз якдигар меҳариданд. Молҳои саноятӣ, ки дар замонҳои охирӣ ба Бухорои Шарқӣ — ба Тоҷикистони имрӯза оварда мешуд, ба рўзгори як гурӯҳ давлатмандон ва амалдорон, ки онҳо самаран меҳнати омаро ба худ ҷамъ карда буданд, сарф мешуд; баъзе молҳои саноятӣ ба даст меҳнаткашон дарояд ҳам, боз ба ҷои пули нақда даст ба даст мегирифт ва оқибат ба ҷои молиёт ё муҳрона ба ҳоким ва қозӣ мерафт. Дар замонӣ босмачигарӣ бошад, аз асбоби рўзгор ном ҷиз асаре намонд. Ҳама барбод рафт. Аммо дар муддати ин се соли охирӣ ба маблағи миллионҳо сўм моли саноятӣ омада ба аҳоли фуруш ёфт, ки ин ҳеле ба бехбудӣ рӯй овардани аҳолии иқтисодии меҳнаткашонро нишон медиҳад.

Вакте ки мо дар бораи ободии мамлакат суҳан меронем, бояд ин нуқтаро фаромӯш накунем, ки пеш аз ҷанг ҳар ҷизи мамлакат моли амалдорони амир, муллоён, эшонон ва давлатмандон буд. Оммаи меҳнаткашони мамлакат бошанд, ба манфиати ин гурӯҳи хурди муфхўр бандавор қор мекарданд ва дар натиҷа аз гурӯснагӣ мсмурданд ва ё аз мурда бақтар шуда мегаштанд. Ҳоло бошад, ободӣ ба сифати ободии оммагӣ пеш меравад; ҳар қомебӣ насиби қоми оммаи меҳнаткашон мешавад. Шавқ ва рағбати оммаи меҳнаткашон ба та-рафи оммагӣ кардани қорҳо рӯз то рӯз меафзояд; як нишонаи ин шавқ ва рағбат пешравии қори кооперативонидан аст. Дар муддати се соли охирӣ садҳо ширкати хочагии кишлоқ барпо шуда, ба ин ширкатҳо ҳазорҳо хочагӣ аъзо шудаанд, аз судхур ва аз ҳанноҳ ха-лосхунанда будани ширкатро аъзоён фаҳмида гирифтаанд.

Як қадари дигаре, ки ба тарафи умумӣ ва социалист кардани мамлакат ниҳода шудааст, қорҳои қолхозӣ ва совхозист; дар муд-

дати ин се сол дар мамлақати мо садҳо қолхозҳочагии қоллективӣ ва совхоз барпо шудааст, ки ин сараҳбори ба усули социалистӣ аз қариб нав сохтани хочагии кишлоқ аст. Ана ҳамин нуқта аст, ки мувофиқан синфиро шиддатнок қунонид, ҳар қадар, ки меҳнатка-шон ба тарафи умумӣ кардани хочагии нав майл ва ҳаракат меку-нонд, қадар қадар ҳам душмани синфӣ бар зидди ҷи худ меафзояд, душмани синфӣ ба сифати муллоён аз номи дин ба муқобили қол-хон ва совхоз иглоҳо паҳн мекунад, ба шўроҳои кишлоқ намо-идагон худро дароварда қорро ба дастӣ худ гирифтагӣ мешавад, ба қолхон даромада фикри меҳнаткашонро захролуд қарда қолхозро қардон кардани мешаванд, мол ва ашёҳои қолхозро меҳназад, қарол ва қаролаҳо-и меҳнаткашро дар қулч ва биҳилаҳо мекушад, мекушонад ва мо-и меҳнаткашро ба монанди инҳо... Ба ин гуна қорҳои ақсулинқилби-и душмани синфӣ танҳо хушёрӣ синфӣ меҳнаткашон муқобилл қарда мегунонад. Ана ин нуқтаро бояд ҳеҷ меҳнаткаш аз хотири худ набардорал.

Як пешрафт, ки бояд мо аз ёд, набарорем, пешрафти қори меҳнаткашони тилдурустии меҳнаткашон аст. Дар замонӣ амир бемор шудан бо мурдан ба як маънӣ мегашт, ҳар меҳнаткаш, ки бемор мешуд, мӣ мемурд. Аммо дар ин се сол беморхонаҳо, духтурхонаҳо ва даруқонаҳо қушода шудаанд, ки ба инҳо маблағҳои қалон сарф мешавад, аз қалатхонаҳо аз се ду ҳиссаи қонда бурдагон тоҷиконан-дон тоҷиконанд, ки дар замонӣ пеш, пас аз бемор шудан дар зерӣ тоҷиконани дуохон қон меоданд.

Рафисон! Мо аз ҳама роҳ пеш меравем; ба ҷои якҷаҷуб, ованг ва рафис бо роҳҳои ароба ва автомобилгузар сайру гашт қардан, ба ҷои қариб дунг ба аэроплан ва оташароба савор шудан қам қор нест. Қалат қам ҳеле пеш рафт, заводҳои пахтатозакунӣ, заводҳои рақатқари ва собунақӣ, осиеҳои оташӣ ва дигарҳо, аз як тараф меҳнаткашро обод мекарда бошанд, аз тарафи дигар инҳо қорҳо-и меҳнаткаш, ки дар он ҷо қадрҳои қолетарҳои Тоҷикистон ба ҳам ме-растан.

Рафисон! Албатта, шумо хоҳед қурсид, ки Тоҷикистон як мамла-қати қарибӣ қисмонда ва толондида буд; ба болои ин ҳуқумат қолҳои ақсои қасирин мардумро дар назар гирифта молиёт ва аилдзро баҳ-ишад, дар қолхон охири молиёт андохта шуда бошад ҳам, маблағи аз ин роҳ даромадшуда назар ба хароҷотҳое, ки гу шумурда гузаштӣ ба қисми ҳеҷ аст, пас ин микдор маблағи қалонро ҳуқумат аз қучо ёфта қард қард?

бархостанд, ҳамаи меҳнаткашони миллатҳо муштро ба як ҷо зада барои ободии мамлакат ва бо ин восита барои дуруст кардани тарзи зиндагии худ мекушанд. Дар вақти азназаргузаронии ободии мамлакат ва сабабҳои вай дуруст ҳал шудани масъалаи миллиро ҳам гуфта гузаштан даркор аст.

7. МУШИ МУРДА

Докунда суҳан гирифта пас аз он, ки барои хуш қабул кардани ҳамаи ва меҳмондоронашон аз ҷониби худ ва Гулнор миннатдорӣ баён намуд, гуфт:

— Оре, Тоҷикистони мо пеш рафтааст ва ҳоҳад пеш рафт, ин пешрафти комебиҳои калонанд. Тоҷикистон пас аз он, ки босмачиҳо нест карда фурсати кор кардан ёфт, дар андак вақт ба ин ҳама пешрафти комеб шуд. Лекин чунон ки маърузачӣ гуфт, ҳанӯз душмани мо нест аст, монанди мори саркуфта сари худро ба сӯроҳе канида бошад ҳам, боз зинда аст. Амалдорон, муштзурон, яъне калонҳо, ки ободии хонадони худро дар ҳаробии мамлақати мо мебинанд, пешрафти моро дида наметавонанд. Ҳар чӣ қадар, ки мо пеш радем, душмани онҳо ҳам ҳамоно қадар зиёд мешавад; агарчи ҳаракати ҷонканона бошад ҳам, ҳаракати худро зиёд мекунад; хурӯҷи Тоҷикистон Фузайл Махсум яке аз ин ҳаракатҳои саҳти ҷонканона буд. Оре, хурӯҷи Фузайл аз ҳавли ҷон буд: Фузайл монанди саге, ки дар бонго барои ангурдузӣ меояд ва бо хабар ёфтани боғбон ба дару деҳа дарифтода оламеро ҳароб карда меғурезад, пас аз якчанд киникдорро ҳароб кардан ва сӯхтан ва якчанд ҷавонон ва занонро сӯхтан ва ба дор овехтан гурехт; оре, Фузайл гурехт, лекин инро ҳам инчун дод, ки душмани мо ҳанӯз зинда аст, душмани дохили ва зориш мо зинда аст; агар фурсат ёбад, сагонро ба тарафи мо барнамешинад. Бинобар ин ба мо лозим аст, ки баробари пешрафти худ, дар барҳам задани душмани синфии худ низ кушиш кунем. Душман бод тамоман нест шавад, то ки эҳтимоли дигар бор ҷунбиши ва дам задани мамлакатамон осуда кор кунем ва ин мамлақати ҳамаи фаромӯш аз сари нав ба усули социалиста созем. Ин нуктаро ҳам баъди фаромӯш кард, ки душман ҳамеша бо теғи туфанг рӯйро ба фаромӯш, гоҳо мешавад, ки худро муши мурда карда нишон медиҳад, аммо аз ҳароб кардани анбор даст намекашад, ин гуна мушҳои аз душмани рӯйро бадтар аст, аз душмани нисҳонӣ бояд бадтар ҳазар кард...

Рафикон! Албатта, шумо ба ин пурсиш ҳақ доред, лекин як нуктаро набояд фаромӯш кард, ки қоидаи Хукумати Шӯроӣ ба пасмондариҳои ҷойҳо ёрмандиро зиёдтар расонидааст, то ки ҳамаи меҳнаткашон дар қорҳои иқтисодӣ ва мадани баробар пеш раванд, аз рӯи ҳамин қоида меҳнаткашони СССР ҳеҷ гуна ёрмандии моддӣ ва маънавиро аз мо дареғ надонанд, ҳукумати СССР дари хазинаи худро барои Тоҷикистон, ки яке аз пасмондатарини мамлакатҳои доираи худаш буд, кушода монд. Ин аст, ки мо аз вачҳи хароҷот тангӣ накардем.

Рафикон! Ман ин ҳисоботро аз ҳаво нагирифтаам, ҳамаи инҳо дар китобчае, ки барои ҳисоб додани ба анҷумани дуйум ҷоп шудааст, навишта шудагӣ аст. Дар асл, мо барои исбот кардани ободии мамлакат ба ин гуна ҳисобҳо эҳтиёҷ надорем, ҳамаи комебиҳои мо ба пешӣ ҳама намоён аст, ҳар кас мебинад ва медонад, ки Тоҷикистон дар им муддат то қучоҳо боло рафтааст...

Дар ин вақт, ки рӯз бегоҳ шуда дунёро торикӣ фаро гирифта буд, якбора қароғҳои электрикӣ барафрӯхта даруни клубро ҷун рӯз равшан кард.

Котиби ҷеяка ба суҳани худ давом карда гуфт:

— Ман дар борам мамлакат дигар чизе намегуям, ҳамин қароғҳои электрикӣ, ки дар пени чашми шумо барафрӯхтанд, меғунд, ки мамлақати мо дар муддати се сол аз давраи қароғи сиёҳи равшанизагирӣ ба давраи электрикӣ гузаштааст.

Қарсақзани осмонкафе аз аҳли маҷлис бархост. Мискинзод ҳам:

Зинда бод, ояндаи дурахшони мо! — Ғўён суҳани худро ба поён расонид.

Як меҳнаткаши лакай бо руҳсати раиси маҷлис баромада пас аз меҳмононро аз ҷоми миллатҳои майдан Тоҷикистон табрик кардан, гуфт:

— Як сабаби ҳаробии мамлакат дар замони амир ин буд, ки амалдорон ва давлатмандон меҳнаткашони Ёзбек, тоҷик, қазок, туркманро бо якдигарашон ҷанг меандоختанд, ҳатто дарвозӣ, ваҳёӣ, қартегинӣ ва ғайри гуфта вилоятро бар сари вилояти дигар меҳчониданд, дар натиҷа мамлакат ҳароб, ҳонаи меҳнаткашон вайрон мешуд, аммо амалдорон ва «қалоншавандагон» бошанд, дар сояи ин иғвогарии худ осуда ҳукмронӣ карда, ҳунимеҳнаткашонро мемакиданд. Ҳоло бо роҳбарии фирқа ва ҳукумати шӯроӣ ин гуна зиддиятҳои миллий барҳам хӯрд, ҳамаи меҳнаткашони миллатҳо аз як гиребон сар бароварда ба мукобилии як гурӯҳгурӯҳи амалдорон ва муштзурон

Сухани Дохунда бо чапакзаниҳои гулгуладор тамои шуд; раиси маҷлис меҳост ба дигаре суҳан диҳад, аз поён касе:

— Савол! — гуфта фарёд кард.

Раис:

— Навишта дех! Дар охири маҷлис ҷавоб мешунавӣ! — гуфт.

— Саволи Ман аз ҷамоат аст ва ҳаминакӣ; дар охири маҷлис вақташ мегузарад.

— Пурсад, пурсад, — аз ҳар гӯша садо баромад.

— Барои савол, аз навбат берун ба Сангинзода суҳан дода мешавад, — гуфт раис.

— Дар маҷлиси мо муши мурда пайдо шудааст, мемуем, ки ӯ дар ин ҷо монад, ё пеш мекунемаш?

— Кист ин муши мурда?

— Нишон дех! — гуён аз ҳар гӯша як садо баромад.

— Ин муши мурда писари Ҳамроҳбой аст, ки ана дар ин гӯша сари худро дарун кашид ва нишастааст, дар вақташ падараш хуни аҳли дарро меҳурд; ин ҳам ҳамаи касби падарашро пойдор кардан меҳода.

Гулгула:

— Дур шавад, дур шавад, зуд дур шавад...

Ҳамаи ҷашмҳо ба он тарафе, ки Сангинзода нишораг карда буд, духта шуданд; Гулнор ва Дохунда бошанд, барои дидани пи шиносӣ кӯҳнаи худ аз ҷои худ ҷаҳонан нимхез шуданд.

Муши мурда ҳест на дар зери садон «нест шавад» — хо ва пойку-биҳои мардум аз дар баромад.

Дохунда ба Гулнор:

— Ин ҳамаи саворест, ки имрӯз дар роҳаш дида будем, аммо нашинохта будем, — гуфт.

Ин муши мурда, писари Ҳамроҳбойномзади аввалии Гулнор буд.

8. ОЗОДИИ ЗАНОН

Гулнор суҳан гирифта гуфт:

— Пешрафти Тоҷикистон маълум аст, яке аз пешрафтҳои намоён он озодии занон аст; дар замони пеш агарчи занон дар зинаи додани ҳонаи давлатмандон ва дар зулм кашидан озод бошанд ҳам, дар қорҳои умумии мамлакат ҳамроҳӣ карда наметавонистанд; маҷлиси он тараф истад, дар кӯчаҳо ҳам озодона баромада наметавонистанд; ҳамаи мебинем, ки садҳо зан дар қорҳои ва қорҳои меҳонанд, дар зинаи худро худ мегузаронанд, дар мактабҳои меҳонанд, дар маҷлисиҳо ҳамроҳӣ мекунам ва дар ҳамаи ҳамаи маҷлисиҳо ҳам қариб

ниман хонаро занон пур кардаанд, раисаи шӯрои ҷамоат зан аст, ки ин ба дараҷаи раҳбарӣ расидани занонро нишон медиҳад.

Ҷоғирабегим суҳани охириро ба худ гирифта гуфт:

— Оре, мо пеш меравем, як нашоан пешрафти мо ҷунончи, раҳбар Гулнор гуфта гузашт, озодии занон аст, ҳарчанд ҳанӯз ин нашоан тамоман ҳал нашудааст, ҳарчанд ҳанӯз ҳама дар хонаи додани ҳонаи мамлакат ҳамроҳӣ карда наметавонистанд; маҷлиси он тараф истад, дар кӯчаҳо ҳам озодона баромада наметавонистанд; ҳамаи мебинем, ки садҳо зан дар қорҳои ва қорҳои меҳонанд, дар зинаи худро худ мегузаронанд, дар мактабҳои меҳонанд, дар маҷлисиҳо ҳамроҳӣ мекунам ва дар ҳамаи ҳамаи маҷлисиҳо ҳам қариб

Зинда бод пешрафти Тоҷикистон! Зинда бод озодии занон! Нест бод душманони синфии мо, — гуён маҷлисро баста зӯлон кард.

Аммо ба Дохунда, ки аз оташзабониҳо ва суҳанварихои ин зани маҷлиси ҳайраташ зиёдтар гардида буд, ки будани он ҳамаҷунон

9. ҚОФИЛАИ МАДАНИЯТ

Автобус аз миёнаи кӯҳсор бо роҳи қалоне, ки дар қуллаҳои кӯҳ ва қуллаҳои дара пушти моҳивораш сохта буданд, ба дашти васеи қалон баромад, дар ду тарафи роҳ ҷӯйчаҳои, ки дар вақти зимистон ба боронгари вазиҳои обгузеш ва дар фасли тобистон ва хушкӣ

хизмати облоши ва обрезадо мекарданд, кашада шуда буданд. Автобус дар ин роҳи ҳамвори сангфарш бо гурриши раъдмонанди худ чун барқ дар ҷавлон буд, ҷуз морҳои дугазӣ, калламушҳои харгӯшмонанд, хорпуштҳо ва сангпуштҳои калон, ки гоҳ-гоҳе аз пеш мебаромаданд, роҳи вайро ҷизе ҳадук намедод.

— Ин ҷонварон аз кучо ба кучо ва барои чӣ мераванд? — гуфта Дохунда аз як ҳамсафари автобуссавори худ пурсид.

— Заминҳои ин тараф чандин сол боз аз кишуктор монда, ҷӯйҳои япон вайрон шуда ранги як дашти сӯхтаре гирифта буданд; дар ин ҷоҳо аз одам ва аз ҳайвоноти хонагӣ нишонае намонда буд, дар замонҳои ин харобиҳо хар гуна ҷонварони зарарнок дар ин ҷо бисёр шуда, ин дашти бесохибро соҳибӣ карда гирифта буданд. Вақте ки дар ин ҷоҳо об бароварда шуда дубора рӯ ба ободӣ оварданд, киштизорҳои майта шуда рафта ба қор даромаданд, қолхозиҳо ва совхозҳои барпо гардиданд, дигар ин ҷонваронро дар ин ҷоҳо маҷоли зиндагони намонд; бештари инҳо дар катори зарарсонандагони хочагии кишлоқ бо тадбирҳои агрономӣ қушта шуданд, зиндамондагонашон ҳамин тавр аз ҷоҳои ободшуда, ба тарафҳои харобӣ беодам мегурезанд.

Автобус монанди кофилаи маданияти пролетарӣ, ки хар гуна монеаҳои роҳи худро поймол мекунад, ин ҷонварони зараррасонро зер карда пеш мерафт; торафт асари ободӣ зиёдтар мешуд, ду тарафи роҳро кингзорҳои пахта, алафи юнучка, боғчаҳои нави сабзу хуррам ва иморатҳои тозабиноӣ зебои мунтазам зина мебуданд.

Автобус дар пеши як кишлоки навод, ки куча ва биноҳои ба тарзи авропоӣ сохта шуда буданд, истод; кондуктор ба Дохунда ва Гулнор:

— Ин аст, ҷои фурумоди шумо, — гуфта кишлоқро нишон дод. Дохунда ва Гулнор ин ҷо фурумаданд ва автобус дубора ба роҳ дар ромада дар панҷ дақиқа аз назарҳо ғойб шуда рафт.

10. КИШЛОКИ НАВ

Кишлоқ ба тозагӣ бино ёфта бошад ҳам, хеле калон буд; муҳочирони гармӣ, дарвозӣ, хучандӣ, Урогепегӣ, фарғонагӣ ва дигарон дар он ҷо ҷой гирифта буданд. Барои хар хонавода хонаву ҷои ҷудогона бошад ҳам, молихона, коху бедахона, анбори захираи ҳосилот, анбори озукаи харӯза, анбор ва сарой асоби кишуктор муштарак буданд.

Дар миёнаҳои кишлоқ мактаб, клуб, кироатхона, идорахона, ҷой-

қонии сурх, духтурхона, агрономхона, ҳаммом ва дӯкони кооператив барин иморатҳои ҷамъатӣ бино ёфта буданд. Дар як тарафи иморатҳои ҷамъатӣ боғчаи умумии сабзу хуррам бо ниҳолҳои дусабзаи нишастии худ ҷалми бинандаро нур медод.

Дохунда ва Гулнор пас аз ягон-ягон аз назар гузаронидани иморатҳои кишлоқ ба ҷойҳои сурх омада ҷой фармуда, ба болои катлаҳои худро ба зерӣ гушҳои худ рост монда, рӯ ба рӯи ҳам якпаҳлуд буданд ва ҷойники ҷойро дар миёна гирифта ба ҷойнуши даромаданд.

Ҷойхона аз одам ҳолӣ буд, ба ғайр аз ду нафар ҷойхонадор ва як нафар пирамарди ҷойхӯр, ки пойҳои худро овезон карда ва катлаҳои ӯро ба замин гузошта ба лаби кат нишаста буд, дигар касе ба ин ҷо наменамуд.

Пирамард ҷои ҷойники дар пешаш бударо ба ду пиёла рехта:

— Як ҷойник ҷои дигар биёр! — гуфта самоворчино садо кард.

Самоворчи ҷойники ҷоеро оварда ба пеши мард ниҳода:

— Бобо Собир! Ҷаро дар ҷойнуши ин қадар шитоб мекуни, ҷойро ҳам дари охира-охира нахӯрӣ, ҳеҷ маза намедихад, — гуфт.

— Ба майдони нумури як об сардода омадам, бояд қариб нур шуда бошад, зудтар рафта обро ба майдони дигар ронданам даркор аст, — гуфт пирамард ва ҷои созворшудаи пиёлаҳоро болои ҳам фуру бурда антарбора боз пиёлаҳоро нур карда монд.

— Ин пирамард хеле бағайраг менамояд, — гуфт охира Дохунда ба Гулнор.

— Бояд шаст сол умр дошта бошад, бо ин синну сол ин қадар қарастӣ, ки қариб аст ҷои ҷушонро гармогарм ба гулӯи худ рехта зудтар аз пай қораш равад, ҳақиқатан нишонаи ғайрат аст, — гуфт Гулнор.

— Бо ин пирамард шиносои шудан даркор аст, — гуфт Дохунда аз ҷои худ ғайб шуда, ва:

— Бобо! Номӣ ту Бобо Собир аст-а? — гуфта гап партофт.

— Ҳо, — гуфт пирамард ва пиёлаҳоро як бори дигар ҳоли қардаи бинмондан ҷойро ба онҳо рехт ва қаламӯши худро ба сар пушида антар пиёлаҳои охириро ҳоли нақарда ба рафтан тайёр шуд.

Магар меҳроҳӣ зудтар ба сари замин равай, агар мумкин бошад, нуро ҳам бо худ бубар, киштҳои шуморо тамошо кунем, — гуфта Дохунда аз Бобо Собир илтимос кард.

Пирамард:

— Биёер хуб, — гуён пиёлаҳои охириро ҳам дарқашид ва аз ҷои худ кетид.

— Агар хоста бошед, равон шавед! — гуфт.

Дохунда ва Гулнор, ки ханӯз як чойник чойро холи накарда буданд, ба шавки тамошо чояшонро нимкола манда бо пирамард ба роҳ даромаданд.

11. КОЛХОЗ

Пирамард шитобкорона роҳ мерафт, Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболаш гӯё, ки медавиданд.

Дохунда бо нияти ин ки пирамардро ба гап гирифта кадре аз тсзравихояш боздорал, то ки худаш ҳам охиштатар роҳ рафта атрофро тамошо карда тавонад, гуфт:

— Бобо Собир! Ин кишлок бо ин ободӣ чаро беодам аст?

Пирамард ба тарафи Дохунда як нигоҳи таҷҷубомезе карда:

— Бача, магар аз шаҳр нав омадаӣ? — гуфт ва пас аз он якрӯятар шуда ба тарзе, ки гӯё бо як паҳлу роҳ мерафта бошад, рӯи худро ба тарафи Дохунда гардонда, лекин аз роҳ бознаистода гуфт:

— Ахли кишлоки мо ҳамагӣ аъзои колхозанд, дусад гектар заминни обӣ, тахминан сесад гектар заминни лалмӣ ба колхозӣ мо нигоҳ мекунад. Медонӣ, як гектар замин чӣ қадар мешавад? Як гектар қариб ба чор таноб, ё ба як ман замин баробар меояд. Ана кор кардани ба ҳамин қадар заминро ахли кишлок ба ғардан гирифтаанд; корҳо мувофиқи қарори ҷамоат дар миёнаи аъзоҳо тақсим шудааст: хар қас бояд аз рӯи расаманорма қори харрӯзаашро дар вақту соатал, адо кунад, хар қас, ки бештар кор кунад, ҳамоно қадар ҳам бештар музл мегирад; бинобар ин ҳамаи мардум рӯзона ба сари қори худ мераванд ва бегоҳӣ ба кишлок меоянд.

— Ба ту қалом қорро доданд? — Дохунда пурсид.

— Ба ман обдорӣ ва обронии як қисм заминҳои обиро доданд, ки аз рӯи нишондоди роҳбар хар рӯз ба чанд майдони пахтақорӣ ё алафи юнучка ва ё сабзавотқорӣ об медиҳам.

— Магар дар колхозӣ шумо аз ту ҷавонтар қас набуд, ки ин қори зӯрро ту ба ғардан гирифтӣ?

— Аввал он ки ман дар бобати қор қардан аз ҳеч ҷавон худро қам намедонам, ҳатто аз баъзе ҷавононе, ки аз ин пеш қорашон дехқонӣ набуд ва аз бекорӣ ба колхоз омада аъзо шудаанд, худамро қорқунтар гӯмон мекунам; магар масали «пирча пих занад, ҷуҷа рих занад»-ро, ки дар ҳамин мавридҳо гуфтаанд, напунидай? Дӯшум он ки дар колхозӣ мо сабуқтарини қорҳо қори обдорист; ҳарчанд ман худамро аз бобати қор ханӯз пир нашуморам ҳам, ҷавонон мӯйсафедии маро

қисм карда ҳамин қори сабуқро ба ман ҳавола карданд.

— Як худат ба танҳои ҷӯйхоро чӣ гуна банду қушо мекуни?

— Собир кун! Дар сари об равем, аз давлати қолқоз чӣ гуна ба қисм банду қушо кардани Бобо Собирро мебинӣ, — гуфт пирамард ва дигар ба ғашпурсихои Дохунда қалом задан даромад. Дохунда ва Гулнор роҳ рост карда ба ҷолоқона қалом задан даромад. Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболи ӯ мерафтанд. Ду тарафи роҳи пиёдагардро, ки ниҳо мерафтанд, майдонҳои кишти пахта фаро гирифта буданд. Як бобои хунарманд як палча заминро ба чӣ обу ранг соз карда рафтагонии пиёдагард тавонад, ин майдонҳои васеъ ҳам ба ҳамоно обу ранг рафтагонии пахта шуда буданд. Майдонҳои кишт ҳамагӣ ҳамвор ва қалқун ҳамдигар буда бо рош (вог)-ҳои раҷчагии рострав аз ҳамдигар ҷудо мешуданд, дар миёнаҳои майдонҳо ҷӯйхоро ҷунун кашидан буданд, ки хар қадоми он майдонхоро ба осонӣ об додан мумкин бул. Дар қанори ҷӯйҳо ниҳолҳои навҳез сабзида бошанд ҳам, аз баски қанӯз паҳлу қушода бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб нақадли қадвали симин тофтани оби равонро монёв наместуданд. Никонҳои пахта бо баландқаддӣ ва паҳлудорӣ худ аз гӯзона ва бештар ба гулбуттаҳои панҷсаба монанд буданд. Дар Фарғона ва Ҷуҷоро барин ҷоҳои пахтақорӣ қуҳна ханӯз заминҳои пахта аз ханӯзона набаромада бошанд ҳам, дар ин ҷо аз гул баромада ба қурак бастан даромада буданд.

Пирамард ҳамроҳони худро:

— Шумо раҳи рост рафта гиред, ман ин майдонро давр зада ба шумо мерасам! — гӯён худ дар миёнаи ду майдон, аз болои рош давидан ва дар қор зум задан қор тарафи майдонро давр зада ба лаби ҷӯй баромад, ки Дохунда ва Гулнор ҳам оҳмста-оҳмста қадам монда акнун ба он ҷо омада буданд.

Ин майдон пур шудааст, акнун бояд обро ба майдони нумури ду сар диҳам, — гӯён ба пешии дарғот омад; тахтаи дарғотро, ки як қисми ҳам обро ба поён гузаштан наместонд, аз дасташ дошта қашидан гирифт ва ба дарғоти даҳанаи замин, ки вай ҳам ба андозаи дарғоти ҷӯй сохта шуда буд, ҳамоно тахтаро гузаронид, об ба тарзе бастан шуд, ки як ҷақраш ҳам аз замин боз пас намегашт. Ба Дохунда, ки ҳамаи ин қорхоро бо назари таҳсин тамошо карда истодан буд, гуфт:

— Диди, Бобо Собир аз давлати қолқоз чӣ гуна ба осонӣ обро банду қушо кард? Дар обдорӣ ба тарзи қуҳнаи мо қор нафар қорқунӣ нафараст дарқор буд, ки бо белу қаланд ин обро банданд ва ду нафар қамеши дар сари банд нишинанд, то ки ноҳост бандро об қор-

та наравад; зеро дар он сурат оби дам карда задарафтаро даҳ кас ҳам баста иамагавонистанд. Ба болои ин атрофи чӯй ва замин вайрон ва даруни чӯй пурлою хок мешуд, ки барои кофтани вай ҳам деҳқонон чанд руз кор мекарданд. Холо як нафар бе он ки як каланд занад ва як каф хокро ба чӯй андозад, ин чандин гектар заминро об медихад. Дар чӯйковӣ ҳам танҳо барои покиза кардани лойҳои селоби баҳорӣ, вай ҳам толе як бор, мачбур мешавам. Азбаски ҳамаи чӯйҳои нав баровардаамонро техникҳо сарнишоб сохтаанд дар вақти селоб ҳам он қадар лой дар таги чӯй нишаста наместонад.

Пирамард, пас аз он ки обро ба майдони нумури 2 сар лод, ба меҳмонони худ гуфт:

— Чанд соати дигар фурсат дорам, агар хоста бошед, киштҳои дигарӣ колхозиро ҳам нишон диҳам.

Дохунда ва Гулнор:

— «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан», — гуӯён ин таклифи пирамардро хуш қабул карданд.

Сайёҳон ба роҳ даромаданд, баъд аз киштзори пахта майдони вассеро юнучказорҳо ва сабзавотзорҳо мегирифтанд, пирамард ин киштзоро нишон дода гуфт:

— Ин киштҳо ба болои ин, ки эҳтиёҷҳои аъзоҳои қолхоз ва ҳайвоноташро адо мекунанд, барои кишти пахтаи соли оянда заминро ҳобилтар ва толибтар карда мерасонанд.

Дар ин киштзор гуруҳе аз занон алафҳои бегонаи сабӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд; мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳоро каландгардонӣ менамуданд, гуруҳи дигар аз мардон алафҳои юнучкаро даравида, барои беда пахн мекарданд; гуруҳи дигар бедаҳои хушқидаро пресс карда той мебастанд.

Сайёҳон аз пеши инҳо дар ҷавобӣ:

— Монда нашавед-и худ, ба шундани:

— Саломат бошед! — қаноат карда гузаштанд, зеро вақти кори онҳо зиёда аз ин бо онҳо гуфтугузор кардандро гунҷош наметод.

Дар поёни киштзор ва заминҳои қорам майдони вассеро, ки ханӯч майтаи ҷимтол буд, тракторронон бо говони оташниҳоди оҳанбунёдӣ худ кор мекарданд, заминро меронданд, алафҳои бегонашро ресшавон карда мебароварданд.

Пирамард гуфт:

— Ин майдон имсол шудгор шуда офтоб хӯрад, дар соли оянда пахтаро аз майдони аввалии ҳам бехтар ва хубтар хоҳад расонид.

Пас аз ин, майдонҳои пасту баланди ноҳамвор сар мешуд, ки дар

ин ҷо дар миёни алафҳои худрун бегона молҳои қолхоз мекарданд. Дохунда ва Гулнор тамошоро тамои шуда пиндишта хостанд ба қилиб баргараданд, пирамард гуфт:

Агар монда нашуда бошед, боз камтар роҳ равем, ба майдони даравидаи мерасем, ки он ҷо ҳам ба қолхозӣ мо нигоҳ мекунанд.

Монда шудан дар кучо? — гуфт Дохунда, — мо ҳар қадаме, ки меконем, қуватамон зиёдтар мешавад, ба димоғ ва шуши мо, ки се сон боз дар ҳавои нобоби шаҳрҳо бо қор кардани фикри кӯфта шудааст, ҳамонософи рӯхафзои ин ҷо дар ҳар нафас кашидан як қуввати тои мебахшад.

Роҳ бисёр дароз нақшид; баъд аз ним соат ба майдони фароҳе, ки дар болои каторталҳои пахноваре буд, расиданд. Пирамард гуфт:

— Азбаски дар ин ҷоҳо ҳозир об баровардан мумкин нест, ба кишти лалӣ мачбур шудем.

Агарин ҷану галдӯмҳои ин майдонро даравида гирифта бошанд, ҳам зағир, қуҷанд, мош ва нахӯд барин киштҳои лалӣи дигар, зунҷурадор нишбу фарози ин торталҳоро зинат медоданд. Дар баъзе ҷоҳои ин талҳо ба тариқи таҷриба пахтаҳо ҳам ба тарзи лалӣи кишта буданд.

Пирамард ба соати қисагини худ нигоҳ карда гуфт:

— Монда майдони нумури ду қариб аз об пур шуда бошад, акнун бармегардем.

Сайёҳон бо роҳи омадашон бозгаштанд. Аммо пирамард дар боғашон, ба ҷида-ҷида қадам партофтани меҳмонони худ нигоҳ накарда шитобкорона ба роҳ даромад ва дар як ҷашм пӯшида қушодан аз назари ҳамроҳони худ ғойб шуда, ба сари майдони нумури 2 рафт.

12. «УНСУР»

Дар Қилибқи Нав барои ба шаҳр гусел кардани Дохунда ва Гулнор, ки се моҳ боз дар ин ҷо дар роҳи босавод намулдани аъзоҳои қолхоз ва дигар қорҳои фирқаи ва ҷамоатӣ қор мекарданд, тайёрии нафарӣ, Дохунда ва Гулнор ҳам дар боғчаи умумӣ ба рӯй нимкат (қоран) нишаста имрӯз охири бор ин боғчаро, ки бо вай унс гирифта буданд, тамошо мекарданд.

Дар қадмии нахт як мӯйсафеде, ки тахминан 60 сол умр дошт, ва барои кудро аз будаиш ҳам зиёдтар пир нишон додан ба дасти худ асосе гирифта қадӣ худро ҳам карда, нафаскашон охишта-охишта қадми мепартофт, аз як тарафи боғча намоён шуда, ба тарафи

Дохунда ва Гулнор омадан гирифт; вақте ки ба пешии инҳо расид, салом дода «уф!» гуён нафаси худро рост кард, аммо қоматаш ҳамчунон ҳам буд ва пас аз он ки ба Дохунда ҷашмони худро тег қашонда, қадре нигоҳ карда истод, гуфт:

— Писарам, Ёлгор! Магар маро нашинохтӣ?

Дохунда пас аз он, ки сар то пой ин пирамардро аз назар гузаронид:

— Не, нашинохтамаг, — гуфта ҷавоб дод.

— Нашиносӣ ҳам, дуруст аст, — гуфт пирамард, — аввал он ки қариб бист сол аст, ки яқдигарро надидаем; дуӣум он, ки ту як одами қалони ҳукумат шудӣ, мулло шудӣ, зақундон шудӣ, бошчевик шудӣ, акнун мо барин пирғуломхоро назарат намегирад.

— Биё, ота. Ин галҳои барзиёдро мон гӯй, ки ту маро қай боз мешиносӣ на ман туро дар кучо дидаам?

— Ман ба ту падаршинос ҳастам, вақте ки раҳматӣ падарат ба дари хонаи Азимшоҳ буд, ҳар қорашро бо маслиҳати ман мекард. Ман ҳамон Қудрати самоворчиам, ки дар вақти бандӣ шудани ту ба ту пул қарз дода аз зиндони Сари Ҷӯй ҳалос карда будам.

— Ҳо, хо, акнун шинохтамаг, — гуфт Дохунда ва ба Гулнор нигоҳ карда:

— Рост мегӯяд, Бобо Қудрат ба ман бисёр «некӣ» кардааст, дар ғайби ман ба ман ҳар бист танғаро дар ҳар азоне ба як танға ба ғайда дода маро аз зиндон «ҳалос» намудааст, ба ту ҳам ин кас «қадрдон» падаршинос аст: туро барои ҳоким хостгорӣ карда ҳеле «некӣ» карда буд.

Пирамард:

— Хай, хай, магар ин духтарам Гулнор аст, бисёр нағз, — гуфт ва ба Гулнор нигоҳ карда: — духтарам Гулнор, ба ту ҳам некӣ карда будам, туро аз дара оварда ба пешғаҳи хонаи ҳокими вилоят «бика» карда ҷишонда будам, имрӯз ту ҳам некии худро аз ман дарег надор! — гуфта аз вай ҳам илтимоси ёрмандӣ кард.

— Ҳуб, ҳоло ҷӣ қор карда ғаштӣ ва ба ман ҷӣ мегӯй? — гуфт Дохунда.

— Ман дар асл як одами нобуда будам, ба дари қозихонаҳо ва ҳокимхонаҳо самоворчиӣ карда ва ба мӯхтоҷшудагон панҷу даҳ қарз дода рӯз мегузаронидам. — Пирамард оҳе қашид ба сухани худ давом кард, — акнун он даврхоро об бурд, ба як лаб нони ҳаррӯза мӯхтоҷ шуда мондам; акнун меҳоҳам ба қолхоз дароям ва мувофиқи ҳол қоре карда нон хурам. Аммо ту, «қунсур» гуфта маро ба қолхоз қабул намекунам. Ту, ки имрӯз як одами қалон шудай ва ҳар кас

гурӯ иззату ҳурмат мекунад, ҷӣ мешавад, ки ба ман қадрдонӣ карда насита шавӣ, маро ҳам «қунсур-қунсур» нагуфта ба қолхоз қабул кунанд.

Дохунда агарчи бо шинохтани ин «падаришиносӣ» худ қорҳои ин одам ба ёдаш омада, ҳеле ҳашмгин шуда бошад ҳам, аз «қунсур-қунсур» гуфтани вай хандаи худро нигоҳ дошта натавониста:

— Маънии «қунсур-қунсур» гуфтаиашон чист? — гуфта аз пирамард пурсид.

— Ман қай медонам, маънии ин галҳои урусиро; аз Собир, ки вай ҳам дар вақтҳои ба дари хонаи Азимшоҳ буданаш бо ман қадрдон буд, маънии «қунсур»-ро пурсидам, гуфт: «маънии ин гал, ту душманӣ меҳнатқашон гуфтагӣ аст».

— Магар Собир ҳанӯз зинда аст?

— Ҳо, зинда аст, дар вақти исроҳоти замин ба як қисм замини Азимшоҳ соҳиб шуд ва Ҷотима ном духтархонаи бойро, ки вай ҳам ба як қисм молу мулки хӯҷани соҳиб шуда буд, ба занӣ гирифт, ҳоло ин ҷо кучида омада ба ҳамин қолхоз аъзо шуд ва дар ҳамин ҷо зиндагонӣ мекунад.

— Ҷотима ҳам ин ҷост? — гуфта Дохунда таъҷуб кард.

— Қадл нақт боз намаснамуд, дируз ба хонаи Собир рафта будам, ин ҷо дидам.

— Худи Азимшоҳ ҷӣ шуд? — гуфта Дохунда галқовӣ кард.

Пирамард пас аз оҳе қашидан, гуфт:

— Бечора бой дар аввалҳои инқилоб дилқай шуда мурда буд, пиронин дар Дарвоз ба босмачиён қалон шуда будааст, ки вай ҳам дар вақти дастдарозӣ қарданаи ба як духтари шугнонӣ бо тирӣ як қисми ғилои қушта шудааст.

Аз ин сухани пирамард ба лабони Дохунда як табассуми гуруро-ро ҷӣ нафас шуда бошад ҳам, аз ҷашмони Гулнор андаке дурахшони хашмгинона намоён гардид, аммо пирамард, ки ҳамаи қисми дар фикри роҳе ёфта ба қолхоз даромадан банд буд, ин қисми қорро пай набурд.

Дохунда ба пирамард гуфт:

— Мо имрӯз шаҳр рафтаи меҳоҳем; ба мо хонаи Собирро нишон деҳ, байро бинем, аз вачҳи ту ҳам ба вай гал зада мемонем ва ҷӣ гуна қалон будани туро ба вай хуб мешиносонем.

Пирамард аз пештариаш қадре бардамтар шуда «хуб» гуён пеш даромад ва инхоро дар қанори кишлоқ ба хонаи наве, ки ба тартиби ақриқӣ бина ёфта буд, бурда:

— Собир! Ана ошноҳои қўҳнаатро ёфта ба ту носита карда овар-

дам; акнун «унсур-пунсур» нагуфта маро ба колхоз дарор, — гӯён
Дохунда ва Гулноро ба хона даровард.

Ҳамин, ки чаши Дохунда ба Собир афтод:

— Бобо Собир! Акнун доништам, ки ту ҳамон амаки Собирӣ худам
будай, — гӯён худро ба бағали вай андохт ва пас аз бӯсидани сару
риши вай Фотимабегимро, ки аз ин аҳвол дар хайрат афтода мо-
нанди сурати девор ба кунҷе рост истода буд, дид:

— Мебахшӣ, бегим ҳамин сол туро дида дар ҳаққи ту чӣ қадар
фиғр карда бошам ҳам, ки буданатро ба ёд оварда нагавоништа бу-
дам: ҳар чӣ имрӯз дун шуморо дар ҳолате, ки тамои мешиносам, ди-
дам, — гуфт.

Аммо Бобо Собир ва Фотимабегим хайӯз аз аҳвол беҳабар буданд
ва ханӯз кӣ будан ва чӣ гуна бо худхошон ошно будани ин талабаро
намедонистанд.

Қудрати самоворчӣ ба пурсукови онҳо фурсат надода:

— Миягар нашинохти, Собир! Ин, Ёдгор писари ака Бозор аст ва ин
ҳаҷ бахшидаи ӯст, — гуфта Дохунда ва Гулноро ба вай шиносонид.

Бобо Собир пеш аз он, ки меҳмониҳои худро хуш омадед гӯяд, ба
Қудрат нигоҳ карда:

— Хуб кардӣ, ки инҳоро оварда ба ман шиносонидӣ, ман аз ин
ваҷҳ аз ту хурсанд хастам; лекин худат «хуш омадӣ!» зудтар аз хо-
наи ман баро ва минбаъд пеши ман наё, ки ман намехоҳам бо ту ба-
рин унсурҳои бегона ҳамгап шавам, — гуфта аз дараш тела дода ба-
роварда пеш кард.

Қудрат дар вақте ки аз дар мебаромад, ба тарафи Дохунда нигоҳ
карда:

— Писарам, Ёдгор, — гӯён ба забони ҳол аз вай умеди ёрӣ кард;
аммо дид, ки Дохунда худро ба нодонӣ зада рӯяшро ба тарафи Фо-
тима гардонда ба гап машғул шуд.

— Уф! Нону намаки Азимшоҳ аз чигаратон занад, — гӯён аз ҳавли
баромада рафт.

13. ҶУМҲУРИЯТИ ҲАҶУМ

Дар соли 1929 — охириҳои моҳи октябр дар клуби Қишлоқи Нав
зану мард пур нишаста буданд; пас аз он ки дастаи хаваскорони мак-
таби қишлоқ, бо роҳбарии муаллим 10-12 номер концерт аъданд,
мардум барои ғазалҳои ва декламациягӯӣ яқдигарро тақлиф карда
ба саҳна бароварданд, нақш гӯёнданд, рақс кунонданд, дар охири
маҷлис касе аз гӯшас:

Тақлиф дорам: чӣ мешавад, ки меҳмониҳои азизи мо рафикони
Дохунда ва Гулноро, ки имрӯз аз мо ҷудо шуда барои давом куну-
нони тақдирӣ худ мераванд, ягон номер нақш гӯянд ва моро хур-
санд кунанд, — гуфт.

Аз ҳар тараф садон:

— Менурсем, менурсем... қарсақбаланд шуд.

Дохунда гуфт:

— Ман ин тақлифро барои хурсандии ёрон қабул мекунам: як та-
қдирӣ обдоронам ҳам дорам, ки дар Самарқанд аз як шоири тоҷик,
ки ба тақлиф гуфта будааст, навишта гирифта будам; лекин барои
тақдирӣ ин тарафаи як шарт дорам: рафикони Бобо Собир ва Фотима-
бегим, ки бо мо дар замони кӯҳна дар як хонаводаи муштғур баробар
тақдирӣ кунанд ва солҳо аз яқдигар дур афтода имрӯз ҳамдигарро
афтод, дар ин тарафатгӯӣ бо мо ҳамроҳӣ кунанд.

Аз ҳар тараф садон:

— Менурсем, менурсем! — баромад.

Дар зери ҷангалиҳои бисёр Дохунда, Гулноро, Бобо Собир ва
Фотимабегим ба саҳна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёрӣ, парда
баромада нӯд: садон қарсақи дуру дароз дару девори клубро дар
дару овард, Дохунда бо дастӣ худ ишорат карда қарсақро базур хо-
наи ва ҷиҳаса ба тараонаҳои даромаданд.

Мо қамбағалонем, ба ҳар гуна баҳона,
аз дастӣ эҷодам,

Ҳар тараф ситамро, ки ҳамегашт равона,
бӯсем иншоно.

Мо қамбағалонем, ки осуда нагашта,
дар осои гуашта,

Ҳаҷем бисе дар ба дару хона ба хона,
қам тарсақидна.

Мо қамбағалонем, ки бечомаву бечой,
дар бадағин бой

Қарем бисе меҳнати тоқатшиканона,
рузона, шабона,

Ҳар соғу ҳар соғия омодаи мурдан,
тақдир ба гардан,

Ҳаҷир ба по, тег ба сар, ҷӯб ба шона,
тақдир! Қанақона!

Ҳаҷир аз тағи мо, зи дили мо, зи сари мо,
ҳам аз ҷиғари мо

Зад оташи пуршўълаи пуршўр забона,
ошўбгарона,
3-ин оташи пуршўълаи мо кўҳнаҷаҳон сўхт,
дарбори шаҳон сўхт.

Ҳам коиди кўҳнаи бедодгарона гум шуд
зи миёна.

Мо камбағалонем, ки ин водию ин дашт
кардем чу гулгашт,

Ҳарчанд ки пиндошта буданд фасона
ароби ҷамона,

Бо шайқ гузаштем ба колхозу комуна,
даршайқи намуна,

Аз зиндагии яккагии сарсариёна,
осуадедиллона.

Ин меҳнати пурманфиат, ин хоҳиши сангин!
шоястаи таҳсин!

Гуем сазад аз зафари хеш тарона,
бо ҷангу чағона.

Бо ҷаҳанганиҳои пур-ҷушу хуруш консерт ба поён расид, аммо
пеш аз он ки тамои шудани матчис эълон карда шавад, райси кэлхоз
дар сахна намоён шуда гуфт:

— Рафиқон! Ман ба шумо як воқеаи бисёр калонеро, ки дар пеши
мову шумо ва ҳамаи меҳнаткашони Тоҷикистон вазираҳои бисёр
муҳимми пурҷавобгариро мегузорад ва ҳозир аз почтаи Душанбе
гирифтаам, эълон мекунам:

«Анҷумани Сейюми Ҷавкулуддаи шўроҳои Тоҷикистон,¹³⁶ ки дар
15 октябр кушода шуда буд, талаби омман меҳнаткашони Тоҷики-
стон ва пешрафти аҳоли иқтисодии онро дар назар гирифта, бе во-
ситаи Узбекистон ба сифати Ҷумҳурияти Хафтумба ҳайати СССР-
дармадани Ҷумҳурияти Иҷтимоии Шўроии Тоҷикистонро қабул
кардааст».

Қарсаганиҳозинда бод Ҷумҳурияти Хафту ми СССР! — гўйхо.

— Як эълони муҳимми дигар.

— Вақилони анҷуман, ба шаҳри Душанбе Сталинобод ном додан-
ро талаб кардаанд, ки ин талаб ҳам аз тарафи анҷуман бо як овоз қа-
бул карда шудааст. Бо қарсаганиҳоро дар зери шиори: Зинда бод Ста-
лини ва Сталинобод матчис ба поён расид.

10 март соли 1930. Самарканд

1. *Ҷаҳанганиҳо* — ашъалии романи нависанда аст, ки дар солҳои 1927-1929
таълиф ёфта, нусхаси бор соли 1930 аз тарафи Напирёи давлатии
Тоҷикистон дар Қазон ҷоп карда шудааст. Пас аз он китоб боз се маротиба
дар Ҷаҳанганиҳои Самарканд, 1932; Сталинобод/Ленинград, 1935; Сталино-
бод, 1949) нашр гарид. Ғайр аз ин, баъзе бобҳои он ба шакли китобчаҳои
хурда низ ҷоп шуда буданд: «Мадраса» (1935), «Ачина асар кардааст»
(1946), «Ачинаи ва тўба», (1939). «Дохунда» инчунин ба бисёр забонҳои
азимии СССР ва мамлакатҳои хориҷа тарҷума шудааст. Жанри роман
дар ҷаҳангани соҳитии тоҷик бо ҳамаи асарҳои устод Айни сар шудааст.
Дар наъри қонра қайдҳои муаллиф, ки дар ҳошияи ҷопҳои соҳити
«Дохунда» ба назар расиданд, низ дохил карда шуданд.

2. *Ҷаҳанганиҳои* — китобҳои ба нақш.

3. *Ҷаҳанганиҳои* — китобҳои ба қор.

4. *Ҷаҳанганиҳои* — ба маънои бонӣ ва соҳиб омадааст.

5. *Ҷаҳанганиҳои* (1713 — 1758) — асосгузори сулолаи мангитиён аст, ки
факлони кўро дар майдони сиёсат пас аз қатли охирии намоёнҳои су-
лолаи мангитиён Абдулғайрон (с. 1746) сар карда, расман аз соли 1755
азимии мангитиён Абдулғайрон кардааст. Ӯ тақрибан дар солҳои
1756 — 1757 ба тарафҳои кўҳи солҳо оварда буд, ки нависанда дар
ин ҷо ба воқеаҳои ҳамаи солҳо ишора мекунад.

6. *Ҷаҳанганиҳои* — Ҷаҳанганиҳои Бухоро, 1923, сах. 5-8;
«Ҷаҳанганиҳои», ҷ. 1, сах. 282 — 283.

7. *Ҷаҳанганиҳои* — яке аз амирони сулолаи мангитиён аст, ки пас аз марги
Ҷаҳангани ба сари ҳокимият омада, тақрибан 27 сол (1758 — 1785) дар
тарафҳои кўҳи мангитиён кардааст. Ӯ дар вақти ба кўҳи солҳо лашкар кашид-
ани Ҷаҳангани ҳокими Хисор буд. (Ниг. С. Айни, «Таърихи амирони
мангитиён Бухоро», сах. 8 — 9.)

8. *Ҷаҳанганиҳои* — ҳокими Кармина буда, дар ҳангоми исёни Ӯротеппа ва
Хисор (1757) бо ҳокими Нурағо Ёлғор парваначӣ иттифок баста, бар
тарафҳои кўҳи мангитиён сар бардошта буд. Муҳаммадамин пас аз ши-
вои кўҳи мангитиён ба тарафҳои кўҳи мангитиён фириш намуд.

9. *Ҷаҳанганиҳои* — таърифи кўҳи мангитиён кардани микдори нисе (масалан, ғаллад-
он) нисбат мекард.

10. *Ҷаҳанганиҳои* — ҷубҳии маҳсули дандоншӯй, ки олатан аз ҷубҳи хушбӯй ме-
шаванд.

11. *Ҷаҳанганиҳои* — намоиш, ки пас аз баланд шудани офтоб хонда шавад.

12. *Ҷаҳанганиҳои* — дуохонӣ, дуо ва афсуне, ки аҳли хурофот гўё барои сикат
ёфтани бемор меҳонанд.

13. *Ҷаҳанганиҳои* — рӯшну намоз.

14. *Ҷаҳанганиҳои* — гуломсро меғуфтанд, ки дар хонаи соҳити худ (яъне
гуломдор) тангалуд шуда бошад.

14. *Почоя* — гандумпоя, замине, ки гандумаш дарав карда шуда, бақияи похояш дар он мсмонад.

15. *Моҳи қас* — моҳи нӯхуми шамсӣ, ки аз 21 декабр то 21 январ аст.

16. *Моҳи ақраб* — моҳи ҳаштуми шамсии арабӣ аст, ки аз 21 октябр то 21 ноябр мебошад.

17. *Ақша* — зифати маросимӣ номмонӣ ва мӯйсартиири бача.

18. *Шадри сафар* — моҳи дуюми соли камарии арабӣ.

19. *Хутима бихамри озафар* — «гузашт ба хубию хушӣ» гуфтан аст.

20. Соли 1318 ҳяҷрӣ ба соли 1900 мелодӣ баробар аст.

21. *Доруқазо* — қозикона.

22. *Ронча* — чорӣ, дар муомила истеъмолшаванда; мазрубзарб (тамға) задашуда (сифати пул).

23. *Сонақалмоху маволияҳо ангилофоти валбалист* — нгоҳ дорад онро худро бо соҳибаш аз офатҳои балоҳо гуфтан аст.

24. Булоғабни ва ло зарурин ва ло шартин фосидин ва қона золика бимаҳза-
рил муслимин — «бе фиребу найрангу баҳонаҳои ва ин дар ҳузури му-
сулмонон воқеъ гардид».

25. *Моҳи хут* — моҳи охири соли шамсӣ буда, аз 21 феврал то 21 март аст.

26. *Давои зиядӣ* — даъвои ҳақдорӣ, ҳаққи ҳамсоғӣ.

27. *Пойқабок*; — шаробхона.

28. *Садақати фирт* — садақае, ки рӯзадорон ба имомии масҷид меоданд ва ин «фирти рӯза» ҳам номиди мешуд.

29. *Закот* — як навъи андозҳои ҳукумати амирӣ, ки аз молҳои фуқаро (ба қадри аз чил як ҳиссаи арзии мол) гирифта мешуд.

30. *Қарзи ҳасана* — қарзи бефанда.

31. «*Хисоби ҳаидуна*» — ҳисоби беасос ва бехуда.

32. *Ҳаққульабд* — ҳаққи кас.

33. *Моникламоинақшошони санъаткор* (аз номи Монӣ — рассом ва наққоши машҳури Ҳитой қадим).

34. *Масъудона* — хушбахтона.

35. *Маҳ* — рширбаҳо; пул ва чизҳои, ки аз рӯи урфу одати замони феодалӣ домод ба падару модари арус ба тарзи ҳатмӣ меод.

36. *Соли қамарӣ* — солшуморие, ки аз рӯи ғарбиш моҳ ба ғирди замин ғар-
тиб дода шудааст.

37. *Шаҳодати худой* — иборате, ки аҳли дини мусулмонӣ дар вақти қасам
хӯрдан меҳонданд.

38. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

39. *Собитулқалона* — одами нақолаш ибтидошуда.

40. *Тӯқсоба* — амалдори ҳукумати амир, ки вазифаи байрақдорро адо ме-
кард.

41. *Ниммусатина* — ҳалалак.

42. *Нимнағма* — 250 грамм.

43. *Пӯстболо* — пӯстфуруш, савдогари пӯсти қароқӯлӣ.

44. *Мақарёв* — шитироқунандаи ярмаркае, ки одатан дар шаҳри Мақарёв,
Ҷумҳурии Нижегород барпо мегардид.

45. *Мақарёв* — шитироқунандаи ярмаркае, ки одатан дар шаҳри Мақарёв,
Ҷумҳурии Нижегород барпо мегардид.

46. *Мақарёв* — шитироқунандаи ярмаркае, ки одатан дар шаҳри Мақарёв,
Ҷумҳурии Нижегород барпо мегардид.

47. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

48. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

49. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

50. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

51. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

52. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

53. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

54. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

55. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

56. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

57. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

58. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

59. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

60. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

61. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

62. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

63. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

64. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

65. *Пойкор* — хизматгузори махсуси гузар ё кишлоқ.

ва касони аз паси онҳо ғумрохшуда ҳамин тавр ном дода буданд. «Хурия» дар асл ба маънои озодӣ аст. Аммо чӣ тавре, ки С. Айни дар тарҷимаи ҳоли худ навиштааст, дар охир чӣ будани ваъдаҳои хушӣ амир ва «Хурия» ба ҳама маълум шуд. (Ниг. «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 76 – 83.)

62. Айни ин навъ ҷазои мӯдхӯши ҳукумати амириро дар ҷандин асари баъдӣ ва таърихӣ худ батафсил нишон додааст. (Ниг. «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро», сах. 184–186. («75 ҷуб»); «Ёддоштҳо», 1954, қисмҳои I – II, сах. 314–316; «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 83 – 84.)

Ҷунон, ки маълум аст, худ нависанда ҳам соли 1917 ба ин ҷазои ваҳшона ғирифтор шуда буд.

63. Тарақачӣ – муфти, ки моли мурдари байни ворисон тақсим мекард.

64. «Хавлича» – яке аз ҳабсхона ва қушонахоест, ки дар даруни арки амири воқеъ гардида буд. Нависанда «хавлича» ва манзари пураҳшати онро дар «Ҷаллодони Бухоро» тасвир намудааст. Ниг. «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 116. («Дар хавлича»);

65. Болон ҳам ҷида мондаанд – нависанда ин қабил қатлу қуштор ва ҳандаҳҳои пурхунро дар қиссаи «Ҷаллодони Бухоро» батафсил нақл кардааст. Ниг. «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 107–109, («Усули нави одамқушӣ»). Ин навъ усули одамқушӣ дар «Ҷаллодони Бухоро» низ тасвир ёфтааст. Ниг. «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 107–110. («Усули нави одамқушӣ»).

66. Ҳисмати буз – нависанда образи Ҳикмати бузро ба сифати як шахси таърихӣ реалӣ дар «Ёддоштҳо» тасвир намудааст. Ниг. «Ёддоштҳо», қисмҳои III – IV, 1955, сах. 361 – 362. («Қарори маҳкама» ва ҳикояи сангсор қарда шудани аробакш.)

67. Бозори ресмони Бухоро – дар Бухоро «Бозори ресмон» киноя аз қушнингҳои одам буд. (Аз қайдҳои нависанда ба «Ёддоштҳо»).

Дар бораи «Бозори ресмон» С. Айниро ҷунин байте хаст:

«Дил бурда аз қафам бутаки ресмонфурӯш

Ёрон, кунун сари ману бозори ресмон».

Ниг. Афзал маҳдуми Пирмастӣ «Афзал-ут-тазкор фи зикр-ушшуаро валашъор», нусхаи фонди китобҳои шӯбай шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон, № 2056, сах. 107.

С. Айни дар «Ёддоштҳо» ҳамон байтро бо каме тағир (яъне ба ҷои «бу-таки ресмонфурӯш» «санам ресмонфурӯш») оварда, аз забони Пирак ҷунин қайд менамояд: «Як шоири бекормонда мазмунӣ дар як ҷо воқеъ шудани қушнингҳои одам ва бозори ресмонро ба қор бурла шеъри зеринро гуфтааст». (Ниг. С. Айни «Ёддоштҳо», қисмҳои I – II, 1954, сах. 320.)

68. «Обхона» – ин навъ ҳабсхонаи амиро нависанда дар «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро» тасвир намудааст. Ниг. китоби мазкур сах. 179 – 183 («Обхона»).

Ҳаминҳуд аз шарикдарсон ва дӯстони нависанда буда, дар ҳаракатҳои

манифестларӣ ва озодиҳои интирок доштааст ва дар соли 1918 ҳангоми реаксияи ҳукумати Бухоро дар зиндони амир қушта шудааст. Ӯ бо тақаллуси «Меҳри» шеърҳо низ мегуфтааст. (Ниг. С. Айни «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро», наъри ўзбекӣ, Москва, 1926, сах. 15–18, «Ёддоштҳо», қисми III, 1950, сах. 159 – 160.)

Ҳукумати пуриҷтимоӣ ин шахсон таърихӣ реалӣ дар «Ҷаллодони Бухоро» батафсил нақл шудааст. Ниг. «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 112 – 113.

69. Қонун – дар солҳои революция раиси совети комиссарони ҳаққии Туркистон буд. Ӯ дар охириҳои моҳи февралӣ соли 1918 қувваҳои ҳарбин қудро аз Қўқанд ба Самарқанд ба Қўғон оварда, 2-юми моҳи март бо қарорҳои қалдиҳо барои сарнагун кардани ҳокимияти амир ба Бухоро қўқум нақуд. Вале дар наъмҷаи хиёнати роҳбарони қалдиҳо ин қўқум баъдуифақиятона анҷом ёфт.

70. Мисри Назрулло – писари Домулло Икром ном яке аз мударрисони равшаниҳои Бухоро мебошад, ки ба сабаби назари нек доштаниш нисбат ба одомони маърифатпарвар дар моҳи апрели соли 1917 бо ғўноҳи «қалдиҳо» 75 қўб зада қушта шуда буд. (Ниг. С. Айни «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро», сах. 183 – 188, «Куллийёт», ҷ. 1, сах. 73, 82.)

71. Нависанда – дар ин ҷо «Революция»-и февралӣ соли 1917 дар назар дошта мебошад.

72. Абдулқўҳор – як шахси таърихӣ, ки аслан раиси яке из ташкилотҳои маърифатпарвар Бухоро буда, дар охири моҳи апрели соли 1920 аз тарафи ҳукумати амир ваҳшона қушта шудааст. (Ниг. С. Айни «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро», сах. 251 – 252.)

73. Нависанда дар роман образ ва амалӣҳои ӯро тасвир менамояд ва ҷунон ки маълум мегардад, он ташкилотӣ маърифатшумори коммунистӣ будааст.

74. «Қарори ақд» – номи китобест, ки дар он тартибот ва шартҳои зарурии дини мусулмонӣ навишта шудааст.

75. Қарорҳои ситорамаҳдаси номӣ деҳааст дар наздиқии Бухоро, ки ҷорбоғи амир ва Қўғор бо ҳамин ном дар он ҷо воқеъ буд.

76. Таъин қатарик – нақорас, ки салояш бонги «қозирбош»-ро ифода мекард.

77. Қўқонӣ – сардори тўпхонаи амир, вазири ҳарбӣ.

78. Қўқон Қўқонӣ – нависанда образи Қўқон Қўқонӣ ба сифати як шахси таърихӣ реалӣ дар «Ёддоштҳо» тасвир кардааст. (Ниг. «Ёддоштҳо», қисмҳои III – IV, 1955, сах. 324–327, 357–367. «Дуздони Қўқон маҳдум»; «Қарори «Қўқон» дар бораи қўқон аробакш», «Қарори маҳкама» ва «Қарорҳои ақд».)

79. «Қўқон Қўқонӣ» – номи наъш қалди китоби ҳаққӣ аст, ки Мухаммад бин-и Мухаммад Бухороӣ (таваллудаш 194 ҳиҷрий – 811 мелодӣ) тартиб додааст.

83. Ин яке аз ҳамон хитобномахоест, ки С. Айни дар арафи революцияи Бухоро бо сулоризи ташкилоти коммунистони Бухоро дар Тошкент навиштааст. (Ниг. «Куллиёт», ҷ. 1, сах. 92.)
84. *Асфалассофилан* – дар ақидаҳои динӣ, номи хоҳи аз хамаи поёнгарини дузаҳ аст, ба асфалассофилан фиристоданикиноя аз маҳв ва нобуд кардан.
85. *Чуфтакро музоаф кардан* – киноя аз гурехтан аст, ки ба ин маънӣ «Чуфтакро рост кардан» ҳам меғунд.
86. *Ангаф* – дарзҳои миёни ду хинги дсвор.
87. Ин мисраъҳо аз банди охири «Марсия» ном шеъри Айни мебошанд, ки моҳи августи соли 1918 ба муносибати дар зиндони амир куштаи шудани бародараш Ҳоҷӣ Сироч навишта шудааст ва байти аввали он ин аст: Дӯстон! Фотиҳаи саҳт биёмад ба сарам.
- Рафт аз ин фоҷиа руҳ аз тану нур аз ба сарам,
88. *Тиллои сит* – тилло, ки ба шакли сит рехта шудааст.
89. *Тиллои рег* – тиллои реза (хока).
90. *Вақили мухтор* – С. Айни дар сурати «вақили мухтор» образи яке аз душманони халқ ва революцияи Усмон Ҳўҷевро тасвир менамояд. Усмон Ҳўчаев аз ҳамон қабил қадимоне буд, ки бо ҳар роҳ ба аштарҳои давлатӣ сар дароварда, ба муқобили Ҳокимияти Советӣ амал мекарданд, ў раиси КИМ Республикаи Халқии Советии Бухоро буд ва дар декабри соли 1921 ҳамчун вақили мухтор ба Душанбе омада, бо босмаҷиён алоқа ба ғав аз дар сўнкасди зилди гарнизони Душанбе роҳбарӣ намуд. Вай пас аз ин хиёнат дар аввали соли 1922 бо як даста шарикони худ ба яке аз мамлакатҳои хориҷӣ фирор кард.
91. *Палтарасвор* – дастёр ва ёвари саркардагон.
92. *Турҷаниборан* – тамасхуромезест дар ҳақиқи олами ноғорам.
- аз *Инок*; – шахси наздик ва қаробатноки ҳоким дар усули идораи амирӣ.
93. *Девонбеса* – мудирӣ девонхонаи аморат. С. Айни бо босмаҷиён алоқа доштанн баъзе раҳбарони Ҳукумати Республикаи Халқии Бухоро дар «Мухтасари тарҷимаи холи худам» низ таъкид намуудааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. 1, сах. 95.
94. *Муфтий Маҳмудхўҷаи Бехўҷӣ* – яке аз қадидони мутаассиби Самарқанд буд, ки дар охириҳои моҳи апрели соли 1919 хангоми гузаштаи истодан аз музофоти Қарши бо ду хамроҳаш (Мардонқул ва Мухаммадқул) аз таърифи тағоти амир Саидбек ва одамони ў кушта шудааст.
95. *Эниавкарон* – навқароне, ки аз деҳот ба хизмати сарбозӣ ҷамъомадаанд.
96. *Суддаи саня* – остонаи баланд, яъне бошироҳӣ амир.
97. *Тўртук* – пешкаш, бахшиш.
98. *Ярлик (ёрлик)* – фармони подшоҳӣ.
99. *Удаичио шигаул* – амаллороне, ки пеш-пешӣ амир дуоғўёи рафта роҳ мекушоданд.
101. *Альёзу бизлаҳ* – иборати арабист ба маънии «паноҳ металабам аз худо».

- 100) *Ашурҷабба* — сарҳам ғинаста ба дарёи Ҳаёлот дини фуру рафтан *Вироду*
ғардхондани дуоҳо.
101) *Ашотхатар* — бағабоз.
102) *Садқоти воҷиба ва нофила* — садаҳон хатмӣ ва ихтиёрӣ.
103) *Шик оқибат* — саркардаи дарборхонаи дарбори амир.
104) *Мин-бонай* — саркардаи ҳазор нафар сипоҳӣ.
105) *Ақиласоббе*, ки заргирон барои борик кардани сим қор мефармолянд. Аз
қора *ақиларони* оҳанкиноя аз санҷиши болиқкат; бисёр пурсуков қарда
муқаррар шамудани чизе.
106) *Решам* — мухтасари иборан Революционный комитет (Комитета инки-
лобӣ).
107) *Халифони Аббосия* — хулафо ҷамъи халифа аст, ки вориёни Мухаммад-
ро ҷуғни меномиданд. Пас аз вафоти Мухаммад вориёни ӯ давлатқое
таъсис шамуданд, ки онқоро хилофат меғуфтанд. Яке аз ин қабил
давлатқо хилофати Аббосия буд, ки онро халифа Абулаббос асос ғузо-
нмиданд. Халифақон ҳонадони Аббосия аз соли 750 то соли 1258 ҳукм-
ронӣ қардаанд. Ин хилофатро бо номи пойтахти онқилофати Бағдод
қам меномид.
- 108) *Ҷағро* — шишемангоҳи мургони шикорӣ.
109) *Алришо* — сардори қирав қулли милицияи Республикаи Советии
Ҳалқии Бухоро буд ва дар вақти ҳамҷун вақили мухтор ба Душанбе
шамудани Усмон Хӯчаев бо дастаи 600 нафарии милиция ба ӯ ҳамроҳӣ
шамуд ва дар суїқасди зидди гарнизон ғазолони иштирок қарда, пас аз
ин қабил ҳамроҳи Усмон Хӯчаев ба Афғонистон ғурехт. Алиризо аслам
шамудани лашқари Туркия буд.
110) *Гинденбург Пауль* (1847-1934) — арбоби давлатӣ ва қарбии Германия,
ғардхатаран. Дар солқон якумин қанги ҷаҳон фармондеҳи фронти
Шарқ ва аз соли 1916 сардори штаби қарбӣ қардид, амалан сарфар-
мондеҳи қуллақон мусалаҳи немис буд. ӯ ду дағба (с. 1925 ва 1932)
президенти Германия интиқоб шуда, дар соли 1933 Гитлерро ба сари
ҳукумат оварда буд.
111) *Ашотхатар* — ашоти қарбии собиқи Туркия буд, ки дар давраи мубо-
ратан озодиқонии миллии қалқи турк бо роҳбарии Қамолшошо ҷун хо-
нани ватан аз мамлақати худ ронда шуда, дар соли 1920 бо никоҳи намо-
водин оғдони қалққон Шарқ ба РСФСР омад. ӯ ҳамҷун ғумоштаи импе-
риализми Англия ба Республикаи Советии Қалқии Бухоро роҳ оғда, қу-
ллақон индириполитқонӣ — босмачиёро дар атрофи худ ғирд оварда,
ба муқобили Ҳокимияти Совети амал намуд. 4 август қали 1922 ӯ дар
қам аз мамлаққон байни Бағҷувон ва Ҳаволинг қангоми қанг бо тирӣ
қамоворони совети қушта шуд.
112) *Қамолшошо, мағруф ба Қамол Отатурк* (1880-1938) — роҳбари қара-
қати миллии буржуазии турк (дар соли 1919), сардори партияи респуб-
литқон ва инвалити президенти республиқан Туркия буд.

115. *Худойхонлаз хонхон Куканд аст, ки дар солхон 1845-1858, 1862 – 1863, 1866 – 1875 хукмронӣ кардааст.*

116. *Барш – хамирае мураккаб аз чанд дору, ки барои кайф ва хушхалӣ истеъмоли мекарданд.*

117. *Сансар – яке аз ҷазоҳои мудҳиш давраи феодалӣ буд, ки шахси «гунаҳгор»-ро бо ғатвон аҳли шарият ба ҷоҳае то миён гӯронда ва ё ба боғи ушгуре бафта чанд нафар одамони «саботалаб» бо сангҳо зада мекуштанд.*

118. *Салламуллоҳу таоло – ўро саломат нигоҳ дорад худон таоло.*

119. *Базъ – ёғ, саркаш.*

120. *Акимма – ҷамъи имом, имомхо.*

121. *Зобит – офицери Туркияи усмонӣ.*

122. *Авроқи интиқомнома – ҷарахҳои айбнома,*

123. *Иртиқоб – ҷинояткори.*

124. *Таарруз – даҳл кардан.*

125. *Тазвирот – ҳила ва нафранг.*

126. *Фиссабиллоҳ – «дар роҳи худо» гуфтан аст.*

127. *Улиамр – соҳиби фармон.*

128. *Мумиллау – шахси номбаршуда.*

129. *Сулб – овеҳтан (ба дор).*

130. *Рабилаваал – моҳи себуми солшумории хичрӣ – қамарӣ.*

131. *Шегурев Е. Н. – сардори экспедиция, командиривизияи 4-уми тирани дозии Туркистон буд.*

132. *Муҷаҳидони фиссабиллоҳифидоёни роҳи худо».*

133. *Амир Музаффар – амир Бухоро буд, ки дар солхон 1860-1885 салтанат дошт.*

134. *Тасдъ – дарди сар: маҷозан ташвиш, заҳмат.*

135. *Лиҳозо – бинобарин.*

136. *Анҷумани муассисони Советҳои Тоҷикистонро дар назар дорад, ки аз 1 декабр то 12 декабри соли 1926 дар шаҳри Душанбе барпо шуда буд.*

МУНДАРИҶА

ҚИСМИ ЯКУМ

1. Дарин Нихон	3
2. Дуҷари обкаш	5
3. Нешул	9
4. Одамони пасисангӣ	11
5. Даварини нафмедона	13
6. Савги телон	16
7. Хуҷини	18
8. «Хисоб ҷав-ҷав, бахшиш лаг-лаг»	20
9. Мехмони иззатманд	24
10. Чунони гуреза	28
11. Боморини ногаҳонӣ	31
12. Ёнон	34
13. Аҷина ёсар кардааст	36
14. Ҷанона	40
15. Маслиҳат	43
16. Туӣ хатинан худост	49
17. Оини кенгош	52
18. Дар сари куча	58
19. Хатин шаръӣ	60
20. Чалон патан	64
21. «Мехмони»	66
22. Гурбат ва мусибат	69
23. Умедди нав	71
24. Сафар	73
25. Хайри бериё	76
26. Якоғҷиён	77
27. На ҳам хайри бериё	80
28. Қарздорӣ	83
29. Хисоби ҳамдуна	87
30. Писант	89

ҚИСМИ ДУЮМ

1. Аз гуристон ба гулистон	93
2. Шоми ғарибон	99
3. Нидомағуӣ	102

4. Ҳичрон	108
5. Фойдан азонӣ	110
6. Ду хостгорӣ	115
7. Никох	119
8. Мадраса	123
9. Атои ғайбӣ	126
10. Яхудии кузакш	131
11. Рузи нишот	134
12. Дойрахабар	136
13. Азони бемаҳал	140
14. Сарбозӣ	143
15. Муסיқаи навбаромад	149
16. Қарзи хинду	152
17. Ҳиндуи салланок	154
18. Зиндон	159
19. Дуои наҷот	163
20. Ифтор	167
21. Сабаби наҷот аст, ё гирифтгорӣ	169

Қисми сеюм

1. «Хуррият» (1917, марта-прель)	173
2. Кулишхона	176
3. Дар обхона	181
4. Оташи ниҳонӣ	185
5. Ҳашамат ва тайёри	192
6. Машқи ҷанг	195
7. Нияти ғаз	197
8. Биму умед	200
9. Рӯзҳои воқасин	202
10. Инқилоб ва озодӣ	205
11. Дӯстони дерина	208
12. Интиқоми омма	211
13. Ҳирс	213
14. Бо қофилаи вақили мухтор	217
15. Баъзи тағикӯрпағӣ	222
16. Шаҳси сарочанишин	225
17. Васиятнома	227
18. Саптанати дубора	228
19. Занаки «демона»	233
20. «Сохибхуруҷ»	235

21. Ҳичратин абдаӣ	238
22. Давашат	240
23. Митинг	243

Қисми чорум

1. Шаҳси қатормазнадор	246
2. Шафтон	248
3. Ситоз	250
4. Ситиғ	252
5. Силоми ғайбӣ	254
6. Чоғ	257
7. Ҷанн ва ҷубборӣ	261
8. Ҷанн ғайбат барои пеш ҷаҳидан	264
9. Ҷалтан пургушу бинӣ	266
10. Ҷанман пуртир	268
11. «Ҷамъиёни ислом»	270
12. Ҷабалхон кукиориёна	274
13. Сузаконӣ	279
14. Амри лашкари ислом ва ноиби ҷаноби амири Бухоро	284
15. Қофилан парешон	285
16. Ҷанмиғат ва асир	288
17. Сангсор	290
18. Ҷанго	293
19. Ҷанни эффар	295
20. Қуми оташфитшон	296
21. Дашқари шоҳи дарахт	302
22. Сардори бетолё	303
23. Авуни шишуд	304
24. Сринама	306
25. Недигаркушӣ	308
26. «Сардори хушбахт»	313
27. Гарма	315
28. Гарми «мустақил»	316
29. Се шодин ногаҳонӣ	317
30. Артишти халаскор	321
31. Духтари Муло Чорторӣ ё Шоҳсанам	323
32. Мақтуби пурқиммат	328
33. Хуҷманома	330
34. Подшоҳи бейойтахт	333
35. Муусулмонкушӣ	336

36. Ғазаби омма.....	338
37. Анҷом	340

Қисми панҷум

1. Каздуми тағи бўрё	342
2. Роҳи оҳан	346
3. Дараи ношинос	347
4. Мактаб	351
5. Роҳсозӣ	352
6. Ободӣ	355
7. «Муши мурда»	359
8. Озодии занон	360
9. Кофилаи маданият	361
10. Қишлоқи Нав	362
11. Қолхоз	364
12. «Унсур»	367
13. Ҷумҳурияги ҳафтум	370
Эзоҳот	373

САДРИДДИН АЙНӢ

ДОХУНДА

Мухаррири техникӣ Муҳаммаднабӣ М.
Хуруфчин Ғиёсов И.

Ба матбаа 5.01.2017 супорида шуд.
Ба чопаш 1.02.2017 имзо шуд
Андозаи 24,0 ҷузяи чопӣ
Алади нашр 200 нусха

Муассисаи нашриявии «Адабиёти бачагона»
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
734018. Ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабосов, 17.

1000

9 789944 750316

